

અર્પણ-પત્રિકા.

પરમપૂજિત પૂજ્યપાદ

શ્રી ગુલાબચંદ્રજી સ્વામી !

જેની વિદ્વત્તાલસરી મધુરી વાણીનો ઉપદેશદ્વારા

અને પુસ્તકદ્વારા અમો લાભ લઇએ છીએ

તે સર્વ પ્રતાપ આપના પરિશ્રમનો

જ છે; આપના અપરિમિત

ઉપકારથી આકર્ષીત આ

પુસ્તક આપના ચર-

ણમાં અર્પણ

કરું છું.

લિ.

સેવક

વંદ્રાવનદાસ દયાલ.

• 301 41414141 414141-141

પ્રસ્તાવના.

[પહેલી આવૃત્તિ.]

મિમ્લસવિદિં લોકઃ ॥ કાલિદાસ ॥

ખાનપાન, રહેઠાણ વગેરેમાં જેમ માણસોની રૂચિ બિન્ન બિન્ન હોય છે, તેમ વાંચન કે જ્ઞાનના સંબંધમાં પણ માણસોની રૂચિ અલગ અલગ જોવામાં આવે છે. કોઈને સાહિત્યનો શોખ હોય છે તો કોઈને કાવ્યનો શોખ હોય છે. કોઈને નૌવેદ્ય વાંચવાની રૂચિ હોય છે તો કોઈને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચવાની રૂચિ જણાય છે. આ વિવિધતામાં પણ હાલના યુવકવર્ગમાં નૌવેદ્યના વાંચનનો શોખ કંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. આ વધારે કેટલેક અંશે હિતને બદલે અહિતના માર્ગમાં સમાજને ધસડી જાય એ સંભાવના કંઈ પાપા વગરની ન ગણાય. બુદ્ધિને સમાન વૃક્ષનામાં રાખવા માટે ઉપલી અસરને ઝોછી કરવા તેની સામેનાં પુસ્તકોની કંઈ ઝોછી જરૂર નથી. અલખત, વિદ્યાન અને દાર્પદર્શી લેખકોને હાથે લખાં-એલાં કેટલાંએક નૌવેદ્યનાં પુસ્તકો સમાજને નીતિ અને ધર્મનો ઉમદા અભ્યાસ કરાવે છે, પણ કેટલાંએક લેખાગ્ર લેખકોને હાથે લખાંએલી નૌવેદ્યો અધુરા મનના યુવક વાંચકોને વિષય અને મોહના ખોટા દંડમાં દસાવવા સિવાય બીજી અસર કરતી નથી. આવી ખોટી અસર જીંસાડવાને કર્તવ્ય-દર્શક અને અધ્યાત્મ રસનાં પુસ્તકો બદાર પાઠવાની ધણી જરૂર છે.

પંડિત મુનિ મહારાજ શ્રી રત્નચન્દ્રજી સ્વામી કે જેઓ હાલમાં (ચે. ૧૯૭૩ માં) પોતાના મુરવર્ધ મહારાજ શ્રી ગુણાભયન્દ્રજી સ્વામીની સાથે મુંબઈની પ્રજાને પોતાની વાણીનો મધુર આસ્વાદ ચખાડે છે, તેમના રચેલાં “કર્તવ્ય કોમુદી” નામના પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિની એક નવલ લગભગ દોરેક વર્ષ ઉપર મહારાજોએ જોવામાં આવી. જાગૃત, યુવાન, વૃદ્ધ, સ્ત્રી કે પુરુષ, સર્વને એકસરખી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે અને સરસ બોધ પૂરો પાડે તેવા આ પુસ્તકે મારા મન ઉપર ધણી જ ઉમદા છાપ પાડી. સંસ્કૃત શ્લોકોની રચના પણ સાદી, સરલ અને સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીઓને મનોરંજક જોવામાં આવી.

આ પુસ્તકની કેટલીએક નકલો ખરીદી મેં મારા મિત્રવર્ગમાં વહેંચી આપી. થોડા વખતમાં તે ખીણ આવૃત્તિ ખલાસ થઇ ગઇ, તેથી કેટલાએકની માંગણીને નિરાશા સાથે નકારમ્ભયક જવાબ આપવો પડ્યો. આ પુસ્તકે મારા મનમાં એક જાતની લાલચ ઉત્પન્ન કરી તે એ કે આવું ખીણું પુસ્તક મહારાજશ્રીનું રચેલું હોય તો તે મારા તરફથી બહાર પાડવું મુંબઈ સ્થાનકના સેક્રેટરી જેઠાલાલ રામજી શાહ પાસે મેં મારી ઇચ્છા જાહેર કરી. જેકે મહારાજશ્રીની પ્રશંસા સાંભળી તેમના વચનામૃતોનું પાન કરવા ગત ચાતુર્માસ્યમાં ક્યારથીએ હું આકર્ષિતો હતો અને દરરોજ વ્યાખ્યાનમાં હાજરી આપતો હતો, પણ સ્થાનકમાં સાધુઓના વ્યાખ્યાનમાં આવવાની મ્હારી આ પ્રથમ ચર્યાત હતી, તેથી મહારાજશ્રીની રમરમ વાતચીતનો પ્રસંગ લઇ શક્યો નહોતો. મ્હારા મિત્ર જેઠાલાલભાઈની માફતે મ્હારી ઇચ્છા મેં મહારાજશ્રીની સમક્ષ પહોંચાડી. મહારાજશ્રીએ તેના જવાબમાં જણાવ્યું કે “ ‘કર્તવ્ય-ક્રોધુદી’ કરતાં પણ પહેલાં રચાએલું એક ‘ભાવના-શતક’ નામનું પુસ્તક તૈયાર છે. સરલ અને સાદી સંસ્કૃત ભાષામાં જુદા જુદા હોદ્દામાં એકસો શ્લોકો રચાએલા છે. તેની રચના સંવત ૧૮૬૨ ની સાલમાં થયેલી છે. તેમાં આઠ આઠ શ્લોકોથી અનિત્ય આદિ બાર ભાવનાનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. અમદાવાદથી સુરત બાણી વિહાર કરતાં રસ્તામાં તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર લખવામાં આવ્યું છે અને સુરતના ચાતુર્માસ્યમાં ૨૫ કાવ્યોનું વિવેચન પણ લખાઈ ચૂક્યું છે; પણ ત્યારપછી અભ્યાસમાં પડવાથી અને મુંબઈ આવ્યા પછી અવકાશ થોડો ગળવાથી વિવેચન આગળ લખાયું નથી. ” મેં અરજ કરી કે આપને જ્યારે વખત મળે ત્યારે તેનું વિવેચન પૂરું કરી તે પુસ્તક બહાર પાડવાની મ્હારી વિનંતિ ધ્યાનમાં લેશો. મહારાજશ્રીનું ગત ચાતુર્માસ્ય પૂરું થયું, પણ મુંબઈના શ્રાવકોના મનની પૂરી તૃપ્તિ થઇ નહિ. શ્રી સંઘે મહારાજશ્રીને આગ્રહ કરી ખીણ ચાતુર્માસ્યને માટે રોક્યા. મહારાજશ્રી પનવેલ ઉરણ તરફ વિહાર કરી ઘાટકોપર ચાતુર્માસ્ય કરવા પધાર્યા. અધૂરું રહેલું ‘ભાવના-શતક’ નું વિવેચન ઉરણમાં લખવું શરૂ કર્યું અને ઘાટકોપરના ચાતુર્માસ્યમાં પૂરું કર્યું.

મારા તરફથી તે પુસ્તક બહાર પાડવાની કસેલી વિનાઈ મંજુર રખાઈ, તેને માટે અને અસંત આનંદ થયો, કારણકે પુસ્તકનો વિષય વાંચતાં જે પ્રકારની જરૂરીયાત હતું ધારવો હતો તે પૂરી પડતી જન્માઈ. નાટક, ખેત, તમાસા વગેરે જાતનાં પુસ્તકો વાંચવાથી મન ઉપર જે મારી અસર થઈ હોય તે અસર સદરદુ પુસ્તક વાંચવાથી ઉપજાત યામ એમ અને ખાત્રીથી જણાય છે. પ્રથમની પાંચ ભાવનામાં સંસારી પ્રાણો જે વસ્તુ ઉપર ગોઠી મુશ્કેલી અનેલા છે તેની વાસ્તવિક સ્થિતિ કેરી છે, તેનો પાયો ફેટસો અનુભવ છે અને ટકાવ ફેટસો છે, તેનો સંગ્રમ ફેટલા વખતનો છે, તે સર્વ વિસ્તારથી જણાઈ છે. હકી અમુચિ ભાવનામાં ચરીત્રી આંતરિક સ્થિતિનું નિદર્શન કરાઈ છે. આગલી છ ભાવના યુવકોને મનથી ભાવવાની છે અને તેના ઉપર લક્ષ્યબિંદુ રાખવાનું છે, ત્યારે ત્રીજી અવસ્થાના પ્રરૂપેને તો ભાવનાથી તે સ્થિતિનો નિષ્કર્ષ કરી તે પ્રમાણે વર્તવાનું છે. આગલી છ ભાવના બહારની સામાન્ય સ્થિતિનું દર્શન કરાવે છે. પાછલી છ ભાવના આત્માની જુદી જુદી સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવે છે. તેમાં સાતમી આત્મવ ભાવના આત્માની કર્મબંધવાળી સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવી તેનાથી અટકાવવાનો બોધ આપે છે. આઠમી સંવર ભાવના આત્માની ઉજ્જવલતા કેમ જળવાય તેનો માર્ગ બતાવે છે. નવમી નિર્જરા ભાવના આત્માને વળગેલાં કર્મો કેવી રીતે દૂર થાય તે જણાવે છે. દસમી શોક ભાવના આત્માને પ્રમથુ કરવાના હેતુની વિચારણતા બતાવે છે. અગીયારમી બોધિદર્શન ભાવના આત્માને સારા સંયોગો ફેટલી મુશ્કેલીએ મળે છે તે જણાવી તેના સંયોગો મથ્યા હોય તો તેને વ્યર્થ ન મુખાવવાનો બોધ આપે છે. બારમી ધર્મ ભાવના આત્માને ઉચ્ચગામી બનાવવાનો સીધામાં સીધો કથો રસતો છે તે જણાવે છે. સો શ્લોકોમાં વર્ણવેલી બાર ભાવનાઓ દરેકના મનને ધણી ઉચી ટોચ ઉપર લઈ જાય છે, કે જ્યાં દુષ્ટ વાતાવરણનો સ્પર્શ પણ થઈ શકે નહિ, તેની પવિત્ર જૂ-મિમાં મનને વિદ્યાર કરાવી સમ્યક્ચિત્તની રાત્રે પુગાડે છે. ચતુર્થ ઉપ-સંત પારશિષ્ટ તરીકે મેત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવનાનાં ચાર પથો સુંદર રાગોમાં ચોળ્યાં છે. એકદંર સોળ ભાવનાનાં સોળ

અછકો સંસ્કૃત જાણનારાઓને પણ અસંત આનંદ ઉપજાવે તેવાં છે. આ પુસ્તક છપાવવાનો હેતુ માત્ર વાંચનના શોખીનોને ઉત્તમ યોગ્ય પૂરો પાડવાનો છે. મારે જણાવવાની જરૂર નથી કે સુપરરોયલ ૨૩ ફોર્મનું પાંકા પુંકાનું દળદાર પુસ્તક કાગળની મોંઘવારી છતાં ઝાઝી કિંમતે વેચવાનું ઠરાવ્યું છે, તે સાધારણ વર્ગના માણસો પણ ખરીદી વાંચી શકે તેટલાં મારે છે. આ પુસ્તકની ઉપજતી કિંમતનો પણ ફરી તેવાં જ પુસ્તકો છપાવવામાં ઉપયોગ કરવાનો છે.

કોટ, બજારગેટ, મુંબઈ.
સં. ૧૯૭૩ માગસર વદ ૧.

}

લિ. સેવક
વંદ્રાવન દયાલ.

[ત્રીજી આવૃત્તિ.]

આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ માસ્તર જેમંદ નેણશી વોરાએ પહેલી આવૃત્તિ બહાર પડ્યા પછી તુરતમાં જ બહાર પાડી હતી. બન્ને આવૃત્તિઓનાં ઉઠાવ ઉતાવળે થઈ ગયો હોવાથી અને આવા ઉપયોગી સસ્તા પુસ્તકની માંગણી વિશેષ ને વિશેષ થવાથી આ ત્રીજી આવૃત્તિ કાગળ-છપાઈ-પુંકાની સખ્ત મોંઘવારીના વખતમાં પણ છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરી છે. જે ઉમંગ સાથે આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ મેં છપાવી હતી તે કરતાં વિશેષ ઉમંગ અને આ ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરતાં થાય છે, કારણકે જૈન બંધુઓએ આ પુસ્તકનો સદુપયોગ કરીને મારી સેવાને સાર્થક કરી બતાવી છે. આવી અનેક આવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ કરવાનો સુઅવસર મને પ્રાપ્ત થાય એવી બાવના સાથે આ દ્વંદ્વી પ્રસ્તાવના પૂરી કરું છું.

કોટ, બજારગેટ, મુંબઈ.
સં. ૧૯૭૭ ની અશાઠ સુદ ૨.

}

લી. સેવક,
વંદ્રાવન દયાલ.

ઉપોદ્ધાત.

ચારણી ભાવના यस્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તારણી ॥

As a man thinketh, so he becometh: *Bible.*

પૂર્વ અને પશ્ચિમ આ પ્રભાણે આત્માના અસ્તિત્વને માન્ય રાખવાની સાથે તેના પરમ ક્ષયાણુનો માર્ગ 'મનન' માં ચઢીને પસાર થાય છે, એટલું તો એકમતે માન્ય રાખે છે. મૂ અર્થાત્ 'ચલું' 'હોલું'. એ ધાતુમાંથી ગાવના શબ્દ સિદ્ધ થયો છે અને તેનો ધાત્વનુસારી અર્થ કરીએ તો એવો થાય કે 'જેના જેવા આપણે ચલું જોઈએ તે.' 'ભાવના' શબ્દનો સહેલો ગુજરાતી અર્થ કરીએ તો તેને આપણે 'વિચાર' 'આચાર' કે 'મંચા' કહીએ, છતાં જે રહસ્યાર્થ 'ભાવના' શબ્દમાં વ્યક્ત થાય છે, તે એ શબ્દોમાં વ્યક્ત થતો નથી અને તેથી 'ભાવના' શબ્દનો માત્ર એક જ શબ્દમાં અર્થ કરવા જતાં આપણને અસંતુષ્ટ થવું પડે છે. અસ્તિત્વમાં ઉપસ્થિત થતો 'વિચાર' એને આપણે 'ભાવના' શબ્દનો અપૂર્ણ અર્થ દર્શાવવા માટે જડી આરતો સહેલામાં સહેલો શબ્દ કહીશું; પરન્તુ મગજમાં તો અનેક વિચારો જન્મ પામે છે, બદલાય છે અને પુનઃ અદસ્ત થઈ જાય છે, એટલે મનુષ્યનું મગજ હમેશાં વિચારો કરવામાં ઉચુક્ત જ રહ્યા કરે છે; એવા પ્રત્યેક વિચારને કાંઈ 'ભાવના' કહી શકાય નહિ. 'ભાવના' વાળા વિચારમાં તો કાંઈક વિશિષ્ટ લક્ષણ રહેલું હોવું જોઈએ. 'ભાવના' એ જન્મીને બદલાઈ જતો કે અદસ્ત થઈ જતો અદૃશ્ય વિચાર ન હોવો જોઈએ, પરન્તુ એક દૃઢ વિચાર હોવો જોઈએ. એક દૃઢ વિચાર પણ જો એ મનુષ્યના જીવન ઉપર કાયમની અસર કરનારો ન નીવડે તો તે નિર્રથક છે અને તેથી તેને ભાવના કહી શકાય નહિ; પરન્તુ એટલા શુભોવાળા વિચારથી પણ ભાવનાનું સંપૂર્ણ લક્ષણ બાંધી શકાતું નથી. એક માટે દૃઢ વિચાર હોય અને તેની અસર મનુષ્યજીવન ઉપર કાયમની થતી હોય, તો શું તેને ભાવના કહી શકારી ?

નહિ જ. એ દૃઢ વિચાર સત્યયુક્ત અને હિતકર હોવો જોઈએ. તેમાં એવા શુભો હોયા વિના તેને ભાવના કહી શકાય નહિ. એટલે હવે આપણે કહીશું કે એક સત્યયુક્ત અને હિતકર દૃઢ વિચાર કે જે મનુષ્યજીવન ઉપર કાયમની અસર નીપજવી શકે તેને જ ‘ભાવના’ કહી શકાય.

આવા શુભયુક્ત વિચારનું-ભાવનાનું ચિંતન કરવું એવું સર્વ ધર્મ-શાસ્ત્રો કહે છે અને ધર્માચાર્યો કહી ગયા છે, કારણકે ઉપર જણાવ્યું તેમ મનુષ્યના આત્માના દૃષ્ટાણુનો માર્ગ ‘મનસ’ રૂપી ક્ષેત્રમાં ચક્રને પસાર થાય છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ‘ભાવના’ ભાવવાનો હેતુ ‘મનસ’ માંથી અનિષ્ટ કચરો સહજાનપૂર્વક દૂર કરીને આત્મકક્ષ્યાણુ માટેનો માર્ગ મોકલો કરવાનો છે. જડ અને આત્માને પિછાણીને મનુષ્યજીવનના લક્ષ્ય-બિંદુ તરફ આત્માને દોરી જવો એ હેતુપૂર્વક ભાવનાઓનું ચિંતન કરવાની મનુષ્યમાત્રને આવશ્યકતા છે. મનુષ્યજીવનનું લક્ષ્યબિંદુ એ નિર્વાણ અથવા મેક્ષરૂપી ઉજ્જવલ દીપક છે. હિમચંદ્રાચાર્ય કહે છે: દીપિકા સહ નિર્વાણ, અને એ દીપિકાને પ્રાપ્ત કરવા માટે જડ તથા આત્માનો ભેદ પિછાણવાની જરૂર છે. એ જાણે સૌ સર્વ જાણે અર્થાત્ એકને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે, એ સત્ય આત્માને અનુલક્ષીને ઉપદેશવામાં આવેલું છે. આત્મા અને જડના જ્ઞાનવડે જ સર્વ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. વિવેકચૂડામ-ણિમા શંકરાચાર્યે કહ્યું છે:—

સદ્વદ્જાલં મહારણ્યં ચિત્તત્રમણકારણમ્ ।

અતઃ પ્રયત્નાદ્ જ્ઞાતવ્ય તત્ત્વજ્ઞાતત્ત્વમાત્મનઃ ॥

અર્થાત્—સદ્વદ્જાલ એ ચિત્તને પ્રમિત કરનારું મોટું અરણ્ય છે, માટે તેમાં નહિ અટવાતા તત્ત્વજ્ઞ પુરૂષ પાસેથી પ્રયત્નપૂર્વક આત્મતત્ત્વ જાણી લેવું. એ પ્રમાણે આત્માની પિછાણ ઉપર જ નિર્વાણરૂપી દીપિકા પ્રાપ્ત કરવાનો આધાર રહેલો હોવાથી જે ભાવનાઓવડે મનસુમાંથી અનિષ્ટ કચરો કાઢીને મ.જ. મોકલો કરવો જોઈએ તે ભાવનાઓ કવ્ય આત્મતત્ત્વનું પ્રતિ-પાદન કરનારી-તેની પિછાણ કરાવનારી હોવી જોઈએ.

પોતાના આત્માની સ્થિતિ આ જગત્માં કેવી છે તેનું જ્ઞાન મનુષ્યને

પહેલું મગવાની જરૂર છે. એ સ્થિતિનું જ્ઞાન થવા પછી એ આત્મા કોણ છે, કેવો છે તથા કેવાં ચરોત્રોમાં ગેસાયો છે તેની પિંજાય તેને થતી જો-
 ઇએ. એટલું જ્ઞાન થવાથી મનુષ્ય પોતાના મનસૂથી અનિષ્ટ મગને દૂર કર-
 વાની પ્રવૃત્તિમાં જોડાય શકે છે. એ મગ દૂર કરવા માટે તે જે નવીન
 વિચારની શ્રેણીએ સ્વાભાવિક રીતે ચડવો જોઈએ તે શ્રેણીનાં પગથીયાં જુદાં
 જુદાં છે. આત્મા મંબંધી જ્ઞાન મેગવવાથી તે એટલું તો જાણી શક્યો
 હોય છે કે મન એ મનુષ્યનાં કારણ વંચમોલયોઃ અર્થાત્ બંધ અને મોક્ષનું
 કારણ માણસનું મન જ છે અને તેથી એ મનદ્વારા મગ બરાબ ન જાય
 તેની સાવચેતી રાખવાની આવશ્યકતા તે સમજે છે. નવો મગ બરાબ નહિ
 તેટલા માટે એ મગ બરાવાના માર્ગો બંધ કરવા સાર એ માર્ગો તેણે જા-
 ન્યવા જોઈએ અને તે સાથે નવો મગ ઉત્પન્ન ન થાય તેટલા માટે સાવચે-
 તીના ઉપાયો સહ રાખવા જોઈએ. આટલી સાવધાનતા વાપરી પછી તે
 બરાબ જુદેલા જૂના મગને ધીમે ધીમે દૂર કરવાના કામમાં ઉવડ લઈ શકે
 છે. એ ઉવડને અંગે તે આત્માને નિર્મળ કરવાનો સામ મેગવી શકે છે,
 પરંતુ તેના પરમ કલ્યાણને માટે હજી એટલો ઉવડ પૂરતો લાભ થકોતો
 નથી. આ સોદામાં પોતે જે લક્ષ્યનિદુએ પહોંચવાનું છે તે લક્ષ્યનિદુનું જ્ઞાન
 તેને હજીસુધી થયું હોતું નથી તે થવાની જરૂર હોય છે. એ લક્ષ્યનિદુ
 પર જ્ઞાન રાખવાનું શીખ્યા પછી તે સત્ય જ્ઞાન અને ધર્મની પ્રાપ્તિમાં
 લગ્નમતો મૂકવા વિચ્છેદ એ આદેશને અનુસરીને પરમ કલ્યાણ સાધી શકે છે.
 જેવી રીતે શુદ્ધચેતનાનો કમ પગથીયે પગથીયે ચડાય છે, તેવી જ રીતે આત્મા
 અને જડના જ્ઞાનમાં, આત્માને જડથી અલગ કરવાના ઉવડમત અને છેવટે
 નિર્મળ થયેલા આત્માને તેના કલ્યાણને માર્ગે પ્રેરનાર આવનારો આવ-
 વામ પશુ કમે કમે ચડી શકાય છે.

આત્મકલ્યાણ સાધવાની સીડીએ ચડવા માટે જે ઉવડ આવનારો-
 રથી સદાચેતની સદાચેતની જરૂર છે તે આવનારો હજી સીડીનાં પગથીયેને
 જરૂર રીતે જોગણીને સરેરીતે મેદુર્ સદાચેતની દેતી જોઈએ.
 આ આવનારો જેન દાસજી નાર પ્રકરની કહી છે અને એ નાર બાર.

નાઓ આત્મતત્ત્વ સંબંધી પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારનું જ્ઞાન મસ્તિષ્કને કરાવીને તેનું ચિંતન કરવાનો ઉપદેશ કરીને અને એ ચિંતનદ્વારા ભાવનાઓ મનુષ્યની સ્વભાવસિદ્ધ વિશિષ્ટતાઓ બની જવી જોઈએ એવું કહીને મનુષ્યને આત્મકલ્યાણ સાધવામાં સહાય કરે છે, બલકે એ ભાવનાઓ જ આત્મકલ્યાણ સાધી આપે છે. પહેલી અનિલ ભાવનાદ્વારા આ જગત્પત્ની અનિલ્યતાનું ચિંતન કરવાનું છે. જ્યાંસુધી આત્માની સ્થૂળ સંપત્તિઓનું જ્ઞાન મનુષ્યને થતું નથી, ત્યાંસુધી તેની સૂક્ષ્મ સંપત્તિઓનો ખ્યાલ તેને આની શકતો નથી. આ જગતમાં સઘળી અનિશ્ચિત વસ્તુમાં એક વાત નિશ્ચિત છે અને તે એ છે કે “વસ્તુ માત્રના પર્યાયો ક્ષણે ક્ષણે ફર્યા કરે છે.” જગત્પત્ની કોઈ પણ વસ્તુ નિત્ય નથી, ત્યારે નિત્ય શું છે ? એક માત્ર આત્મા. આ પ્રમાણે પહેલી જ ભાવનાદ્વારા જડ જગતથી ચેતન આત્માનું પૃથક્ત્વ બતાવીને આત્માને સ્થૂળ સંપત્તિરૂપ જગત કોઈ રીતે કામનું નથી એમ બતાવ્યું. તેની બીજી સ્થૂળ સંપત્તિ આ દેહ અને તે દેહ ઉપર મમત્વ ધરાવતાં આસનનો છે, પરંતુ બીજી અશરણ ભાવના કહે છે આત્માને તે સંધનું પણ નિરૂપયોગી છે. તેના કલ્યાણને માટે સ્થૂળ દેહ કે સ્વજનો કોઈ પણ કામમાં આવે તેમ નથી અને તેથી નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ આત્મા ‘અશરણ’ છે—શરણરહિત છે. ત્યારબાદ આત્મા જે સ્થૂળ સંયોગોમાં મેલાયો છે એ સંયોગોની વિચારણા કરવાથી આત્માને આ જગતમાંની ચેતાની સ્થિતિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે. જે સંયોગમાં તે મેલાયો છે તે આ ‘સંસાર’ છે અને તેથી ત્રીજી સંસાર ભાવનાદ્વારા સંસારની સારરહિતતાનું ચિંતન કરીને વૈરાગ્યવાન થવું એ તેનો ઉપદેશ છે. વસ્તુતઃ સંસાર ભાવનાદ્વારા મનુષ્યે રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવાનું શિક્ષણ મેળવવાનું છે. આ સંસારનો એકદમ ત્યાગ કરી નાંખવો જોઈએ અને તો જ સંસારભાવનાનું ચિંતન કર્યું કહેવાય એવો તેનો ઉપદેશ નથી; પરંતુ સંસાર દુઃખમય છે અને જન્મમરણના ચક્રમાં ફરતાં ખરી રીતે સુખ લેશ માત્ર નથી એવી દૃઢ માન્યાતાપૂર્વક સંસારના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો અને પૂર્વ કર્મને યોગે આ સંસારમાં આવવું પડ્યું છે પરંતુ પુનઃ એવા ફેરામાં ન પડવું પડે

એવી કષ્ટાપૂર્વક વૈરાગ્યવાન બનતે આત્મસ્વભાવમાં રહેલું અનંત અમર સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો. સંસારમાંથી વિરતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે વૈરાગ્યની જરૂર છે અને વૈરાગ્યને માટે જ્ઞાનની જરૂર છે, તેટલા માટે કહ્યું છે કે જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ ॥ જ્ઞાનનું સ્વાભાવિક ફળ જ વિરતિ છે અને જડ તથા આત્માના જ્ઞાનપૂર્વક સંસારમાંથી વિરતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે વૈરાગ્યવાન થવું એ આ કથનનો ઉદ્દેશ છે.

આત્માના જડ વસ્તુઓ સાથેના સંબંધનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી તેની સૂક્ષ્મ રિશતિનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર જોવા યાય છે, એથી અને ખાંચમાં 'એકત્વ' તથા 'અન્યત્વ' ભાવના દ્વારા એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેનું ચિંતન મનુષ્યે કરવાનું છે. એ ચિંતનને અંતે આત્મા કાણુ છે, કેવો છે અને કેવા શ્રેયોભામાં મેલાયો છે તે વિષેનું મનુષ્યનું જ્ઞાન પૂર્ણ થઈ શકે અને પછી તે તેના કષ્ટાણુની શ્રેણીએ ચડવાને સમર્થ થાય, એકત્વ ભાવનાદ્વારા આત્માની એકાક્ષિતતાનું ચિંતન કરવાનું છે, એટલે કે જીવ દેહમાં એકલો જ જન્મે છે અને એકલો જ મરે છે, તે એકલો જ કર્મનો કર્તા છે અને એકલો જ કર્મનો બોક્તા છે. એકઃ પરમકે વાતિ, જાયતે ચૈકણ્ય દિ અર્થાત્ જીવ એકલો જ પરમવર્માં જાય છે અને એકલો જ જન્મતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અંશરણુ ભાવનાદ્વારા મનુષ્યને જે આત્માના અનાયત્વનું જ્ઞાન થાય છે તેમાં રહેલી ત્રુટી આ 'એકત્વ' અને 'અન્યત્વ' ભાવનાદ્વારા પૂરી થાય છે. 'અંશરણુ' ભાવના જન્મતલા સ્વૂગ સંબંધને અનુલક્ષીને હતી ત્યારે એકત્વ અને અન્યત્વ ભાવના તેના સૂક્ષ્મ અવસ્થાનું જ્ઞાન આપે છે. જેની રીતે આત્મા એકલો જ કર્તા અને બોક્તા છે, તેની જ રીતે સર્વ વસ્તુઓથી 'અન્ય' અર્થાત્ 'ન્યારો' છે, આ ભાવનાદ્વારા જ્ઞાનનું બદ્ધેતવાદિત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આત્મા સિવાયની સર્વ જાજ વસ્તુઓ જડ છે અને આત્માને તેની સાથે કોઈ સંબંધ નથી, બધકે પોતાના દેહ સાથે પણ તેને મેળંધ નથી એવું દર્શાવતાં છઠી અમુચિ-ભાવનામાં પોતાના દેહની અસારતાનું જ્ઞાન મનુષ્યને કરાવ્યું છે. દેહ એ આત્મા નથી પરંતુ આત્માનું વસ્ત્ર છે અને એ અમુચિ વસ્ત્ર હવે રાજ કે મમત્વ રાખવાથી આત્મ-

કલ્યાણ સધાવાનું નથી એવો ઉપદેશ એ ભાવનાદ્વારા મનુષ્યને મળે છે. અહીં આગળ આત્માનાં સર્વ લક્ષણોનું મનુષ્યને થવું જોઇતું જ્ઞાન પૂર્ણ થાય છે અને પછી મનુષ્યે એ આત્માને નિર્મળ બનાવીને કલ્યાણના માર્ગે આગળ વધારવાની આવશ્યકતા જિભી થાય છે.

આત્મા કોણ છે, કેવો છે અને કેવા સંયોગોમાં મેલાયો છે એ બધું જોઇએ તે મનુષ્યની શુદ્ધિ આગળ તેના નગ્ન-Naked સ્વરૂપમાં રજૂ થાય છે. તે વખતે મનુષ્ય સમજે છે કે, જે આત્મા આવો છે, દેહ આવો છે, સંસાર આવો છે અને આખું જગત આવું છે, તો પછી આ-લક્ષ્યમાં આત્મા અનેકવાઃ કલુષિત થયો હોયો જોઇએ-તેમાં મળ બરાથો હોયો જોઇએ. એ દશનાને અંતે તે સમજે છે કે-તેને સાક્ષાત્કાર થાય છે કે અનેક પ્રશ્નને અને અનેક રીતે પોતાનો આત્મા મલિન થયો છે અને તેથી તેને નિર્મળ કરવો જોઇએ. જેવી રીતે રાગી માથુસના શરીરમાંથી રાગને દૂર કરવા માટે પહેલાં તેણે રાગ થવાનાં કારણો જાણવાં જોઇએ, એ કારણોને અટકાવવા જોઇએ અને પછી બરાબ ગએલા રાગને ઔષ-ધોપચારદ્વારા દૂર કરવો જોઇએ, તેવી જ રીતે આત્માને જે કર્મરૂપી મળ લાગ્યો હોય છે તેને સાર કરવાને પણ તેવો જ પ્રયત્ન કર-વો જોઇએ. એ વિધિ કર્મ ચોટવાનાં કારણોને જાણવાનો, ક્ષેત્રિ અટકાવવાનો અને જૂના ક્ષેત્રિ ખંજેરી નાખવાનો છે. એ વિધિનું તત્ત્વ કરનારી સાતમી આશ્રવ ભાવના, આઠમી સંવર ભાવના અને નવમી નિર્મલ ભાવના છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ જે દોષોથી અત્માને કર્મ વગડે છે તે દોષોનું જ્ઞાન મેળવવું અને કચ્છવું કે એ દોષો દૂર થાય તે આશ્રવ ભાવના છે. ત્રણ કર્મ આત્માને વગડે નહિ તેટલા માટે જોયા ત્રણ કર્મ વગડે તે દોષોને નષ્ટ કરવા, એટલે કે સમ્યગ્ જ્ઞા-નથી મિથ્યાત્વને અટકાવવું, વિરતિથી અવિરતિનો રોધ કરવો, ક્રમાયી કે-વળે કેવળ કરવો સત્યવદિ વિધિને 'સંવર' કહે છે. કર્મનાં કારણો જાણ્યા અને એ કારણોને નષ્ટ કર્યા એટલે ત્રણ કર્મો સંવાતાં અટક્યાં, પરંતુ જૂના ક્ષેત્રિ ખંજેરી નાખવાનું કર્મ હજી મળી રહે છે અને એ કર્મ નિર્મલ

ભાવનાદ્વારા બલમવાનું દોષ છે. આ પ્રમાણે નયન કોણે જામવન શું
અટકાવ્યા અને જુદાં કોણે નિર્મલન કર્યું જ્યાંથી આપણા નિર્મલ કર્યું
કરે છે અને પછી પોતાના કથાઓના કાર્યે આપણા વચ્ચેના અવિરત
કાર્ય તેને માટે રહે છે.

આપણામાંથી જે નિર્મલ અથવા મોટા છે. નિર્મલપણે એ
આપણું લક્ષ્યનિર્મલ છે, પરંતુ એ લક્ષ્યનિર્મલ આપણા કોણે દૂર છે,
માર્ગમાં કેયં કેયં રહેતાં આરે છે અને તેમાંથી પાસે થવા પડેલાં કેવી
શોભતા આપણા મેગવરી જોઈએ તેનું ખરેખર જાન થવા વિના આ-
ત્માને એ લક્ષ્યનિર્મલની અવસ્થા વિશે ખરી કથના આવી જાય નથી.
આ કથનાને અર્થે દરમી કોઈ ભાવના નિર્મલ થયેલી છે. કોઈના વિચાર
કેવી છે, કેટલો છે, કેવી કેવી ક્ષતિયાગા છવે તેમાં રહેલા છે, કેવી કસ્ટી-
દ્વારા તેઓ તેવી ક્ષતિને પ્રાપ્ત થયેલા છે અને ઉચ્ચતમ ક્ષતિ કરાવનાર
સિદ્ધ ભગવાન ક્યાં મિશ્રાજ રહ્યા છે તેનું ચિંતન એ ભાવનામાં કરવાનું છે.
એટલું જાણવા પછી જે કાંઈ જાણી રહે છે તે જ્ઞાન અને ધર્મની પ્રાપ્તિ જ
માત્ર છે. સત્ય જ્ઞાન દુર્લભ છે માટે સર્વજન ભગવાને પ્રશ્નપ્રશ્ન સિદ્ધાંતો ઉપર
પ્રકાશ રાખી, સત્તે સત્તે તરીકે અને અસત્તે અસત્તે તરીકે જોગ-
ખવું તથા શુદ્ધિપાત્રે તેમાં પારંગત થવું એ ભાવનાને 'બોધિદુર્લભ'
એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. છેલ્લી અથવા બારમી 'ધર્મ' ભાવના
છે. એક ધર્મના આશંખનથી નિર્વાણરૂપ દીપિકાએ પડેલી રાખાય છે; તેથી
કેવળજ્ઞાનથી તીર્થકર ભગવાને જગત્તા હિતાર્થે લોકોને જે જ્ઞાન ઉપદેશ્યું
છે તે સત્ય હોવું જોઈએ એવી પ્રકાશ રાખીને દેશવિરતિ તથા સર્વવિર-
તિરૂપ તેમજ ઉપદેશોના ધર્મનું પાલન કરવું. આ છેલ્લી ભાવનાના ચિંતન
તથા અનુસરણદ્વારા આપણા પોતાનું સંપૂર્ણ એવઃ સાધી શકે છે. ભાવના
ભાવવાનું-૨૬ શુભ વિચારોનું ચિંતન કરવાનું આ રહસ્યયુક્ત મહત્ત્વ ધરાવે
છે. ભાવનારહિત સર્વ ક્રિયાઓ અજન નીવડે છે અને તેથી જ શુદ્ધ-
સ્થાનકની શ્રેણીએ ચાલવા માટે ભાવનાઓની સહાયની અનિવાર્ય અગત્ય
સાબિતરે દર્શાવી છે.

આ દાદશ ભાવનાઓમાં સર્વ રહસ્યની પૂર્ણાકૃતિ થાય છે. તેની દ્વારા જે આત્મકલ્યાણ સધાય છે તે જ આત્મકલ્યાણ સાધવા માટે ભાવનાઓની એક બીજી શ્રેણી પણ નિર્માણ કરેલી છે. આ શ્રેણી માન્યાર ભાવનાઓની છે. મૈત્રી (Love towards equals), પ્રમોદ (Love towards superiors) દાર્શ્ય (Love towards inferiors) અને માધ્યસ્થ (Indifference towards opposition) એ પ્રમાણે એ ચાર ભાવના છે. પોતાના સરખા, પોતાથી ઉંચા, પોતાથી નીચા અને (ધર્મદષ્ટિથી) પોતાના વિરોધીઓ ઉપર તથા બીજી પ્રતિકૂળતાઓ ઉપર પ્રેમ-સમાન ભાવ રાખતાં શિખવનારી અર્થાત્ અતુકૂળ પ્રત્યે રાગ અને પ્રતિકૂળ પ્રત્યે દ્વેષ એ બન્ને વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવાનું શિક્ષણ એ ભાવનાઓ આપે છે. રાગ-દ્વેષ એ જ કર્મબંધનું મૂળ છે અને એનો ત્યાગ કરવાથી આત્મા ' સમતા ' ને પામીને પોતાનું શ્રેયઃ સાધી શકે છે. જૂદી જૂદી સ્થિતિના જીવો પ્રત્યે પ્રેમ રાખવાના પ્રકારો જૂદા જૂદા દર્શાવ્યા છે અને તેથી એ પ્રત્યેક પ્રકારનાં નામો જૂદાં જૂદાં આપ્યાં છે. પોતાના સરખા જીવો પ્રત્યેના પ્રેમને મૈત્રીભાવના, પોતાથી ઉંચા જીવોપરના પ્રેમને પ્રમોદ ભાવના, પોતાથી હલકા જાળ જીવો-ગરીબ જીવો પ્રત્યેના પ્રેમને દાર્શ્ય ભાવના અને પોતાના વિરોધીઓની પ્રત્યે ક્રિંવા પ્રતિકૂળતાઓની પ્રત્યે ઉપેક્ષા અથવા તટસ્થતાપૂર્વકના પ્રેમને માધ્યસ્થ ભાવના, એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. વસ્તુતઃ રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરીને સર્વ જીવો પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખવો, એ આ ચાર ભાવનાઓનો હેતુ છે.

ચાર ભાવનાઓનો બોધ વિસ્તૃતરૂપે દેશવવાને આ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવી છે. પ્રત્યેક ભાવનાની સમજાવીને માટે એક એક અષ્ટકની-અઠ્ઠ શ્લોકોની રચના કરી છે અને ઉપસંહાર રૂપે બીજા થોડા શ્લોકોની રચના કરીને આ સ્વતઃ-સ્રો શ્લોકો પૂરા કરવામાં આવ્યા છે. શ્લોકોમાં જે કદન કલ્પિત રચનાઓ કરવામાં આવ્યું છે તેને વિશેષાર્થમાં સમજાવવાને અર્થો, વિરચન અને દેશકેક રચને દર્શાવતી અનુ યોજના કરવામાં આવી છે. આ વિરચનની એક વિરેચના એ છે કે મૂળ શ્લોકની રચના કરનાર પંડિત

મુનિરાજ ધી રૂપચન્દ્રને દસ્તે જ એ સવશું સખાણું છે અને તેથી તે સંપૂર્ણ અર્થવાદક અને પાણું રસિક થયું છે. મૂળ શ્લોકનો રચના કરતી વખતે પ્રત્યેક શ્લોકમાં જો અર્થગંભીરની ધારણા તેમજે રાખી દેશે તે ધારણા તેમના જ દસ્તે વિવેચન સખાવાથી સંપૂર્ણ રીતે પ્રગટ થશે તે જોઈ શકાય છે. પાછળ જણાવેલી આર બાવનાઓ આ અંશનો મુખ્ય વિષય નહિ હોવા છતાં પરિસિદ્ધમાં તત્સંબંધિ પૃથક્ પૃથક્ રાગોનાં આર સંસ્કૃત પદોની તથા તેના બાવાર્થની યોગ્યતા કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે બાવનાઓના યોગ્યતા સંબંધમાં આ અંશ સંસ્કૃત તેમજ ગુજરાતી બાવામાં અત્યંત ઉપયોગી થયે છે. મળ્યું છે તેના વાચન, મનન અને નિદિધ્યાસનવડે સ્વાત્મપ્રેમમાં ઉચુક્ત અને એવી બાવના સાથે, આ ઉપોદ્ધાત પૂરા કરી શકું.

સારંગપુર, અમદાવાદ.
તા. ૧૭-૧૨-૧૯૧૬.

}

મુનીશાસ વર્ધમાન શાહ.

આ પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં.

શેઠ વંદ્રાવનદાસ દયાલ.

કોટ, બજાર ગેટ,—મુંબઈ.

આવક લીમસિંહ માણેક.

માંડવી, ચાકગલી,—મુંબઈ.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુદે.

વજુ દરવાજા,—અમદાવાદ.

વ્યક્તિનો ઉપકાર ગ્રંથના રચનાર અને વાંચનાર ઉપર વિશેષ છે, જેના વચન-વિલાસથી વતમાન કાળમાં પણ વિશિષ્ટ બોધ મળી શકે છે, તે નિકટોપકારી શાસનપતિ ચરમ તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીને ગ્રંથકાર પ્રથમ નમસ્કાર કરે છે. “ શ્રી વર્દ્ધમાનમ્ ” અહીં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ ‘ મહાવીર ’ શબ્દ ન વાપરતાં “ વર્દ્ધમાન ” શબ્દ વાપર્યો છે, તે એટલા માટે કે ગ્રંથકારના મનમાં “ જ્ઞાન-સંપત્તિ, આરિઘ્ય-સંપત્તિ અને મોક્ષ-સંપત્તિની સિદ્ધિને માટે ભાવનાની વૃદ્ધિ સત્વર કયે રસ્તે થાય ” એ વિચારો રમી રહ્યા છે. તેને અનુકૂળ થઈ પડે તેવો અર્થ ‘ વર્દ્ધમાન ’ શબ્દમાં સમાયલો છે, એટલે કે તે શબ્દ વૃદ્ધિ અર્થવાળા ‘ વૃધ્ ’ ધાતુમાંથી બનેલો છે અને તે સહેતુક છે. વીરપ્રભુનાં સમાગમ, દર્શન અને સ્મરણ માત્રથી પણ દરેક ઉચ્ચ વસ્તુની વૃદ્ધિ થવી સંભવિત છે. માટે ‘ વર્દ્ધમાન ’ શબ્દનો પ્રયોગ આ સ્થાને ઉચિત જ છે. અહીં વર્દ્ધમાન શબ્દનાં ચાર વિશેષણો યોગ્યેલાં છે. તેમાં પહેલું ‘ જિન-રાગ દ્વેષને છૂતનાર ’ એ વિશેષણ વીતરાગ અવસ્થાદર્શક છે. બીજું ‘ કલ્પદ્રુતુલ્ય ’ (છબ્દ મનોરથો પૂરવામાં કલ્પવૃક્ષ તુલ્ય) એ વિશેષણ વીતરાગ અવસ્થાના કાર્યરૂપ જ્ઞાન-સંપત્તિ દર્શાવે છે. ‘ દેવતાને વક્ષમ ’ અને ‘ ઈંદ્રથી પૂજિત ’ એ બે વિશેષણો વીતરાગ અવસ્થાની સાહનિક વિભૂતિ યા પૂજાતિશય દર્શાવે છે. નમસ્કરણીય વીર પ્રભુની વીતરાગ અવસ્થા અને તેની સંપત્તિનું આ સ્થળે સ્મરણ કરવાનો હેતુ એ છે કે આ દુનયામાં પરમ શાંતિનું સ્થાન જો કંઈ હોય તો તે વીતરાગ અવસ્થા જ છે. કહ્યું છે કે—

નચિ નુહી દેવતા દેવલોપ । નચિ મુહી પુદ્ગલોપઈ રાયા ॥

નચિ મુહી સેટ સેણાવહ ય । પગંત મુહી મુળી વીચરાગી ॥૧॥

જે અવસ્થા પરમ શાંતિને આપનાર છે, તે જ અવસ્થા શાંતિના અભિલાષી પુરોને સાધનીય અથવા સ્પૃહણીય છે. ગ્રંથકાર પણ નમસ્કાર કરતાં પોતાની અંતર્ગત ઇન્દ્રિયા દ્વિત વિશેષણોદારા પ્રાર્થનારૂપે પ્રકટ કરે છે કે જે ભાવનાના બળથી વર્દ્ધમાન પ્રભુ વીતરાગ અવસ્થાની જ્ઞાનાદિ સંપત્તિને પામ્યા તે ભાવનાનું ઉચ્ચ બળ અમારામાં પણ આવિર્ભાવ પામે. પૂર્વાર્દ્ધમાં ઇષ્ટ દેવને નમસ્કાર કર્યા પછી ઉત્તરાર્દ્ધમાં એક શાસન પ્રભાવક

કપડારી મહાપુરુષનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે. તે મહાપુરુષ મંથનના ગુ-
રના પૃથ્વી ગુરુ લીંબડી સંપ્રદાયને નવું જીવન આપનાર પોતાના જમાનામાં
જાનની પ્રદાય કરનાર પૂજ્ય શ્રી અજિતરામજી સ્વામી છે.

નમસ્કાર અને સ્મરણનો વ્યાપાર યથા પછી મંથનો વિષય શું છે,
અને મંથનનાનું પ્રયોજન શું છે, તે જાણવાની જરૂર હોવાથી સ્તો-
ત્રના ચતુર્થ ચરણમાં મંથનના વિષય અને પ્રયોજન દર્શાવે છે. અનિત્ય
ભાવના, અદ્યતન ભાવના, મંસાર ભાવના, એકત્વ ભાવના, અન્યત્વ ભા-
વના, અશુભિ ભાવના, આશ્રય ભાવના, સંવર ભાવના, નિર્લેપ ભાવના,
મોહ ભાવના, ભોધ ભાવના અને ધર્મ ભાવના : એમ બાર પ્રકારની ભાવ-
નાઓનું આ મંથનમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એકેક ભાવનાનું આઠ આઠ
પદ્યમાં નિરૂપણ થતાં લગભગ એક મેઠા પદ્યમાં ભાવનાઓનું વર્ણન થઈ
જવાનો સંભવ હોવાથી આ મંથનું નામ “ભાવના-શાસ્ત્ર” એવું
જામવામાં આવેલું છે, એટલે બાર ભાવના એ આ મંથનો વિષય છે. તે
ભાવનાનું સ્વરૂપ વાચકના વિચારવાથી ભવ્ય જીવોના ભવબંધનનો નાશ
થાય એ આ મંથનું પ્રયોજન છે. બરબીર પ્રવૃત્તિ અને પરિવ્રજમણી યાત્રી
ગએલા વિગતો જીવે આ મંથનના અધિકારી છે. (૧)

(૧) અનિત્ય ભાવના.

[ભાવનાઓની સરખાત અનિત્ય ભાવનાથી માય છે. અનિત્ય પદાર્થોમાં સૌથી વધારે લલચાવનાર અને દુઃખ આપનાર માયા-તક્ષ્મી છે, માટે પ્રથમ લક્ષ્મીની અનિત્યતાનું વર્ણન અનંતર ત્રણ શ્લોકોથી કરવામાં આવે છે.]

અનિત્યભાવના ।

વાતોદ્દેહિતદીપકાઙ્કુરસમાં લક્ષ્મીં જગન્મોહિનીં ।
 દૃષ્ટ્વા કિં હૃદિ મોદસે હતમતે મત્વા મમ શ્રીરિતિ ॥
 યુગ્યાનાં વિગમેઽથવા મૃતિપથં પ્રાપ્તેઽપ્રિયં તત્ક્ષણા-
 દ્વસ્મિન્નેવ ભવે ભવત્યુભયથા તસ્યા વિયોગઃ પરમ્ ॥૨॥

અનિત્ય ભાવના.

અર્થ—હે ભદ્ર ! લક્ષ્મી જગત્તે મોહ ઉપજાવનારી છતાં, વાયુથી કંપતી દીપકશિખાની પેઠે અસ્થિર અને નાશ પામનારી છે. આવી રીતે તું નજરે જુએ છે, છતાં પણ આ લક્ષ્મી મ્હારી છે એમ જે માની બેસે છે તે શું ત્હારી મ્હંતા નથી ? હે મુઘ્ધ ! લક્ષ્મી-સંપત્તિ મળવી તે પુણ્ય-ધીન છે. પુણ્ય મર્યાદિત હોય છે. મર્યાદા પૂરી થતાં પુણ્યનું અવસાન આવે છે ત્યારે અથવા પોતાનું આયુષ્ પૂર્ણ થતાં પરલોકગમન કરવું પડશે ત્યારે મળેલી લક્ષ્મીનો અવશ્ય વિયોગ થવાનો છે. ખાત્રીથી માન કે કાંતો લક્ષ્મીને છોડી ત્હારે જવું પડશે અગર લક્ષ્મી ત્હને છોડીને જશે. બીજા ભવમાં નહિ પણ આ ભવમાં જ એમાંથી એક પ્રકારે પણ અવશ્ય લક્ષ્મીનો વિરહ થશે. (૨)

વિવેચન—જે મનુષ્યો પ્રાપ્ત થએલી લક્ષ્મીનો ગર્વ કરે છે, લક્ષ્મીની સત્તાથી બીજાઓને દબાવે કે સતાવે છે, અપ્રાપ્ત થએલી લક્ષ્મી મેળવવાને આરે તરફ શંકાં ભારી અનર્થો નિપજાવે છે અને પાપના પ્રવાહમાં તણાયા

જાય છે, તેવાં મનુષ્યોમાંના એક મનુષ્યને હૃદયી અપાએલો આંશ્લોકમાંનો
 એક માત્ર એક મનુષ્યને જ લાગુ પડે છે એમ નથી, દિનુ ધનમાં લુબ્ધ
 થએલા દરેક જણને લાગુ પડે છે. “દત્તમતે” એ મંત્રોષન પદ્યી, જેઓની
 મતિ સદ્ગુણના મદમાં ચા તેની લાલચોમાં ઝહેર મારી ગઈ છે, તે દરેક
 મનુષ્યનું મદબુ યાય છે. બલે લક્ષ્યાધિપતિ કે કરોડાધિપતિ હોય પણ જે
 પોતાની પાસે દ્રવ્ય હોવાને લીધે અભિમાન કરે છે, કાંકડો થઈને ફરે છે,
 આંખો કપાળો ચડાવી દે છે, તેને શું ‘હનમતિ’—મદમતિ ન કહી શકાય? જો
 જોઈએ દ્રવ્યને લાલચ માની, જમીનમાં દાટી મૂકી, માત્ર દ્રવ્યનો ધંધલ જે
 કરે છે તે શું મદમતિ ન કહેવાય? જે વસ્તુ થોડો વખત રહેવાની છે તેને
 માટે લાખો અને કરોડો વસ્ત્રોમુદી પોતાને અને બીજાઓને દુઃખ લોભ
 વડું પડે, તેવાં પાપકર્મો ભાંધી જે અનર્થ કરે છે તેને શું મદમતિ ન કહી
 શકાય? કહેવાય જ. હે મદમતે! લક્ષ્મી મજા પછી તને જે ગર્વ આવે
 છે, તે તારો દોષ નથી પણ પ્રાપ્તિ તેનો જ તે દોષ છે. દારમાં જેમ નિસ્સો
 આગવવાનો શુષ્ક છે તેમ લક્ષ્મીમાં પણ નિસ્સો આગવવાનો શુષ્ક છે. અનુ-
 બલો પુરો કહે છે કે એક શેર દારમાં જેટલો નિસ્સો છે તેટલો નિસ્સો
 સો રૂપિયામાં છે. મદિરા પીધા પછી તેના નિસ્સામાં કાચો માથુસ થજ
 ગાડો બની જાય છે તેમ લક્ષ્મી મજા પછી અત્ર મનુષ્ય મદમાં ગાડો બની
 જાય તેમાં શી નવાઈ? અલખત, એટલો તણવત છે કે મદિરાનો નિસ્સો
 મને તેવા કાચો માથુસને પણ ચોંટી છે ત્યારે લક્ષ્મીનો નિસ્સો માત્ર અત્ર—
 મદ મનુષ્યને જ ચોંટી છે. લક્ષ્યમાં કંઈક સમજાવ્યું હોય, સારાસાર વિચારવાની
 સક્તિ હોય તો તેને લક્ષ્મીનો નિસ્સો ચડતો નથી, પણ તેવા મનુષ્યો બહુ
 યોગ્ય હોય છે. હે બહુ! લક્ષ્મી આત્મા પછી છતી આંખે દેખાતું નથી, છતે
 દાને મંમજાતું નથી, છતી છબે પણ જોવાતું નથી એવી જ્ઞાતનો એક રામ
 ઉત્પન્ન થાય છે તે દોષ પણ તારો નહિ દિનુ લક્ષ્મીનો જ છે. નિસ્સો ચડા
 પછી જેમ માથુસ બાન જૂની જાય છે, તેમ ધન મળ્યા પછી મરીમાઈતું
 દુઃખ જૂની જવાય છે; મરીન સમવડાલા પોતાને તે આત્મા હોય છતાં
 તે નજરે ચડતો નથી. તે ખિચાસઓ ધનની મદ મેળવવાની આશાને

શ્રીમંતની પાસે પોતાનાં દુઃખોની વાત કરે છે પણ તે તરફ કોણ ધ્યાન આપે? તેની વાતો સાંભળવાને તો શ્રીમંતને કાને બહેરાશ આવી ગઇ છે એટલે છતે કાને પણ સંભળાતું નથી. કદાચ વારંવાર આછાછ કરતાં થોડા શબ્દો સાંભળ્યા, પણ તેથી શું ગરીબોને હા કે નાનો કંઈ જવાબ મળે છે? નહિ જ. ગરીબોની સાથે વાતચીત કરવાને શ્રીમંતની જીભમાં મૂકતાનો રોગ થઇ આવે છે, જેથી છતી જીભે પણ બોલી શકાતું નથી. એક સુભાષિતકારે ખરું જ કહ્યું છે કે—

વધિરયતિ કર્ણચિવરં । વાચં મૂકયતિ નયનમન્ધયતિ ॥

વિકૃતયતિ ગાત્રયષ્ટિ । સંપત્રોગોડ્યમન્દુતો રાજન્ ॥ ૧ ॥

હે ભદ્ર! લક્ષ્મીનો ત્રીજો દોષ એ છે કે તે જેની પાસે જાય છે તેને મોજશોખમાં પાડી દે છે, વ્યસની બનાવી દે છે, કામકાજમાં આળસ અને એકી બનાવે છે, ધાર્મિક ક્રિયામાં વ્રત નિયમ કરવામાં શિથિલ બનાવે છે અને લોભમાં વધારો કરે છે : એવા અનેક દોષોથી ભરેલી લક્ષ્મીને નેહ તું મનમાં કુલાય છે? આટલા દોષો હોવા છતાં પણ તે લક્ષ્મી કાયમ તો રહેતી નથી. તેનામાં મ્હોટામાં મ્હોટો દોષ તો વ્યભિચારનો છે. તે એક ધણીને ત્યાં જીવનપર્યંત રહેતી નથી કિન્તુ એકને છોડી બીજાની પાસે જાય છે અને થોડા જ વખતમાં બીજાની પાસેથી ત્રીજાની પાસે જાય છે. માટે જ તેનું નામ ચંચલા-ચપલા પાડવાનાં આવ્યું છે. તે એટલી બધી અસ્થિર છે કે તેને વાયુથી કંપાયમાન થતી દીવાની શિખાની ઉપમા આપીએ તો તે બરાબર ઘટે છે. મેદાનમાં રાખેલો દીવો કે જેને ચારે તરફથી પવનના પ્રપાટ લાગી શકે તેની શિખા પવનના સપાટા વચ્ચે કેટલી વાર સ્થિર રહી રહે? તેવી જ યા તેવી પણ વધારે અસ્થિર લક્ષ્મી છે. વૃક્ષની છાયા દેખીતી રીતે સ્થિર લાગે છે પણ તે એક ક્ષણ પગ સ્થિર રહેતી નથી. ક્ષણે ક્ષણે પોતાનું સ્થાન છોડી આગળ પાછળ જાય છે. સુવારે એક તરફ હોય છે, સાંજે બીજી તરફ જાય છે; તેવી જ રીતે લક્ષ્મી-માયા પણ દેખીતી રીતે સ્થિર લાગે છે પણ તે ક્ષણે ક્ષણે ગતિ દર્શ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે જેટલી ગતિ કરે છે તેટલે અંશે પૂર્વના પુણ્યને ખપાવતી જાય છે.

આશ્વની ચાંદ તે એ છે કે થોડો થોડો ખરાબ ખરાબ પુરુષ ત્યારે પુરુષ
કામ રહે છે ત્યારે એકદમ સ્ત્રીઓના નાશ થાય છે, તેમજ મન મનુષ્યો
તેનો દરોઝા થાય કષ્ટ થાય નથી, સ્ત્રીઓ અને સારી સરસાઈ તેનો
લય કરી પુરુષની નવીન જ્યોતિ પ્રાપ્તી દાન નથી. તેનો એક વિધાસ
શાખીને ખેંચી રહે છે. આ સ્ત્રી પાછળથી આવતું કામ બસતી, પણ
તેમ વિધાસ રાખવાથી તેનો હેતુસાધ છે. પાછળથી તેને પશ્ચાત્તપ કરવો
પડે છે કેમકે આ ને આ અવધાન જ, સ્ત્રીઓ અવસ્થા વિશેષ થાય છે. વિ-
શેષ એ પ્રકારે થાય છે: એક તો ખાખસના છાનાં સ્ત્રીઓ તેને હેડીને માલી
બાંધે છે; બીજી રીતે આડખ પૂંડુ થતાં ખાખસ જ સ્ત્રીઓને બાંધી પછી
મૂંડી ખાલી દારે પરજોડ તરફ પ્રવાહ કરે છે. એ ને રીતે સ્ત્રીઓને વિશેષ
થતાં ને તેનો મ્દાવો લેવામાં ન આવ્યો હોય તો હવે સ્ત્રીઓપતિને માત્ર
અશ્રેય કરવાનો જ વખત આવે છે. (૨)

લક્ષ્મીજન્યસુખમુઃસ્વયોલ્પુલતા ।

ત્યક્ત્વા વન્ધુજનં પ્રિયાં ચ પિતરં મુક્ત્વા ચ જન્માવનિ-
મુલંઘ્યામ્બુનિધિં કઠોરચ્ચનં સોદ્ધા ધનં સશ્ચિતમ્ ॥
હા કટં ન તથાપિ તિષ્ઠતિ ચિરં કામં પ્રયત્ને કૃતે ।
દુઃખં સાગરતુલ્યમર્જિતમભૂન્નો વિન્દુમાત્રં સુખમ્ ॥૩॥

લક્ષ્મી પ્રત્યુપાલંભઃ ।

હા માતઃ કમલે ધની તવ સદા વૃદ્ધ્યૈ કરોતિ શ્રમં ।
શીતાદિવ્યમનં પ્રસહ્ય સતતં ત્વાં પેટકે ન્યસ્યતિ ॥
ચોરેભ્યઃ પરિક્ષણાય લભતે નિદ્રાસુખં નો કચિદ્-
ધ્રોવ્યં નો ભજસે તથાપિ ચપલેત્વંનિર્દયા કીદૃશી ॥૪॥

લક્ષ્મીના સુખ અને દુઃખની સરખામણી.

અર્થ—માખાપ, સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુંબને છોડી, જન્મભૂમિને મૂકી, સમુદ્ર ઉદ્ધવી, દુષ્ટ અધિકારીનાં કઠોર વચનો સહન કરી, મહા મુસીબતે ધનનો સંચય કર્યો હોય, એટલું જ નહિ પણ તેનું રક્ષણ કરવાના અનેક ઉપાયો લેવામાં આવ્યા હોય, તોપણ મેળવેલું ધન ધણા વખતસુધી ટકતું નથી. ખેદનો વિષય તો એ છે કે ધન મેળવવામાં અને સાચવવામાં દુઃખ સાગર જેટલું ભોગવવું પડે છે, ત્યારે સુખ તો એક ગિન્દુ જેટલું પણ મળી શકતું નથી; અર્થાત્ સાચવ્યા છતાં પણ અંતે લક્ષ્મી પોતાના વિયોગનું દુઃખ આપતી ચાલી જાય છે. (૩)

લક્ષ્મીને ઉલ્લેખો.

હે લક્ષ્મી ! તારો માલિક હમેશાં તારી કેટલી બધી સેવા કરે છે ? ગમે તેવી ટાઢ પડતી હોય કે સખ્ત તાપ પડતો હોય તોપણ ટાઢ અને તાપને ગણકાર્યા વગર તારે માટે ગામોગામ રહજે છે. ત્હને પેટી-પટારામાં કે તીન્નેરીમાં સાચવીને રાખે છે, સારે પોતે ગમે ત્યાં પડ્યો રહે છે. ચોર હુંટારાઓથી ત્હને બચાવવાને પોતે નિદ્રા પણ લેતો નથી; કામ પડ્યે પોતાના પ્રાણનો પણ ભોગ આપે છે. તારે માટે આટલી બધી તકલીફ તારો માલિક ઉઠાવે છે, તોપણ હે ચપલે-લક્ષ્મી ! તું સ્થિરતા રાખતી નથી અને તારા ધણીને તું કામે લાગતી નથી ! આ કેટલી બધી તારી નિર્દયતા ? ! ઉપકારનો બદલો અપકારમાં જ વાળે છે કે શું ? (૪)

વિવેચન—તે જ વસ્તુ ઉપાદેય ગણી શકાય કે જે વસ્તુના આદિમાં કંઈ સુખની પ્રાપ્તિ થાય, યા સુખે સુખે મેળવી શકાય. કદાચ મેળવવામાં સુખ ન હોય કિન્તુ દુઃખે દરી મેળવી શકાતી હોય પણ મન્યા પછી જે તેમાંથી કંઈ સુખ પ્રાપ્ત થતું હોય તોપણ તે ધ્વજવાલાયક માની શકાય. છેવટે મધ્યમાં પણ કદાચ સુખ ન મળતું હોય તો અંતના સુખની અભિ-લાષાઓ પણ મધ્યમાં દુઃખ બહારી લઈ તે વસ્તુ મેળવવાનો મતુખ્યનો પ્રયત્ન કંઈક વાજબી ગણી શકાય. પણ જેમાં પહેલાંએ દુઃખ, વચ્ચે પણ દુઃખ

અને એને પણ દુઃખ તેથી વાનુ' મેળવવામાં જે મનુષ્યે પોતાની આત્મા
જીવંતી ગુમાવી નાંખે છે તેમજા કેટલી બેઠાની જૂથ કો છે ? મનુષ્યને આ
દુઃખ મારનારાઓને પણ આ જ દેહિનાં મનુષ્યો મળી જાય. તદ્દનોના
આદિમાં, મધ્યમાં કે અંતમાં શું ભેદએ તેનું સુખ જાણી શકે ? નહિ જ.
પ્રથમ તો દ્રવ્ય મેળવવામાં અને મુશ્કેલીઓ પેદા થઈ છે. " જવડી વાગ્ય-
નૂતિય ત્વર્ણાદિ વર્ણવવી " અર્થાત્ પોતાની જન્મમૂર્તિમાં નિહાળ કરીને
જાનનીની એવા કરી ને જરૂરના સુખ દરમ્યાં જવુ અધિક સુખાગ્રસ્ત છે.
દ્રવ્ય મેળવવા છતાંનારાઓને આ દરમ્યાં સુખને પ્રથમથી નિષાંસિ
આપતી પડે છે, એટલું જ નહિ પણ જેઓની માટે રુખત મરમઃ કરી છે,
જેઓની સાથે સાજામાં અધ્યયન કર્યું છે, તેણે જમરના જાળમિયાં અને
આશ્રમેની આનંદમરી વાનોથી અને નેમના સદવાસથી મગનું સુખ પણ
દ્રવ્ય મેળવવાને માટે ત્વજ્યું પડે છે. જે માતાપિતાએ ઉછેરી, પાળી પોષી,
બાળી મગ્યાવી, દુઃશીવાર ક્યાં તે માતાપિતાની જહાવરમાં પ્રત્યુપકાર તરીકે
કરવી રમેષ્ટી તેમની સેવા બક્ષિ પણ જાણુએ મૂકી દેતી પડે છે અને
પણિને જ પ્રશુનુષ્ઠ મળનારી પતિવતા પત્નીના હાર્દ પ્રેમને પણ દ્રવ્ય મેળવ-
વાની ખાતર પાતાકમાં પ્રવેશ કરાવેલા પડે છે; એટલે કે જન્મમૂર્તિ, જન્મ-
દાતા, મિત્રો અને જીવનસહચારિણી એ સર્વનો વિયોગ સદન કરી દ્રવ્ય
મેળવવાને પરેશ-દૂર દેશ તરફ પ્રયાણ કરવું પડે છે ! માર્ગની ગુસારીમાં
જંગલોરે કે રથગરોરે અનેક આશંકો આતી પડે છે. મૃનમ્, કરાંચી, મયગાર,
જંગમાર, એકન કે અરમરતાનની સફર કરવાને વડાચુ કે રડીમરમાં બેઠા
પછી કેટલાએકને પિત્ત ઉછળે છે, મન બ્રમે છે અને ફર આવે છે એટલે
ખાવું પીવું બધું પડતું મૂકી ટુંડીવા વાળી કે લાંબા ચઢ સૂઈ જવું પડે છે !
વખતે વખત થાય ત્યારે દિવસે તારા દેખાય છે; વખત મદગીએ અખમૂખા
જેવા જતી જવાય છે. એટલામા ક્યાંય દરીયાનું તોશન નડે છે કે પૂરેપૂરું
બેદાસ થાય છે ! દ્રવ્ય તો દ્રવ્ય દ્રવ્યને ડેકાણે રથું, કુટુંબ કુટુંબને ડેકાણે
રથું અને દ્રવ્યનો ઉમેદશર તો જંગ અને આશંકની વચ્ચે ડાકાયમાન
થવા માટે છે ! નેના ડોચકોચ ઉડી જાય છે. પારાવાર પથાતા કરે છે કે

“આના કરતાં દેશમાં જ દરિદ્ર ખનીને રહ્યા હોત તો શું ખોટું હતું?” આયુષ્યને યોગે કદાચ સહીસલામતીથી ધારેલે સ્થાને પહોંચ્યો તોપણ જતાં વેત તો પૈસો મળી જતો નથી. પ્રથમ તો અજાણ્યા દેશમાં પિછાણ ન હોવાને લીધે આમથી તેમ બટકવું પડે છે. શ્રીમંતોના સમાગમ માટે ધક્કા ખાવા પડે છે. “શેઠ અખી સો ગયે હું, અખી જંગલ ગયે હું, અખી તો આરામમે” બેઠે હું, અખી નહીં મીલેંગે, પીછે આના” આનાં શેઠના નોકરોનાં વચનો સાંભળી પાછા ફરવું પડે છે. કેટલેક દિવસે શેઠની મુકાફાત થઈ તો “તને કોણ પિછાણે છે? તારા જેવા રઝગતા ઘણા માણસો આવે છે. તું ચોરી કરી ચાલ્યો ન જ તેની શી ખાત્રી? કોણ જામીન થાય છે?” આવા અનેક અટપટા અપમાનભરેલા સવાલો શાંતિથી સાંભળી તેનો નમ્રતાથી જવાબ આપવો પડે છે. નીચેના હલકટ માણસોની ખુશામત કરવી પડે છે. છેવટે નોકરી તો મળે પણ પગાર પેટપૂરતો જ મળે છે. કપડાં અને ધરના ખાડા માટે તો કરજ કરવું પડે છે અને તેના બદલામાં અનેક હોર ગાળો-પ્રહારો સહન કરવા પડે છે. તેમાં જો વચ્ચે એકાદ માંદગી આવી પડે તો ન મળે કોઈ ચાકરી કરનાર કે પાણી પાનાર! અનેક મુસીબતો વેઠી પડ્યો રહે છે તો કેટલેક વરસે કમે કમે પગાર વધે છે અને કરજથી મુક્ત થઈ ધાંધક ઉચું મુખ કરી શકે છે. કદાચ વગેસગે આપારની લાઇનમાં ચડે તોપણ છવ તો મુઠીમાં ને મુઠીમાં! માત્રની ભરતી થઈ ગઈ અને ભાવ ઉતરી ગયા હોય તો રાત અને દિવસ ચિંતા ચિંતા અને ચિંતા. “અરેરે! આટલું બધું કરજ થઈ જશે તો હું કેમ ચૂકવીશ? હવે લાજ કેમ રહેશે?” આની ચિંતા અને ગમરામણમાં ઉંઘ આવતી નથી, ખાવાનું ભાવતું નથી, ચિત્તનમ ધઈ જાય છે, વખતે આપઘાત કરવાને પણ દોરાય છે. કદાચ પુણ્યનો ફોન હોય તો આકળ ટળે અને છેવટે પૈસો મેળવે, પણ તે કેટલે દુઃખે? કેટલી મુસીબતે? આટલી મુશ્કેલીઓ વેડતાં લક્ષ્મી માફ તેથી પણ કંઈ દુઃખની સમાપ્તિ થતી નથી. દુઃખપરંપરા તો હન્તુ ચાલુ જ રહે છે. મેળવેલી લક્ષ્મીનું કેવી રીતે રક્ષણ કરવું, તેની ચિંતા હવેથી શરૂ થાય છે. માણસ એમ સમજે કે દ્રવ્ય મેળવ્યું એટલે તે માફ થઈ ચૂક્યું, પણ તેમ

નથી. તેના ઉપર સાત પ્રકારના ઉપદ્રવો તો ચાલુ જ રહે છે. નજીકના ભાષાતો અને સંબંધીઓની એવી મજર ચાલુ છે કે અમુક થીમાન નિર્વચ્ય મરી જાય તો તુરત તેની લક્ષ્મી અમે વહેંચી લઈએ. હુંદારા, ચોર અને દુગારાં લોકોની દૃષ્ટિ પણ કમેણાં ત્યાં લાગી રહે છે કે ક્યારે તક મળે અને ક્યારે તેના ઘરખાર હુંદી લઈએ. રાજા કે અધિકારીની તેવી દૃષ્ટિ ચાલુ તો તેમના તરફથી પણ ઉપદ્રવ ચાલુ ચાલુ છે. તેમ જ અમિં, જળ, ધરતીકંપ, દુષ્ટ દેવ અને વ્યસની સંતતિ તરફથી પણ મેળવેલાં ધનને કેશળું પાડવા પ્રયત્ન ચાલુ ચાલુ છે. આટલા બધા ઉપદ્રવોથી લક્ષ્મીને બચાવવાને લક્ષ્મી-પતિને સાત દિવસ શિકર રહ્યાં કરે છે. ગરીબ માણસો! જ્યારે નિશ્ચિતપણે મુખે નિદ્રા લે છે ત્યારે પણ થીમતોના હૃદય યડકતાં જ રહે છે. અરે! આ દુતરાં કેમ બસે છે? નગીયાનો ખડખડાટ કેમ ચાલુ છે? કોઈ ચોર તો નથી આવ્યો? આવા વિચારમાં ને વિચારમાં ઉભગરાયી રાત્રિ પસાર કરવી પડે છે. પલંગ કે તગાઇ ઉપર ઉંઘ આવી જાય તેથી તેના ઉપર ન ચૂતાં ધનના પટારા ઉપર એકાદ ચુલુપાટ પાયરી ચપન કરવું પડે છે! ગરીબ માણસને તો માત્ર પોતાના વહીવટની જ ચિંતા કરવી પડે છે, ત્યારે થીમતોને પોતાના વહીવટ ઉપશંત જેને ત્યાં પૈસા બ્યાન્ને મૂક્યો છે, તે સર્વેના વહીવટની ચિંતા રાખવી પડે છે, નહિતો આસામી તુંડતાં પૈસો બરબાદ ચાલુ છે. એટલું કરતાં પણ કોઈ આસામીમાં કે બેઠકમાં નાશો ખોટાં ચાલુ છે કે ક્યાંક વ્યાપારમાં કમ લાગે છે, ત્યારે તો એટલું બધું દુઃખ ચાલુ પડે છે કે ખાનપાન સર્વે ઝેર સમાન લાગે છે, હોઠકોચ હડી જાય છે અને વખને પેસજા પણ થઈ જાય છે. આમ એક તરફ તો રક્ષણનું દુઃખ ચાલુ હોય છે, બીજી તરફ લક્ષ્મી મળતા મોટાણની બૂખ વધે છે. મારા દરતાં અમુક માણસોની પાસે લક્ષ્મી વધારે છે, તે મારાથી વધારે ખાનપાન પામે છે, માટે મારી પાસે તેમના દરતાં પણ વધારે ધન કેમ ચાલુ અગર બીજાઓનું ધન કેમ નષ્ટ થાય, એવી હાંપીજુદિ જાણત ચાલુ, તેથી ને રાત દિવસ બચ્યા કરે છે. ન તો પોતાની પાસે વધારે ધન રાખ અને ન તો તેમની પાસેનું ધન નષ્ટ

શરીરસ્યાનિત્યતા ।

દેહે નાસ્તિ ચ રોમ તાદૃગપિ યન્મૂલે ન કાચિદ્રુજા ।
 લઘ્વા તે સહકારિકારણમનુ પ્રાદુર્ભવન્તિ ક્ષણાત્ ॥
 આયુશ્ચિન્નઘટામ્બુવત્પ્રતિપલં સઙ્ક્ષીયતે પ્રાણિનાં ।
 તદ્દેહે ક્ષણમદ્ગુરેઽશુચિમયે મોહસ્ય કિં કારણમ્ ॥૫॥
 યસ્ય ગ્લાનિભયેન નોપશમનં નાયમ્બિલં સેવિતં ।
 નો સામાયિકમાત્મશુદ્ધિજનકં નૈકાસનં શુદ્ધિતઃ ॥
 સ્વાદિષ્ટાશનપાનયાનવિભવૈર્નક્તં દિવં પોષિતં ।
 હા નષ્ટં તદપિ ક્ષણેન જરંયા મૃત્યા શરીરં રુજા ॥૬॥

શરીરની અનિત્યતા.

અર્થ—મનુષ્યના શરીરમાં એક પણ રોમ—ફોંચો એવો નથી કે જેના મૂળમાં રોગની સત્તા ન હોય. એકેક રોમે પોણાગમે રોગનું અસ્તિત્વ શાસ્ત્ર-દારે દહેલ છે. સત્તામાં રહેલા તે રોગો વિપય ભોગવિલાસ અને રોગોત્પાદક જંતુ આદિ દંધ પણ સહકારી દારણુ પામી એકદમ બહાર ઉભરાઈ આવે છે; ખીજી તરફ આયુષ્ય કે જે પાણીમાં ઉકતા તરંગના જેવું ક્ષણમંશુર છે, તે ક્ષણે ક્ષણે હિરવાળા ઘડાના પાણીની માફક ક્ષીણ થતું આવે છે. રોગોનો ઉપદ્રવ અને આયુષની ક્ષીણતા આ બે દારણોથી આ શરીર અનિશ્ચ-નશ્વર અને ક્ષણમંશુર દેખાય છે; તો પછી હે ભદ્ર ! તુમ્હ, નશ્વર અને કુટિલ શરીરમાં કેમ તું આટલો બધો મોહ પામે છે ? (૫)

શરીર દુર્ભજ બની જશે એવા બયથી કોઇ વખતે ઉપવાસ કે આયજિલ ન કર્યા, જેનાથી આત્માની શુદ્ધિ થઇ શકે અને શાન્તિ મળી શકે તેવાં સામાયિક પ્રતિક્રમણ વગેરે પણ ન કર્યા, ભૂખ લાગવાથી

શરીરની ગદ્યાનિ શાય એમ માનીને એકાસત્વ એવિધાર પણ શુદ્ધ ભાવથી ન હોય, કિન્તુ રાગ દિવસ સ્વાસ્થિ ખાનપાન, આરામ, નાસ્તા, મેવો, ફળ, ફલ વગેરે ખાઈને બની શકે તેટલું શરીરનું પોષણ થયું. પણ આસતાં શરીરને ધસારો લાગી જાય એમ જાણીને ઉંટ પોશ વગેરે વાદન ઉપર બેસી મુસાશરી કરી શરીરને ખૂબ સાચવ્યું; ખેદની વાત છે કે એટલું કરતાં પણ વ્યતે શરીર ટક્યું નહિ, કિન્તુ રાગ જરા અને મૃત્યુના પંખમાં સપડાઈ જઈ નષ્ટ થયું! (૬)

વિવેચન—માણસે પોતાની માની લીધેલી વસ્તુઓમાંની સૌથી નજીકની વસ્તુ શરીર છે. કેટલેક અંશે લક્ષ્મી મેગવવાનો પ્રયાસ શરીર-રક્ષણને માટે થાય છે. માટે માણસ દંતરો-લાખો રૂપીઆ ખર્ચેને પણ શરીરને બચાવવા ઇચ્છે છે તેથી જણાય છે કે લક્ષ્મી કરતાં પણ શરીર વધારે ઉપયોગી હોવાથી તેના ઉપર માણસેને વધારે પ્રીતિ હોય છે. પણ બીજી બાજુ તરફ જોઈએ છીએ તો જેમ લક્ષ્મી ચપલા-અસ્થિર છે તેમ આ શરીર પણ તદ્દન પાયા વગરનું-સંસ્થાનગુર જણાય છે. એક ધમારત, આડ કે તરણાના ટકાવ જેટલી પણ શરીરના ટકાવની આશા રાખી શકાય નહિ, કેમકે ધમારતનો પાયો જમીનમાં ઉડી નાંખવામાં આવે છે, આડનાં મૂળમાં પણ જમીનમાં ઉડી ઉતરી આડને ટકાવી રાખી પોષણ આપ્યાં કરે છે, લોપ જેવાં નિર્જીવ તરખાં પણ જમીનમાં જડ ધાલી રહે છે, સારે આપણું શરીર તો તદ્દન નિર્મૂળ હોય છે. તેને રોગરૂપ પવનનો એકાદ સંપ્ર અપારો લાગ્યો કે જમીન ઉપર ધસી પડતાં શું વાર લાગે? રોગેને કંઈ બહારથી બોલાવવા જવું પડતું નથી. તે તો શરીરની અંદર બર્ષાન પડ્યા છે. શરીરમાં રહેલા રૂવા તે રોગને સૂચવનારું નિશાનો વા હવન્યો જ છે. એકેક રોગ પોતાના મુગમ પોષણને રોગની સત્તાનું સ્વામીપણું બોગવો રહેલ છે. જે નાવનું વળીયું બોદું પડી ગયું છે અથવા નોચેનાં પાટીયામાં મ્હોટાં મ્હોટાં છિદ્રો પડી ગયાં હોય તે નાવનું બેસીને સમુદ્રમાં મુસાશરી કરનાર મનુષ્ય પોતાની છ'દ્મીની આબાહીનો વિશ્વાસ ક્યામુધી રાખી શકે? તેટલો વિશ્વાસ પણ આ છિદ્રવાળા અને રોગથી ભરેલા શરીરનો આબાહી-

ને માટે રાખી શકાય નહિ. શરીરની બહારના વાતાવરણમાં પણ રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કંઈ થોડાં નિમિત્તો છે? જરી હવા ઠંડી થઈ કે તુરત દેશમાં શરદી લાગે છે અને પછી શરીરના બીજા ભાગો ગળડી પડે છે. ચોમાસામાં પાણીવાળા ભાગમાં મચ્છરોની વધારે ઉત્પત્તિ થઈ કે મેલેરીયા તાવની ઝડપ ચાલુ થાય છે અને તેમાં ટપોટપ માણસો સપડાવા માંડે છે. વધારે વરસાદથી જમીનમાં મિનાશ વધતાં મરડાનો રોગ લાગુ પડે છે. વધારે ગરમી પડતાં કોલેરા ફાટી નિકળે છે. પાણીનાં વિકારોથી ખસ, દાદર, વાળા વગેરે રોગો ઉદ્ભવે છે. રોગકારક સૂક્ષ્મ જંતુઓની વૃદ્ધિ થવાથી પ્લેગ, ધનુર્વા, ક્ષય વગેરે દર્દો ફેલાય છે. આવા અનેક સંયોગો મળતાં શરીરની અંદર સત્તામાં રહેલા રોગો એકદમ બહાર ફૂટી નીકળે છે. તે રોગો શરીરને શિથિલ-અશક્ત બનાવી દે છે અથવા મોતને સ્વાધીન કરી દે છે. પછી ભલેને બાળ હોય કે જીવાન હોય, સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય, રાજા હોય કે રંક હોય; પણ રોગોનો ઉપદ્રવ થયો કે પણ એકમાં આ શરીર ગળડી જાય છે. એક તરફ રોગો શરીરને શિથિલ બનાવવાનું કામ કરે છે, બીજી તરફ જરા અવસ્થા અને મૃત્યુ શરીરમાં પ્રવેશ કરવાને ડોકીયાં કરી રહ્યાં હોય છે. જરા છે તો નાશી જતિ પણ તેના કારી જખમો એટલા ઉંડા પડે છે કે તેથી માણસનું ગમે તેવું મજબૂત શરીર ધાયલ થઈને જર્જરિત બની જાય છે. જરા અવસ્થાનું ઝેરી બાણ મોઢામાં વાગે છે, તો દાંતની બત્રીશીનું સલાનાશ વળી જાય છે. તેના ધક્કો આંખને લાગે છે તો આંખનું તેજ જતું રહે છે અને અંધાપો આવી જાય છે. જ્ઞાનમાં વાગે છે તો જ્ઞાનના પડદા તૂટી જાય છે અને સાંભળવાની શક્તિના ખાર વાગી જાય છે. કેડમાં વાગે છે તો કેડ વાંકી વળી જાય છે, મસ્તક કંધ્યા કરે છે, હાથ ધૂંજવા માંડે છે, શરીરનું લોહી શોષાઈ જાય છે, ત્વચામાં લીલરી વળી જાય છે, બળ તદ્દન ક્ષીણ થાય છે, મોઢાનું તેજ મંદ પડી જાય છે અને બાલ તમામ સંદેહ થઈ જાય છે. પુણ્ય પાતળું પડી જાય છે તેથી વૃદ્ધ પુરુષનું સુખ અને તેનાં વચનો કોઈને મળતાં નથી. એવી રીતે જરા અવસ્થાનો અપારો લાગતાં મોતની સામગ્રી તૈયાર થઈ રહે છે. જેના આ-

અવધો આ જીવનકાળ તરી રહી છે તે આયુષ્યરૂપ શાખા કાણે કાણે કાત-
રાઈ રહી છે. દિવસ, રાત, પદ્મ, માસ, ઋતુ, વરસ અને યુગરૂપી ઉદરો
આયુષ્યરૂપ તરણાખાના મૂળને કરકાસ્યા કરે છે. જેના તળીયામાં દિવસ
એવા ધણમાં ભરેલું પાણી જેમ કાણે કાણે ઝપાં કરે છે અને થોડા વખતમાં
તે ધડો ખાલી થઈ જાય છે, તેમ આયુષ્ય પણ કાણે કાણે ઝપાં કરે છે—શીલુ
થનું આવે છે. આયુષ્ય કીલ્લ થઈ રહેતાં એક પળ, પશુ આ શરીર તરી
શકે તેમ નથી. એક સુખાપિતકારે કહ્યું છે કે—

ઘ્યાઘીય તિષ્ઠતિ જરા પરિતર્જયન્તી ।

રોગાશ્ચ શાયય દૃષ્ય પ્રદરન્તિ ચેદં ॥

આયુઃ પરિભ્રવતિ ભિન્નઘટાદિર્વામો ।

દા દા તથાપિ વિષયાન્ ન પરિત્યજન્તિ ॥ ૧ ॥

અર્થાત—જરા અવસ્થા વાઘવુની પેટે શરીરના બેદાસ કરી નાંખે
છે, રોગો શત્રુઓની શાશ્વત પ્રકારે ઝપાં કરે છે, ફૂટેલા ધણમાંથી પાણી
વળાં કરે છે તેમ આયુષ્ય ઝરતું જાય છે, તોપણ મનુષ્યો વિષયાસક્તિ કેમ
છોડતા નથી ?

આ દુનીયામાં કમલે ને પમલે શરીરનારાક વસ્તુઓ ભરેલી છે. ધર-
તીકંપ ધવાથી કેટલીએક વાર હળરો મનુષ્યો જમીનમાં જ મરક થઈ જાય
છે. નદીમાં રેલ ચડવાથી, તળાવો ફાટવાથી, સમુદ્રમાં તોફાન ધવાથી પણ
હળરો મનુષ્યોના વિનાશ થઈ જાય છે. લકાઈઓ જગતવાથી લાખો માણ-
સોની ખુદારી થાય છે. રેલ્વે અકસ્માતો અને બીજા અનેક કાલકરોથી જરા
અને રોગ વિના પણ ધણા જનોની પાપમાલી થઈ જોવામા આવે છે. કેસ
વામલા, ઉધરસ આવનાં, જગખો અટ્ટી જતા કે હાલ્ય બંધ થઈ જતાં
પણ મરણો નિષ્પજ જાય છે. જીવતામા હળરો મુલ્કેલોઓ નડે છે, ત્યારે
મરણ નો સદજ છે આવી સ્થિતિમા આ શરીરની આગાદી કાપર વિધાસ
રાખી મુસ્ત થઈ બેસી મટેલું એ કેટલો મૂખાંક છે તે સ્પષ્ટ સમાજય તેમ
છે. બિચારા કેટલાએક પામર જીવો આ દેહથી પરમાર્થ કરવામા કે ધર્માનુધાન

કરવામાં શરીર ધસાઈ જવાની ખીંક રાખે છે. જે તેઓને ઉપવાસ, એકાસણું, આયંજિલ વગેરે તપસ્યા કરવાનું કહેવામાં આવે તો તેઓ એમ કહે કે અમારાથી ભૂખ સહન થઈ શકે નહિ ! ભૂખથી અમારું શરીર સુકાઈ જાય ! જે તેમને પરમાર્થવાળું કોઈ જાતમહેનતનું કામ બતાવવામાં આવે તો શરીર પરિશ્રમ લેવાથી શરીરને ધક્કો લાગે એમ માની પરમાર્થથી દૂર રહે છે. જેનાથી અત્માની શુદ્ધિ થાય તેવાં સામાયિક પ્રતિક્રમણ પ્રભૃતિ ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો કરવાથી શરીરને તકલીફ પડે એમ માની ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો પણ તેઓ કરતા નથી. કેવળ સારા સારા પદાર્થો આરોગવા, સારાં વસ્ત્રો-આભૂષણો પહેરવાં, ઘોડાગાડીમાં બેસીને ફરવું, રમવું, ન્હાવું, સ્નાન રહેવું અને શરીરને પોષવું, એ કાર્યમાં રાત દિવસ મગી રહી જેઓએ શરીરને પૂરતી રીતે સાચવી રાખ્યું તેઓના શરીરને રોગ જરા અને મૃત્યુ શું મૂકી દે છે ? નહિ જ. સૌથી પ્રથમ તેઓના શરીરને જ રોગાદિકનો ઉપદ્રવ લાગુ પડે છે. આ અનુભવસિદ્ધ નિયમ છે કે “ મોગે રોગમયં ” વધારે ભોગો ત્યાં વધારે રોગો. શરીરની ઉપર વધારે મોહ રાખનાર અને વધારે સાચવનારને થોડું દુઃખ પણ મેરૂ જેવડું લાગે છે. ક્યાંક પરવશપણે થોડો પણ પરિશ્રમ લેવો પડે તો તે તેમને મહાભારત જેવું લાગે છે. થોડો પણ ઉત્પાત તેમને ભયંકર જાણાય છે અને તેવી આક્રમક વગર મોતે તેઓ મરી જાય છે.

દૃષ્ટાંત—એક વખત કોઈ બે મિત્રો પરદેશની સુસાફરીએ નીકળ્યા. બેમાંનો એક જાણુ જાતમહેનતુ હતો. બે ચાર ગાડીની સુસાફરી કરવી હોય તો ગાડીનું સાધન છતાં તે પગપાળો ચાલતો. પર્વણી તિથિઓમાં ઉપવાસાદિ પણ તે કરતો હતો. વખતપર ઓછું વતું કે ટાડું ઉતું જે ભોજન મળે તેના પર તે સંતોષ માનનારો હતો, ત્યારે બીજો માણસ શરીરની બહુ સંભાળ લેતો હતો; થોડું પણ કામ પોતાની જાતે કરતો નહિ. થોડો વખત પણ તે ભૂખને સહન કરતો નહિ. સુસાફરીમાં તો ક્યાંક ખાવાનું મોડું મળે, ક્યાંક ન પણ મળે, સુવાને પથારી મળે અથવા ન મળે, આથી બીજો મિત્ર બહુ દુઃખી થવા લાગ્યો. અધૂરામાં પૂરું વળી એક સ્થળે એવું બન્યું કે તે બે જાણુ જે જગ્યામાં ઉતર્યા હતા, ત્યાં કોઈની ચોરી થઈ. ચોરીનો આરોપ

આ બે જાણુ ઉપર આશ્ચર્ય. બંનેને આઠ આઠ દિવસની કેદની શિક્ષા થઈ. કેદીઓને ખોરાક ખુબુ તુચ્છ મળે. જે સકનશીલતાવાળો હતો તે તો તેવા ખોરાકથી પણ સંતોષ માનીને નિર્વાહ કરતો પણ ખીજો માણસ કે જેને જરા કંઠુ કે મોઠું હોય તોપણ ખાવું નહિ, તેનાથી કેદીનો ખોરાક શી રીતે લઈ શકાય? પરિણામ એ આવ્યું કે જ્યારે સખ બોમરી લઈ છૂટવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે એક જાણુ જ બહાર નીકળ્યો. ખીજો જાણુ તકલેદીપૂણી દેવથી આઠ દિવસની જૂથ વેડીને કેદખાનામાં જ મરણ પામ્યો.

મને તેવી રીતે સાચ્યા છતાં પણ જ્યારે આ શરીરનો વિનમર સ્વભાવ દૂર થતો નથી, એટલું જ નહિ પણ જે આ શરીરની સુંદરતા લાગે છે તે પણ ચેતન્યની હાજરીથી જ. ચેતન્ય નિકળી જતાં તો તે એક ધડી વારમાં વિચુસી જાય છે, દુર્ગંધ નીકળવા માંડે છે, શ્વાત પડી જાય છે અને આસવાસના વાતાવરણને પણ ખરામ કરી દે છે. ચેતન્યને ટકાવી રાખવાની પણ શક્તિ નથી તો પછી ક્યા યુક્તિ લઈ તેના ઉપર મોહ કે આસક્તિ રાખવી પડે? હવે દસપનરામે કહ્યું છે તેમ અંતે તો “રાખ થશે મજામાં બગીને બધી કંચનના સરખો મુખ કાપા!” તો પછી રાત દિવસ શરીરને પોષવામાં જ વગગી રહેવું, તપ, યાન, ધ્યાન, પરોપકાર કેંઈ પણ ન કરવું, એ મજેલી તકને મૂકાવી નખવા જેવું જ મગ્ન. સુત જતોએ શરીરનું અનિત્ય સ્વરૂપ સમજી જ્યાસુધી તેની હયાતી છે ત્યાંસુધી દર દાયે કંઈ ને કંઈ આત્મિક કાર્યે સાવવું, યાન, પચ્ચખાનુ, ત્યાગ, નિગમ, ઈદ્રિય-દમન, મનોનિમગ્ન અને પરમાર્થના કાર્યો કરી લેવા. યાદ રાખવું કે “દેહમ્ય સાર વ્રતધારણજ્ઞ.” “દેહ જેહ દો જામગી, દિર દહાં દરેમો ધર્મ?” દેહનો નાશ થવા પડે કંઈ બની શકવાનું નથી માટે આ દેહથી જોટલા ઘેરકર કાર્યો બની શકે તેટલા કરી લેવા એ જ શરીરની અનિત્ય ભાવનાનું રજા છે. (૫-૬).

[સંપત્તિ અને શરીર એ સર્વનો નાશ કરનાર મોત છે, તેનું સામર્થ્ય કટકું છે તે હવે પછીના શ્લોકમાં બતાવવામાં આવે છે.]

ચલિનામપિ કાલકવલોભવનમ્ ।

પ્રાજ્યં રાજ્યસુખં વિભૂતિરમિતા યેપામતુલ્યં વલં ।
તે નષ્ટા ભરતાદયો નૃપતયો ભૂમણ્ડલાલ્પાણ્ડલાઃ ॥
રામો રાવણમર્દનોપિ વિગતઃ કૈતે ગતાઃ પાણ્ડવા ।
રાજાનોપિ મહાવલા મૃતિમયુઃ કા પામરાણાં કથા ॥૭૥

બળવાન્ રાજ્યઓ પણ કાળના કોળીયા.

અર્થ—જેમની રાજ્યસત્તા વિશાળ હતી, જેમને ત્યાં વૈભવ અપરિ-
મિત હતો, જેમનાં શરીરનું બળ પણ અદ્વિતીય હતું, તેવા ભરત આદિ
સાર્વભૌમ રાજ્યઓ પણ કાળના કવલ થઇ ગયા ! રાવણુ આલ્થો ગયો અને
તેને મારનાર રામચંદ્રજી જેવા પણ આ દુનિયાને છોડી ચાલ્યા ગયા ! ક્યાં
ગયા તે મહા બળવાન્ અને જગત્ વિખ્યાત પાંચ પાંડવો ? હામ દામ અને
હામના ધણી, પૃથ્વીના બાદશાહો અને માંડલિક રાજ્યઓ પણ જ્યારે મોતના
પુંજમાં પકડાઇ જઇ હતા-નહતા થઇ ગયા, ત્યારે ખીજ સામાન્ય માણુઓની
તો વાત જ શી કરવી ? (૭)

વિવેચન—આ જગતમાં કાળ નામનો રાક્ષસ એટલો બધો જોરાવર
છે કે તેણે નાના મોટા સર્વનો એકસરખી રીતે સંહાર કર્યા છતાં પણ તે
શાન્ત પડતો નથી. તેણે શક્તિવાળા સમર્થ શ્રીમંતો, પોતાની શબ્દગર્જ-
નાથી સિંહને પણ ડરાવી ભગાડનારા શરવીરો, શત્રુવર્ગને હંશાતી જે
કરનાર બલિષ્ઠ રાજ્યઓ, વૈદ્યવિદ્યાના પારંગત વૈદ્યરાજો, શુદ્ધ ધર્મના આ-
રાધક પૂજનિકો, ઢોંગદાર પૂજતા ઢોંગીઓ, લક્ષ્મીના અભિમાનીઓ, પવિત્ર
મહાત્માઓ, અપવિત્ર લુચ્યાઓ, શીળવંતી સતીઓ, બિભિચારી કુલટાઓ,
પોતાની શક્તિના વિચારને ભૂતી ખીજઓની નક્ક કરનારા નકલીઆઓ,
તેલ કુલેલ લગાવી માથાના વાળની પટ્ટીઓ પાડી અહોભાગ્ય માનતા હુરી
લાલાઓ, તેમની પ્રવૃત્તિમાં અંધ બની આજ્ઞા વચ્ચે ચાળા કરી જગત શંકમાં

સમારો દર્શા કરતો ખાનદાન-અર્થે કે કુચકુચ કુલુચકા એવામાંથી નામ
 કરનારી નેમની લેખાઓએ, અથા અર્થો હાથ વિચારવાને એમરથી
 રીતે નાથ કરે છે. નથી આમની નેમી અવગત મળ્યોની રાજ્યમાં કે
 નથી આમનું યોગ્ય લોકરતું લાગતી અથ. નથી આમની રહેતી રેવર વિધા
 કે નથી આમની દરોમોની વિદ્યમ. નથી આમની કાલીકોતી, કમળા કે
 નથી આમના દુનરીઓના દુનરો. નથી આમની કાલકની રા કે નથી
 હાથ આમની આધેનવના ખેમલાની દલા? નથી આમની રહેતોની રહેતો
 કે નથી આમની મરીનેલી મરીનાથ. નથી આમનો ભેગીભેગો ભેદ
 નથી આમનો બુધાઓનો રોધ. નથી આમનો અમલાઓનો રાગ કે
 નથી આમનો વધીમ ખારીરોમે, પડી કહેશે જગાન. નથી આમની
 આખાનાથી બોલાઈ કે નથી આમની ખાલાની ખાલાની. નથી આમની
 અમીરોની અમીરાઈ કે નથી આમની કોરેલોની કોરો. નથી આમની યાદુ-
 કારોની યાદુકારી કે નથી આમની અરજદારોની અરજદારી. નથી આમનું
 અમલદારનું અભિમાન કે નથી આમની કમાન્ડોની કમાન. નથી આમનું
 નિલાન તાલનારાઓનું નિલાન કે નથી આમનું ચુમતીઓનું સુકાન. નથી
 આમની મહેલાની માલકશા કે નથી આમની કવિઓની કાવ્યકળા. નથી
 આમની અખિતવેતાઓની અખિતકળા કે નથી હાથ આવતી સાદિલા-
 આર્થોની સાદિતપકળા. નથી આમની વિદ્યાનોની વિદ્યા કે નથી આમની
 વડાઓની વડનના. નથી આમનો હંબીઓનો હંમ કે નથી આમનો
 અગિરોનો યવતમારંબ. ને હાથ કોઈની પજુ લાસ્યમાં લપડાતો હોત કે
 કોઈની પજુ દુનરકળાથી પ્રસન્ન થતો હોત, કોઈની પજુ રહેમાં રખાતો હોત
 કે કોઈની પજુ યરમ રાખતો હોત, કોઈની સત્તાથી પરમ્મ પામતો
 હોત કે કોઈની સમગ્રવટથી સમજતો હોત, તો આ જગતમાં નાળીયા
 પુરો, શીખંતો, અમલદારો, રાજાઓ, બાદશાહો, અકર્તાઓ, પંડિતો કે
 બદ્દારો હતાં પજુ મરખ પામત નાંદ. ગમે તે રીતે હાથને કાસકારી, રસાતી,
 લલમાતી, બૂલાતી, સમજતી, દરાતી, દમાતી કે રંજત હરી પાછા વાગત
 અને મોનથી બચી જાત. પજુ તેમ થતું તો દેખાતું નથી. અકર્તા

જાઓ છે, તેમાં એકાએક આપ કેમ ઉદાસ થઈ ગયાં ? ભૂતકાળનો કંઈ પ્રસંગ સાંભરી આવ્યો કે ભવિષ્યમાં કંઈ આશ્વત્તા આવવાની આગાહી મળી છે કે શરીરમાં કંઈ શુભ વેદના ઉત્પન્ન થઈ છે ? શા કારણથી અચાનક રંગમાં ભંગ પડ્યો ?

રાજા—(દુહો) સંદેશો લઈ આવીયો, જમનો દૂત આ વાર,
દુસ્મન આવી પહોંચશે, જવું પડશે જમદાર. (૨)

અર્થ—પ્રિયે ! આપણી નજીકમાં એક દૂત આવી પહોંચ્યો છે. તે એક મોટા દુસ્મનનો સંદેશો લઈ આવ્યો છે. તે કહે છે કે હે રાજા ! તૈયાર થઈ રહે, મારા સ્વામી તને બાંધી કેદ કરી લઈ જવાને થોડા વખતમાં અહીં આવી પહોંચશે. આગળથી ચેતવણી આપવા મને મોકલ્યો છે ! હે ભદ્રે ! આ ભયભીત સંદેશથી મને ચિંતા થઈ પડી છે કે મારે લાચારી સાથે રાજ્યબ્રહ્મ થઈ દુસ્મનને (જમને) હારે જવું પડશે.

રાણી—હે સ્વામીન ! આપ એક બહાદુર ક્ષત્રિય હોવા છતાં દુસ્મનથી કેમ ડરો છો ? આટલા દુસ્મનો જીત્યા તેની સાથે આ એક દુસ્મનને શું નહિ જીતી શકાય ? કદાચ તે બહુ બળવાન હશે તો હે પ્રાણપતે !

(દુહો) આપું જમને લાંચડી, આપું લાખ પસાય,

આપું (મારા) કરની મુદ્રિકા, (મારા) પિકને કાણુ લઈ જાય ? (૩)

અર્થ—જમને ગમે તેવી લાલચમાં નાંખી હું આપને છોડાવી લઈશ. આપણા ભંડારમાં અને મારી પાસે દ્રવ્યનો ક્યાં તોટો છે ? લાખોનું નજરાણું કરી જમને પાછો વાળીશું, તમે શામાટે ફિક્કર કરો છો ?

રાજા—(દુહો) ધેલી સુંદરી આવરી ! ધેલા બોલ મ બોલ,

જે જમ લેવત લાંચડી, તો જગમેં મરત ન કાય. (૪)

અર્થ—હે સુંદરો ! તું આટલી બધી બોળી કેમ રાખ છે ? શું જમ કોઈની લાલચમાં લપટાયો છે ? જો તે રસ્તો લઈને પાછો ફરતો હશે તો આ જગતમાં મોટા સમર્થ પુરૂષો કોઈ મરતે જ નહિ.

રાણી—પણ હજી તો તે દૂત અહીં આવ્યો નથી ને ? આવશે ત્યારે વાત.

રાજા—હે બોણા ! તે તો અહીં આવી ચૂકો છે.

રાણી—હ્યાં છે ? હું તો તેને દેખતી નથી !

ત્યારપછી રાજાએ પોતાના માથામાં આવેલો એક સફેદ માલ લે-
ખેડીને રાણીને બતાવ્યો કે જો આ જામનો દૂત ! જરા અવરથાનો પહેલો
જામુસ ! આ સફેદ માલ આપણને મોતની ચેતવણી આપે છે અને જીવ-
ગીનાં કરવાલાયક કાર્યો કરી મેવાની સૂચના આપે છે, માટે આ છેલ્લી
વાતચીતમાં તારે ને મારે સંમંથ પૂરા થાય છે. બસ હવે ન જોઈએ
મારે રાજમહેલ અને ન જોઈએ સંસારની સહેલ ! નથી જોઈને ભોગ
વિલાસ, નથી મારા મનમાં કશાની આશ ! એટલું કહી તે રાજાએ રાજ્ય
વૈભવને ત્યજી સદ્ગુણના ચરણે ચરણ કરી આત્મસાધન કરવાને વિરત
બની દીક્ષા અંગીકાર કરી મનુષ્યજીવનનું સાર્યક્રમ કર્યું.

આ દરમિયાન ઉપરથી દરેક જણે સમજાવું જોઈએ કે મોતની નિશાનીઓ
જણાય તે પહેલાં તૈયાર થઈ જઈ આત્મિક કાર્ય સાધી લેવું. હજી તો
આપણે જીવાનુ છીએ, આજ નહિ તો કલે, આ માસે નહિ તો આવતે
માસે, આવતે વરસે ધર્મ કરીશું, પરમ ધર્મશું ત્યારે શ્રેયઃ સાધીશું, જીવી
ચીતે જે બંધો રાખી બેસી રહે છે, તે કંઈ પણ કાર્ય વગર ખાલી હાથે
મરણને શરણ થાય છે, માટે કંઈ ને કંઈ પણ શ્રેયનું કાર્ય અમાકયી
કરવું. (૭)

[મોતનો ખ્યાલ જીવાનીમાં આવતો નથી પણ જીવાની કેટલા વખતસુધી
કશાની છે, તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવાય છે]

યૌવનસ્યાપ્યસ્યેયમ્ ।

રે રે મૃદ્ધ જરાતિર્જીર્ણપુરુષં દૃષ્ટ્વા નતાઙ્ગં પરં ।

કિં ગર્વોઽત્તહામયુક્તવચનં વ્રૂપે ત્વમજ્ઞાનતઃ ॥

રે જાનીહિ તવાપિ નામ નિકટં પ્રાપ્તા દશેયં દુતં ।

સન્ધ્યાગમ ઇવેહ યૌવનમિદં તિષ્ઠેચિરં તત્કિમુ ॥૮॥

જીવાનીની અસ્થિરતા.

અર્થ—અરે ઓ યુવક! પેલો વૃદ્ધ ડોસો કે જેનું શરીર જરાજીર થવાથી બેવડું વળી ગયું છે, કે જે હાંસતો હાંસતો લાકડીના ટેકાવતી વાણી મુસીગતે ચાલી શકે છે, બિચારો ચાલતાં ચાલતાં લકડીયાં ખાઇ પડી જાય છે, તે ડોસાની તું શામાટે મસ્કરી કરે છે? આટલો ગંધો જીવાનીના ગર્વમાં ગરકાવ થઇ ગયો છે, અગર અગ્નિસાગરમાં ડૂબી ગયો છે કે જીવાની જવાની છે તેનો ખ્યાલ સરખો પણ ત્હને થતો નથી? સમજ સમજ! કંઈ વિચાર કર! આ જીવાની થોડો વખતસુધી જ ટકવાની છે, ચાર દિવસ જ તેનો ચટકો છે, સંધ્યાના રાગ સમાન જીવાની થોડા વખતમાં બ્યારે ચાલી જશે ત્યારે ત્હારી પોતાની પણ આ જ દુર્દશા થવાની છે. તું યાદ રાખજે કે જે દશા ડોસાની બોધ તું મસ્કરી કરે છે, તે જ દશા તને પોતાને વીંટી વળશે, ત્યારે તને પણ આવું જ દુઃખ વેઠવું પડશે. (૮)

વિવેચન—“ જીવાની દીવાની ” એ કહેવત અનુસાર જીવાન અવસ્થામાં કામ કામ મદિરાપાને છકેલા મદ્યપની પેડે દીવાનાપણું ધણે ભાગે બેવામાં આવે છે. મદિરા પિનારને જેમ ભાન રહેતું નથી તેમ જીવાનીમાં વિવેક રહેતો નથી. જ્યાં વિવેકની ગેરહાજરી ત્યાં મોહની પ્રબળતા હોય છે, એટલે જેમ દેવતા ઉપર ગરમ થએલા કડકડતા તેલમાં પાણી ખડે તો ઉમરાઇ જાય છે તેમ સહજ નિમિત્ત મળતાં ક્રોધના આવેશમાં આવે છે. આખા જગતના પદાર્થ માત્ર પોતાના કૃત્તજમાં આવે તોપણ સંતોષ પામે નહિ તેટલો લોભ આવિર્ભાવ પામે છે. ગમે તેને ગમે તેમ છેતરીને વિનાહકે તેની પાસેથી કંઈ પણ છીનવી લેવાતું કપટ પેદા થાય છે. નાના પ્રકારે અભિમાન આવી જાય છે, એટલે કે—હું ઉચ્ચ જાતિનો છું, મ્હને ઉત્તમ પ્રકારની સામગ્રીનો લાભ થયો છે, તે બીજા કોઇને નથી; હું ઉંચા કુળનો છું—મારા જેવું કોઈનું ઉંચું કુળ નથી; મ્હાં ઐશ્વર્ય પ્રબળ છે, તેવું બીજાનું નથી; મ્હાં જળ-સામર્થ્ય અધિક છે, તેવું કોઇનામાં નથી; મ્હાં રૂપ ધણું સાં છે તેવું કોઇનું નથી; મ્હાં તપ ઉંચા પ્રકારનું છે—તેવું કોઇનું નથી; મ્હાં જ્ઞાન વધારે છે—તેવું કોઈનું નથી; એમ અતેક

પ્રકારે જીતી વસ્તુઓનો મદ અને અજીતી વસ્તુઓનું માન પેદા થાય છે. વક્ષ્યે જેની તેની બાંક બંધવાની પેઠે મરકરી કરવાની બુદ્ધિ ઉપજે છે. ભોગભોગે પોતાને કંઈ સારી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તો તે અત્યંત ખુશ ખુશ થાય છે, દર્પકેસો બને છે, કોઈ વસ્તુનો વિનાશ થાય તો અત્યંત ક્ષેયરૂપ વિપાદ થાય છે, અનેક પ્રકારના બધ પેદા થાય છે, ધણ વસ્તુના વિશેષ પ્રસંગે ધણા વખતસુધી તેને શોક થાય છે. વળી સારસુદનો રંગ લાગે છે તો ખીલઓની મલિનતા તરફ તેને સ્થા પેદા થાય છે. પુરુષ હોય તો સ્ત્રી ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે, સ્ત્રી હોય તો પુરુષ ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે, નખુંસંક હોય તો સ્ત્રી અને પુરુષ એ બન્નેને ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે. આ પ્રમાણે જીવાનીમાં મોઢનો ઉદય થાય છે તેથી અગ્રાનપણે મનુષ્યજન્મને સાર્થક કરવાનો વખત જે ચિંતામણિ રત્ન સમાન મળ્યાય છે તેને નિર્ચયક શુભાને છે અને આત્મહિતને વિસારે છે. આંખે પાટા બાંધી સજ્જમાર સજ્જને વસ્થોદ્ધાર કરનાર વાગતાં વાળાંનાં નાદને આધારે સાંપેને સાંપે તે ફરી શકે છે પણ તેના સરીરપરના સજ્જમાર ઉપાડી મેનારને તે ભેદ લક્ષ્ય નથી. તેમ જીવાનીના મદરૂઠે આધગા બનેલા ચાતુ નકીઆ જમાનામાં વાગતાં વાળાં જેવાં કે નાટકો, દોહરો, ફેશન, એડીકેટ અને ગુંગારિક નાદમયજોમાં ખીલઓની સાથે સાથે જન્ય નો છે, પણ તેમાં તેમને શું ગુસ્સાન થાય છે તે તેમની આખી જીવાની પૂરી થતાં સુધી-અને તેમને માટે આમગ વધીને દહીએ તો તેમની પુંછ પૂરી થતાં સુધી તેમને ખબર પડતી નથી. પણ જ્યારે જીવાની જરૂર, દામ દામ અને દામ દામ, રૂપદારરથા આવશે, મંપૂર્ણ અસક્તપર્ક જરૂર, ત્યારે જ પોતાની બુદ્ધિને પર્યાગ થવા વિના રહેનાર નથી. પણ "પણીયો દામ પરરે શું થાય ?" એ કહેવાનું અનુસાર હાલ જ વિરેક લાગીને આત્મહિત આદરે તો પાણીની પગારો કરવાનું જરા પણ કાળજી નહિ માટે જવાહરી જીવાની દામ છે, રૂપદારરથા આવી નથી, દે.સો કેવળ થવા નથી, કાગે ધેરા પાદરો નથી આપોત મનુ આપુ નથી, દહી અને પડિગલ ઉપર જગતન કામુ છે, સરીરજ સજી છે, ત્યજી આત્મકાર્ત્તે ફરી ફેરું એ જ આનુસ માવનું

કર્તવ્ય છે, કારણકે જુવાની ગયા પછી હાથમાં લાકડી આવે છે, કમરમાંથી નમી જવાય છે અને લોકો તેમના ખુદાપાની મસ્કરી કરે છે. કોઈ કહે છે કે:—“કાકા! કેમ ઉંધા પડી પડીને ચાલે છે?” ત્યારે બીજા તેના જવાબમાં વકોક્તિ કરે છે કે:—“તેમની જુવાની ખોવાઈ ગઈ છે, તે શોધવા માટે ઉંધા પડી પડીને ચાલે છે.” વળી વૃદ્ધાવસ્થામાં આંખો જાય તે આંધાણ આવે, તોપણ આ જમાનાના વક લોકોને કંઈ દયા આવતી નથી. તે તો જુવાનીના મદમાં દીવાના બનેલા-તેની પણ મસ્કરી કર્યા વિના રહેતા તથી. તેનો એક નાનો દાખલો નીચે મુજબ છે:—

દૃષ્ટાંત—એક ગરીબ આંધળો ડોસો એક ગલીમાં ભીખ માંગતો હતો તેને જોઈને એક છોકરે પૂછ્યું કે “ડોસા! આમ ક્યાં જશો?” ડોસે જવાબ આપ્યો કે—“હું ભૂખ્યો છું તેથી ભીખ માંગવા જઈ છું.” ત્યારે છોકરો બોલ્યો કે, “લ્યો આ મારી પાસે શીરો છે તે આપું.” એમ કહી થોડોક કાદવ તે ડોસાના હાથમાં મૂક્યો, તે આંધળો ડોસાએ પોતાના મોઢામાં મૂક્યો. મૂકતાંની સાથે જ તે કાદવ હોવાનું જણાયાથી તેણે થુંકી દીધો એટલે તેની પાછડી ઉઠાણીને હસતો હસતો પેસે છોકરો દોડી ગયો અને ડોસે ખૂસ પાડી તેથી ફળીયામાંથી ચાર પાંચ બીજા જુવાનીયા આવ્યા તેમણે તે ડોસાને પાછડી પાછી આપવાને બદલે તેની કાછડી કાઢી નાંખીને વધારે ખજવ્યો.

આ પ્રમાણે જુવાનીના મદમાં કેટલાએક દુઃખી થતા વૃદ્ધ મનુષ્યોની હેડ કરે છે પણ તેમને એટલી ખબર નથી કે “એક વખત આપણી પણ એવી જ દશા થવાની છે. તે પણ સાંખે વખતે નહિ પણ તરત જ આવવાની છે. જુવાનીને જતાં કંઈ પણ વાર નહિ લાગે. મતંગના રંગની પેડે તે તરત ઉડી જશે.” કેની જુવાની કાપમ રહી છે? જોયો થોડા વખત પહેલાં જુવાન હતા તેઓને ખુદા થતાં આપણે નજરે જોઈએ છીએ. જોમ તેઓ ખુદા થયા, તેમ દરેક જુવાન અવસ્ય ખુદા થવાનો જ. જ્યારે તે ખુદા થશે ત્યારે તેના પણ તેજા જ હાલ થશે. ભર્તૃહરિનાં આ વચને! તેમણે વાદ રાખવાં જોઈએ:—

માત્ર મંકુષિત ગતિર્ધિગલિતા પ્રપ્તા ચ દમ્તાવલિ ।

દંદિનંદપતિ ચર્જંતે ચધિરતા યવત્ર ॥ લાલાયને ॥

વાક્યં માદ્રિપતે ચ વાન્ધવજનેર્મ્યાં મ શુભવતં ।

દા કદં પુરુષસ્ય ઝોર્ણયસઃ પુત્રોપ્યમિત્રાયતં ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—જ્યારે માણસને વૃધાવસ્થા લાગ પડે છે, ત્યારે શરીર મંડા-
ચાઈ જાય છે, પદ નરમ પડી જાય છે, આંધવાની શક્તિ રહેતી નથી,
દાંતની પંક્તિ પડી જાય છે, અંધાંધનું તેજ પડી જાય છે અમર બંધ થઈ
જાય છે, કાંઈ બહેરાઈ આવે છે, મોઢામાંથી સાગ ઝળી કાઢે છે, કુટુંબમાં
તેનો અનાદર થાય છે, કોઈ પણ માણસ તેનું પચન માનતો નથી, પોતાની
ઝીં પણ સેવા આકરી કરતી નથી, દિગ્વિજયને બેઠેલીને મોટો ક્યો
તેવો દીકરાને, પણ વૃધ પિતા દુઃખન જોવો જાણાય છે, અર્થાત્—માણસ
બેઠાઈ થઈ જાય છે.

વૃધની મરકરી કરનારા જુવાનીવાઓએ પોતાની બધિધ્વની રિયતિને
ખ્યાલ કરી ગર્વ અને ઉદ્ધતાઈ હોડી સિધ્ધિ માર્ગે આશ્વસું જોઈએ. (૮)

[જુવાનીની માફક સર્વ વસ્તુઓ અસ્થિર છે તે નીચેના કાવ્યમાં દર્શાવતાં
અનિત્ય ભાવનાની સમાપ્તિ કરવામાં આવે છે.]

સર્વેષામસ્થિરમ્ ।

રમ્યં હર્મ્યતલં વલચ્ચ વહુલં કાન્તા મનોહારિણી ।

જાત્યથાશ્વહુલા ગજા ગિરિનિભા આજ્ઞાવશા

આત્મજાઃ ॥

एतान्येकदिनेऽखिलानि नियतं त्यक्ष्यन्ति ते सङ्गतिं ।

नेत्रे मृढ निमीलिते तनुरियं ते नास्ति किं चापरम् ॥ ૧॥

સર્વ વસ્તુઓની અસ્થિરતા.

અર્થ—હાડી, તખ્તો અને શરીરથી સજુગારેલી મુદર હવેલી, મા-
ણસને ચકિત કરી નાંખે તેવું અતુલ શરીરજન, વિવિધ જુઓનાં ફૂલની
મુગંધવાળા પવનથી મળને રમાડનાર મુદર ખગ્ગીઓ, પવનને વેગે આલનાર

તેઓએ એટલું તો અવશ્ય વિચારવું જોઈએ કે આ હવેલી, હાથી, ઘોડા, રથ, કુટુંબ, પરિવાર, શરીરખળ, યૌવન, લક્ષ્મી, બાગ બગીચા, જમીન, ગામ ગરાસ, અધિકાર અને સત્તા એ સર્વે ક્યાંસુધી રહેવાનાં છે. અથવા આપણે પોતે ક્યાંસુધી ટકવાના છીએ ? પુણ્ય કે આયુષ્યનું બળ હોય ત્યાં સુધી જ તે બંનેનો સંયોગ છે, પણ પુણ્ય અને આયુષ્ય ક્યાંસુધી સ્થિર રહેશે ? એ બંને ચીજો એવી નથી કે લાખો અથવા કરોડો વરસસુધી ધાયમ રહે. વધારે તો શું પણ પાંચ પચીસ વરસસુધી નિયમિત રીતે ટકી રહે તેમ પણ નથી. વખતે બીજે જ ક્ષણે બદલાવાની હોય તો બીજે જ ક્ષણે નાશ પામે. જે ક્ષણે નાશ પામવાની હોય ત્યારે કોઈની સત્તા નથી કે તેને નાશ પામતાં અટકાવી શકે. એવા તો ઘણાંએ દાખલા જોવામાં આવે છે કે એક ક્ષણે રાજા અને બીજે ક્ષણે તે રાંક બની જાય છે. એક ક્ષણે શાહુકાર અને બીજે ક્ષણે દરિદ્ર, એક ક્ષણે નીરોગી અને બીજે ક્ષણે રોગી, એક ક્ષણે જીવતા અને બીજે ક્ષણે મરણ પામતા જોવાય છે. તો જ્યારે પુણ્ય અગર આયુષ્ય એ જોમાંની એક ચીજનો અંત આવશે તેની સાથે જ સર્વ સંપત્તિનો વિયોગ થશે. માફ માફ કર્યા છતાં એક ક્ષણમર પણ તેને ઉપભોગમાં લેવાનો હક્ક નહિ રહે.

દૃષ્ટાંત—ભોજરાજની એક અવસ્થાનું દૃષ્ટાંત અહીં લઈએ. ભોજરાજની કિદારતા અને વિદ્વતા એ બે ગુણો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ બે ગુણોની સાથે અનિમાનરૂપ અવગુણ ન રહે એવું તો કોઈનું જ અંતઃકરણ હશે. ભોજરાજમાં અનિમાનનો દોષ કદાચ સ્વાભાવિક નહિ હોય પણ કોઈ વખતે આનિમાવ પામે એ અસ્વાભાવિક નથી. એક વખત રાત્રિનો થોડો ભાગ અવશેષ રહ્યા હતા, બંદીજનો-મંગળપાકકો મંગળ સ્તુતિ કરતા હતા, ત્યારે ભોજરાજની કંઈ કંઈ ગમ્મ. જન્યન થતાના સાથે મનોવૃત્તિ પોતાની સંપત્તિ તરફ ચાલી. પોતાના રાજ્યવૈભવ, સત્તા અને મંદોદારીની સ્મૃતિ યતાં મર્યાદા અંકુર ઉત્પન્ન થયા. પોતાને મુખ પોતાની સંપત્તિનું વર્જન કરવાને એક મંસ્કૃત શ્લોક સ્મરવાનો પ્રયત્ન ચાલુ થયો. જેમ જેમ પદો તૈયાર થતાં ગયા તેમ તેમ કુચ્ચ દર્શનથી નીચે પ્રમાણે રાજા બોલવા લાગ્યા—

એમોદરા મુખતયા: શુદ્ધીનુદ્યતા: ।

શુદ્ધાન્વયા: પ્રવર્તિ મહાગિર્યા સ્વપ્ના: ॥

વર્તમાનિ શુભનિવદાન્વયાન્વર્તમા: ।

અર્થાત-મારા અંતઃપુરમાં શબ્દોએ એકેક કરતાં શ્રુત, મિત્રો દર-
નારી છે. મારા મિત્રો અને બાવાનો પણ મોટા મોટા છે અને તે મને બહુ જ
છે. મારા મોટરો અને અમલદાર વને ઉપર મારો એટલો જયો: શબ્દ છે કે
કોઈ પણ માઈ વચ્ચે ઉત્તેષી શકે નહિ. દરેક જાણ જાગી પામે નમ મળે
આશ્વે છે. દારી, મોઢા અને ઘરકર પણ જાણ કરતાં મારી પામે વિશેષ છે.
કુશમાં માઈ માસાજ્ય જેવું જામ્યું છે તેવું બીજાનું નહિ હોય. આવી
રીતે પોતાની સમૃદ્ધિનો મર્ગ કરતાં માઈ માઈ એવું મખત મખનાં પુનઃ
પુનઃ પ્રકૃત ત્રણ પાનો ઉચ્ચાર રાગના મુખમાંથી થતા સાગ્યે એવું પદ
તેવાર કરવાને રાગ એવાજુ કરે છે પણ તેવાર થતું નથી. દાગવાન એક
ચોર કે જે વિદ્યાનું છે પણ દમના મોમથી તેના અંતઃકરમના જંગમમાં
ચોરી કરવાની ઈર્ષા (સ્વભાવ) પડી ગઇ છે, તે છુછા પાર પાડવાને
પહેલી જ વાર રાગના બંડારમાં ચોરી કરવાને આવ્યો છે. તે ચોરીના
ધંધાનો તેવો આદિતમાર ન હોવાથી, રાગના બંડારમુથી પહેાગી તો
આવ્યો પણ તરત જ કાર તોડી વસ્તુ મેળવી શક્યો નહિ. કાર્ત મારતા
વખત વધારે સાગી મયો તેની પણ તેને ખગર રહી નહિ. રાગ જાગ્યું
થયા અને પહેલા ત્રણ પદો ગાયા સાગ્યા દતા ત્યામુથી પણ તે વિદ્યાનું
ચોર અદર હતો. રાગના ત્રણ પદો તેજે સામગ્યા. સાંમગીને વિચાર થયો
કે રાગને મર્ગ આવી મયો છે, તે ઉતારવાની ક્વા તેને કોણ આપે ? તેની
પાસેના માનુસો તો ધણે બાગે ખુશામતીયા જ હોય જોયી ખૂં મનારી શકે
નહિ. હું રાગનો મર્ગ ઉતારી શકું, પણ આ વખતે જાહેરમાં કેમ અવાય ?
જાહેરમાં આવું તો મને ચોર જાણી પકડી પાડે. દવે શું કરવું ? આ
વિચાર ઉપરથી તે એવા નિર્ભય ઉપર આવ્યો કે માઈ મમે તે યાય પણ
રાગનો મર્ગ ઉતારવાને મારે બહાર પડવું. એમ નિશ્ચય કરીને તે ચોર
રાગના સત્રાના ચોરકાની આગમની આગાશીમાં ઊભો રહ્યો. રાગએ ત્રણ
પદ પૂરાં કર્યા કે દુરત ચોરે નીચે પ્રમાણે એવું પદ ઉચ્ચાર્યું:—

સંમીલને નયનયોર્ને હિ કિંચિદસ્તિ ॥

અર્થાત-હે રાજન્ ! સ્ત્રી, મિત્ર, નોકર, હાથી, ઘોડા, લશ્કર વગેરે બધું ત્યાંસુધી તારૂં છે કે જ્યાંસુધી આંખ ઉઘાડી છે; પણ આંખ બંધ થઈ ગઈ, પ્રાણ ઉડી ગયા, કે કંઈ પણ તારૂં નથી. કુખીરદાસના કહેલા શબ્દોમાં જોલીએ તો “ આપ મૂએ પીછે હુમ ગઈ હુનિયા. ” એથી પદ સાંભળીને રાજના મનમાં એક તો શ્લોક પૂર્ણ થયો તેથી સંતોષ થયો અને વળી તે પદ એવું ચમત્કારી અર્થસૂચક હતું કે તેના અર્થનો વિચાર કરતાં રાજનો ગર્વ પણ ઉતરી ગયો. પણ આ પાદપૂર્તિ કરનાર કોણ છે ? તપાસ કરાવીને તેને રાજાએ પોતાની પાસે જોલાવ્યો. વિદ્વાન ચોરે પણ રાજાની સન્મુખ જિભા રહી એવા પદનો અર્થ સારી રીતે સમજાવ્યો. રાજાએ પૂછ્યું કે “ તું કોણ છે ? ” તેણે કહ્યું કે “ હે રાજન્ ! હું ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ એક ગૃહસ્થ છું, પણ જન્મથી કોઈ એવા સંસ્કાર મારી બુદ્ધિમાં પડી ગયા છે કે તેથી હમેશાં વૃત્તિ ચોરી કરવાની થયાં કરતી હતી. આજે તે વૃત્તિને પાર પાડવા માટે હું ચોરી કરવા અહીં આવ્યો છું, પણ હજી મેં કંઈ લીધું નથી, દરમ્યાન આપના શબ્દો સાંભળી આપને રાહપર લાવવા હું આપની હજીરમાં આવ્યો. આ મારી હકીકત છે. હવે જે શિક્ષા તમારે કરવી હોય તે કરો. ” રાજાએ પ્રસન્ન થઈ ધનામ આપી તેને વિદાય કર્યો અને ત્યારથી હમેશને માટે અસ્થિર સંપત્તિનો ગર્વ કરવો છોડી દીધો.

આ દાખલા ઉપરથી સંપત્તિનો ગર્વ કરનારાઓ અને અનિત્ય પૌદ્ગલિક સંપત્તિને નિત્ય માનનારાઓએ ધોડા લેવો જોઈએ. અનિત્યને અનિત્ય અને નિત્યને નિત્ય સમજવું તે જ સમજણ હોવાય, એમ સમજે તે જ હલો હોવાય અને આત્મહિત પણ તે જ સાધી શકે. માટે આત્મિક વસ્તુ જે નિત્ય છે તેની તરફ લક્ષ્ય રાખીને અનિત્ય, અવસ્ય એક ક્ષણે નાશ પામનારી, માત્ર ઉપરથી જ સુંદર પણ અંદરખાને હલાહલ ઝેરથી ભરેલી પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ ઉપરની આસક્તિ ઓછી કરવી, ગર્વ-અભિમાન દૂર કરવાં, એ જ ‘ અનિત્ય ભાવના ’ ભાવવાનું કળ છે. (૯)

(૨) અશરણ ભાવના.

[અનિત્ય અને અસ્થિર જીવનમાં ઉત્થાને વખતે કોઈ ચીજ અશરણાયક છે કે કેમ ? તે બીજા ભાવનાના વર્ણનથી દર્શાવવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ ધનની અશરણતાનું કથન નીચેના કાવ્યની કસાય છે.]

મન્દાક્રાન્તા વૃત્તમ્ ॥

દ્વિતીયાઽશરણભાવના ।

ત્યક્ત્વા ધર્મં પરમસુખદં વીતરાગૈશ્ચ ચીર્ણં ।
ધિકૃત્યૈવં ગુરુવિધિવચઃ શાન્તિદાન્તી તથૈવ ॥
બ્રાન્ત્વા લક્ષ્મીં કુનયચરિતૈરાર્જયસ્ત્વં તથાપિ ।
મૃત્યૌ દેહં પ્રવિશતિ કથં રક્ષિતું સા સમર્થા ॥૧૦॥

બીજા અશરણ ભાવના.

અર્થ—પરમ સુખ આપનાર અને સમદેય વિનાના પુરોગે જતાવેલ ધર્મ તેને વિદ્યાન્તરિ આપી, સાત્ત્વીય વિધિવાગે ઉપર પગ મૂકી, શાન્તિ-સમાધિના ભંગ કરી, પરદેય રખડી, અન્યાય અને વિશ્વાસરહીતી વધપિ ત્વં લક્ષ્મી સંપાદન કરે છે, પગ ચારે કાળ આવીને કંઈ પકડશે તે વખતે શું તને લક્ષ્મી કાળના સપાટામાંથી ખસાવી શકશે ? ના, રે ના ! ગમે તો લાખો રૂપિયા મેળવ્યા હશે કે કરોડો મેળવ્યા હશે, પણ તે લાખો કરોડો રૂપિયા કાળના સુખમાંથી ઊઠતી તને પોતાને ચરણે કદી નહિ રાખે ! (૧૦)

વિવેચન—બાળકોની રમતમાં એક છોકરો બીજા છોકરાને મારે છે ત્યારે તે છોકરો રોતો રોતો પોતાનાં માથાપને ચરણે નાખે છે. તેજી પોતાના છોકરાને આપાસન આપી તેને મારવારને સિદ્ધા કરે છે. કોઈ રાગી રોગથી પીડિતો—દુઃખી થતો કોઈ ખરોખરી વેચ દહીંન કે ડાહરને

શરણે જાય છે તો વૈદ્ય દવા આપી દર્દીનું દર્દ દૂર કરી શાંતિ ઉપજાવે છે. લૂટારા કે બંડખોરાના ત્રાસથી દુઃખ પામતી પ્રજા રાજાને શરણે જાય છે. રાજા તેનું દુઃખ ધ્યાનમાં લઈ તે દૂર કરવાની કોશિષ કરે છે. કોઈ રાજા લડાઈમાં પરાજય પામે છે ત્યારે પોતાથી મોટા રાજાને શરણે જાય છે. તે સમર્થ રાજા શરણે આવેલા રાજાને સહાય આપી આક્રમકતાથી બચાવે છે. પૈસાની તંગી લોગવતો કોઈ ગરીબ માણસ દાતારને શરણે જાય છે. દાતાર પુરૂષ તેને આશ્રય આપી તેનું કષ્ટ કાપે છે. આવી રીતે જગતમાં ન્દાનાં ન્દાનાં દુઃખથી બચાવનાર અને સહાય આપનાર માણસો અગર વસ્તુઓ મળી શકે છે પણ જ્યારે અંત વખતની માંદગી લાગુ પડે છે, અન્ન કે પાણી ગળા હેઠળ ઉતરતાં નથી, શ્વાસ ઉપર શ્વાસ ચાલી રહ્યો હોય છે, ઉઠવા બેસવા કે બેલવાની શક્તિ રહેતી નથી, સન્નિપાત જાગે છે અને મોતના બલુકારા વાગી રહે છે, તે વખતે કાળના સપાટામાં સપડાએલા માણસને દુઃખમાંથી બચાવનાર કે શરણ આપનાર કોણ છે ? હે મહાતુભાવ ! જે ધનને માટે પરમ સુખ આપનાર ધર્મને તિલાંજલિ આપે છે, ધર્મની આજ્ઞા અને મહાપુરૂષની શિક્ષાને એક તરફ પડતી મૂકે છે, જે ધન મેળવવાને લોકોમાં અશાંતિ ફેલાવે છે, ઉત્પાત જગાડે છે અને કપટ દંભ લોભ વિશ્વાસઘાત અસત્ય અન્યાય આચરે છે, તે ધન તને પોતાના પંજમાંથી છોડાવશે ? કદી નહિ !

દૃષ્ટાંત—એક શાહુકારની પાસે અગણિત દોલત ગણાતી હતી. નોંદર ચાકર, ગાડી ઘોડા, બાગ બગીચા વગેરે તેની સાહેબી પણ તેવી જ હતી. રાજ્યમાં તેના સારો સત્કાર થતો હતો અને સમાજમાં તે અગ્રણી ગણાતો હતો તથાપિ એક વસ્તુની ખામીને લીધે તે સર્વ સાહેબી તેને મન તુચ્છ લાગતી હતી. જ્યારે તે વસ્તુનું તેને સ્મરણ થતું ત્યારે તેના સુખમાંથી હડા નિઃશ્વાસ નીકળતો અને એવા ઉદ્ગારો નિકળતા કે હાય !! આટલી સંપત્તિ મને મળવા છતાં પણ એક વસ્તુની ચીજ પ્રાપ્ત થઈ નહિ. આ ચીજ બીજી કંઈ નહિ, પણ એક પુત્ર ! પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે શેઠે અનેક ઉપાયો કર્યા, એક સ્ત્રી ઉપર વીજ-વીજ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યા; આખરે ઘણું વરસે

નીજ સ્ત્રીથી શોને એક પુત્ર થયો. પુત્રના જન્મથી શોના આનંદનો તો કંઈ પાર રહ્યો નહિ. છૂટે દાણે પૈસા ખરચીને પુત્રનો જન્મમહેત્સવ કર્યો. અનેક આંધળાં લુપ્તા પાંગળાં નિરાધાર બિસુગને દાન આપી સંતોષ્યા. આ પ્રમંથે શોનાં સમગ્ર જ્ઞાત્યં મંત્રથીજો ઝોગખીનાં મજુસો તરફથી શોના ઉપર એટલા બધા અભિનંદનપત્રો આવ્યા કે તેના જવાબો લખવાને ખાસ માજુસો રોકવા પડ્યા હતા! બાગકના જન્મથી ચારે તરફ દુર્લેસાઈ રહ્યો હતો, તેથી તેનું નામ હૃદયંદ્ર રાખવામાં આવ્યું. હૃદયંદ્ર પંચધાવે ઉગરવા લાગ્યો. રમાડનારી જૂદી, ધરગવનારી જૂદી, રનાન કરાવનારી જૂદી, વખામૂ-પત્ર પદેગવનારી જૂદી અને ખોજે જેસાડનારી જૂદી! હૃદયંદ્રને જરા ઉધરસ આવતી કે ઝીંજો પત્ર તાવ આવી જતો ત્યારે પેલો અને કા-કરો ઉપરાડપરી આવના દવા પછવાડે હળશે રૂપીયા શેક ખર્ચા નાંખતા હૃદયંદ્રની માંદગી જે જે ચાર દિવસ વધારે લંબાતી તો ત્યાંસુધી શોને બિલકુલ ચેન પડતું નહિ. ખાન-પાન કે ગાન-તાન કંઈ મમતું નહિ. ઊક-રાની ઢિંકરમાં કોઈ વખતે શેક પોતે માંદા પડી જતા; એટલો બધો હૃદયંદ્રના ઉપર શેકનો મોઢ હતો. જ્યારે તે સાન આઠ વરસનો થયો ત્યારે તેને ભણાવવા ખાસ શિક્ષકો રાખી પોતાને ઘેર ભણાવવાનો બદાખસ્ત કર્યો. માસ્તરોને ભણામયુ દેવામાં આવી કે યોડું ઝાઝું બચે તેનું કંઈ નહિ પણ ઊકરાને બિલકુલ મારવો નહિ, કે ધમડી પત્ર ન આપવી. એક તરફ અભ્યાસ ચાલુ થયો, બીજી તરફ બીજા શાકુમરો તરફથી પોતાની કન્યાનો હૃદયંદ્ર સાથે વિવાહ કરવા માટે ઉપરાડપરી શેકને પ્રાર્થના થવા લાગી. શેક અને શેકાળીને પત્ર પુત્રનો લગ્નમહેત્સવ જેવાની ઘણી જ આતુરતા હતી, તેથી પોતાના બરોગરીયા એક મોટા ગૃહસ્થની કન્યા સાથે હૃદયંદ્રનું વેવિશાળ ક્યું અને લગ્નમગ બાર તર વરસની ઉંમરે તેના લગ્નની ધામધૂમ થવા માડી. આ ધામધૂમમાં છી ખામી હોય? લાખો રૂપીયા તો લગ્ન પ્રમંથમાં ખર્ચા. શેકે હૃદયંદ્રના લગ્નનો દહાવો લીધો. હૃદયંદ્રને નોકરી તો કરવાની હતી નહિ તેમ પૈસા પુષ્કળ હતા જેથી વધારે ભણાવી શું કરવું છે એવી માન્યતાથી પરણ્યા પછી ભણવાનું બિલકુલ માંડી વાળ્યું.

દામદાનમાં માત્ર રમતગમત કરવી, દરવા જવું, મૌનમજાડ ઉડાવવી,
 જોટલું જ રહું અને તે દામમાં હૃદયંદ્રનો સમય ચાલ્યો જવા માંડ્યો.
 હૃદયંદ્રની જ્યારે સોળ વરસની ઉંમર થઈ ત્યારે શેઠની ઉંમર ૭૬ વર-
 સની થઈ હતી. તે ઉંમરે પણ કંઈ જરૂરનો પ્રસંગ પડવાથી શેઠ દસ
 પંદર દિવસની મુસાફરીએ ગયા. મુસાફરી કરી પાછા ઘેર આવે છે ત્યાં તો
 રસ્તામાં સમાચાર સાંભળ્યા કે હૃદયંદ્રને ગઈ કાલે પ્લેગની ગાંઠ નીકળી છે!
 સમાચાર સાંભળતાં જ શેઠના હોશકોશ ઉડી ગયા. ગાડીમાં ને ગાડીમાં જ
 મૂર્છા આવી ગઈ. શુદ્ધિ આવતાં ગાડીવાને કહ્યું કે અને ઘેર તરત પહોંચાડ.
 ગાડીવાને ઘોડાને છૂટા મૂકી દીધા. થોડી વારમાં ગાડી ઘેર આવી પહોંચી.
 ઘર આગળ ડાકટરોની ગાડીઓ ઊભી હતી. ખીજા કેટલાએક માણસોની
 આવજા થઈ રહી હતી. હાંશતા હાંકતા શેઠ હૃદયંદ્રના પલંગ આગળ
 પહોંચ્યા. હૃદયંદ્રની સામે જોયું તો તેનો ચહેરો બદલાઈ ગયો છે, શરીરે
 હાથ મૂકે તો તાવ એકસો ચાર પાંચ ડિગ્રી ચડેલો છે, ચાર પાંચ ડાકટરો
 તો હતા છતાં એથી મ્હોટા ખીજા ડાકટરોને બોલાવવા શેઠે નોકરોને
 મોકલ્યા. થોડી વારમાં તો મ્હોટા મ્હોટા સરજન ડાકટરો ભેગા થઈ ગયા.
 શેઠને હિંમત આપવા લાગ્યા કે તમે ફિકર કરો નહિ, હમણાં સાફ
 થઈ જશે. આ કેસ કંઈ જોખમભરેલો નથી. આથી શેઠની થોડી
 આશા બંધાય પણ જ્યારે હૃદયંદ્ર તરફ નજર કરે છે ત્યારે તેની માં-
 દગી વધતી જતી જોવામાં આવે. ડાકટરો ઉપર ડાકટરો બોલાવ્યા છતાં
 અને દવાઓ ઉપર દવાઓ પાયા છતાં ક્ષણે ક્ષણે માંદગી વધતી ગઈ. એ
 ઘડી વારમાં તો શુદ્ધિ જતી રહી. સન્નિપાત થઈ આવ્યો તેમાં હૃદયંદ્ર
 ગમે તેમ બેસતો. એક વાર તો તે એકદમ બેડો થઈ શેઠને ગળે વ-
 ળગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે 'બાપા! હવે હું મરી જઈશિ. આ જમડાઓ
 સામે ઊભા છે. શું તે મને લેવાને આવ્યા છે? હા, હા, ભલે લઈ જાય.
 અરે બાપા! મને બચાવો. આમ અસ્ત વ્યસ્ત બોલતો શેઠની ગરદન પકડી
 રહ્યો. છેવટે બહુ પ્રયત્ને ગરદન છોડાવી તેને સુવાડ્યો, પણ શેઠનું હૈયું હવે
 સ્થિર રહ્યું નહિ. તે ઉઠી એક ઓરડામાં જઈ રોવા લાગ્યા. 'હાય! મારા

નસીબ ફટકાં. દવે આ માંડગી ચાથી મટે ? !” શેઠનાં સંગાંઠાવાં શેઠને ધણી રીતે સમજાવતાં, પણ શેઠ તો પછાડો ખાવા મંડી પડ્યાં, માથું ફટવા લાગ્યા, હૃદયંદ્રની વડુ, તેનો સસરા અને ઘરનાં બધાં માણસો રોવા મંડી પડ્યાં. રઠાકુટ થવા માંડી. શેઠ પોક નાખી રોતા રોતા કહેવા લાગ્યા કે આ વખતે મારા દીકરાને કોઈ બચાવે તેને મ્હોભાગ્યા. પૈસા આપું. લાખો-કરોડો રૂપીયા કે તેથી પંચું વધારે દીકરાના વળન બરાબર બેરોત આપું. કોઈ મારા દીકરાને બચાવે! બીજી તરફ હૃદયંદ્રની મા રોતી રોતી કહેવા લાગી, અરે મારા દીકરાને કોઈ બચાવે. જે કોઈ બચાવે તેને હું મારાં લાખો રૂપીયાની કિંમતનાં આજીવણો આપવા ઉપરાંત જે માગે તે આપું. આમ સર્વે પોતારતા રહ્યા તેટલામાં તો હૃદયંદ્રનો જીવ વાદળા પરસોઈ તરફ પ્રવાણ કરી ગયો! શેઠની જીંદગી ધૂણધાણી જેવી થઈ ગઈ. શેઠ પાછળથી ઘોડા વરસ જીવ્યા પણ પોતાને જીવતા મૂઆ માનતા અને છેવટે ખુરી ખુરીને શેઠ પણ પરસોઈવાસી થયા.

આ દક્ષાંત ઉપરથી સમજાવું જોઈએ કે ગમે તેટલી લક્ષ્મી હોય, પણ મોતના પંજામાંથી લક્ષ્મી કે લક્ષ્મીથી મેળવેલાં બીજાં સાદિત્યો બચાવી શકતાં નથી, એટલે મોત વખતે ધન કયા કામમાં આવતું નથી. (૧૦)

કાન્તાપિ ન શરણ્યા ।

મત્વા યાં ત્વં પ્રણયપદવીં વલ્લભાં પ્રાણતોપિ ।

પુણ્યં પાપં ન ગણયસિ યત્પ્રીણને દત્તચિત્તઃ ॥

સા ત્વે કાન્તા સુલ્લસહચરી સ્વાર્થસિદ્ધયેકસંખ્યા ।

મૃત્યુમ્મસ્તં પરમસુહૃદં ત્વાં પરિત્યજ્ય યાતિ ॥૧૧॥

ગ્રી પણ રક્ષણ નહિ કરી શકે.

અર્થ—જે સ્ત્રીને તું પોતાના પ્રાણ કરતા પણ ખારી માને છે, ખરા પ્રેમનું પાત્ર માનીને જેને સંતોષવા અને સુખગારવા પ્રયત્ન પાળી દરમિયાન

રાખ્યા વગર ગમે તેવું અધર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તે ત્હારી કાન્તા-શ્રી ત્યાંસુધી ત્હારા તરફથી સુખ મળ્યા કરશે અને ત્હેનો સ્વાર્થ સધાતો રહેશે, ત્યાંસુધી ત્હારા ઉપર અંતરથી નહિ પણ બહારથી મોહિત થઇ રહેશે- પ્રેમ દર્શાવશે; પણ જ્યારે દુઃખથી ભરેલો મરણનો સમય આવશે, ત્યારે પેટી પટારાની કુચીઓ દાગીના અને અંપત્તિના સમાચાર પૂછવા તૈયાર થશે, પણ ત્હને દુઃખમાંથી કે મોતના પંજમાંથી નહિ છોડાવી શકે. (૧૧)

[વવેચન—જે મનુષ્ય અંતે શ્રી મને સહાય કરશે એમ ધારી શ્રીના મોહમાં મુગ્ધ બની ગયો છે, તે પુરુષને ઉદ્દેશીને આ કાવ્યનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. તે પુરુષનું સંબોધન અધ્યાહારથી લેવાનું છે. હે મોહમુગ્ધ ! આ જગતમાં શ્રીઓ ચાર પ્રકારની છે: અધમાધમ, અધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ. જે શ્રીના ઉપર તેનો પતિ પ્રેમ રાખતો હોય, પોતે દુઃખી થઇ પૈસા કમાઇ શ્રીને સારાં વસ્ત્રો આભૂષણો આપતો હોય છતાં તે શ્રી બહારથી માત્ર દાર્શનિક પ્રેમ બતાવી અંદરખાને બીજા કાઇ પુરુષના પ્રેમમાં લપ-ટાએલી હોય, પતિનું અહિત ઇચ્છતી હોય, કપટ કરી પતિને છેતરતી હોય, તે શ્રી અધમાધમ કહેવાય. જે શ્રી સ્વાર્થ હોય ત્યાંસુધી પતિ ઉપર પ્રેમ રાખે, પતિના કાર્યમાં મદદ કરે, પતિનું હિત ચાહે, પણ સવાર્થ સધાઇ રહ્યા પછી પતિથી પ્રતિકૂળ થઇ ચાલે છે, પતિનો દ્રોહ કરે છે, તે શ્રી અધમ ગણાય છે. જે શ્રી સ્વાર્થ હોય ત્યાંસુધી સારી રીતે પ્રેમ રાખે છે અને પછી વિશેષ પ્રેમ નથી રાખતી, તેમ અપ્રેમ પણ નથી રાખતી, પતિના હિતમાં પોતાનું હિત નહિ પણ પોતાના હિતમાં પતિનું હિત સાધે છે, પોતે દુઃખ ખમી પતિનું સુખ સાધતી નથી પણ પોતાનું સુખ સાધીને પતિના સુખની ચાહના કરે છે, તે મધ્યમ શ્રી કહેવાય છે. અને જે શ્રી પતિવ્રતા ધર્મનું રહસ્ય સમજી પતિની ભક્તિ કરે છે, પતિ તરફથી સારાં વસ્ત્રો આભૂષણો મળે તેની ખાતર નહિ પણ પોતાની ફરજ સમજી પતિના દુઃખમાં ભાગ લે છે, પતિના સુખમાં કે હિતમાં પોતાનું સુખ અને હિત માને છે, સ્વાર્થપર્યન્ત નહિ પણ વિનાસ્વાર્થે પણ પતિભક્તિ કરવાનું ચૂકતી નથી, પતિના મરણ પછી પણ પાતિવ્રત્ય પાળે છે, તે શ્રી ઉત્તમ કહેવાય છે.

દર્શાવે—અધ્યાત્મિક સંપત્તિ સ્ત્રીઓના દાખલા યાજ્ઞમાં અનેક છે. ખીલ નંબરની અપમ સ્ત્રી સૂરિકંતા છે, જેનું વર્ણન “ રાવપત્રેશ્વરી ” સુત્રમાં છે. સૂરિકંતા અર્ધકેશી દેવના રાજ પરદેશીની પટરાણી હતી. પરદેશી રાજ પૂર્વ અવસ્થામાં ધણે અધર્મો, અન્યાયો, ગુરુમી, દૂર, નાસ્તિક, ધર્મદોષી અને વિચારસક્ત હતા. સૂરિકંતાની ઉપર તેનો ધણે પ્રેમ હતો કારણકે તે પટરાણી હતી અને તેનો પુત્ર સૂરિકંતકુમાર યુવરાજ હતો, તેથી બવિધની તે રાજમાતા હતી. સૂરિકંતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દરેક વસ્તુ રાજ તરફથી તેને મળતી તેથી રાજને તે અતિ પ્રેમભાવ દર્શાવતી. જ્યાંસુધી રાજને સદ્ગુણ કેશી સ્વામીનો સમાગમ નહોતો થયો ત્યાંસુધી તે રાણીના પ્રેમનો પ્રવાહ તેવો ને તેવો ચાલુ રહ્યો, પણ ચિત્તસારથીના પ્રયત્નથી કેશી સ્વામીનું શ્વેતાંબિકા નગરીમાં આગમન થયું અને પરદેશી રાજને મુગવન ઉદ્યાનમાં પ્રવેગે સદ્ગુણનો સમાગમ થયો, એટલું જ નહિ પણ કેશી સ્વામીની યુક્તિભરી દલીલોથી જ્યારે પરદેશી રાજના મનનું સમાધાન થયું, સ્વર્ગ-નરક, પુનર્જન્મ-પુનર્જન્મ, પુણ્ય-પાપ, ધર્મ-અધર્મ અને શરીર બિન્ન શુભ છે એવી ખાતરી થઈ ત્યારે રાજએ નાસ્તિકપણાના મિથ્યા સિદ્ધાંતોને ત્યજી દઈ જૈન ધર્મના સત્ય સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યા; તેની સાથે ખાર મત રૂપ શ્રાવક ધર્મ સ્વીકાર્યો અને પોતાના તાત્કાલિક સાત હજાર ગામોના ચાર વિભાગ પાડી એક ભાગમાંથી દાનદાતા માંડવાનું નક્કી કર્યું. પરદેશી રાજની ધાર્મિક વૃત્તિ એટલી દૃઢ થઈ કે તેણે સંસારનાં તમામ કાર્યો છોડી દીધા; માત્ર એકાંતની પોષધદાતામાં ધર્મ ધ્યાન કરવું એટલું જ કાર્ય તે પોતાનું સમજ્યો અને અદર્શિય તે જ કાર્યમાં મગ્ન થઈ બની રહ્યો. એ વાત સરિકંતાને ખરેખર પડી નહિ, કારણકે તેથી તેનો સ્વાર્થ સધાતો અટક્યો. સૂરિકંતાની સ્વાર્થી વૃત્તિમાં પૂર્વના પ્રેમનો અંકુર જળીને દગ્ધ થઈ ગયો. પ્રેમની જગ્યા દોષે લીધી રાતદિવસ સૂરિકંતાના મનમાં પરદેશી રાજ ઉપર અને તેને ધર્મમાં સમજાવનાર કેશી સ્વામી ઉપર દોષ ઉભરાવા લાગ્યો. તેણી એમ સમજતી હતી કે સાધુએ રાજના ઉપર કંઈ શુભી નાંખી રાજને ભરમાવી દીધા છે અને મારા ઉપરનો પ્રેમ ઉભરાવી નાંખ્યો છે.

સ્વાર્થપરાયણ સૂરિકંતા પૂર્વેનો સ્નેહ, ઉપકાર, સંબંધ, એ સર્વ ભૂલી જઈ પ્રભુતુલ્ય પતિને યમધામમાં પહોંચાડી દેવાના વિચારપર આવી પહોંચી. તે વિચાર તરત પાર પાડવાને પાશ રચવા લાગી. આ કાર્ય કેવળ પોતાની જાતથી નહિ બની શકે એમ જણાયાથી સૂરિકંતાકુમારને રાજ્યસત્તાના લોભમાં નાંખી તેને પોતાના ધારેલા કાર્યમાં શામેલ રાખવાનો સૂરિકંતાએ નિશ્ચય કર્યો. એક માણસને મોકલી તેણે કુમારને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. એકાતના ઓરડામાં તેને લઈ જઈ નીચે પ્રમાણે તે કહેવા લાગી.

સૂરિકંતા—કેમ કુમાર ! તમારી શી ઈચ્છા છે ?

કુમાર—માતાજી ! હું તમારો પ્રશ્ન હજી સમજ્યો નથી. મને ખાસ બોલાવી ઈર્ષ ઈચ્છા વિષે પૂછો છો ?

સૂરિકંતા—હું રાજ્યની ઈચ્છા વિષે પૂછું છું, કે તમારે રાજ્યગાદીએ બેસવું છે કે નહિ ?

કુમાર—માતાજી ! આ વખતે એ પ્રશ્ન પૂછવાનું શું પ્રયોજન ?

સૂરિકંતા—પ્રયોજન એ કે રાજ્યનું બધું કામ બગડે છે. રાજાશને ધર્મનો હંદ લાગી ગયો છે કે કોણ જાણે મતિવિવ્રમ થઈ ગયો છે. ગમે તેમ હો, તમે જોતા નથી કે રાજ્યની કે ધરની બાબતમાં તે જરાએ લક્ષ આપે છે ?

કુમાર—ના, તે તો નથી આપતા; પણ તેનું હવે શું કરવું ?

સૂરિકંતા—શું કરવું તે બધું હું જણાવીશ. પણ તે પહેલાં એટલી બલામનુ દઈ છું કે આપણી આ ખાતરી વાત ક્યાંય પણ બહાર પડતી ન જોઈએ.

કુમાર—મારા રસથી બહાર નહિ પડે તે વિષે ખાતરી રાખો, પણ વાત શું છે તે જણાવો.

સૂરિકંતા—કુમાર ! જુઓ, હવે નાન આપણને આટખીલીરૂપ છે. એમના પેાતીનુથી તમને રાજ્યનું મળી શકશે નહિ અને ત્યાંહીનું રાજ્યની નિર્ધાર અસ્તવ્યવસ્થ થઈ ગયેલ, મારે કેલ ન જાણે તેવી રીતે આપણું જાત કાલે પણ વેપોગય. કેરે આવી આગ જગાડી કે ચાલ્યો રાજ્યને

મારી નાંખીએ; પછી તમે છો અને હું. આપણે બંને એક બીજાની સલાહથી રાજ્ય ચલાવીશું. કેમ, આ મારી વાત ક્યે છે ?

કુમાર—(સ્વભત) અધધધ!! આ અંધાર વિચાર!! આપણે બંને રાજ્યસત્તાનો લોભ!! ધૂળ પડે તે રાજ્યત્રેમવમાં કે જેને માટે આવા ક્રૂર વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે! હવે અહીં બેસવામાં કે બોલવામાં લાભ નથી. વધારે પડતું બોલીશ તો મારા માટે પણ આવા વિચારો બાંધતાં. મારી માતા વાર લગાડશે નહિ. (પ્રકાશ) માતાજી! જેના માટે હું વિચારી વગર હમણાં કંઈ નહિ કહી શકું. હમણાં માફ કરી અસરણી છે, તેથી જવાની રત્ન લઉં છું.

એટલું બોલી કુમાર ઉઠી ચાલતો ઘરે. સૂરિકંતા જરા વાર તો વિચારમાં પડી કે કામ ન થયું અને વાત બહાર પડી ગઈ. કુમાર મારા વિચારમાં સંમત થયો નહિ. અસ્તુ. મેં બીજાનો આશ્રય માંગ્યો. એ જ બૂલ કરી. એ કામ હું બોલીશો ક્યાં બની શકે તેવું નથી? એક રાત્રીને તે પણ ખાનગી રીતે ખાસે તેમાં બીજાની મદદનીશી જરૂર હતી? હવે તરત તે કામ પાર પાડું. વિલંબે થવાથી વખતે તે વાત કુમાર તરફથી બહાર પડી ત્યારે માટે તરતે ગોઠવણ કરું. આવો નિમચ કરી તે દુહાએ મરદેથી રાત્રીને પોતાને ત્યાં જમવાનું આજે ત્રણ આપ્યું અને રસોઈમાં, વાસણમાં, આસનમાં દરેક સ્થળે એર નાંખી દીધું. રાત્રી જમવાને આત્મ્યા બોજન કર્યું, તેની સાથે એરની અસર થઈ, તેથી અધૂરે બોજને રાત્રી ઉડી ગયા અને પોષકદાતામાં ગયા. સૂરિકંતાના આ કાવત્રાની રાત્રીને ખબર પડવા છતાં તેના વાંક ન દેખતાં સમાધિ પરિણામે સંધારો કરી રાત્રી સ્વર્ગે ગયા; પણ સૂરિકંતાએ છેવટે પોતાની સ્વાર્થલપટતા દર્શાવી અધમના સાબીત કરી. ત્રીજા નંબરની અધ્યયન સ્ત્રીઓ તો સ્થળે સ્થળે છે. ચોથા નંબરની ઉત્તમ સ્ત્રીઓ આ જમતમા પોડી જ છે.

હે મોહમુઘ! પહેલા ત્રણ નંબરની સ્ત્રીઓ તો જીવતા જ છેલ્લે બતાવે છે. ચોથા નંબરની સ્ત્રી જીવતામુખી દદાય પ્રેમ રાજે છે અને મરણ પછી પણ દદાય નેહ રાજે તોપણ તે મરણથી બચાવી શકે તેમ તો

નથી જ ! ગમે તેવી જુવાનીમાં કાળ આવી પહોંચશે, ત્યારે જુવાન સુંદર અને પ્રેમાળ પત્ની પતિને મોતથી નહિ બચાવી શકે. (૧૧)

[એક શારીરિક અને અનુભવશીલ કાળજાથી અસરજી ભાવનાનું સ્વરૂપ નીચેના કાવ્યથી દર્શાવાય છે.]

અગ્રેકો દ્રષ્ટાન્તઃ ।

દુર્ગેઽરણ્યે હરિણશિશુષુ ક્રીડયા વંન્નમત્સુ ।
તત્રૈકસ્મિન્ સૃગપતિમુખાતિથ્યમાસે પ્રકામમ્ ॥
ધાવન્ત્યન્યે દિશિદિશિ યથા સ્વસ્વરજ્ઞાધુરીણાઃ ।
કાલેનૈવં નરિ કવલિતે કોપ્યલં રક્ષિતું નો ॥૧૨॥

આ વિષયમાં એક દૃષ્ટાંત.

અર્થ—ધારે કે આપણે એક જંગલમાં ગયા છીએ કે જે જંગલ વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિઓનો ભંડાર છે. વધારે જનાવરોનો સંચાર ન હોવાથી પુષ્કળ ધાસ ઊભેલું છે. અહીં એક હરિણનું ટાળું આપણી નજરે પડે છે. જુઓ, આ ટાળામાં ન્હાનાં મ્હોટાં ઘણાં હરણીયાં છે. કેટલાંક ચરે છે, કેટલાંએક ટગમગ સામે જોયાં કરે છે, કેટલાંએક ફૂંદે છે અને ગેલ કરે છે, નિર્ભયપણે મરજી મુજબ ચરે છે અને ફરે છે. ત્યાં અટવીમાંના એક વિકરાળ સિંહ આવ્યો. પેલા મૃગના ટાળા ઉપર તરાપ મારી એક સુંદર આશાથી ભરેલ મૃગના બચ્ચાને તે પકડે છે. અરે રે ! જોતજોતાંમાં તો તે મૃગનું પેલા રાક્ષસી મ્હોઢાનું અતિથિ બની ગયું. તે વખતે તેના સંહચારી બીજાં મૃગો ન્હાનાં મોટાં ઘણાંએ હતાં, પણ એકેકે તેને બચાવવા ઊભું રહ્યું નહિ. જેને જેમ કાવ્યું તે દિશાનો માર્ગ લઈ બધાએ નાસી ગયાં. તેવી જ રીતે મોતરૂપી સિંહ જ્યારે એક માણસને કાળાથો કરી ઉપાડશે ત્યારે હોનાં મા-ગાપ, ભાઈ-બહેન, પુત્ર-પુત્રી, પત્ની અને સગાં સંબંધીઓ પેકી દોષ્ટ પણ હોને બચાવી નહિ શકે. (૧૨)

વિવેચન—આ દક્ષિંતેનો વિષય કૃતારાધ્યયન સૂત્રના ૧૩ માં અધ્ય-
યનની ૨૨ માં ગાથામાંથી લેવામાં આવ્યો છે. તે ગાથા આ પ્રમાણે છે:—

જદેહ સિદ્ધો ધ્ય મિર્યં મદાય ।

મચ્ચુ મરં નેહ હુ ઝંતકાલે ॥

ન તસ્સ માયા ય પિયા ય ભાયા ।

વાલંમિ તસ્સ સદરા મયંતિ ॥ ૧ ॥

અર્થાત—જેમ કાંઈ સિદ્ધ મુનિના રોગામાંના એકાદ મુનિને પકડી
ચાલ્યો જાય છે, તેમ મોત કુટુંબનાં જ્યાં-જાણ્યોની વચ્ચેથી એકાદ જાણને
જ્યારે પકડે છે ત્યારે તે જાણસનાં જાણાપ બાધ સ્ત્રી પુત્ર આદિ કાંઈ
પણ જાણસ તેના સહચારી થતો નથી કે મોતના પંજામાંથી તેને છોડાવી
શકતો નથી. આ જગતમાં વધારેમાં વધારે બધા કાંઈનાં પણ દોષ તો તે
મુનિનો છે કારણકે કાંઈ દેહમાં દેહો અમલદાર દોષ તેના દુક્રમ પેસાથી
કે પિંગાનથી કે સમજાવટથી ફરી શકે છે, રાજાનો દુક્રમ પણ પ્રજાની
આજ્ઞાથી કે સખ્ત પોશાકથી બદલી જાય છે, પણ મોતનો દુક્રમ કાંઈથી
પણ બદલી શકતો નથી. જે દિવસે જે પકડીએ અને જે પડે તેના દુક્રમ
રૂપો તે જ કણે તેને અધીન થવું પડે. મોતને એવો વિચાર નહિ થાય
કે “ખિચારો આ જાણસ હજી જીવવાન છે, મરું કાલે જ પરણ્યો છે, તેનાં
જાણાપનો તે એક જ હેતુરો છે, આખા કુટુંબનો આધાર તેના ઉપર જ
છે, તેના મરી જવાથી પાંચ પચીસ જાણસોના દાય ભોજનપર પડે તેમ છે,
અમર પાંચ દસ પેદીનો વંશ નીકળી જાય તેમ છે માટે આને છોડી
દે.” તેમ જ તેને એવી દયા પણ નહિ આવે કે “આની પાછળ તેની
બાળ સ્ત્રીને જીવનપર્યંત વેધધ્વ પાળવું પડે, કે તેના આધર્યા જાણાપો
રખડી મરે, તેના કરજદારોને પોષ નાખી મેવું પડે, કે તેના આજ્ઞ
નીએ સેંકડો જાણસોનું ગુજરાન ચાલે છે તે જ્યાં નિરાધાર બની જાય.”
મોત જાણને ઉપાસ્યા એટલી વાર લગાડી અને જીવનને પકડના પણ તે-
ટલો જ વખત લગાડ્યો. એટલાને તાલે કમ્પા જેટલો વખત લાગે તે-
ટલો જ વખત હજારો અને લાખો જાણસોના લક્ષર વચ્ચેથી એક સમ-

ત્યાંસુધી રહાય છે કે જ્યાંસુધી એકનો સ્વાર્થ બીજા તરફથી જળવાઈ રહે છે. પણ જ્યારે એક ભાઈની સંતતિ વધવાથી તેનું ખર્ચ વધી જવા માટે અને તેની પેદાશ કમી હોય, બીજા ભાઈની કમાણી વધારે અને ખર્ચ થોડું હોય, ત્યારે કમાઈ ભાઈનો પ્રેમ થોડી કમાણી કરનાર ભાઈ ઉપર થું રહી શકશે ? તરત જ તેને એવો વિચાર આવશે કે હવે જૂદા થઈ જઈએ અને ભાગ વહેંચી લઈએ. અગર જૂદા નહિ થઈએ તો પોતાની કમાણી ખાનગી રાખવાનો તે પ્રયત્ન કરશે, એટલું જ નહિ પણ કેટલાએક દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા ભાઈઓ એટલા બધા સ્વાર્થલંપટ બને છે કે બીજા ભાઈઓ જીવતા હશે તો બાપની મીલકતમાંથી ભાગ વહેંચી લેશે, માટે કોઈ રીતે તેમનો અંત આવી જાય અગર કાવતરું કરી તેમને ડેકાણે પાડી દઈએ તો બાપની મીલકતના સ્વતંત્ર માલીક આપણે બનીએ; આવી વૃત્તિવાળા ભાઈઓના અનેક દાખલા ઇતિહાસમાં મોજુદ છે.

દૃષ્ટાંત—ઐયારંગઝેબનો દાખલો લઈએ. ઈ. સ. ૧૬૫૭ માં જ્યારે શાહ-જહાં બાદશાહને ગિમારી થઈ ત્યારે તેના ચાર પુત્રો—દારા, ઐયારંગઝેબ, મુરાદ અને મુઝ્જ જૂદા જૂદા પ્રાંતોની સુબાગિરી ઉપર હતા. ગાદીના વારસાનો ખરો હક્ક દારાનો હતો, પણ ઐયારંગઝેબના મનમાં રાજ્યસત્તાનો તીવ્ર લોભ ક્રિપ્ત થયો. બાપની ગાદીનો હક્ક મેળવનાર મારા સિવાય બીજાને કોઈ પણ ન રહે તેમ કરવું એટલું જ નહિ પણ રાજ્યમાંથી દિરસો લેનાર કોઈ પણ ન રહે તેવો બંદોબસ્ત કરવાસુધીનો સંકલ્પ તેના મનમાં ઝગઝગ થયો. પોતાની કપટ-જાળમાં બીજાને ફસાવવા એ વિદ્યા તેને ક્યાંય શીખવા જવી પડે તેમ નહોતું—તે વિદ્યામાં તો તે નિપુણ જ હતો એટલે પોતાના બાઈ મુરાદને રાજ્યના ભાગની લાલચ આપી તેને અને તેના હસ્કરને પોતાની મદદમાં લઈ પ્રથમ ઉજ્જન પાસે મુઝ્જની વતી રાહોડ જરાવંતસિંહની સાથે લડાઈ કરી અને બીજી લડાઈ બંગાળામાં મુઝ્જની સાથે કરી મુઝ્જને ડેકાણે પાડ્યો. ત્યારપછી ખરા હક્કદાર દારાને યમદાર પકડેઆડી, પિનાતે કેદમાં નાખી, મુરાદની સાથે પણ દગો કરી આખેત્ર વચનને તોડી પોતે સ્વતંત્ર બાદશાહ થયો. હક્કદાર કે ભાગીદાર કોઈને રહેવા દીધા નહિ.

પાંડવો અને દ્રોણે પશુ નજીકના બાઇઓ ચૂંતા હતા, પશુ રા-
જ્યના ભોમશો દ્રોણેએ (દુર્યોધને) પાંડવોની સાથે છળ પ્રયત્નથી જુગાર
રમી તેમનું સર્વસ્વ હુદી લીધું અને દેશનિઘ્નતાની સખ કરી વનવાસે મોક-
લ્યા અને પછીથી પાંડવોએ દ્રોણેનો સંહાર કર્યો. ત્યાં બાઇઓનો રત્નેક
ક્યાં ગયો ??

ગોળે દાખસે કોણિકના બાઇ હલ અને વિદલને છે. કોણિકે પોતાના
પિતા એણિક રાજાને કાશ્ચિન્દરમાં નાંખ્યા તેથી તેના ઘણા અપવાદ થયે.
તે કાશ્ચીથી રાજગૃહ નગર છોડી દઇ ચંપાનગરીમાં તેણે રાજ્યમાંથી
રચાવી. તે વખતે તેના બાઇ હલ અને વિદલ તેની સાથે ચંપામાં આંબ્યા
હતા. હલ અને વિદલને એલણ રાણીએ અદારસરો વંદકાર અને એણિક
રાજાએ સિંચાનક દાથી ભેટ તરીકે આપ્યો હતો તેથી રાજ્યના બામ
પાકતી વખતે કોણિકે બીજા દઇ બાઇઓને રાજ્યનો એકેક ભાગ આપ્યો.
પશુ હલ વિદલને માળાપ તરફથી ઉત્તમ વસ્તુઓ ભેટ મળેલી છે, માટે
રાજ્યમાંથી તેમને બામ ન આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. હલ વિદલ જે બાઇ
ચંતોથી હતા તેથી જે વસ્તુ ઉપર મંતોષ રાખીને તેમણે રાજ્યભાગની દરકાર
ન કરી. સિંચાનક દાથી એટલે તો આલાક અને રમણીય હતો કે તેની
આમળ બીજી સારેથી તુચ્છ હતી. હલ વિદલ અને તેના ધરનાં માણસો
દાથી ઉપર જેસી કોણિકના દરબાર પાસે કષ્ટ નદીએ કીકા કરવા ગય,
ત્યાં દાથી સુદૃપતી ઉપર બેસનારને નીચે ઉતારે, ઉપર ચઢવે અને અનેક પ્રકારે
કીકા કરાવે. આ આચર્યકાંક દેખાવથી ભોલો વિરમય પામી દાથીની તારીફ
કરવા લાગ્યા અને હલ વિદલને આવો દાથી હોવાને લીધે સદ્ભાગી
માનવા લાગ્યા. બીજી તરફ હલ વિદલની એઓના સખ્યારને યોગાવનાર
દિવ્ય દાર અને કુંડળના પપ્પુ ભોલો વખાણ કરવા લાગ્યા. આ બધી દરજીકત
દાસીઓદારા કોણિક રાજાની રાણી પદ્માવતીના સામગરમાં આવી. પદ્માવતીથી એ સદન કષ્ટ સમું નહિ. રાજ્યના માલેક અને અને દાથીની
ખર્ચ લાડેથી તો હલ વિદલ જ બોમવે છે. આ દાથી તો અમને જ
શેનું એવા રીતે છંપાની સાથે જ તે દાથી અને દાર પદ્માવી લેવાનો

લોભ પદ્માવતીના મનમાં પ્રદીપ્ત થયો. યોગ્યાયોગ્ય કે ન્યાયાન્યાયનો વિચાર કર્યા વગર તે વાત પદ્માવતીએ કોણિકની આગળ મૂકી. કોણિકના અંગમાં હળુ કંઈક ન્યાયવૃત્તિ અને વ્રાતૃસ્નેહનો અંશ હતો તેથી તે વાત ઉરાડી દીધી, પણ પદ્માવતીએ તો નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો કે આજ નહિ તો કાલે, કાલ નહિ તો પરમ દિવસે પણ રાજના મનમાં વાત ઠસાવી હલ વિહલના હાર હાથી પડાવી લેવા. દરરોજ થોડી થોડી ઉસ્કેરણી કરતાં કરતાં છેવટે પદ્માવતીએ કોણિકના મનમાં રહેલી ન્યાયવૃત્તિ અને વ્રાતૃસ્નેહને દેશ-વંટો દેવરાવ્યો. સ્ત્રી ઉપર આશક બનેલા કોણિકે પદ્માવતીના નાલાયક વિચારોને પોતાના ઉરમાં અવકાશ આપી સ્વાર્થવૃત્તિ અને અન્યાય બંને દોષો ધારણ કર્યા. હલ વિહલને પોતાની પાસે બોલાવી હાર હાથી સોંપી દેવાની શરૂ પાડી. ગામ ગિરાસ દ્રવ્ય જોઈએ તો લ્યો પણ હાર તથા હાથી મને સોંપો, એ વસ્તુ તમને શોભતી નથી, એ તો રાજ્યમાં જ શોભે. આવાં કોણિકના મુખમાંથી નિકળતાં વચનો સાંભળી હલ વિહલે વિચાર કર્યો કે ભાઈએ રાજ્યમાં ભાગ તો ન આપ્યો પણ માખાપની આપેલી ચીજો પણ પડાવી લેવાની ધાનત થઈ, તો હવે અહીં રહેવામાં શ્રેયઃ નથી, પણ આ વખતે ના પાડીશું તો પરાણે પડાવી લેશે જેથી વિચારી જવાબ દઈશું એવો આશાભરેલો જવાબ આપી હલ વિહલ બંને ભાઈ પોતાને ઘેર આવ્યા. પોતાની સંપત્તિ અને કુટુંબને લઈ હાથી ઉપર સ્વાર થઈ તેઓ રાતોરાત ત્યાંથી પસાર થઈ ગયા. વિશાળા નગરીના ચેડા રાજા કે જે તેના નાના (માના બાપ) થાય તેને શરણે તેઓ ગયા. ખીજે દિવસે કોણિકે હલ વિહલને બોલાવવા માણસો મોકલ્યા ત્યારે ખબર મળ્યા કે તે તો નાસી ગયા છે. શોધ કરતાં પત્તો લાગ્યો કે તે વિશાળા નગરીએ ચેડા રાજાના આશ્રય નીચે પહોંચ્યા છે; તોપણ તેટલેથી કોણિકે સંતોષ ન રાખ્યો. એક દૂત મોકલીને ચેડા રાજાને ખબર કહેવરાવ્યા કે હાર તથા હાથીની સાથે હલ વિહલને પાછા મોકલો, નહિતો લડાઈ થશે. શરણે આવેલાં રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે, જેથી મારા જીવતાં તે વસ્તુની આશા રાખીશ નહિ એવો ખુલ્લો જવાબ ચેડા રાજાએ મોકલ્યો. તે ઉપરથી

દેહાલિંગે શિશુ રાખની સાથે લકાઈ કરી, જેમાં દેહાલિંગના બીજા દસ બા-
 ઘડો સાથે બંને સમરમાં કુલ એક દરોડ ૮૦ સાજ માણુઓના ઝન મળે.
 સ્વાર્થરૂતિની આમળાજી માણુઓએ એ ક્યા વિસામમાં છે? આવા સ્વાર્થ-
 રૂતિથી બાઘઓના મોઢમાં મુઝે જતી જે અનર્થ દુઃખ-પાપાયરણુ દુઃખો.
 હરે છે, તે છેવટે બાંધેલાં હોના ઉદય મનાં દીનનો દીન બની અશરણુ થઈ
 જ્યારે પરમાધામી આદિને અપીન થશે ત્યારે તેને એકાદીપણે કરીને ખાત્રી
 આપવો પડશે. તે વખતે તેના બાઘઓ તેને દુઃખમાંથી ઊઠાવી નહિ શકે,
 માટે સુત જતોએ પાપાયરણુ કરનાં અગાડવી વિચાર કરવો જોઈએ. (૧૭)
 કિં પુત્રા રક્ષિષ્યન્તિ ? ।

येषामर्थे सततमहितं चिन्तयस्यात्मनोपि ।

कृत्याकृत्यं गणयसि पुनर्नैव पापं च पुण्यम् ॥

गाढं धूलिं क्षिपसि शिरसि प्राणिनो हंसि चान्या-
 न्किं ते पुत्रा नरककहरे भागभाजस्त्वया स्युः ॥૧૮॥

શું પુત્રો બચાવી શકશે ?

અર્થ—જે પુત્રોને માટે સત હિત પેસાની ધાખના રાખે છે, તેમાં
 આત્માના હિત કે અહિતનો વિચાર સરખો પડ્યું કરતો નથી, કર્તવ્ય-અક-
 ર્તવ્યનો પણ ખ્યાલ કરતો નથી, મોઢ અથવા એકલપેટા રાગને વશે અનેક
 ધણીઓને સંતાપ ઉપજાવી અનેક માણુઓનાં કાગળાં ફેડાવી, નિરંતર
 માયામાં ધૂળ નાખ્યા કરે છે, બીજાની આશ્ચર્યિકા તોડી નાંખે છે; હે
 વૃદ્ધ પુરુષ ! જ્યારે તારાં કાળાં કર્મો કુલાડો લઈ તારી બાંધે ચડી બેસશે
 અને નરક ગતિમાં પ્રયાણુ કરાવશે ત્યારે તારા તે પુત્રો શું એક કશું પણ
 બચાવી શકશે ? નહિ રે નહિ ! ગમે તેટલા પેસાવાળા યજ્ઞેલાં પણ તારા
 પુત્રો ત્હને નહિ બચાવી શકે. (૧૮)

વિવેચન—બાઘઓના મોઢને વશે મુઝ્યો જે અનર્થ-દુઃખો કરે
 છે તેના કરતાં પુત્ર ઉપરના મોઢથી ધણું વધારે દુઃખો કરવાને કેટલા-

છેવટે દીકરા મ્હોટા થયા અને તેમને ઘેર પણ દીકરા થયા. બેરાંબોમાં ક-
 છપા થવા લાગ્યા એટલે ચારે છોકરાં જૂદા થયા. ડોસાની મેળવેલી મીઠકત
 ચારે ભાઈઓએ બહેની લીધી. ડોસાએ પણ વિશ્વાસ રાખી બધું ચારે દીક-
 રાઓને સોંપી દીધું. ડોસાને જન્મવા માટે ચાર છોકરાએ વારા કર્યા. જ્યાં-
 સુધી થોડું પણ કામ થતું ત્યાંસુધી તો દીકરાઓ હાંશેહાંશે ડોસાને પોતાને
 ઘેર રાખતા અને જમાડતા અને ડોસાની પાસેથી તેટલું કામ પણ લેતા હતા.
 તે ડોસાને કામ કરવાનું ન કહે તોપણ ડોસાથી બેસી રહી શકાય તેમ ન
 હતું તેથી સ્વાર્થસુધી તો ડોસાની ઠીક ઠીક ચાકરી થતી હતી અને વારા
 ખરાબર સચવાતા હતા, પણ થોડા વખત પછી ડોસાની નજર બંધ થઈ-
 આંખે અંધાપો આવ્યો એટલે કામકાજથી અટક્યા. શરીરની શક્તિ પણ
 ઘડપણને લીધે ક્ષીણ થઈ, જેથી બીજા ક્યાંય જવાય અવાય પણ નહિ.
 આખો દિવસ ઘરમાં બેસી રહેવાનું થાય. હવે ડોસાની કિમ્મત ઘટી.
 છોકરો કે છોકરાની વહુઓ કોઈને પણ હવે ડોસાની વાત ગમતી નહિ. છો-
 કરાના છોકરાઓ તો ડોસાની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. કોઈ પાંધડી સંતાડે,
 કોઈ લાઈડી ઉપાડી જાય, કોઈ કાછડી કાઢી નાંખે, આથી ડોસાનો સ્વભાવ
 ચીડીયો બન્યો. છોકરાઓને મારવા દોડે તેથી ઘરના માણસોની અપ્રીતિ
 થઈ. ડોસાએ અગાઉ બધાના ઉપર હુકમ ચલાવેલ, તેને બદલે તેમને હુકમ
 ઉઠાવવાનો વખત આવ્યો તે વાત ડોસાને પર્સદ પડે નહિ, એટલે અંદર
 અંદર બેલાચાલી થવા માંડી. સૌ એક તરફ અને ડોસો એક તરફ. ડોસાનો
 પક્ષ કોણ પડે ? આથી ડોસાની ફજેતી થવા માંડી. ઘેરથી વહુઓ છોક-
 રાઓને કહે કે જાઓ, બાબાજીને દુકાને ઘસડી જાઓ. દુકાને જાય એટલે
 છોકરાઓ કદેશે કે અડી તમારું શું દાટયું હતું કે લેવાને આવ્યા ? જાઓ
 જાઓ, ઘરે મરેની ! યુ યુ કરીને અડી બેસવાની જગ્યા ખરાબ કરશે.
 છોકરાઓ, બાપાને ઘેર તેડી જાઓ ! એમ ઘેરથી દુકાને અને દુકાનેથી ઘર
 વચ્ચે ભાનાજી અથાવા લાગ્યા. ડોસાને બેસવા એક નાની સરખી ચોરડી
 કાઢી આપી હતી તેમાં તેના એક ખાણે પડ્યો રહેતો. ચોરડીમાં ક્યારા-
 નાં તો ટાંચા પડ્યા હતા. સાંજસુર કોણુ કરે ? ખાણવામાં માંકડ અને આં-

ચાનો પાર નહોતો. સુમધ્ય એલે કઈ જાન તોપણ કેઈ જાણવાનું નેત્ર નહિ. દળમન પંદર દિવસે કે મહીને દિવસે યાવ લે ડોસાનું સુમાવ ! આટલું છતાં પણ ખાવામાં મુરોડી પડવા મંડી. ધરનાં બધાં માણસો જમી રહે ત્યાં સુધી પણ ડોસાની ખજાર કેઈ ન પૂજે. એક વખત તો બાર ડેપર એક વાગ્યો, ત્યાંસુધી ડોસાને જમવાનું કાઢએ કશું નહિ. ડોસાને જૂબ પછુ પૂન સાગી દતી એટલામાં મોટા દીકરા ત્યાંથી નિકળ્યો. ડોસાએ તેને બોલાવ્યોઃ “ અલ્યા બાપ, એ કાણ છે ? ” ડોસા બોલ્યોઃ “ છે શું ? આખો દિવસ કાણ છે કાણ છે શું કરી રહ્યા છે ? ડાનામાના મરણી ! ” ડોસાનો મિ-જાજ દબે હાથથી ગયો. “ અલ્યા ગધેડીના ! મને જમવાનું આજે ક્યાં છે ? એક વાગ્યો તોએ દશ જમવાનું કેઠાણું નથી. ” મોટા દીકરાએ તપાસ કરી તો સૌ કહેવા સાચા કે આજે અમારો વારો નથી. અમારે ઘેર તો કાસે જમી ગયા છે. છેવટે મોટા દીકરાએ પોતાને ઘેર ડોસાને જમાડ્યો, પણ ડોસાના મનમાં દબે એટલું દુઃખ થવા સાચું કે આ કરતાં મરી જઈ તો સાઈ. આ દુઃખ દબે ખમાડું નથી. મેં પૈસા મારી પાસે રાખ્યો નહિ તેમ કંઈ ધર્મદામાં પણ ખરંચ્યો નહિ. આ દરામખેરોના હાથમાં પૈસા સોંપીને કું રજોત થયો, પણ દબે શું થાય ? એમ એક કરે છે એટલામાં ડોસાનો બાઈમધ એક સોની તેને મળવા આવ્યો. સોની પાસે ડોસાએ પોતાનું દુઃખ કહી સંમગાવ્યું. સોનીએ તેનો ઉપાય જતાઓ કે કાસે બધા ડોસા ભેગા બેઠા હશે ત્યારે કું એક પેક કરેલી પેટી સાચીસ અને કું બધાને કહેજે કે એમાં મારી ખાનગી મૂકી છે. ડોસાએ કહ્યું, બહુ સાઈ. બીજો દિવસે પેલા સોનીએ એક મજબૂત ઇસકાનરામાં ગોળ ગોળ પધ-રાઓ ભરી ઉપર ર અને રેશમ નાંખી સુમધી તેજ અચર છાંટી પેક કરી એક મજબૂત પાસે ઉપકાની ડોસાને ઘેર પહોંચતી કરી. તેણે ડોસાને કહ્યું કે તમાઈ જોખમ દબે મેભાગો; ધણીવરસસુધી મેં રાખ્યું. દબે તમારી અવરદ્યા થઈ તેમ મારી પણ અવરદ્યા થઈ છે, માટે આ કુંવી અને આ પેટી સંભાળી મેજે. ડોસાએ તે પેટી પોતાના ખાટલા નીચે રખાવી, પણ આ પેટીથી સૌ કાજ ચકિત થઈ ગયા કે ડોસાની પાસે ખાનગી મૂકી હતી

(અનાથી મુનિનું પૂર્વ નામ) ના શરીરમાં જ્યારે અતુલ પીડા ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે તેના દુઃખમાંથી ભાગ પડાવવાને કોઈ પણ મદદગાર થયો નહિ ! ત્યારે તે યુવક ખાત્રીપૂર્વક માનવા લાગ્યો કે આટલું કુટુંબ હોવા છતાં ખરેખર હું અનાથ જ છું—કોઈ પણ મદારો નાથ નથી. હે ભદ્ર ! એક કોટિ-ધ્વજ શાહુદારનો પુત્ર પણ જ્યારે અનાથ જ ગણાયો ત્યારે જીજ્ઞાસામાન્ય જનોની તો શી વાત કરવી ? (૧૫)

વિવેચન—જેની પાસે જીવનની જરૂરીઆતો મેળવવાનાં કે ભોગ-વિલાસ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો પૂરેપૂરાં ન હોય, જેને દુઃખ કે સંકટને વળતે સહાય આપનાર નજીકના સંબંધીઓ ન હોય તે તો અનાથ—અસરણ ગણાય, પણ જેની પાસે તેવાં સાધનો પૂરાં હોય તેને કેમ અનાથ—અસરણ ગણી શકાય ? આવી શંકા થવાનો સંભવ છે. તે શંકા દૂર કરવાને એક દૃષ્ટાંતની અત્રે જરૂર છે, તે પણ મનઃકલ્પિત નહિ કિન્તુ સૂત્રસંમત. આ કાવ્યમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના વીશમાં અધ્યયનમાં દર્શાવેલ એક મુનિનું દૃષ્ટાંત ચોજવામાં આવ્યું છે, તે દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે.

દૃષ્ટાંત—રાજગૃહી નગરીના રાજા શ્રેણિકનો એક મંડિતકુક્ષિ નામે બગીચો હતો. નવાં નવાં વૃક્ષો, લતાઓ અને મંડપોની વ્યવસ્થાથી તેની શોભા અનુપમ દેખાતી હતી. એક વખતે શ્રેણિક રાજા પોતાના રસાલાની સાથે મંડિતકુક્ષિ બાગ તરફ ગયા. બગીચામાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે રાજાની દૃષ્ટિ એક દૂરના વૃક્ષ તરફ ગઈ. ત્યાં વૃક્ષની નીચે કંઈ તેજસ્વી સ્વરૂપ જોવામાં આવ્યું. આ તેજસ્વી સ્વરૂપ કોનું હશે તે જાણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ, તેથી રાજાની સ્વારી તે તરફ ચાલી. જેમ જેમ આગળ વધ્યા તેમ તેમ રાજાના મનમાં સંશયની ઊર્મિઓ બદલાતી ગઈ. પ્રથમ દૂરથી દેખાતી વસ્તુ કોઈ દિવ્યાકૃતિ હશે એવો તર્ક થયો હતો પણ નવું નજીક ગયા પછી જણાયું કે આ તો મનુષ્ય છે, પણ તેનું સાંદર્ય અલૌકિક છે; શું તેના આકર્ષક ચહેરા છે ? ! અહા, શું તેના દેહની દીપ્તિ છે ? ! કેવી મનોહર તેની આંખો છે ? ! તેના શુભાખી ગાલ અને અર્ધચંદ્રાકાર કપાળ જોનારને વિસ્મય પમાડે છે. તેની આકૃતિ સુંદર છે એટલું જ નહિ પણ “આકૃતિર્ગુણાન

જાણ્યો તે બે બ્રાહ્મણનાં મુખે જુદા જુદા રંગેનાં એ તેમને તેમ જુદાં
 અને સમાધિ દશા જુદાં તેમ જુદાં છે. જુદા જુદાં પુણ્ય કેવું દર્શી ?
 આવી દર્શનરૂપિણી અને તરુણવસ્ત્રા કન્યા તેમજ એક બે બ્રાહ્મણ સર્વ મન
 ખેનો કેમ નથી ? તેની પ્રતિ વચ્ચાચુકાંદુર ને, દર મન, ન. ૧૫૫ વરો કેવું
 જુદાં કેવાં નથી ? શું એની આંખો જ વિચરે દર્શી ? તે જુદા કેમ લાંબા ?
 એના અંગના તેજ પ્રભાજી એ પુણ્ય આત્મદાન દેશે એક એક અને
 સંપત્તિ મહેતી દોષી એકએ, જુદા તે સંપત્તિએ શું એને ત્યાજ કરે દર્શી ?
 ત્યાજ કરે દોષ તેને દાખારે ? આજ અનેક દર્શક એક જાતી એક
 રાજના અનર્થ કાલજ કન્યા અર્થ. આ દર્શનના ખુલાસા કરે તેને જાણે
 દશા આજુસ તેની જાણે દશે નહિ એવી રાજ્ય એકેક વસ્તુનો નીચે
 ઉતરી આ બ્રહ્માકૃતિ પુણ્યની જાણે આજુસ ત્યાજી પુણ્યને નમન કરવાની
 પ્રજ્ઞાવિકા જાણનાર રાજ્યએ જો દાસના સંપુટ સાથે મનઃ નમસ્વી
 દશાચાર સાચાએ અને ત્યાજી મુવજનું કન્ય પાત્ર તરફ એકવાર માનુ-
 આપાર દર્શ કર્યો. આ દિવ્યાકૃતિ પુણ્ય તે જીવન કાલ નહિ જન એક
 જુદા મહાવનખારી મુનિ હતા. જુદા તમે એક આસન સમાધિ દર્શ-
 પૂર્વક સમાધિ દશાજ તે જીવન હતા. રાજ્યએ પ્રભાવસિતી દર્શનાત કરી
 તે દર્શનાત મુનિએ જ્ઞાન પાત્રું અને રાજ્યની સાથે વાતચીત કરી
 કરી કરી. રાજ્યએ પૂછ્યું કે આ તરુણવસ્ત્રાજા શુદ્ધચાત્રમનો ત્યાજ દા-
 ખાટે કર્યો ? શું તમામ ઉપર દુઃખ કે આશ્રય આવી પડી હતી કે કોઈની
 સાથે તકરાર થઈ હતી ? મુનિએ કશું કે તે રાજ્ય ' કોઈની સાથે તકરાર
 થઈ નહોતી તેમ જીજી કંઈ આપતિ જન આવી પડી નહોતી. શુદ્ધચાત્રમ
 ત્યજવાનું કારણ માત્ર એક જ છે અને તે મારી અનાયના-એટલે કે
 મારો કોઈ નાથ-નાથ તરફ નહોતો તેથી મેં શુદ્ધચાત્રમમા રહેવું દુસ્ત
 પાર્યું નહિ.

એનિક—શું તમે અનાય હતા ? તમને ૧૭ આત્મદાતા કે રક્ષણ-
 કતાં માણસ ન આવ્યા ?

મુનિ—હા, હું અનાય હતો.

શ્રેણિક—આ વાત મને તો સંભવિત લાગતી નથી. આતું તમારું સૌંદર્ય, આતું તેજ અને કોષ આશ્રય આપનાર તમને ન મળે એ મારી માની શકતો નથી. તોપણ તમે કહો છો તેથી કદાચ સત્ય હોય તો હે મહારાજ! તમને આશ્રયદાતા કે રક્ષણુદતાની જરૂર છેતી? તેવો કોષ શરણુદાતા મળી જાય તો તમે સ્વીકાર કરો?

મુનિ—કેમ નહિ?

શ્રેણિક—ત્યારે તો બહુ જ સાઈ. ચાલો મારી સાથે. મને તમારા ઉપર અત્યંત સ્નેહ-બહાલ આવે છે. હું તમને મારી સાથે જ રાખીશ, દરેક રીતે તમારું રક્ષણ કરીશ અને હું તમારો નાથ બનીશ. કોષ પણ રીતે તમારી ઇચ્છામાં ન્યૂનતા રહેવા નહિ દઉં. મનપસંદ મહેલ કહાડી આપીશ, હામ હામ અને દરેક હામ હું પૂરી પાડીશ. પછી કંઈ છે? ચાલો કરો સંસારની રહેલ.

મુનિ—હે રાજન્! તું આમંત્રણ પછી કરજે. એક વાર તારો પોતાનો તો તું વિચાર કર.

શ્રેણિક—એમાં વિચાર શો કરવાનો હતો? મારી પાસે પૂરતું સામર્થ્ય છે, પૂરતી સમૃદ્ધિ છે, ગમે તેવા દુસ્મનની સામે થવાને મારી પાસે જોઈએ તેટલું બળ છે. કદાચ કોષ તમારો દુસ્મન હશે તો તેનાથી તમને બચાવવાની મારામાં શક્તિ છે.

મુનિ—હે રાજન્! સમુર કર, સમુર કર! જોત્રવામાં બહુ આગળ વધી જાય છે. વિચારની સીમાનું ઉલ્લંઘન થાય છે. અભિમાનના આવેશમાં જ્ઞાન ભૂલી જવાય છે. મારા દુસ્મનથી મને બચાવવાની તારામાં શક્તિ તો નથી, પણ તારા દુસ્મનથી તને પોતાને બચાવવાની પણ તારામાં શક્તિ નથી! મારા અને તારા બંનેના દુસ્મનની આગળ તું દીન-રંક છે, માટે હું મારે દષ્ટને દટું છું કે જેમ હું અનાથ હતો તેમ તું પોતે પણ અનાથ જ છે. તું પોતે અનાથ હોઈને બીજાનો નાથ શી રીતે થઈ શકીશ?

શ્રેણિક—મારી પાસે કેટલું લક્ષ્મર છે, માઈ કેવું બળ છે, મારી કેવી ખ્યાતિ છે, તેની તમને બજર નહિ હોય તેથી મારા ઉપર અનાથતાનો

જો આશય મૂકા છે. હે મહારાજ ! સાંભળો. મારી પાસે ૩૩ હજાર હાથી, ૩૩ હજાર ઘોડા, ૩૩ હજાર રથ અને ૩૩ કરોડ પ્રાયશ્ન લઈને છે. તે સિવાય મારા બંડારમાં અખૂટ દોલત છે. હું ધારું તે વસ્તુ મેળવી શકું. કોઈ પણ જોગની સ્ત્રીજ મારા માટે અલભ્ય નથી. અને તેવો દુસ્ખન દોષ પણ મારી સામે લડવાની કોઈની હિમ્મત નહિ આવે, માટે તમે જરા વિચાર કરીને જોશો. જેને તેને અનાય કહી દેવામાં તમે તમારી અમૃતાભિવૃત્તિ માં અવિવેકિતા સામીત કરો છો.

મુનિ—હે રાજા! હું મારી અમૃતા જાહેર કરું છું કે તું તારી અમૃતા જાહેર કરે. એ તો ત્રીજો કોઈ મધ્યસ્થ માણસ દોષ તો કહી શકે, પણ હું ઘોડું જમાન તારી પાસે કરીશ તે સાંભળ્યા પછી તું પોતે પણ કબૂલ કરી શકીશ કે અમૃત તું પોતે જ છે. પ્રથમ તો અનાય શબ્દ કેવા અભિપ્રાયથી વપરાય છે તે પણ તું સમજતો નથી. મારા ઘરમાં સમૃદ્ધિ નહોતી કે કોઈ કુટુંબી નહોતા તેથી હું અનાય છું કે બીજી રીતે અનાય છું તે પણ તું સમજી શક્યો નથી.

શ્રેણિક—સારે અનાય શબ્દનો શો આશય છે અને તમે કેવી રીતે અનાય થવા તે અને સંભળાવશો ?

મુનિ—હે રાજા! તું વિશેષ દૂર કરી શાંતિપૂર્વક સાંભળીશ તો હું મુશ્કેલી સાથે સંભળાવીશ.

શ્રેણિક—મને કોઈ જાતનો વિશેષ નથી. હું તે વાત ધીરજથી સંભળવાને તૈયાર છું, માટે આપ મંત્રણાવો.

મુનિ—હે રાજા! મારું પોતાનું ચરિત્ર મારે પોતાને મુખે વર્ણવવામાં આત્મશ્લાધા જેવું જણાશે, પણ અનાયતા અને સનાયતાનો ખરો અર્થ સમજાવવા માટે તે માર્ગ લીધા સિવાય છૂટકો નથી. હું મજા કોઈમાંથી નગરીનો વહીવટ છું. મારા પિતાનું નામ ધનસંયય છે. તે કોઈમાંથી નગરીમાં એક આગરદાર ગૃહસ્થ છે. રાજ્ય અને પ્રજા ઉભય વર્ગમાં મારા પિતાનું માનપાન પહોંતું સાઈ છે. મારા પિતાના ખજાનામાં દોલત એટલી છે કે તેની

ગણતરી થવી મુશ્કેલ છે, દિગ્ગજના તે ખજાનાની પાસે મોટા રાજ્યનો ખ-
જનો તુરં છે. મારું પ્રથમનું નામ ગુણસુંદર હતું. હું ન્હાની ઉમ્મરમાં
ધણી શ્રીમંતાઇભરેલી સારવાર નીચે ઉછર્યો, બણો અને એક ઉચ્ચ કુળની
કન્યા સાથે પરણ્યો, ત્યાંસુધીનો વખત રમત ગમત, ભોગવિલાસ, મોજ-
મજલસમાં જ પસાર થયો. દુઃખ કે સંકટ એ શું ચીજ છે તે હું સમજતો
નહોતો. મારા ખીજા ભાઈઓ અને બહેનો હતાં, પણ તે સર્વેની મારી ત-
રફ એટલી ચાહના જણાતી હતી કે મને કોઇ પણ ખાતરમાં કોઇ નારા-
જ કરતું નહિ. યુવાવસ્થામાં મને એક યુવકની સાથે દોસ્તી થઇ. દરરોજ
હું અને મારો મિત્ર અમે બંને બે ઘડી સાથે બેસતા અને વિનોદની વાતો
કરતા. મારો મિત્ર હમેશા મારી પાસે વૈરાગ્યની વાતો કરતો અને કહેતો
કે આ દુનિયાનાં સંબંધીઓ સ્વાર્થવૃત્તિવાળાં હોય છે, ત્યારે હું તેનું ખંડન
કરતો અને મારો પોતાનો દાખલો આપી કહેતો કે મહારાં આખા ભાઈઓ
અને સ્ત્રી વગેરે મારા ઉપર એટલો પ્યાર રાખે છે તે મને દીકે જ દેખતો
છે. હું એક ધડીભર મોડો દેખાડું તો તેમને કંઈ ને કંઈ થઇ જાય. અમારા
કુટુંબમાં સ્વાર્થી પ્રેમ નથી પણ ખરેખર અંતરનો પ્રેમ છે. મારો મિત્ર
આ મારી વાત સાચી માનતો નહિ. તે એમ કહેતો કે જગતમાં પણ પક્ષી
અને મનુષ્યો સર્વ સ્વાર્થીનાં જ સગાં છે. સ્વાર્થ સર્વા પછી કોઇ કોઇનું
સગું નથી. એક વખત અમો એક તળાવ ઉપર ગયા હતા તે વખતે ત્યાં
અનેક પક્ષીઓ ફીડા કરતાં હતાં. કમળ ઉપર ભમરા ગુંગારવ કરતા હતા.
ખીજા વાર ગયા તો ત્યાં કંઈ હતું નહિ તે ઉપરથી મારા મિત્રે મને કહ્યું કે
જો આ સ્વાર્થબુદ્ધિ !

(ગજલ)

હવું પાણી હતાં પક્ષી, નથી પાણી નથી પક્ષી,
કેવી આ સ્વાર્થની બુદ્ધિ, નથી જરી પ્રેમની શુદ્ધિ ! ૧
ખીલ્યે ફૂલે હતા ભમરા, ખિડાતાં તે નથી ભમરા,
કરે છે સૌ સુખે સોખત, દુઃખે કો ના ધરે મ્હોખત ! ૨

ખગીઓ અને મનુષ્યો, ઝાડ અને પક્ષીઓ વગેરે અનેક દાખલાઓ
આપી તેણે મને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ હું તેની વાત જરો પણ

સહ્યમાં હોતો નહિ. મેં તો મારો બાંધેલો અભિપ્રાય જ ખરો માની લીધો હતો. મારો મિત્ર આટલું બધું મને ચામટે કહે છે તે હું ત્યારે સમજ્યો નહોતો. છેવટે મારો મિત્ર મારી સાથે માથાકુટ કરી ચાક્યો અને મારી પાસેથી રળે લીધી કે હું હંમણાં ખઠાર જવાનો છું તેથી કેટલાક વખત-મુધી તારી પાસે નહિ આવી શકું. હે રાજનું! મારો મિત્ર મારી પાસેથી ગયો કે તરત જ અચાનક મને અંગે અંગે વેદના ઉત્પન્ન થઈ. હાહી અંદર કોઈ એવી જાતની પીડા ઉપડી કે પાણી વિના માછલી તરફડે તેમ તરફડીયાં ખાવા મંડ્યો. ધડીકમાં પક્ષંગ ઉપર અને ધડીકમાં જ-મીન ઉપર આગોટવા લાગ્યો, પણ ક્યાંય સુખ પડે નહિ. જલ્દી અંદરથી કોઈ સોચા ધોંચતું હોય તેવી પીડા યવાં લાગી, ઘોડી વારમાં મારો ધરના અને કુટુંબના બધા માણસો એકઠા થયા. દરેક જાણ મારી સારવાર કરવા લાગી ગયા. કોઈ વેધને તો કોઈ હાકીમને, કોઈ જોષીને તો કોઈ જીવાને તોડાવવા કે પુછાવવાની સલાહ આપવા લાગ્યા. એક પછી એક વેધો હાકીમો વગેરે સર્વે આવી ચિખિસા કરી હંવા આપતાં ગયાં, પણ કંઈ ફર પડ્યો નહિ. જોષી જીવા વગેરે સર્વે ચાકી આપ્યા ગયા, પણ કોઈથી આરામ થયો નહિ. વખત બલો થયો. વેદના જોગરીને હું તો કાપર દઇ ગયો કે આના કરતાં મોત આવે તો સારું. ધરના માણસો પણ બધા કંટાળી ગયા. હું દિવસ અને રાત એવી રીતે પાડતો કે કોઈ જ-પવા પામતું નહિ. આવી સ્થિતિમાં એક પરદેશી વેધ આવ્યો. તે દેખા-વમાં જેવો સુંદર હતો તેવો જ ચાલાક પણ જણાતો હતો. મારો બાપે તે વેધને બોલાવ્યો અને કહ્યું, કે મારા દીકરને આરામ કરી દો, હું તમને મ્હોમાઆ દામ આપીશ. વેધે કહ્યું દામની શું દામ વાત કરો છો ? હું તો પરમાર્થે દવા કહી છું. મારી પાસે એવી અકસીર દવાઓ કે જે ને દર્દીને હાથમાં લીધા છે તે કોઈ મારી પાસેથી આરામ પામ્યા વગર ગયો નથી. જતાં કોઈની પાસેથી મેં પેસા લીધા નથી. ચાલો, તમારા દીકરાની તબીબત તપાસું. એમ કહી તે મારી પાસે આવી મારી નાડી હાથમાં લઇ બોલ્યો, હે ઠીક ! આ ઉકારને રોમ કંઈ બધું નથી, પણ એને તો વળ-

ગાઠ છે. એક દુષ્ટ વ્યંતર એને વળગ્યો છે. મારા બાપે કહ્યું કે હે વૈધરાજ ! તેના ઉપાય પણ તમારી પાસે તો હશે જ. વૈધે કહ્યું, હા છે તો ખરો, પણ તેના ઉપર વધારે ઉપાયો નથી. મારા બાપે કહ્યું વધારે ઉપાયોનું શું કામ છે ? એક ઉપાય તો છે, એથી જ મટે તો ખીખની શી જરૂર છે ? વૈધે કહ્યું, એક ઉપાય છે તો અકસીર પણ....મારા બાપે કહ્યું, વળી પણ તે શું ? બોલતાં કેમ અચક્રાઓ છો ? વૈધે કહ્યું કે તે ઉપાય જરા આકરો છે. એ ઉપાયથી આ છોકરાના શરીરમાંથી વ્યંતરનો પ્રવેશ કહાડી શકીશ, પણ તે દર્દ લેવાને ખીખે એક માણસ તૈયાર થવો જોઈએ. આ વ્યંતર એવો દુષ્ટ છે કે જીવ સાટે જીવ લે તેમ છે. એકને ઉગાડે તો તેને બદલે ખીખ એક જણે મરવાને તૈયાર થવું જોઈએ.

આ સાંભળી થોડી વાર તો બધા વિચારમાં પડી ગયા. કેટલાએક એમજ માનવા લાગ્યા કે આ વૈધ ગપાણી છે. એમ તે કંઈ બનતું હશે ? પણ જોવા તો ઘો, એમ ધારીને કહેવા લાગ્યા કે વૈધરાજ ! તમે ગુણસુંદરના શરીરમાંથી રોગ કહાડી પછી જેને કહેશો તે લેવાને તૈયાર છે. અમે બધા અહીં હાજર બિમા છીએ. વૈધે કહ્યું, પછી શરી શકાશે નહિ, વિચારીને બોલજો. બધાએ કહ્યું કે હા અમે વિચારીને જ બોલીએ છીએ. આટલું ચોક્કસ કરીને વૈધરાજે સર્વને આરક્ષામાંથી બહાર કાઢ્યા. બારણાં બંધ કરી દીધા. મારા શરીર ઉપર એક બારીક વસ્ત્ર ઓઢાડી વૈધ કંઈ અંગ્રગપ કરવા લાગ્યા. થોડી વારમા મને પરસેવો વળ્યો. વસ્ત્ર બીજાઈ ગયું. એક પ્યાલાની અંદર તે નિચોસા લઈ બીજી વાર ઓઢાડયું. એક બે અને ત્રણ વાર નિચોસ્યુ. તેમા પ્યાલો આખો પતીનાથી-દર્દથી જગમગ મેલો. મને તદ્દન ચાંતિ થઈ ગઈ. વૈધે કહ્યું કે મૃત્યુઓ ! આ છોકરાને તદ્દન ચાંતિ થઈ ગઈ. તેનું સ્વપ્નું દર્દ આ પ્યાલામા એકદૂં થયું છે ! કહો, હવે આ પ્યાલો કેવું પાસા કર્યું છે ? મારા પિતાજી, માતાજી, બાઈઓ, બહેનો, જાગજાગે. મરવાને મૃત મૃત બોલારા વૈધે કહ્યું, પછી શું રહ્યું ! તે પ્યાલાના અડગના પાસા પદાર્થ તેજમની પેડે બદાડતો

ખનીને તારી પાસે આવ્યો તે પણ હું પોતે જ. મેં તને વચન આપ્યું હતું તેથી આજે ત્રીજી વાર સ્વપ્નાવસ્થામાં તારા સમાગમમાં આવ્યો છું. હવે સંસારના સ્વાર્થમય સંબંધની તને પિછાન થઈ ? જો પિછાન થઈ હોય તો હવે આત્મસાધન કરવાને ટદાર થઈ જા. એક નિશ્ચય કર. તુરત તારી વેદના દૂર થઈ જશે. એટલામાં હું જાગી ગયો ત્યાં તો દેવ અદૃશ્ય થઈ ગયો. મેં પ્રથમથી નિશ્ચય તો કર્યો હતો પણ સ્વપ્નના અર્થનો વિચાર કરી વધારે એકસ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે હવે આ વેદના મટે કે તરત જ સંસારનો ત્યાગ કરવો. હે રાજન્ ! આ નિર્ણય કર્યા પછી તરત જ મારી વેદના કંઈ ઝોછી થવા માંડી અને થોડી વારે તો મને શાંત નિદ્રા આવી ગઈ. બીજે દિવસે સહવારમાં હું જાગ્યો ત્યારે મારો ઝોરડો મારાં સંબંધીઓથી ચીકાર ભરાઈ ગયો હતો. હું જાગી ન જઈ તેટલા માટે સૌ મૌન ધરી મારા ઉઠવાની રાહ જોતાં હતાં. હું જાગ્યો કે દરેક જણ મને કેમ છે તે પૂછવા લાગ્યાં. મેં જ્યારે મને શાંતિ હોવાનો જવાબ આપ્યો ત્યારે સર્વ ખુશ થયા અને કહેવા લાગ્યા કે અમારી માન્યતા ણીભૂત થઈ. કોઈ તો કહે મેં અમુક યક્ષની માન્યતા કરી હતી, કોઈ કહે અમુક માતાની માન્યતા કરી હતી, પણ મેં કહ્યું કે બીજા કોઈની માન્યતા ક્ષણી નથી, માત્ર મારી જ માન્યતા ણીભૂત થઈ છે. મારાં માથાપે મને પૂછ્યું કે પુત્ર ! તારી માન્યતા શું છે તે જોલ; પ્રથમ તારી માન્યતા પૂરી કરીએ. મેં કહ્યું “સ્વંતો દંતો નિરાસંભો પવદ્વપ અણગારિયં” અર્થાત્-મેં એની માન્યતા કરી છે કે આ વેદના મટી જાય તો ક્ષમાને પાઠ શીખા, ઇંદ્રિયોતું દમન કરી, આરંભ પરિશ્રદને છોડી અણગારપણું-સાધુધર્મ અંગીકાર કરું. આ વિચાર કરવાની સાથે મારી વેદના શાંત થઈ. માટે હવે હું માઈ આત્મકાર્ય સાધીશ. કોઈએ પણ મારા કાર્યની વચ્ચે આડખીલ ન કરવી, એટલી આપ સંવેદની કૃપા હું ચાહું છું. હે રાજન્ ! આ વિષય પરત્વે મારાં માથાપ અને સંબંધીઓની સાથે ઘણો સંવાદ ચાલ્યો, પણ આખરે સર્વેને સમજાવી મેં દીક્ષા અંગીકાર કરી ત્યારથી અનાથ મટીને હું સનાથ થયો છું. હવે મારા આત્માનું રક્ષણ કરું છું અને બીજા જીવોનું પણ રક્ષણ કરું છું માટે પોતાનો

અને ખીજનો નાથ થયો છું. આ ઉપરથી હું પોતે સનાથ છે કે અનાથ છે તેનો જાતે વિચાર કરી લે. હું અને અત્યારે ઋદ્ધિ ભોગવિલાસનાં સાધનો આપવાને કહે છે, તેના કરતાં પણ વધારે સાધનો અને મઝ્યાં હતાં. સમાં, જ્ઞાતાં, મિત્રો પણ તેટલાં જ હતાં, છતાં અને ક્રાંતિ દુઃખથી બચારી શક્યો નહિ. માટે હું અનાથ હતો. કહે, તારામાં દુઃખ કે મોતથી બચાવવાની શક્તિ છે? મોટામાં મોટો દુસ્મન મોત અથવા ક્રોધ છે તેનાથી બચાવવાની તારામાં શક્તિ નથી માટે મેં તને અનાથ કહ્યો હતો. હવે એ વચનો તને અસત્ય લાગતાં હોય તો પાછાં ખેંચી લઉં.

એણિક—હે મહારાજ! તમારાં વચનો સત્ય છે. મારી જ જૂસ છે. હવે મને ખાત્રી થાય છે કે આ હિસાબે હું પોતે પણ અનાથ છું. મેં મારી સંપત્તિને માટે જ્યાં અભિમાન કર્યું. મોતરૂપી દુસ્મનની આગળ ગમે તેટલી સંપત્તિ કે ગમે તેટલી સત્તા હોય પણ તે તુચ્છ છે. તમે એક દૃઢ વૈરાગી અને ખરા ત્યાગી પુરુષ છે. છતાં તમને ભોમની આમંત્રણ કરી એ મેં તમારો અપરાધ ક્યો, તેને માટે હું આપની ક્ષમા માંગું છું અને આપનો ધર્મ સાંભળવાને છઠ્ઠું છું.

તારપછી મુનિએ ધર્મબોધ આપ્યો. તે સાંભળી એણિક રાત્રીએ ધણી જ પ્રસન્નતાની સાથે પોતે તે ધર્મ સ્વીકાર્યો. મુનિની સ્તુતિ, બહુ માન, વંદના, નમસ્કાર કરી એણિક રાત્રી ત્યાંથી વિદાય થયા. મુનિ પણ મહીમંદગ્રમાં અનેક બબ્બ છવેને પ્રતિબોધ પમાડી અંતરૂના દુસ્મનને છૂટી છેવટે નિર્ભય પદ પામ્યા. સનાથ થયા છતાં પણ ખીજ લોકોને સમજાવવા માટે “અનાથ” એવા નામથી જ તેઓ પોતાને ઓળખાવતા, અને તેમના ચરિત્રમાં અવાપિર્વત ‘અનાથી’ એવું નામ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

જેની પાસે આટલી સમૃદ્ધિ હતી અગર મોટું રાજ્ય હતું, તે ગુલુ-મુદર અને એણિક રાજ્ય જેવા પણ જ્યારે અનાથ હતા, ત્યારે સામાન્ય મનુષ્યોથી સનાથનાનો ઘનો શી રીતે કરી શકાય? (૧૫)

અન્તેડરણ્યમેવાધ્યઃ ।

રાજ્યં પ્રાજ્યં ક્ષિતિર્નિતફલા કિઙ્કરાઃ કામચારાઃ ।
 સારા હારા મદનસુભગા મોગભૂમ્યો રમણ્યઃ ॥
 એતત્સર્વં ભવતિ શરણં યાત્રદેવ સ્વપુણ્યં ।
 મૃત્યૌ તુ સ્યાન્ન કિમપિ વિનાડરણ્યમેકં શરણ્યમ્ ॥૧૬॥

છેવટે શ્મશાન સિવાય બીજે નિવાસ નથી.

અર્થ—મોટી સત્તાવાળું રાજ્ય, લાંબા વિસ્તારવાળી પૃથ્વી, ઉપરીની ધ્વજાને તાળે ગ્રહી કામ કરનારા નોકરો, પહેરવાલાયક ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ કિન્નરી હારો, હાથણીની ગતિએ ચાલનારી મનઃ ગાડનારી સુંદર સુંદરીઓ, આ બધું ચાલુ જન્મમાં પણ ત્યાંસધા જ કેપગોગી છે કે જ્યાંસુધી પૂર્વનાં સંચિત શુભકર્મ-પુણ્યકર્મ પ્રવળ છે, એવા જ્યાંસુધી મોતની સવારી આવી પહોંચી નથી. હે ભદ્ર ! પુણ્યનો અતઃ આવતાં કે મોતનો સપાટો લાગતાં એક અરણ્ય કે શ્મશાનભૂમિ સિવાય બીજું કોઇ પણ આ શરીરને આશ્રય નહિ આપે. (૧૬)

[વિવેચન—આ પરિવર્તન તો મૃત્યુએક વખત નજરે લેવાય છે, કે એક માણસને પુણ્યયોગે વારસા તરીકે કે વગર વારસે રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે; બીજી તરફ તેના દરિદ્ર કે દુઃખનોત્પત્તિ તેનું રાજ્ય પડાવી લેવાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે. આખરે દુઃખના કાલે છે તો નવા રાજ્ય માસ છે માસ કે બાર માસની અંદર રાજ્ય ગુમાવી બેસી ઉલટો દ્વંદ્વમાં સપડાય છે. અહા ! આ પરિવર્તન રાજ્ય ગુમાવી બેસનારને કેટલું દુઃખપ્રદ થાય છે ? આ વખતે તે એમ જ ભ્રમર કે યાદા વખતને માટે રાજ્યસંપત્તિની આ પ્રાપ્તિ થઇ તેના કરતા ન થઇ હોય તો વધારે સાફ હતું. વસ્તુના અભાવ કરતાં વસ્તુનો વિવાગ માણસના અંતઃકરણમાં ઉડે. ધા મારતો જાય છે. એક માણસને અનુક વસ્તુ મૂળથી ન મળી હોય તેને તે વસ્તુનો

અભાવ હોય છે. તે અભાવ માણસને એટલો ખટકનો નથી, પણ આવેલી વસ્તુનો પુનઃ વિયોગ થાય તે વધારે ખટકે છે. એવી જ રીતે એક માણસને કોઈ જમીનનો કંકડો મામમાં આવે છે કે પૈસા ખરચી વેચાનો લેવામાં આવે છે, પણ પાછળ તેનો ખરો દક્ષદાર બીજો કોઈ માણસ નીકળે છે અગર કોઈ ખટપટીયા માણસો ખટપટ જગાવી ખોટા લેખ અને ખોટા સાક્ષીઓ ભીમા કંડો ને જમીન ઉપર દાવો કરી ઇન્સાફ આપનારના મનમાં ભૂરો જ અનિશ્ચય અંધારો દુઃખનામું દેહાવી પૈસા ખર્ચનારની પાસેથી જમીનનો કંકડો પછાતી લેવામાં આવે છે, પૈસા ખર્ચનાર પૈસા અને જમીન બંને ગુમવવાની સાથે લોકોમાં ગણિત ગણાય છે ત્યારે તે બિચારને કેટલું દુઃખ થતું હશે ? એક માણસને એક વખત મન-માન્ય સાગ નોકરો મળે છે કે બાળ તેના દરીદ્રને ઈર્ષ્યા જન્યુત થાય છે તેથી તે નોકરોને અદલ્તલાદ આપી નમાવી દે છે એકને એકલા પૈસા કે આભૂષણોની પ્રાપ્તિ થાય છે; છ મદીના કે બાર મદીના ચતાં પાછો બપોરમાં ધકકો લાગે છે કે કોઈ જાનામી તૂટે તેમાં પોતાની સર્જ દોષત દમાઈ જાય છે. એટલે મેળોનાં આભૂષણો વેચારનો વખત આવી પુગે છે. એક માણસને મનમમતી પ્રકૃતિને અનુકૂળ આદરમાં પણ આશ્વાસન આપનારી પતિવ્રતા સ્ત્રીનો પ્રેમ અંધારું છે, હૃદયની માંડ જોડાય છે કે બીજી તરફ મેમાંથી એકને કાળનો સવારો લાગે છે, ત્યારે વિયોગ થાય છે. એક વરસે બાપાર કે લોકોમાં સાગ અન્ન-લાભ મળે છે કે બીજો વરસે કંતો શેક કે બાગીદારનું મન અદલાદલ જાય છે અને કંતો પોતે જ મર્યાદા પડે છે, એટલે મળેલો લાભ જતો નહે છે ! આજના વખતમાં પ્રથમ તો માણસોનો હૃદય જ એવો છે કે જેમ ઈશ્વર વસ્તુનો અધિક ઇચ્છા કરે તેમ તેમ ઈશ્વર વસ્તુ દૂર બાગતી જાય. દલાય સ્વદય પુણ્યનો ચોગ થતાં તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ તો તે પુણ્ય પણ એટલા બધા નહીં કે જીવંતીપર્યંત ઈશ્વર વસ્તુનો વિયોગ દાયમ રહે. કોઈના પુણ્યનો અરધિ છ મદીનાનો હોય તો છ મદીનાસુધો અને બાર મદીનાનો હોય તો બાર મદીનાસુધો અગર ઈશ્વર વધારે જોર હોય તો બે થાય વરનસુધી હિચ્છિત વસ્તુનો મેળાપ

રહે છે અને પુણ્યની અવધિ પૂરી થતાં તરત જ ગમે તે કારણ મળતાં સંયોગ વિયોગના રૂપમાં બદલાઈ જઈ હૃદયને જખમી બનાવતો જાય છે. મહાવીર પ્રભુએ ખરું જ કહ્યું છે કે “સંયોગ મૂલ્લં જીવાણં પત્તા દુઃખ-પરંપરા” અર્થાત્ નાશ પામનારી વસ્તુનો સંયોગ જ દુઃખરૂપ વૃક્ષવૃંદ મૂળ છે. સંયોગરૂપ મૂળની હયાતી થતાં દુઃખપરંપરારૂપ ખાંદડાં સ્વતઃ એવ ફૂટી નિકળે છે. પુત્ર, પત્ની, મિત્ર, હાથી, ઘોડા, રથ, હવેલી, ધન-દોલત વગેરે ચીજોનો સંયોગ પૂર્વના પુણ્યનો છેડો ન આવ્યો હોય ત્યાંસુધી જ રમણીય રહે છે, પણ સાથે એ વાત પણ ચોક્કસ છે કે ગમે તેટલું પુણ્ય હશે તોપણ તેની અવધિ-હદ બંધાએલી છે. અવધિ પૂર્ણ થતાં એક દિવસ અવશ્ય પરિવર્તન તો થવાનું જ. કદાચ વધારેમાં વધારે લાંબી સ્થિતિનાં પુણ્યો હશે તોપણ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં મોતનો સપાટો લાગતાં જરૂર પરિવર્તન તો થવાનું છે. તે વખતે પોતાની કરી લીધેલી દરેક વસ્તુ, ભક્તે ને તે વસ્તુ વિના એક ક્ષણ પણ ચાલી શકાતું ન હોય તોપણ તે વખતે પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ પણ છોડવી પડશે. હે ભદ્ર ! તે વખતે ખીજી વસ્તુઓની સાથે બહાલામાં બહાલું આ તારું શરીર પણ તને લગવું પડશે. અગર શરીરથી તારે છૂટા થવું પડશે. હે ભદ્ર ! તે તારા શરીરને ગમે તેવાં લાકડાંબ્યાં હશે અને તેની પૂરેપૂરી સાર સંભાળ કરી હશે, તેલ ફૂંદેલ અતર નાંખી સુશોભિત બનાવ્યું હશે અગર પકવાનો મેવા મસાલા ખાધ ખૂખ પુષ્ટ કર્યું હશે પણ તેને તારો વિયોગ થયા પછી તારાં સગાં બહાલાં પુત્રો કે પત્ની કોઈ પણ એક ક્ષણભર તારી બનાવેલી હવેલીમાં તને રહેવા નહિ આપે. વધારે નજીકનાં સંબંધીઓ વળી વધારે ઉતાવળ કરી તારા શરીરને ઘરથી બહાર કઢાડશે ! તારા ખર્ચદેલા ઘોડા હાથી કે રથ હશે પણ તે માંતું કશું તારા શરીરને સ્વારીમાં ઉપયોગી નહિ થાય. માત્ર આકાશનાં લાકડાંની બનાવેલી હાડકી જ તારા શરીરના વાહન તરીકે વપરાશે !! તે પણ રમણાનની બચંકર ભૂમિમા પહોંચનાસુધી જ. આખરે તારા બાગ બગીચાની રમણીય ભૂમિ પણ આ શરીરને શરણુ નહિ આપે, કિન્તુ અરણ્ય-જંગલમા આવેલી રમણાનભૂમિ જ આ શરીરને આશ્રય આપશે.

તારા મંત્રધીઓ તો તે જુમિયાં પણ તારા છરીએ જખંડ રંગા નદિ
આપે દિનુ બાળીને બરમ છી નાંખશે, તે જોડેજોડી કે લેવડે તેની રા-
ખેના પણ પતો નદિ લાગે ! તારામાં કંઈ રસાયે દશે તો પાછળનાં મંત્ર-
ધીઓ યોગ દિવસ થાક દરશે પણ પછી તો નામ નિશાન પણ જુની
જવાશે. અરે જા દેવું છે કે—

દિન ગર્જનાં માસ ગયા, વરસે આંતરીયા,
મુરત બૂંધ્યા સજ્જનો, પછી નામે પણ પિયરીયા.

આવી અનિત્ય બાજી સમજીને જે આદિત્ય દાર્દ સામરી તે શુભી
થશે. (૧૬)

किं शरण्यम् ।

संसारेऽस्मिन् जनिमृतिजरातापतप्ता मनुष्याः ।

सम्प्रेक्षन्ते शरणमनघं दुःखतो रक्षणार्थम् ॥

नो तद् द्रव्यं न च नरपतिर्नापि चक्री सुरेन्द्रो ।

किन्त्वेकोयं सकलसुखदो धर्मएवास्ति नान्यः ॥१७॥

કેાનું શરણું હોય શકે ?

અર્થ—આ સંસારમાં નરક તિર્થ આદિ ગતિમાં ભવભ્રમણ કરતાં
ત્રાસ પામેલા અને ખિન્ન થએલા જીવોને અવશ્યમેવ દુઃખથી બચવા અને
શુભ પામવાની ઈચ્છા થાય છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે “ જ્યારે ધન
માત્ર મીઠકત કુટુંબ પરિવાર એ બધાં અન્તે અગમ્યા થાય છે ત્યારે સખાની
પેઠે સહાયક બની કોણ રક્ષણ કરે છે ? કોઈ પણ રક્ષક અથવા ચરણું
આપનાર છે કે નહિ ? ” આ પ્રશ્નો ઉત્તર સરલ અને સીધો છે, પણ
પ્રથમ તેમાં શ્રદ્ધાની જરૂર છે. હે સખે! શ્રદ્ધા હોય તો શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળ.
મોત વખતે બીજા બધા જ્યારે દૂર રહેશે ત્યારે માત્ર એક ધર્મ જ કે જે
સર્વ પદાર્થોને બચનાર પુરો દેશવિદ છે, કર્મના મર્મને ભેદનાર છે અને

સગમ સુખ સંપત્તિને આપનાર છે, તે ધર્મ જ મિત્રની માફક સદાયક થઈ રક્ષણ કરનાર છે. માટે તેનું જ સર્ણુ સ્વીકાર. (૧૭)

વિવેચન—ત્યાંમુખી સુખ અને અમૂર્ત રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શ વગરની ચીજોને અપરેક્ષા જાણવાનાર માન ન થાય ત્યાંમુખી કેવળ શ્રદ્ધાથી તેની હયાતી માનવાની જરૂર છે. હવે—આત્મા એ ગર્ભમણીથી ઢેખી શકાય તેવી ચીજ નથી ધારણુ છે તે અતિશુદ્ધ છે, તોપણ તેનું અસ્તિત્વ સાબિત કરનાર અનેક દર્શનિક અને ધાર્મિક પુસ્તકો છે, તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી આત્માની હયાતી જ્યારે સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે તેની સાથે એ પણ સ્વીકારવું પડશે કે આત્મા શરીરની સાથે નાશ પામી જનાર ચીજ નથી પણ તે શરીર ઉત્પન્ન થયા પહેલાં અને શરીરનો નાશ થયા પછી પણ કાયમ રહેનાર અખંડ અવિનાશી નિત્ય છે. જ્યારે એ નિત્ય છે ત્યારે શરીરની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં તે કોઈ સ્થળે હોવો જોઈએ અને શરીરનો નાશ થયા પછી કોઈ જગાએ જવો જોઈએ, એટલે કે આત્માના પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ છે. કોઈ સ્થળેથી આવીને તેણે આ શરીર સાથે સંબંધ જોડ્યો અને આખરે આ શરીરથી છૂટો પડી ગત્યંતરમાં બીજા શરીરની સાથે સંબંધ જોળવાનો છે. જેમ એક માણસ જૂનાં વસ્ત્રો બદલાવીને નવાં વસ્ત્રો ધારણુ કરે છે તેમ આત્મા પણ જૂનું શરીર છોડીને નવું શરીર ધારણુ કરે છે. યદુક્તં ગીતાયાં—

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય । નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ॥
તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાંન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥

અ. ૨. શ્લો. ૨૨.

જ્યારે એ વાત સ્વીકારવામાં આવે કે હવે ભવાંતરમાંથી આવે છે અને પુનઃ ભવાંતરમાં જાય છે, ત્યારે સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે હવે ભવાંતરમાંથી અહીં આવે ત્યારે કંઈ સાથે લઈ આવે છે કે કેમ? તેમ જ અહીંથી ભવાંતરમાં જતાં હવની સાથે કંઈ જાય છે કે કેમ? આનો ઉત્તર એક જ પ્રકારે આપી શકાશે કે જે ચીજ ભવાંતરમાંથી અહીં લાવી શકાય છે, તે જ ચીજ અહીંથી ભવાંતરમાં જતાં લઈ જઈ શકાય. અહીંથી

ભવાંતરમાં ગયેલાઓની સ્થિતિ આપણે નજરે જોઈ શકતા નથી, પણ ભવાંતરમાંથી અહીં આવેલાંની સ્થિતિ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે બાળક જન્મતી વખતે એક નગ્ન સરીર સિવાય બીજું કશું લાવતું નથી, નથી હોતાં તેની પાસે વસ્ત્ર આભૂષણો અને નયો હોતું હીરા માણેક મોતી સોનું રૂપું કે બીજું કંઈ. જોકે દેખોતી રીતે કંઈ પણ તેની પાસે જોવામાં આવતું નથી, પણ ખરી રીતે તેમ નથી. પુણ્ય પાપ કે શુભ અશુભ કંઈ તે સાથે સ્વર્ગ આવેલ હોય છે અને તદનુસાર જ અહીં સુખ દુઃખ, સંપત્તિ વિપત્તિ, સંયોગ વિયોગ, લાભાલાભ વગેરે પામે છે. જેમ પરભવમાંથી આ જીવ પુણ્ય પાપ લઈ આવે છે અને તે તેને ફળ આપે છે, તેવી રીતે આ ભવનાં પુણ્ય પાપ પરભવમાં સુખદુઃખ રૂપ ફળ આપવાને જીવની સાથે જાય છે; જોડેલે આ જીવનો જીવ આવતી વખતે ધન, માલ, મીઠકત, દાઢી, ઘોડા, રથ, હવેલી, સગાં-સંબંધીઓ એ બધાં જ્યારે દૂર રહે છે, એમાંનું કોઈ પણ સદાયકારક કે સદચારી બનતું નથી, ત્યારે પણ આ જીવમાં કદેલ ધર્માનુક્રાનોથી મેળવેલી પુણ્ય-સંપત્તિ જીવની સાથે આવે છે અને પરભવમાં દુઃખમાં દિલાસો આપી એક સાચા મિત્ર તરીકે સંદાય કરે છે. અહીં એક દર્શન લઈએ.

દુર્લાભ—એક રાજાનો દારબારી. દીર્ઘદર્શી અને બુદ્ધિશાળી હતા. એકદા તેણે વિચાર કર્યો કે “રાજા મિત્ર વેળ વૃષ્ઠં યુતં યા” હું રાજાની નોકરી કરું છું. આજે રાજાની દક્ષિ બાજુ ઉપર સારી છે, કાલે ખરાબ થઈ જાય કેમકે રાજા કોઈના મિત્ર થયા નથી અને ઘરો નહિ. વખતે રાજાની ખરા નજરે થતાં આપત્તિ આવી જાય તે વખતે મિત્રો વિના બીજું કાનું સહાય કરે ? ખરે ખરે ઘોડા મિત્રો કરવા જોઈએ. એમ વિચારી તેની પાસે આવનાર અને બેસનાર માનુષ્યોમાંથી એક માનુસની સાથે તેણે મિત્રતા બાંધી તે એટલેટ્ટી કે ખાતું પીતું, દરતુ રરતું, રમન મનમન, એ દરેકમા મિત્રને સાથે રાખી તેની સાથે ગાઠ સંબંધ બાંધ્યો. એક દરના બે સારા એમ ધારી દારબારો તાલેબે પડ્યા એક બીજા માનુસની સાથે પણ મોહન બાંધી. પણ તેની સાથે વાર પડે કે ખાત પ્રસન્ન બગવાનું ગાખું

હતું. પ્રથમ મિત્ર જેટલો સહવાસ બીજા મિત્રની સાથે નહોતો, તોપણ ખાસ પ્રસંગે બીજા મિત્રને કદી પણ ભૂલી જતા નહિ. કારભારીએ ત્રીજો પણ એક મિત્ર કર્યો હતો પણ તેની સાથે વધારે પરિચય રાખવામાં આવતો નહિ. માત્ર કોઈ વખતે રસ્તામાં દૃષ્ટિમેળાપ થતો અને કોઈ ખાસ પ્રસંગપર એક બીજાને ઘેર મેળાપ થતો હતો. આ ત્રણ મિત્રોને જૂઠા જૂઠા જોળખવાને પહેલાતું નામ નિત્યમિત્ર, બીજાતું નામ પર્વમિત્ર અને ત્રીજાતું નામ જુહારમિત્ર અથવા દૃષ્ટિમિત્ર રાખવામાં આવ્યું હતું. કારભારીનો જેની સાથે જેટલો પરિચય હતો તે પ્રમાણે નામની ગોઠવણ થઈ હતી. એક વખત કારભારીએ પોતાના મિત્રોની પરીક્ષા કરવાનો વિચાર કર્યો. પોતાના ઉપર રાજ્ય તરફની દૃષ્ટિ આકર્ષિત આવી છે એવું જાન કરાવવાને કારભારીએ એક પ્રપંચી કારસ્તાન બિહુ કર્યું. રાજાનો ન્હાની ઉમ્મરનો એક ને એક કુંવર હતો તેને પોતાને ત્યાં જમાડવા લઈ જવાને કારભારીએ રાજાને વિનંતિ કરી. રાજાએ તે સ્વીકારી. કિમ્મતી વસ્ત્ર આભૂષણો પહેરાવી એકલા કુમારને કારભારીને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો. કારભારીએ ઘેર જઈ રાજકુમારને તેના જેવડી ઉમરના પોતાના પુત્રની સાથે ગમ્મતમાં લગાડી ઘરની અંદરના ગુપ્ત ભોંયરામાં સંતાડી રાખ્યો. પોતાના બીજા છોકરાની સાથે પોતાની સ્ત્રીને પિયર તરફ વિદાય કરી અને ઘરની માલમીલકત આધી પાછી કરી જેના પેટમાં વાત ટકી શકે નહિ એવા એક નોકરને બોલાવી તેની પાસે કારભારીએ વાત કરી કે મારાથી એક અઘટિત બનાવ બન્યો છે. રાજાની સંમતિ લઈ રાજકુમારને આપણે ઘેર તેડી લાવ્યા પણ તેનાં કિમતી ધરણાંની લાલચે મારી બુદ્ધિ બગડી તેથી મેં તેને મારી નાંખ્યો. લોભને વશ મેં ભવિષ્યની આપત્તિનો વિચાર ન કર્યો પણ હવે તેનો વિચાર થઈ પડ્યો છે કે રાજાને શું જવાબ આપવો ? રાજાએ કુમાર હાથોહાથ મને સોંપ્યો એટલે જોખમદારી મારા ઉપર રહી જેથી આડો અવજો જવાબ આપતાં પણ હું તો સપડાવાનો જ. આ બધી દડાકૂટ કરવા કરતાં હું ક્યાંક સંતાઈ જઈ એ માર્ગ મને હીક લાગે છે મારે હું ક્યાંય સંતાઈ જઈશ. તું ખજાનું દાર રહી મારા ઘરની સંભાળ રાખજે અને રાજાનાં માણસો આવે તો આ

છૂપે બેઠ પ્રગટ થવા ન દેતાં કંઈ પણ ખદાનાં કહાડી ઉત્તર આપજો. એવી રીતે ચાકરને બલામળુ કરી કારભારી ઘેરથી બહાર નીકળી નિત્યમિત્રને ઘેર પહોંચ્યા. કારભારીને એકલા આવતા જોઈ નિત્યમિત્રને વિચાર થયો કે આજે એકલા કેમ ? કેમ કોણ નોકર, ચાકર સાથે નથી ? એટલું જ નહિ પણ કારભારીનો ગહેરો તદ્દન બદલાઈ ગયો છે, મુખપર ઉદાસીનતા છવાઈ ગઈ છે, માટે કંઈ પણ અવનવો બનાવ બનેલો જણાય છે. નિત્યમિત્ર આમ વિચાર કરે છે તેટલામાં તો કારભારી આવી પહોંચ્યા. નિત્યમિત્રને એક ખાનગી ઓરણમાં લઈ જઈ કારભારી કહેવા લાગ્યા, હે મિત્ર ! આજે મારા ઉપર આક્રમ આવી પડી છે. તેમાં દોષ બીજા કોઈનો નથી કિન્તુ મારો પોતાનો જ છે. મારાં નસીબ ફૂટ્યાં તેથી મને કુલુદિ મુઝી. રાજના એકના એક કુમારનું ખૂન મારે હાથે થઈ ગયું. કારભારી વાત આગળ ચલાવે છે તેટલામાં તો નિત્યમિત્ર બોલી ઉઠ્યો અરે કારભારી સાહેબ ! આ શું બોલો છો ? રાજકુમારનું ખૂન !! કારભારીએ કહ્યું : બાઈ ! ત્યારે જ કહું છું કે મારા કર્મ ફૂટ્યાં.

નિત્યમિત્ર—અરે સાહેબ ! આ તો ગજબની વાત કહેવાય. આવો મ્હેરો ગુન્હો હવે શી રીતે છાનો રહેશે ?

કારભારી—હે મિત્ર ! મને તે મુક્તિથી તું મને જણાવ. મારી મતિ મુઝાઈ ગઈ છે. મને કોઈ દિશા સૂઝતી નથી માટે તારે આશરે આવ્યો છું. બીજી વાત પછી પણ એક વાર તારા ઘરમાં મને ક્યાંક સંતાઈ કેમકે વખતે રાજના માણસો આવી પહોંચશે તો મને પકડી જશે.

નિત્યમિત્ર—સાહેબ ! તમે કહો છો તે ખરૂં છે પણ આમાં વિચારવા જેવું છે. તમે કહેવાઓ રાજના ગુન્હેગાર, તે પણ નાનો સૂતો ગુન્હો નહિ પણ મોટો ગુન્હો. ખગર પડી તેની ઘડીએ રાજના માનસો છૂટશે. મારી સહિન નથી કે હું તેમનો તાપ છત્તી રહું.

કારભારી—હું સંતોષ મેલો હેઠ્ઠાએ એટલે શું ખગર પાશે કે કારભારી આવી છે ? માટે હે મિત્ર ! આ વખતે તું મને મદદ આપ.

નિત્યમિત્ર—હે મિત્ર ! આ વખતે તમે મને મારવા આવ્યા છો કે કેમ ? ખબર કેમ ન પડે ? સાં સમજે છે કે આ કારભારીનો નિત્યમિત્ર છે માટે એના ઘરમાં હશે. મારે પોલીસના હાથનો માર ખાઈને છેવટે ઘર ખતાવવું પડે ત્યારે તમે પકડાઈ જાઓ અને મારે પણ મારા બેરાં છોકરાંની સાથે કેદમાં સપડાવું પડે. માટે આ સમયે મારાથી કંઈ મદદ આપી શકાશે નહિ. મહેરબાની કરી અહિંથી જલ્દી વિદાય થાઓ અને ખીજ કાઢીને આશ્રય લો.

કારભારી—અરે મિત્ર ! મેં તને આટલી આટલી મદદ કરી તે બધી ફેાકટ ગઈ ? કંઈ શરમ નથી આવતી ?

નિત્યમિત્ર—શરમને વખતે શરમ રાખીશ, પણ આવે વખતે શરમ હોય ? હમણાં શરમ રાખવા જતાં ભરમ ભાગી જાય અને મર્મ ખુલ્લો થઈ જાય. પોલીસના ગરમાગરમ પ્રહારથી ટાંટીયા નરમ પડી જાય માટે હવે અહીંથી પલાયન કરો.

કારભારીએ વિચાર્યું કે અહીં તલમાં તેલ નથી. આ તો મતલબીઓ ! મિત્ર; સુખનો જ સોગતી; ઠીક, ચાલ આગળ જઈ. એકની પરીક્ષા થઈ હવે ખીજો મિત્ર કેવો નીકળે છે તે જોઈએ.

“હે મિત્ર ! તારું બહુ થયું. તારાથી તાપ ના છુરવાય તો લે હું જાઉં છું.” નિત્યમિત્ર કહે “ભલે પધારો. આજે ઉતરે તો પાછા બહેલા પધારજો.” કારભારી ત્યાંથી ચાલ્યા કે નિત્યમિત્રે ઘરનાં બારણાં બંધ કરી દીધાં. મનમાં સમજ્યો કે ગલા નીકળી. પેટ ચોળાને કાણુ પીડા જમી કરે ? સાં થયું કે હુંકમાં સમજીને ચાલી નીકળ્યો, નહિતો ધક્કા દબને કહાડતો પડત. પણ અવસર ચેતી ગયો.

કારભારી નિત્યમિત્રને ઘેરથી નીકળી પરમાર્યા પરમિત્રને ઘેર આવ્યા. ત્યાં પણ પોતાની વાત કારભારીએ જાહેર કરી મદદની માગણી કરી.

પરમિત્ર—કારભારી સાહેબ ! આ વખતે મારે મદદ કરવી જોઈએ. મિત્રની એ ફરજ છે કે વિપત્તિના વખતમાં દેશ આપવો, પણ લાયક છું કે મારી પાસે આપને સંતાડવાનાં તેજ સાધનો નથી. હું એક સાધારણ

પાનિનો બાજબચ્ચાપાદો માંડસ પુ. જાતે નિર્વાદ કરનારો હું. જો હું તમને રાખું તો રાજ્યનું દગાજી મારા ઉપર થાય અને કામખાતો અટક, એટલું જ નહિ પણ છેવટે વાત જાતી ન રહે તો તમને પછી ભય તેની સાથે મને પણ વિશ્વાસ થાય તો મારું નેત્રું છોડનાં સર્વે રખડી પડે. ખારે ખરેખાની કરી મારું બાજબચ્ચાં ઉપર દયા રાખો તો ઠી. બીજો જાન રક્ષાય થતું હોય ને તે કરો તો સાઈ.

કારભારી—પણ બીજો ક્યાં જતું તે મને સૂઝતું નથી. આ વખતે તું સદાય નહિ કરે તો બીજો કાણ કરે ?

પર્વમિત્ર—તે વાત ખરી પણ મારે મારી સક્તિનો વિચાર કરવો જોઈએ કે નહિ? બીજા કાળનો ચુંદો હોય તો હીક પણ આ તો રાજ્યનો ચુંદો. સાહેબ ! આ વખતે મારું કરો. મને બળતી સાંપમાં હોમવાનું મોકુફ રાખો.

કારભારી—હે મિત્ર ! તારી હિમ્મત હોય તો જ મને રાખવાનું હું કહું છું, પણ બીક સામતી હોય તો કંઈ નહિ. મારું નસીબ મારી સાથે. પરાણે આપત્તિમાં હું કાઢીને નહિ નાંખું. તમારી હિમ્મત નથી માસતી તો કંઈ નહિ, હું જઈ છું. તમારું શ્રેયઃ યત્ને.

એટલું કહી કારભારી ત્યાંથી વિદાય થયા ત્યારે પર્વમિત્ર દિલગીર થતો થોડેમુઠી મુકવાને આવ્યો અને જે આંસુ ખેરવના કહેવા સાંભળે કે હું દલભાગ્ય કે મારે ત્યાં તમારી મેજે તમે આશ્રય લેવા આવ્યા પણ હું સંયોગને વરો આશ્રય આપી શક્યો નહિ. એમ વિવેક દર્શાવતો પર્વમિત્ર પાછો વળ્યો અને કારભારી ત્રીજા જુદારમિત્રને ત્યાં ગયા. જુદારમિત્ર કારભારીને પોતાને ઘેર આવતા જોઈ સામો ગયો અને ધણે આવકાર આપી કારભારીને ઘરની અંદર લઈ આવ્યો. ત્યારે કારભારીએ કહ્યું કે હું ધણે દિલગીર છું કે આવા કટાકટીના વખતમાં હું તમારો પરાજી બન્યો છું. જુદારમિત્રે કહ્યુંઃ મને તેવો વળત હોય પણ તમારા આવવાથી હું ધણે ખુશ થયો છું. કારભારીએ કહ્યું કે મારા ઉપર રાજ્યની આશ્ત આવી પડી છે. મારે હાથે આવું... કામ બની

ગયું છે. હવે આશ્રય લેવાને હું તારી પાસે આવ્યો છું. જુહારમિત્રે કહ્યું કે હે મિત્ર! કોઈ જાતની હરકત નહિ આવે. જ્યાંસુધી મારા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી હું તમારું રક્ષણ કરીશ. મારે ઘેર ચાલી ચલાવીને આજે આવ્યા તો તમે મારા પ્રાણ છો. તમારે બદલે હું મારા પ્રાણ અર્પણ કરીશ પણ તમને જશ લાગવા નહિ દઈ. આલો અંદર, એક ભોંયરામાં તમને સંતાડી મૂકું. એમ ત્રીજા મિત્રે એવી લાગણીથી કારભારીને આશ્વાસનની સાથે આશ્રય આપ્યો.

કારભારી તો ઠેકાણે પડ્યા પણ તેને ઘેર શું બન્યું તે તપાસીએ. દ્વિગની ગંધ છાની રહે તો ચાકરના પેટમાં વાત છાની રહે. કારભારીએ વાત કરી ત્યારથી ચાકરને ચાકરો ચડી આવ્યો. કારભારી ગયા કે તરત બહારો થવાને રાજની પાસે ચાકરે પેટ ફેડ્યું. કારભારીની તમામ હકીકત કહી સંભળાવી. રાજએ ગુસ્સે થઈ એકદમ માણસોને હુકમ કર્યો કે હરામખોર કારભારીને પકડી લાવો. રાજનાં માણસોએ કારભારીને ઘેર નિત્ય-મિત્રને અને પર્વમિત્રને ત્યાં તપાસ કરી. નિત્યમિત્રે કહ્યું: મારે ત્યાં આવ્યો હતો ખરો, પણ મેં તેને રાખ્યો નથી. રાજના ગુન્હેગારને હું કેમ રાખું? ખાત્રી ન હોય તો મારું ઘર તપાસો. છેવટે એટલું પણ કહ્યું કે પર્વમિત્રને ત્યાં ગયો હશે માટે ત્યાં તપાસ કરો. રાજના માણસો પર્વમિત્રને ત્યાં ગયા. તેણે પોતાનું ઘર બતાવ્યું અને કહ્યું કે મારે ત્યાં નથી અને મને ખબર નથી કે તે ક્યાં ગયા. છેવટે જુહારમિત્રને ત્યાં તપાસ કરી. તેણે કહ્યું કે મારે ત્યાં નથી. રાજના માણસોએ કહ્યું કે નિશ્ચયે તો તું ગુન્હેગાર ગણાઈશ અને તારે શિક્ષા ભોગવવી પડશે. જુહારમિત્રે કહ્યું કે ખુશીની સાથે મારે ઘેરથી નીકળે તો હું શિક્ષા ભોગવવા તૈયાર છું. એમ દિમ્મતભર જવાબ આપીને રાક દૂર કર્યો. પણ રાજના માણસે તેની પાસેથી લખાવી લીધું કે મારા ઘરમાંથી નીકળે તો રાજ મારા ઘરખાર લુંટી ચાકે તેવી શિક્ષા કરે. ઘણી તપાસ કરતાં કારભારીનો પતો ન લાગ્યો ત્યારે રાજએ ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે કારભારીના ખબર આપે તેને અમુક ધનામ આપવામાં આવશે.

હારભારીને જન્મ પરીણા દરવાની દની તે જી મળ. તેમ દેહારાખેને બોધરાખાં રાખ્યા છે તે જન્મ મુંગના દસે ખાટે દરે આ ખાજી શીલી છેવી, એમ માની જુદારમિત્રને હારભારીએ કહ્યું કે તું જીકું ઝડપી રાખની પાસે જમને દેદે કે હારભારીનો દુ પતો આપું, પણ હારભારીને આપ ગુન્દેમાર ગજો છે તે ગુન્દો તેનો નથી. આપને કાઠએ ખોડી વાત હસારી છે. કુમારસાદેખ તો સદીસલાખત છે. આપની આગા દોષ તો કુમારસાદેખ અને હારભારીને આપની આગગ દાજર કઈ.

જુદારમિત્રે તે જ પ્રમાણે કહ્યું. રાખની આગા મેગવી હારભારી અને કુમારને બોધરાખાંથી કહાડી રાખની પાસે દાજર કર્યા. રાખનો ગુરસો હતી ગયો પણ આમ દરવાતું શું હારજી દગું તે પૂછ્યું. હારભારીએ ખુલાસો કર્યો અને ત્યારથી હારભારીએ નિત્ય અને પર્વમિત્રનો સંગ છોડી જુદારમિત્રની સાથે મહોખત રાખી.

આ વાતનો સાર એ છે કે હારભારી તે દરેક જીવ છે. નિત્યમિત્ર તે આ શરીર છે. તેની સાથે હમેશનો પરિચય અને રાત દિવસ તેની સંભાગ લેવામા આવે છે. પર્વમિત્ર તે સગાંસંબંધીઓ તેની વારે તહેવારે સંભાગ લેવાય છે. જુદારમિત્ર તે ધર્મ અથવા ધર્મગુરુ તેનો પરિચય કાઠ કાઠ વખતે થાય છે. જ્યારે દાગરૂપ રાખનો કોષ થાય છે, ત્યારે પહેલવહેલાં આ શરીર જીવનો સંગ છોડે છે. જંગમમાં હોય તો જંગમમાં અને રસ્તામાં હોય તો રસ્તામા તે સંગ છોડે છે. ગામમેગા કે ધરમેગાં કરવા જેટલી પણ તેને ધરમ રહેતી નથી. પર્વમિત્ર સમાન સર્ગવદાયાં પણ સાથ છોડી દે છે, પણ તે યોડેસુધી એટલે સ્થયાનસુધી પહોચાડવા આવે છે. જે આમુ ખેરથી દિલગીર થતા તે પણ પાછા વળે છે. પણ ત્રીજા જુદારમિત્ર સમાન ધર્મ જીવનો સંગ છોડી દેતો નથી, કિન્તુ સાથે આરીને વિપત્તિથી બચાવે છે. પરમવમા દરેક જાતની સમગ્ર દરી આપે છે. ખાટે એક ધર્મતું જ ધરજી લેતું જોઈએ કે જેથી આખરને વખતે શાંતિ મળે અને પરમવમા જન્મ ધર્મજીત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય. (૧૭).

મણિ છે. દરેક જીવને કર્મનો સંગ અનાદિ કાળથી લાગેલો છે અને પરિ-
વ્રમણ પણ અનાદિ કાળથી ચલા કરે છે. લોકના નીચેના છેડાથી ઉપરના
છેડાસુધી, પૂર્વના છેડાથી પશ્ચિમના છેડાસુધી અને દક્ષિણના છેડાથી ઉ-
ત્તરના છેડાસુધી રાખેલો દણો મૂકીએ તેટલી પણ જગ્યા આ જીવે જન્મ-
મરણના દુઃખ અનુભવ્યા વિનાની ખાલી રાખી નથી. દરેક જગ્યાએ, દરેક
આકાશ પ્રદેશ ઉપર, એક વાર નહિ પણ અનંતી અનંતી વાર, આ જીવે
જન્મ મરણો કર્યા છે. કશું છે કે—

તં કિંચિ મત્સ્ય ટાણં લોષ ધાલગ્ગ કોદિ મિત્તં પિ ॥

જથ્થ ન જોયા મહુસો સુહદુદ પરંપરં પસા ॥ ૧ ॥

અર્થ—વાગના અથ ભાગનો એક કંકરો મૂકીએ તેટલી પણ એવી
જગ્યા કે એવું સ્થાન નથી કે જ્યાં અનેક વખત જીવોએ સુખદુઃખની
પરંપરા અનુભવી ન હોય.

જેમ જન્મમરણ વિનાનું કાઈ ક્ષેત્ર ખાલી રાખ્યું નથી તેમ જ કોઈ
ભક્તિ કુત્ર ગોત્ર ચેતન કે નામ એવું રાખ્યું નથી કે જ્યાં આ જીવે અનંતી
અનંતી વાર જન્મમરણો ન કર્યા હોય. સાચું કહે છે કે—

ન મા જાઈ ન સ્તા જોણી । ન તં ટાણં ન ત કુલકં ॥

ન જાયા ન મુયા જથ્થ । સચ્ચે જોયા અણંતસો ॥ ૧ ॥

લોકેમ અનંતાનં જીવે છે તે દરેક જીવની સાથે એકેક જીવે મા-
આપ, બાઈ-બગિચા, પુત્ર-પુત્રી, સ્ત્રી, સાસુ-સસરા, દાસ-દાસી, મામા-મામી,
ફેફસા, માસીપણે અનંતી અનંતી વાર લગપણ જુદાં. એક તરફથી લગપણ
બંધાતા મધ, બીજી તરફથી તુટતાં મધા આવી રમણપરીમા-પરિવ્રજનુમા
આ જીવે અનંતા કાલચક્રો, અનંતી ઉત્તરિષ્ઠી અવસર્પિષ્ઠીયો, અનંતા પુનઃ-
પરાવર્તનો પતાર કર્યા ન્દાનામ ન્દાના રપર આરસિકા (જોતા આલેખાસ
પ્રમાણ) ના બેલો નિમેષમા કર્યા અને મ્દેહામા મ્દેહાત નેત્રીય સામરના
બેલો સાગમી નરકમા કર્યા કે જ્યાં વધારેમ વધારે દુઃખ છે. વધારે આ-
પુખ્ત પડ્યો ત્યાં સ્થિતિમા અનેક જનનનાં વિદ્યમાએનું દુઃખ એમજીવું અને

તે કેદીને એમ લાગે છે કે હવે કીક થશે. અને આ લોકો અહીંથી બહાર
 કઢાડશે, પણ નજીક આવે છે ત્યારે તેમણે બચાવ રૂપ અને તીક્ષ્ણ થયો.
 નેષ કંપના લાગે છે. અરે! રાક્ષસો આ ધારવાળાં રક્ષોથી મારા સા
 દાસ કરશે? એમ તે બિચારો ગમરાય છે તેટલામાં પરમાધામીઓ કોઈ
 તેના માથામાં મુદ્રર મારે છે, કોઈ બાઘાની અણી બોંકે છે, કોઈ તીક્ષ્ણ
 છરીથી તેના ચરીરના કકણ કરે છે, કોઈ તલવારથી તે કોઈ મધ્યુથી તેના
 ખડેખંડ કરી સાજુસીધી બહાર કઢાડે છે. કેદી બિચારો ધણીએ ના પાડે
 કે હવે મને અહીં જ રહેવા લો, મારે બહાર નીકળવું નથી. પણ તેની
 ના ઉપર કાણુ દયા કરે? પરમાધામીઓ તેને પૂર્વના ગુન્દા મંમગાવે છે કે
 તે તે જનાવરનાં અને માણસોનાં મર્ગો છેદનાં દયા રાખી ન્દોતી. બકરાં
 અને ઘેટાં ધણીએ બરાણ પાડના પણ તે નેઓના ઉપર છરી ચસાવતાં
 જરા વિચાર ક્યો નહોતો, તે હવે તારા ઉપર કાણુ દયા રાખશે? તું તારાં
 કર્મનાં ફળો ભોમવ. ત્યાંના કેદીના ચરીરનો સ્વમાવ જ પારા જેવો હોય છે.
 પાસના ભૂદા ભૂદા કકણ કરવામાં આવે તેપણુ તે પાંગ એકરૂપ થઈ
 મગી જાય છે તેમ નારહીના ચરીરના શ્રીયા શ્રીયા કકણ પણ અંતર્ગૃહતર્મા
 પાછા મગી જાય છે અને જેવું મૂળ ચરીર હોય તેવું પાણું બની જાય
 છે. આ તે ત્યાંના દુઃખનું મંગલાચરણ થયું. આ કેદખાનામાં પ્રમાણ બિ-
 લકુષ હોતો નથી રાત દિવસનો વિભાગ નથી પણ સદાયે રાત્રિ જેવું ગાદ
 અંધારું છવાઈ રહ્યું છે. અહીંની સ્થિતિનું વિશેષ વર્ણન ઉત્તરાધ્યયન ધારના
 ૧૬ મા અધ્યયનમાં મૃગાપુત્ર નામના રાજકુમારે કર્યું છે. તેમથી યોગે
 ઉતારો લઈએ. મૃગાપુત્ર એ મુખ અને વેમવમાં ઉંડોસો એક રાજકુમાર
 છે. એક વખત તેણે મધ્યાહ્ન સમયે ગાયત્રીને જતા એક સાધુને પોતાના
 મ્દેલના ગોખમંગી જોવા. તે ઉપમ્થા આસોયના-મહાપો કરતાં જનિરમ-
 રણ ગાન ઉત્પન્ન થયું. પૂર્વના સંગો વંચેદિવસજે જે બચે દયા હતા તે
 ગાનથી જોવામાં આવ્યા. તે બોલેના મર્વ જનાવેનું સ્મરણ થયુ ત્યારે તે
 કુમારને એકદમ દૃઢ પેશવ્ય ઉપજતાં દીક્ષા લેકનો વિચાર થયો. માગતી
 અનુદા-સંમતિ મગી ત્યારે મહા રામને લીધે સવમની દુષ્કરતા મળાવે

સમયમાં જોઈલી પીડા ભોગવાય છે તેવું પણ પૂરેપૂરું વર્ણન થઈ શકે નહિ તો આખા ભવની તો શી વાત કરવી ? આવા અનંત ભવો મેં નરકના ક્યા છે. તેની પીડા આગળ સંયમનું કષ્ટ ક્યા હિસાબમાં છે ? માટે મને દીક્ષા લેવાની સંમતિ આપો. રાજકુમારે માયાપતે સમજાવો દીક્ષા લઈ આત્મિક કાર્ય સાધ્યું.

રાજકુમારે વર્ણવેલી નરકની વેદના ઉપરથી કંઈક ગુન્હાનો પણ ખ્યાલ થઈ શકે છે. જો આ મનુષ્ય કે તિર્યચના ભવમાં ફરતાથી ધણા પંચેન્દ્રિય જીવોની હિંસા કરે છે, સર્પ, વિંછી, કુતરાં, ઘેટાં, બકરાં, પાકાં, હરણુ, રોઝ, સસલાં વગેરે નિરપરાધી જીવોની હતક કરે છે, મોટી લડાઈઓ ઉઠાવે છે, ખોટા ધંધ મચાવે છે, પરસ્ત્રીગમન કરે છે, ચોરી અને ધાડ પાડે છે, મહાઆરંભ અને મહાપરિગ્રહનાં કાર્યો ઉઠાવે છે, સન્માર્ગમાં કાંટા વિખેરે છે, જોવા પ્રકારના મોટા ગુન્હાઓ કરે છે તેને નરકના મહા કેદખાનાની સખ સજા નરકાવાસમાં ભોગવવી પડે છે. દરેક જીવે સંસારના પરિવ્રમણમાં આવા ગુન્હા ધણી વાર કર્યા અને સજા પણ ધણી વાર ભોગવી. તોપણ હજી તેવા ગુન્હા કરવા ઉદ્યત થતા કેટલાએક જણાય છે. તેમજો નરકપાતનાં વર્ણન લક્ષમાં લેવું જોઈએ. (૧૯)

જન્મવેચિત્ર્યમ્ ।

કદાચિજીવોઽમૂઞ્નરપતિરથૈવં સુરપતિ—

સ્તથા ચાણ્ડાલોઽમૂઞ્નશ્ચશવરકૈવર્ત્તનુજઃ ॥

કદાચિચ્છેષ્ઠોઽમૂર્તિકટિશુનકયોનો સમભવ—

ન્ન સંસારે પ્રાપ ક્વચિદુપરતિં શાન્તિમથવા ॥૨૦॥

જન્મની વિચિત્રતા.

અર્થ—કોઈ વખતે શુભ કર્મના યગથી આ જીવ રાજકુમારમાં રૂપાંતર થઈ મોટો રાજા થયો અથવા દેવતાઓનો અધિપતિ બન્યો, ત્યારે તે જીવ

હાતાન્તરે શુભ કર્મ પૂરાં થઈ રહેતાં અશુભ કર્મના મેળાથી નહ, કાળી, ધીવર કે આંકાલના કુલમાં ઉત્પન્ન થઈ નીચ આંકાલ થયો. એક દાણે મેરોટા શાદુકાર થયો ત્યારે બીજે દાણે દરિદ્ર બિખારી થયો. એક વખત મનુષ્ય યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો, ત્યારે બીજે વખતે દુકર કે શ્વાન જેવી તીર્થય યોનિમાં પેદા થયો. આવી વિચિત્રતાની સાથે અનંત કાળથી આ સંસારમાં જીવ જમણુ કરે છે તોપણ હજીકુધી નિરવચિન શાન્તિપૂર્વક બવત્રમણુથી નિવૃત્તિ મળી શકી નહિ. (૨૦)

વિવેચન—સંસારના પરિભ્રમણ દરમ્યાન પૂર્વના મુન્હાઓની સળ બોળવવાને નીચ અવતારો કરતાં કરતાં બધારે અશુભ કર્મોનો ડાસ-ધટાડો થાય છે અને શુભ કર્મનું બળ વધે છે ત્યારે મનુષ્ય કે દેવતાનો અવતાર પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં ખજ વધારે શુભ કર્મને મેળે કદાચ રાજા કે ઇન્દ્ર થાય છે પણ તેટલા ઉપરથી તેણે અભિમાન કરવા જેવું નથી, કારણકે તે અવતાર અને તે પત્ની કાલમની નથી, તેમ જ તે અવતાર પહેલાં ચોરાસી સાખ યોનિમાં નીચમાં નીચ અવતાર કરનાર પણ તે જ જીવ છે, રાજ્યપદ કે ઇન્દ્રપદનું અભિમાન ધરનાર જીવ એક વખત કુંગળી, હસણ કે બટાટાના એક અંધના એક શરીરમાં એક ભાગીદાર તરીકે ઉપજ્યો હતો ત્યારે તેની કિંમત એક પાઈની તો શું પણ પાછના અનંતમાં ભાગ જેટલી પણ ન હતી કારણકે અનંત જીવો વચ્ચે એક શરીર હોય છે અને અસંખ્યાતા શરીરો મળી એક મેળો હોય છે, તેના અસંખ્યાત મેળો મળી એક હસણની કળી થાય છે. તેની કિંમત કદાચ એક પાઈની મળીએ તો એક શરીરને બાજે પાછનો અસંખ્યાતમો ભાગ આવે છે અને એક જીવને બાજે પાછના અસંખ્યાતમાં ભાગનો અનંતમો ભાગ આવે છે. આવી તુચ્છ કિંમતે એક વાર નહિ પણ અનંતી વાર વેચાયો, તે જ જીવ આજે રાજા કે ઇન્દ્ર બન્યો તેથી શું તેની બૂતકાળની છાપ જુસાઈ જવાની ? કદાચ બૂતકાળને ન સંભારીએ તોપણ બવિધ્વજાળ તો આપણી તરફ ફૂચ કરતો આવે છે તેને કેમ બૂલી ચકાશું ? વર્તમાન કાળનો રાજા ઇન્દ્ર શું બવિધ્વજાળમાં રાજા કે ઇન્દ્ર તરીકે કાલમ રહેવાનો છે ? નહિ જ. જેવી રીતે નાટકનો

એકર-પાત્ર એક વખતે રાજા બને છે, પુનઃ થોડી વારે તે જ એકર વળી રંક બને છે. એક વખત શાહુકાર બને છે, ખીજે વખતે ચોર બને છે. એક વખત સ્ત્રી બને છે, ખીજી વખત પુરુષ બને છે. તેવી જ રીતે વર્તમાનનો રાજા કે ઈંદ્ર ભવિષ્યમાં ચાંડાલ, મિલ, સર્પ, સિંહ, હુકર કે શ્વાન બને એ પણ અસંભવિત નથી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં મહાત્માને પ્રભુ કહે છે કે:—

एगया देवलोपसुं नरपसु वि एगया ॥

एगया आसुरं कायं अहाकम्मेहिं गच्छइ ॥३॥

एगया खत्तियो होइ तओ चंडाल बुकसो ॥

तओ कीड पयंगो य तओ कुंथु पिपीलिया ॥४॥

અર્થ—આ છવ એકદા દેવલોકમાં દેવપણે ઉપજે છે, અને તે જ છવ ફરી નરકમાં પણ જાય છે. એક વખત અસુરકાયમાં પણ ઉપજે છે. જેમાં કર્મ કરે છે તે પ્રમાણે તેની ગતિ થાય છે. એક જન્મમાં ક્ષત્રિય બનેલો આ છવ બીજા જન્મમાં ચાંડાલ, વર્ણસંકર કે તેના કરતાં પણ ઉતરતી જાતિમાં અવતાર લે છે, એટલું જ નહિ પણ કીડ, પતંગ, કુંથના અને કીડીરૂપે પણ આ ને આ છવ અવતરે છે.

વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થએલી કુચ્ચ સ્થિતિનું અભિમાન કરવું તે ખરેખર મૂર્ખતા જ છે. “માને દૈન્યમયં” માન-અભિમાનની સામે દીનતાનો જય તૈયાર રહે છે. રાવણ જેવા બળવાન રાજાનો પણ મર ટાળ્યો નહિ તો શ્રીમતી શી વાન કન્યા / દરેક પદાર્થ પરિવર્તનશીલ છે. એક હાંડીમાં એક માણસની કેટલી અવસ્થાના અલગતા જણાય છે ! આવાવસ્થા, કિશોરાવસ્થા, તરૂંડુ અવસ્થા, નાંદ અવસ્થા, દુઢ અવસ્થા, આ દરેક અવસ્થાનો રંગ જુદો જુદો નીકળે છે. જુદા જુદા તો જુદા જુદા, કાંઈ તો સંપત્તિ તો કાંઈમાં વિરતિ, કાંઈ તો ચિંતા તો કાંઈમાં મનનામન, કાંઈમાં સન્માન તો કાંઈમાં અન્માન નીકળે છે. જેને કાંઈ અવસ્થા તરફ પર દુઃખ યજાવે છે તેને જ છવ અવસ્થાના દુઃખરોગ. દુઃખ રોગવર્તે. સમય આવી ચડે છે. એક હાંડીમાં અવસ્થા આલેખો રેવેલારે પ્રસન્ન જણાય છે તો અવસ્થા

એકાદેશર સાથે તેમાં સંકર્ષ નવાઈ જવું નથી. જેમ દિવસ પછી રાત અને રાત પછી દિવસ આવતાં જાય છે તેમ આત્મા અને પાતીનું પણ આવકો જ છે. સૂર્યની પણ એક દિવસ, તથા અવરણા પણ આવકો છે. પ્રાતઃકાળની જૂહી અવરણા, મધ્યાહ્નની જૂહી અવરણા અને સાંજના વ-અનની અસ્તમય જૂહી અવરણા પ્રાતઃ કાલ છે. મંદ્રની અવરણા પણ બદલાય છે. તે રાત્રે તેજસ્વી અને દિવસે ઝંખો થતા દેખાય છે. ચક્રોગની રમંતમાં ચાર બેઠકો હોય છે, તેમાં બેસનારા ઉપરથી નીચે અને નીચેથી ઉપર જાય છે. નીચેથી ઉપર ગયેલા માણસ ઉપરથી નીચે ગયેલ તરફ જોઈને મનમાં એમ કૃષ્ણ કે હું કેવો બધાની ટોચ ઉપર ચડ્યો છું ? બીજા સદગા 'મારી' નીચે છે. તેની આ અભિમાનવાળા માન્યતા તેને કેટલી વાર આશ્વાસન આપી શકે ? તે પોતાની ઉચ્ચ સ્થિતિ દર્શાવનાર ચક્રો મુખથી બોલવા જાય તેટલામાં તો તેની બેઠક પાછી નીચે આવતી રહી હોય છે. ત્યાં ગઈ કે મગજની રાખથી શું કામ આવે ? જોવી સ્થિતિ ચક્રોગની છે તેવી જ સ્થિતિ આ સંસારની છે. ચક્રોગમાં ચાર બેઠક છે તેમ સંસારમાં ચાર ગતિ છે: નરક, તિર્યક, મનુષ્ય અને દેવતા. ચક્રોગની બેઠકોને એક વાર ગતિ આપ્યા પછી જેમ ઉપર નીચેની આવ જાય તથા વખતસુધી થયા કરે છે તેમ જીવને કર્મોના ધાકો લાગવાથી ચાર ગતિમાં આવજ થયા કરે છે. ચક્રોગની બેઠકને ઉપર ધક્કેલવામાં જોર કરવું પડે છે, નીચે તો તે પોતાની મેજે પણ ઉતરે છે, તેમ જીવને ઉચ્ચ ગતિમાં જવું હોય તો ધર્મ, પુણ્ય, પરમાર્થ કરીને જળ મેળવવું જોઈએ પણ નીચે જવામાં વધારે બળની જરૂર પડતી નથી. નીચે જવાનો તો ધણા વખતનો અભ્યાસ પડેલો છે. (૨૦)

સંવન્ધયેચિદ્વ્યમ્ ।

પિતા યસ્યાઽમૃસ્ત્વં તવ સ જનકોઽમીક્ષ્ણમભવત્ ।
પ્રિયા યા સા માતા સપદિ વનિતા સૈવ દુહિતા ॥

કૃતા ચૈવં શ્રાન્ત્વા જગતિ વહુસમ્બન્ધરચના ।
 ભવેપ્યેકત્રાસન્ દ્વિયુગનવવન્ધાઃ કિમપેરે ॥૨૧॥

સગપણની વિચિત્રતા.

અર્થ—આ વખતે જેનો તું બાપ ગણાય છે, તે આ વખતનો તારો પુત્ર પૂર્વ ભવમાં ઘણી વાર તારો બાપ થયો હતો. દમશ્યા જે તારી સ્ત્રી ગણાય છે, તે એક વખત તારી માતા હતી અને દમશ્યા જે તારી પુત્રી છે તે પૂર્વ ભવે એક વખત તારી વનિતા થઈ હતી. આવી રીતે ભવશ્ર-મણુ કરતાં જે નવા નવા સંબંધો બાધ્યા તે એક પછી એક સંભારવામાં આવે તો વિશ્વય થયા વગર રહે નહિ, તેવા વિચિત્ર વિચિત્ર સંબંધો ક્યાં. અરે ! બીજા ભવની તો શી વાત કરવી ? એક ભવમાં પણ એક જીવે અ-દાર અદાર સંબંધો જોયા તે કુબેરદત્ત અને કુબેરદત્તાની વાત જૈન શા-સ્ત્રમાં ક્યાં અપ્રસિદ્ધ છે ? (૨૧)

વિવેચન—અનંતકાળના પરિભ્રમણુ દર્મ્યાન આ જીવે એટલા બધા અવનવા સંબંધો ક્યાં છે કે જેની ગણતરી થઈ શકે નહિ. ભગવતી સૂત્રના બારમા શતકના સાતમા ઉદ્દેશમાં ગૌતમ સ્વામીને ભૂતકાળના સંબંધ પર-ત્વે આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો છે.

અયણં મંતે ! જીવે સવ્વજીવાણં માહ્ત્તાપ પિત્તિત્તાપ માહ્-ત્તાપ મગ્ગિણિત્તાપ મજ્જાતાપ પુત્તતાપ ધૂયત્તાપ સુણ્હતાપ ઉવવણ્ણ પુવ્વે ? હંતા ગોયમા ! જાવ અણંત રુત્તો. અયણં મંતે જીવે સવ્વ-જીવાણં અરિત્તાપ વેરિયત્તાપ ઘાયગત્તાપ વહગત્તાપ પહિણીયત્તાપ પચ્ચામિત્તાપ ઉવવણ્ણપુવ્વે ? હંતા ગોયમા ! જાવ અણંતરુત્તો ઇત્યાદિ.

અર્થ—હે ભગવન્ ! આ જીવ જગત્તા સર્વે જીવોની માતાપણે, પિ-તાપણે, ભાઈપણે, બેનપણે, ભાઈપણે, પુત્રપણે, પુત્રીપણે અને પુત્રવધૂપણે ઉત્પન્ન થયો ? ભગવાન્ કહે છે કે હે ગૌતમ ! એકવાર નહિ પણ અનંત-વાર ઉક્ત સંબંધ રૂપે ઉપજી આવ્યો. (ગૌતમ સ્વામી પુનઃ પૂછે છે) હે

જેરસેના પોતાના ન્હાના પુત્રને સાધવી ઉતરી છે તે જોરડામાં મુલા-
 ડી ગઈ અને સાધવીને બલામણુ દરી કે આ છોકરાની સાંભળ
 રાખશો. એટલું દરી તે અંદર આડી ગઈ. કુબેરદત્ત પણ તે વખતે
 ઘરની અંદર હતો. થોડી વાર થઈ એટલે છોકરો રહવા લાગ્યો
 ત્યારે સાધવીએ પોતાની મા અને બાઈને સમજાવવાના હેતુથી છોકરાને
 છાનો રાખવા આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું:-હે છોકરા! તું શાંત થા. રો નહિ,
 આપુ રો નહિ! તારે ને મારે ઘણું સગપણ છે. સાંભળ, સાંભળ! એક રીતે
 તું મારો ભાઈ થાય છે કારણકે તારી માતા એ જ મારી માતા છે. ૧. તું
 મારો પુત્ર પણ થઈ શકે કારણકે મારો પતિ કુબેરદત્ત તેનો તું પુત્ર છે.
 ૨. હે બાળક! તું મારો દેવર પણ થાય છે કારણકે મારા પતિ કુબેરદત્તનો
 તું ન્હાનો ભાઈ છે. ૩. મારા ભાઈ કુબેરદત્તનો તું દીકરો તેથી તું મારો
 ભત્રીજો પણ હોઈ શકે. ૪. કુબેરદત્ત મારી માતા પતિ થયો તેનો તું
 ન્હાનો ભાઈ માટે તું મારો કાકો થયો. ૫. કુબેરસેનાનો રીકરો કુબેરદત્ત
 તેનો તું દીકરો એટલે કુબેરસેનાનો પોતરો અને કુબેરસેના મારી શોક્ય થાય માટે
 મારો પણ તું પોતરો થાય છે. ૬. હે બાળક! આ છ સગપણ ખાસ તારી
 સાથે છે. હું તારી સગી તારી પાસે બેઠી છું તો તું શામાટે રહે છે?
 બાળક રોતો ન રહ્યો ત્યારે સાધવીએ વળી વાત આગળ ચલાવી. એટલામાં
 કુબેરસેના અને કુબેરદત્ત આ અવનવી વાત સાંભળી ત્યાં આવી પહોંચ્યાં
 અને સાધવીને કહ્યું: અરે, તને રહેવાને જગ્યા આપી એટલા માટે આવું
 અસમંજસ બોલે છે કે? સાધવીએ કહ્યું, નહિ. હું અસમંજસ બોલતી
 નથી. હું જે કહું છું તે ખરું છે. સાંભળો, તમારી સાથે પણ મારે છ છ
 સગપણ છે. હ્યો પ્રથમ કુબેરદત્તની સાથે મારે જે સંબંધ છે તે હું વર્ણવી
 બતાવું. હે કુબેરદત્ત! તારી ને મારી માતા એક જ છે માટે તું મારો ભાઈ
 થાય છે. ૧. મારી માતાનો તું પતિ તેથી તું મારો બાપ થાય. ૨. આ
 છોકરો મારો કાકો થાય તેનો તું બાપ માટે મારો દાદો પણ થઈ શકે. ૩.
 એક વખત તારી સાથે માઈ લગ્ન થયું હતું માટે મારો પતિ પણ થાય. ૪.
 કુબેરસેના મારી શોક્ય તેનો તું પુત્ર માટે મારો પણ પુત્ર થાય. ૫. આ

છોડશે મારો દેવર, તેનો તું બાપ માટે મારો, સસરા ચાપ. હે કુબેરસેના ! તારી સાથે પણ મારે છ સંગપણ છે. પ્રથમ તો તું મને - જન્મ આપનાર માટે મારી માતા છે. ૧. કુબેરદત્ત મારો પિતા ચાપ તેની તું માતા માટે મારો દાદી ચાપ છે. ૨. કુબેરદત્ત મારો બાપ તેની તું બાપા માટે મારી બેભાઈ ચાપ. ૩. મારો શોભના પુત્ર કુબેરદત્તની વડુ તેથી મારી વડુ ચાપ. ૪. મારા ભત્રીજા કુબેરદત્તની તું માતા માટે મારી સાસુ ચાપ. ૫. અને મારા પતિની બીજી સ્ત્રી માટે મારી શોભ ચાપ છે. ૬..

આવી અસંખ્ય વાતો કરવા માટે કુબેરસેના ગુસ્સે યર્ષ સાધીને ઠપકો આપવા ભય છે, તેટલામાં તો સાધીએ કુબેરસેનાને ઠથું કે હે માતા ! તું શામાટે ગુસ્સે ચાપ છે ? એક પેટીની અંદર બે બાળકોને મૂકી જમુના નદીમાં વહેતા દરી દીધાં તે બધી વાત શું તું બૂલી ગઈ ? અરે કુબેરદત્ત ! એક વીંટી જોઈ જોઈ પડતાં તપાસ કરવાની પત્તા લાગ્યો કે આપણે માઈ બહેનનાં લગ્ન થયાં છે તે બધી દલીલત શું તું બૂલી ગયો ? સંભાર, સંભાર ! જે પાપથી તે દેશ છોડ્યો તેવા જ બીજા પાતકમાં તું પડ્યો છે. હે કુબેરસેના ! જેનો સાથે તું મોહમાં લપડાઈ છે, તે પુરુષ બીજો કોઈ નથી, પણ તે તારો પુત્ર જ છે. એકદા જમુના નદીમાં વહેતાં કર્પા ફળો તે જ બે બાળકોને જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં તારી પાસે આવેલાં તું બૂલી છે. જે પાતકમાં તું અત્યારે પડી છે, તેવા જ પાતકમાં એક વખત તારી દીકરી કુબેરદત્ત પડી ગઈ હતી, પણ સુમાએ તે ચેતી ગઈ વેરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી - પાપથી મુક્ત થઈ તે જ કુબેરદત્ત હું છું. તમારું અસમજસ કૃત્ય ગાનથી જોઈ માઈ સોલી બચ્ચું તેથી તમને ચેતવવાને હું આવી છું. આ સાંભળી કુબેરસેનાને પોતાનાં સર્વ અપકૃત્યો માફ આગ્યાં, તેથી તે રડી પડી. સાથે કુબેરદત્ત પણ પોતાનાં પાપને માટે રડવા લાગ્યો. સાધીએ તેઓને ઉપદેશ આપ્યો કે રોવાથી મુધરસે નહિ માટે પાપને ધોવા હવે ધર્મ દેશ સાધીના પ્રતિજ્ઞાથી કુબેરદત્તે સંસાર છોડ્યો, દીક્ષા લીધી અને કુબેરસેનાએ ન્દાના પુત્રના બંધનથી સંસાર ન છોડ્યો પણ આલિષ્ઠ્ય ધર્મ સ્વીકાર્યો. સાધી પોતાની ગુરૂણી પાસે ગયાં. છેવટ ત્રણેની સહમતિ થઈ.

પરોચી તોપણ સામે વખતે કંઈક પડેલી છે. માર્ગ મળ્યો હોય તો
 ખરી વખત અને કોયે આશવાનું જગ એ ને ચીત્તની જ જરૂર પડે છે.
 તે હોય તો પડોચી સાથે જુએ-તેની મતિ ન દેતાનો જે બીજો
 પ્રકાર દેવામાં આવ્યો તે પ્રકારે તેની હતી પણ પડોચી સાથે નહિ. પા-
 નીના બળદીયાની માફક જોયે ચક્રમતિ કે કલ્પી મતિએ આવવા ખાંડ્યું.
 હોય તો હુંકો રસ્તો પણ સાંભળે મળે દાખી ચક્રાચ નહિ. પાણીનો જગદ
 સવારથી સાંજ સુધી આમાં જ કરે છે. તે દ્રાવ્ય એમ જાણુનો હતો કે હું
 પછો પંચ દાખી મળે હોય પણ સાંજ પડતાં જ્યારે અંધોનાં પાટા ફરે
 છે ત્યારે તે ને ને જમીન અને તે ને તે પાણી જુએ છે. આની મતિએ
 દળરો કે સાંભળે વરસાદથી આસતાં યોડો પંચ પણ કપાનો નથી. સંસાર
 રમાં પરિભ્રમણ એ પણ એક પ્રસારી છે. દરેક જીવ પ્રસાર છે. અનંત
 પ્રવૃત્તિ પ્રસારવર્તન કરવા જોડો દરેકને વખત પણ મળ્યો છે, એટલે સાંભળે
 વખતે પણ દશ રસ્તાનો છેડો આવ્યો નહિ. તેનું કારણ શું રસ્તાની
 લંબાઈ કે ચક્રમતિ? અલગત, અહીં બંને કારણો છે એમ કહી શકારો.
 કેમકે મંસારપરિભ્રમણનો રસ્તો કાંઈ હુંકો નથી. લોખના એક છેડાથી બીજો
 છેડો અસંખ્યાત જોજન કોડકોડોને અંતરે છે. યદુજી

કે મહાલયર્ણ મંતે લોપ પળતે? ગોયમા મહા મહાલય
 લોપ પળતે પુરસ્થિમેર્ણ અસંલેક્ષાઓ જોયણ કોઢાકોઢીઓ, દાદિ-
 ણેર્ણ અસંલેક્ષાઓ વય વેય, વય વયસ્થિમેર્ણ યિ, વય ઉત્તરેર્ણ યિ,
 વય ઉદ્ધુ યિ, અદે અસંલેક્ષાઓ જોયણ કોઢાકોઢીઓ આયામયિ-
 સ્થમેર્ણ ॥ ભગ. ય. ૧૨. ૬. ૭.

અર્થ—ગોતમ પૂછે છે હે ભગવન! આ લોક કટલો મોટો છે? જા-
 મવાન કહે છે—હે ગોતમ! આ લોક ધણો જ મોટો છે. અહીંથી પૂર્વ
 દિશામાં અમંખ્યાત કોડકોડી જોજન પડેલો છે. દક્ષિણ પશ્ચિમ અને હિ-
 ત્તર દિશામાં પણ તેટલો જ પડેલો છે. અહીંથી ઉચે પણ અમંખ્યાત કોડકો
 કોડી જોજન લાંબો છે અને નીચે પણ તેટલો લાંબો છે. અમંખ્યાત કોડકો
 કોડી જોજનની લંબાઈ અને પહોળાઈમાં આ લોક વિસ્તૃત છે.

એક તો રસ્તો આટલો બધો લાંબો તેમાં વળા રોકાવાનાં રહેશે તો ઘણાં, ત્યાં પણ રોકાણ ધડી જે ધડીની નહિ પણ અસંખ્યાત અને અનંત-કાળની એકેક રહેશે થઈ, જેથી આપણી મુસાફરીને લાંબો વખત લાગે એ સંભવિત છે. તોપણ એક મુસાફરીમાં જેટલો વખત લાગે તે બેઠકે તેના કરતાં ઘણો વખત આપણી પાસેથી ગયો છે તેથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે આપણી મુસાફરી રસ્તાસરની થઈ નથી કિન્તુ ધાણીના બળદની માફક ચક્રમતિએ થઈ છે. રસ્તા ઉપર આવવાને ચાર ગતિમાંની માત્ર એક જ ગતિ અને ચોવીસ દંડકમાંનો ફક્ત એક જ દંડક છે. તે મનુષ્યની ગતિ અને મનુષ્યનો દંડક. આપણી મુસાફરી દરમ્યાન શું મનુષ્યની ગતિ કે મનુષ્યનો દંડક પ્રાપ્ત ન થયો? ના, પ્રાપ્ત તો થયો પણ ત્યારે આંખે પાઠો બાંધી દીધા, અગર બીજા કાર્યમાં રોકાઈ જઈ રસ્તો પડતો મૂક્યો.

દુષ્ટાંત—જેમ એક અંધ મનુષ્ય કોઈ શહેરમાં નીકળી ગયો. આખો દિવસ રખડ્યો પણ તેને ક્યાંય રહેવાનું સ્થાન મળ્યું નહિ તેથી તેને તે શહેર છોડી બીજો જગું હતું. પણ આખો દેખતો નહોતો એટલે નીકળવાનો દરવાજો રોકાવાની તેને મોટી મુશ્કેલી હતી. માણસોને પૂછતો પણ કોઈ તેને દાર આપતું નહિ. છેવટે કોઈ એક માણસે તેને રસ્તો બતાવ્યો કે આમ આવ્યો જા, આણતાં આણતાં એક ગઢ-કોટ આવશે તેની બોલતે પકડી લેવાની રાહચો જાએ એટલે દરવાજો આવી જશે. અંધ મનુષ્ય જા રહ્યો ભટક્યો ગઈ હતી અને પડ્યો પડી ભિંતને પકડી પકડી આગળ જાણે પણ જ્યારે બહાર નીકળવાનો દરવાજો આવ્યો ત્યારે તેના હાથ મધ્યે ખરવાવાનાં રોકાણ. એટલામાં દરવાજો નીકળી ગયો તે શહેરને દરવાજો ખાતે એક જ હતો તેથી ચક્ર તે ચક્ર તે દરવાજો આવ્યો. કેટલેક વખતે બીજી બાર તે દરવાજો આવ્યો ત્યારે નજીકમાં એક હાલેલીમાં નાચ રહ્યો હતો. વાદ્ય વગાડતું હતું અને મધૂર સ્વરથી કેટલાં ગણિકાનું માત્ર ચાલતું હતું. તે સ્ત્રીઓમાં પેલા અંધવાળાં ચિત્તવનિ રોકાઈ તેથી ફરિ દરવાજો હાથમાંથી ગઈ. એમ કોઈ વખતે કહેતા હતા: સામાન્યપણે કેટલેક વખતે કોઈની નજીક નજીક આવવામાં તેના હાથમાંથી દરવાજો નીકળી

જતો અને તેથી તે આકર્ષિતજે રૂપો કરતો હતો જય જ્યાર નીચી ગયો નહિ. તેથી જ દયા આ જીવની પણ થય. પરિવ્રજન કરતાં સંસારજાળી છૂટવાને જ્યારે મનુષ્યમનુષ્ય કરવાને નજીકમાં આવ્યો ત્યારે જાનપાન, જાનજાન, નામકર અને ગ્રામમપાટામાં વખત પસાર કરી માર્ગ મારવાનો પ્રયત્ન કરેો નહિ તેથી પુનઃ પરિવ્રતનજાં પડવું થયું અને તેથી સંસારની મુસાફરી પથ્ણી લાંબી થઈ પડી છે. કેવળ આશવાથી જ આ મુસાફરીના અંત આવી શકતો નથી, પણ માર્ગ ચડી ચીપી રીતે આશવાથી જ અંત આવી શકે. કાંઈક ચેતવતાનાં પમથોનાં ઉપર આવેલા મનુષ્યોએ દરે તે માર્ગ શોધવો જોઈએ કે જોયો લાંબા વખતની મુસાફરીને અંતે તેટલા જ લાંબા વખતનો પૂર્વ વિશ્રામ મળી શકે. (૨૨)

સંસારગુણપરિવર્તનમ્ ।

गृहे यस्मिन् गानं पणवलयतानं प्रतिदिनं ।

कदाचित्तत्र स्याद्युवसुतमृतौ रोदनमहो ॥

क्षणं दिव्यं भोज्यं मिलति च पुनस्तुच्छमपि नो ।

न दृष्टं संसारे क्वचिदपि सुखं दुःखरहितम् ॥૨૩॥

સંસારમુખનું પરિવર્તન.

અર્થ—જે ઘરમાં એક દિવસ ગરેવાનું ગાન થાય છે, સારંગી સતાર મૃદંગ વાગી રહ્યાં છે અને રાતદિવસ ઓછવ મોઝવ વર્તાઈ રહે છે, તે જ ઘરે બીજે દિવસે જીવાન દીકરાનું મૃત્યુ થતાં છાતીફાટ રૂદન થઈ રહે છે. જે ઘરમાં એક વખત દૂધપાક સીરાપુરીના ઉમટાં બોજન જમાય છે તે ઘરમાં બીજી વખતે જર અને મકાઇના રોટલા કે ઘેંસ પણ મળતી નથી. એક ક્ષણમાં સાદુકાર બનેલા માનુસ બીજી ક્ષણે ચક બની જાય છે. માટે સાંસારિક સંપત્તિ દ્વાય મળી હોય તોપણ શું તેનાથી સુખ અને તે પશુ ચિરસ્થાયી સુખ મળી શકે છે ? નહિ જ. આ સંસારમાં ક્યાંય પણ દુઃખ-

સર્વં વિલયિયં ગીયં સર્વં નદૃં વિલંચિયં ।
સદ્યે આમરણા મારા સદ્યે કામા દુહાપદા ॥૧૧॥

ઉ. અ. ૧૩. ગા. ૧૬.

અર્થ—સર્વ ગીત વિલાપરૂપ બને છે. સર્વ નાદરૂપ વિલંબના કરનાર થાય છે. સર્વ આમરણો મારરૂપ થાય છે અને સર્વ પ્રકારના કામભોગ દુઃખ ઉપભવનાર નિવડે છે. એટલા માટે કાબના યોધા ચરણમાં કહ્યું કે, “ન દૃષ્ટે સંસારે” અર્થાત્-સંસારમાં કોઈ પણ રથને દુઃખ વગરનું મુખ્ય ભોવાળ આવડું નથી. (૨૩)

કિં સંસારે સુખં નાસ્તિ

તનોર્દુઃખં મુદ્ધક્ટે વિવિધગદજં કશ્ચન જન-
સ્તદન્યઃ પુત્રસ્ત્રીવિરહજનિતં માનસમિદમ્ ॥
પરો દારિદ્ર્યોત્થં વિપસમવિપત્તિં ચ સહતે ।
ન સંસારે કશ્ચિત્સકલસુખમોક્તાસ્તિ મનુજઃ ॥૨૪॥

શુ. સંસારમાં સુખ નથી

અર્થ—કોઈ માણસને અનેક ભવના રોગોનો ઉદ્ભવ થવાથી ચારીરિક દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તો કોઈને સ્ત્રી પુત્ર બાધ ભગિની વગેરે સંબંધીઓની પ્રતિકૂલતાથી કે તેમના વિયોગથી માનસિક દુઃખ ભોગવવું પડે છે. કોઈને વ્યાપારમાં ગુહસાની થતાં દરિદ્રતાનું દુઃખ સાથે છે તો કોઈને રાજદારી મામલામાં આવી પડતી ઝેર જેવી વિપત્તિ સહન કરવી પડે છે. ખરી રીતે જોઈએ તો આ સંસારમાં કોઈ પણ માણસ એવો ભોવાળ આવતો નથી કે જેને બધી ભવનાં મુખોનો જ ઉપભોગ મળતો હોય અને દુઃખનો દેશ પણ હોય નહિ, કિન્તુ બધાં જુઓ ત્યાં દુઃખ દુઃખ ને દુઃખ જ છે. (૨૪)

વિવેચન—દરેક પ્રાણી સુખને ઇચ્છે છે, દુઃખને કોઈ ઇચ્છતું નથી. પણ કદરતની રૂતિ વિષયક છે. માણસની ઇચ્છા એક હોય છે અને થાય છે બીજું. ખરી રીતે સુખદુઃખનો આધાર કંઈની યુગ અશુભ પ્રકૃતિએ

ઉપર રહે છે. શુભ અશુભ પ્રકૃતિઓ એવી રીતે સાથે સાથે ગોઠવાયેલી છે કે વખતે બંનેનો સાથે સાથે ઉદય થાય છે અને વખતે એક પછી બીજી ઉદયમાં આવે છે. શુભ પ્રકૃતિના ઉદયથી એક જાતનું સુખ મળ્યું, તે કંઈક જોગબું કે ન જોગબું તેટલામાં તો અશુભનો ઉદય થયો અને દુઃખાંકુર પ્રગટ્યો. પૂર્વના જન્મમાં ક્રોધને શરીરમાં દુઃખ આપવાથી અસાતા વેદનીય કરી બંધાયું હતું, તેનો ઉદય થતાં શરીરમાં રોગો પ્રકટે છે. શરીરનો કોઈ પણ રોમ રોગની સત્તા વિનાનો તો નથી જ. એકેક રોમે પોણામે રોગ હોવાનું સાસ્ત્રકાર કહે છે. તેને થોડું નિમિત્ત મળતાં બહાર દેખાવ દે છે. એક અથવા એકથી વધારે રોગોનું શરીર ઉપર દેખાણ થતાં શરીરમાં પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરના અવયવો અથવા આગ્રુ શરીર જેવાવા માટે છે, કળતર થાય છે, હાડ તૂટે છે, તાવ આવે છે, શ્વેદ થાય છે, છાતી ફાટે છે, બેચેની વધે છે અને જીંદગી ઉપર પણ કંટાળો આવે છે. રોગનું મૂળ ઉદાસીમાં હોય છે તો જીંદગીના હેડા પર્યન્ત રક્તપિત્ત કોઈ દમ વગેરે કેટલીક જાતના રોગોનો સ્થાપિતાર થાય છે અને તેથી તેનું જીવન ઝેર સમાન થઈ પડે છે. સંપત્તિ વૈભવ સામ્રાજ્ય કે સત્તા ગમે તેટલાં હોય પણ એક શરીરનું સુખ ન હોય તો તે બધાં નિર્થક છે. “પહેલું સુખ તે જાતે નયો” એ કહેવત પણ ઉપરના અર્થને ટેકા આપે છે. કદાચ પુણ્યયોગે શરીરનું સુખ મળ્યું તો સંતતિનું દુઃખ હોય એટલે પુત્ર કે પુત્રી કંઈ થાય જ નહિ. કદાચ થાય તો મૂરખ બુઝારી સ્વચ્છંદી અવિનીત દુઃખદાયક થાય. માયાખની વૃદ્ધાવસ્થા સ્થિતિને બદલે અશક્તિ ઉપજવનાર થાય તો તે પણ દુઃખ. કદાચ વિનીત અને સ્ત્રીજીવ પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ, પણ પુત્રનું આકુળ અપાર હૈર તો તે જરૂરવાનીયા વૃદ્ધ માયાપને છોડી પરદોષવાસી થાય અને પુત્રવિરોગનું અત્યવ દુઃખ તેમને ચિર આરી પડે છે. એટલેથી જ દુઃખની સીમા આવતી નથી. અધુરામાં પૂરું વગી કરતી બહુઆબી કદાચ પરદોષ તરફ દેખાણ કરે તો દુઃખના અધિક ઉમેરો થાય છે. ભદ્રકલ્પિએ ખૂંદ જ કહ્યું છે કે “કુલે કથમયં” મોટા દુઃખમાં કંઈક ને કંઈક મરણ નિષ્ફળ છે ત્યારે સંવદના દુઃખસીમા મનમાં વિચોચના દુઃખનો

આધાત થાય છે. જ્યાં સ્નેહ અધિક ત્યાં દુઃખ પણ અધિક થાય છે. એવા ધણા દાખલા એવા સાંભળવામાં આવ્યા હશે કે પ્રેમી જન પછી તે સ્ત્રી હોય, પુત્ર હોય, કે મિત્ર હોય, તેના મરણથી સ્નેહી માણસ ગાંઠા બની જાય છે. જીંદગી પર્યંત તેમની તેરી ને તેરી વિકળ અવસ્થા રહે છે. કોઈને વળી સ્ત્રી કે પુત્રનું દુઃખ ન હોય તો આજીવિકાનું-દરિદ્રતાનું દુઃખ-સાથે છે. સંસારી જીવેને નિર્ધનતાનું દુઃખ પણ કાંઈ જેવું તેવું નથી. ‘ વધુ વિના નર પશુ ’ એ કથન બ્યારહારિક દૃષ્ટિએ જોતાં જરી પણ સત્યથી વેગળું દિસતું નથી. એક દિવસે પોતાની કૃતિમાં પૈસાનો ખર્ચ ચિતાર આપ્યો છે.

(કવિતા)

પૈસા બિન ખાત તો ‘ પુત્રક ’ કથત કહે, પૈસા બિન ખાપ કહે બેસા દુઃખદાઇ છે; પૈસા બિન બાઈબંધ સંબંધી અબન રેવ, પૈસા બિન બાઈ કહે કિસકા વૃઆઇ છે; પૈસા બિન જોઈ સંગ છાડકર નય મલી, પૈસા બિન સાસુ કહે કિસકા જમાઇ છે; પૈસા બિન પરાશી કહત હે ગમાર હે વ, આજકે જમાનેમે પૈસાથી બડાઈ છે. ૧

એક વખત દરિદ્રી માણસની સરખામણી થય-મડદા સાથે કરવામાં આવી ત્યારે દરિદ્રીએ કહ્યું કે “ બાપ ! મડદા-મૃતક દેહ કરતાં પણ મારી અધમ સ્થિતિ છે કારણકે મડદાને ઉચકનાર ચાર પાંચ જથ્થા મળી જાય છે અને તેને મસાણુ બેસું કરે છે પણ મારો હાથ પકડવાને એક પણ માણસ જોએ રહેતો નથી. એક દરિદ્રીએ બ્યાજસ્થિતિથી દરિદ્રતાનું ખરું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. તે કહે છે કે—

મો દારિદ્રય ! નમસ્તુમ્યં । સિદ્ધોહં તથ દર્શનાત્ ॥

અદં સર્વાસ્તુ પદ્યામિ । માં કોપિ ન પદ્યતિ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—દરિદ્રી માણસ કહે છે કે હે દારિદ્રય ! તને હું નમસ્કાર કરું છું, કારણકે બ્યારથી અને તારા દર્શન થયા છે, ત્યારથી મારી દયા એક સિદ્ધ પુરુષની દશા જેવી થઈ ગઈ છે. સિદ્ધ પુરુષ અંજનગુટિકાના યોગથી બ્યારે ગામમાં આવે છે ત્યારે તે બધાને જોઈ ચકે પણ તેને કોઈ જોઈ ન ચકે, તેરી જ રીતે હું પણ બ્યારે મારા ઓગળીતા મજસૂના ટોળામાંથી પસાર થઉં, ત્યારે બધાને ઓગળી ચકું કે આ માણસ મારો કાકો છે, આ મારો બાપ છે, આ મારો માસો છે, આ મારો કુઓ છે, વગેરે; પણ

તેમનો કોઇ પણ માણસ તે વખતે મને જોગણી શકતો નથી. મારી સામે કોઇ પણ નજર કરતો નથી, તેથી હું તો એક સિદ્ધ પુરુષ જેવો બની જઈ છું. હે દારિદ્ર્ય ! આ તારો જ પ્રભાવ છે. અર્થાત્-દરિદ્રી માણસનો કોઇ સંગ થતો નથી, તેને ક્યાંય પણ સહાર મળતો નથી. તેનામાં વિકૃત્તા હોય, કળા હોય, ગુણો હોય પણ દરિદ્રતામાં તે બધાં દબાઈ જાય છે. તેથી દરિદ્ર અવસ્થા પણ મહાદુઃખદાયક છે. કદાચ કોઈને દરિદ્રતાનું દુઃખ હોતું નથી તો રાજ્ય તરફની કાંઈ વિપત્તિ આવી પડતી દેખાય છે, કાંતો કોઇ દુસ્મન બિમો થાય છે અને તેના તરફથી સંકટ આવી પડે છે. આવી રીતે એક ને એક દુઃખ ક્યાંથીએ આવી પડે છે. દલપતરામે ખરું જ કહ્યું છે કે—

(સુલણ)

તંતુ કાયા તણો તણો સંસાર છે,
સાંધીએ સાત ત્યાં તેર તુટે;
શરીર આરોગ્ય તો યોગ્ય સ્ત્રી હોય નહિ,
યોગ્ય સ્ત્રી હોય ખોરાક ખુટે.
હોય ખોરાક ન હોય સંતાન ઉર,
હોય સંતાન રિપુ લાજ છુટે;
કોઈ જો શત્રુ નહિ હોય દલપત કહે,
સમીપ સંબંધીનું શરીર છુટે.

એટલા માટે જ કહ્યું છે કે “ન સંસારે કશ્ચિત્ સકલસુખમોક્તા.” એક ઘર, કુટુંબ, ગામ કે દેશ નહિ પણ આખી દુનીયામાં ફરી તપાસી જોશો તોપણ સમગ્ર પ્રકારે સુખ ભોગવનારો માણસ મળવો મુશ્કેલ થઈ પડશે. કોઈને બહારનું તો કોઈને અંદરનું દુઃખ હશે, કોઈને મનનું તો કોઈને તનનું, કોઈને પુત્રનું તો કોઈને પુત્રીનું, કોઈને માથાપનું તો કોઈને સ્ત્રીનું, કોઈને આજીવિકાનું તો કોઈને યુદ્ધિની મન્દતાનું, કોઈને સ્થૂળ તો કોઈને સૂક્ષ્મ, પણ દુઃખના ધા વિનાનું કોઈ અંતઃકરણ જોવામાં નહિ આવે. (૨૪)

સંસારેઽશાન્તિસામ્રાજ્યમ્ ।

क्वचिद्राज्ञां युद्धं प्रचलति जनोच्छेदजनकं ।

क्वचित् क्रूरा मारी बहुजनविनाशं विदधती ॥

કચિદ્ દુર્ભિક્ષેન સ્થુધિતપશુમર્ત્યાદિમરણં ।
 વિપદહ્વિજ્વાલાજ્વલિતજગતિ ક્વાઽસ્તિ શમનમ્ ॥૨૫॥

અશાન્તિનું સામ્રાજ્ય.

અર્થ—અહો ! આ સંસારમાં કોઈ ઠેકાણે તો હળરો અને લાખો માણસોના જનની પાપમાથી કરનાર મ્હેલ્યાં મ્હેલ્યાં યુદ્ધ ચાલે છે, તો કોઈ ઠેકાણે ગામ અને દેશનો વિનાશ કરનારી મહા મંડકા ત્રાસ પ્રવર્તાવી રહી છે. કોઈ રથને દુકાળના જુખમરથી હળરો જનવરોના પ્રાણ પરસોક તરફ પ્રવાણ કરી રહ્યા છે, ત્યારે કોઈ રથને તરણ-શુવાન પુરુષોનાં મરણ નિપ-જવાથી હાહાકાર મચી રહ્યો છે. ખરેખર, આ જગતમાં ચારે બાજુ વિપ-તિરૂપ વદનિ-અગ્નિની જ્વાળા પ્રસરી રહી છે. ત્યાં શાન્તિ અને સમાધિ લેશમાત્ર પણ ક્યાંથી દેખાય ? સર્વજ્ઞ અશાન્તિનું જ સામ્રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે. (૨૫)

વિવેચન—ભગવતી સતના બીજ સતકના પહેલા હરિશમાં ખુંધક સંન્યાસી મહાવીર સ્વામીએ કરેલા પ્રત્નોના ખુલાસાથી પ્રસન્ન થઈ મહા-વીર સ્વામીની પાસે દીક્ષા લેવાને તૈયાર થાય છે ત્યારે તે આ પ્રમાણે બોલે છે : “આલિસેર્ણ મંતે છોષ, પલિસેર્ણ મંતે છોષ, આલિસપલિસેર્ણ મંતે છોષ, કરામ મરણેય ચ” હે ભગવન ! લોક-જગત જરા મરણ આધિ બાધિ ઉપાધિથી લિપ્ત થઈ જળી જળી રહ્યું છે. ખુંધક સંન્યાસીનાં ઉપકાં વચ્ચે અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. જગતમાં શાન્તિનાં કારણો યોગ્ય છે અને અશા-ન્તિનાં કારણો અનેક છે. દેવી સંપતિ યોદી અને આસુરી સંપતિ વધારે છે. શુશ્રી જન પરિમિત અને અવગુણી-દૂષિત જન અપરિમિત છે. સંતોષી યોદ્ધા અને અસંતોષી ધણુ છે. સુવેદ કરનારા સ્વરૂપ અને કલેશ કરનારા અધિક જાણ છે. એક માણસના હૃદયને સંતોષવા ખાતર હળરો-લાખોના જનમા-લની ખુવારી થાય છે. કોણિકની સણી પદ્માવતીના મનમાં દેહિકના ન્દાના જાણ હલ અને વિહલને વારસામાં મળેલ હાર અને કાંપી મેળવવાને

લોભ જાગ્યો, કોણિકના સ્નેહનું તેમાં સિંચન થયું. વિપયજન્ય સ્નેહપાત્ર પદ્માવતીને ખુશ કરવા ન્હાના અને આશ્રિત ભાઇઓની બાપની આપેલી સંપત્તિ ઉપર કોણિકની કુતજર થઇ, ન્યાયનો આશ્રય લેવા નિર્દોષ એ ભાઇઓને સ્વભૂમિ છોડી પરભૂમિમાં ચેડા રાજના રાજ્યમાં નાસવું પડ્યું; એટલેથી જ પદ્માવતીના મનની તૃપ્તિ ન થતાં હાર હાથીને કારણે નાના અને દોહિત્રા-ચેડા અને કોણિકની લડાઇ થઇ. એકના પક્ષમાં અદાર અને બીજાના પક્ષમાં દશ રાજાઓનું લશ્કર સહાય કરવા આવ્યું. લાખો માણસો લોહીલુહાણ થઇ મરણશરણ થવા લાગ્યા, માટી અને લોહીના મિશ્રણથી બનેલા કાદવમાં જ છેડો ન આગ્યો કિન્તુ લોહીની રેલમથેલ થઇ નદી ચાલી. માણસો માણસોની લડાઇથી પૂર્ણાહુતિ ન થતાં ચમરેંદ્ર અને શકેંદ્ર જેવા મ્હોટા ઇંદ્રોએ કોણિકનો પક્ષ લઇ લડાઇમાં ભાગ લીધો. રથશિલા અને મહાકંટક નામના એ સંઘાતમાં એ દિવસમાં જ એક કરોડ એંસી લાખ માણસોના જનોનું બલિદાન અપાયું. આ શું થોડી ભયંકરતા? એક સ્ત્રીના હૃદયનો લોભ તૃપ્ત કરવા કરોડો માણસોનું બલિદાન? આ ભયંકરતા-હૃદતા એક જમાનાની નહિ પણ અનેક જમાનાની છે.

દૃષ્ટાંત—વિપાક સુત્રમાંના સિંહસેન રાજાનું દૃષ્ટાંત પણ તે જ હકીકત પૂરી પાડે છે. એક શ્યામા નામની રાણીના ઉપર મોહ-સ્નેહને લીધે સિંહસેન રાજાએ બીજી ૪૯૯ રાણીઓ તેનાં માખાપ અને સંબંધીઓને છગ કપટથી લાખાગૃહમાં પૂરી એકી સાથે અચાનક અગ્નિ સજગાવી હજારો નિર્દોષ મનુષ્યોના પ્રાણ લીધા. એકના રાગમાં અંધ બની હજારોની સાથે વૈરભાવ બાંધી, લાકડાંને બદલે માણસોની હોળી સજગાવી, એ પણ કંઈ એકી ભયંકરતા ન કહેવાય.

આવા અનેક દાખલા શોધતા જૂનકાગમાં બ્રમવાની કંઈ જરૂર નથી. વર્તમાન કાળ નરક જ નગર કરીએ તોપણ તેનું તે જ દેખાય છે. પુરોવી રાજ્યોનો ભયંકર લડાઇ કે જેમાં લાખો જનોની આહુતિ અપાઇ છે, હજારો કુટુંબો નિરાધાર થઇ ગયા છે, આખા દેશના દેશ હજારો વેગન ધર્ત્ર ગયા છે તે પણ શું થોડું ત્રાસદાયક છે? આવી અ-

ધરમાં પચીસ પચીસ પચાસ પચાસ જનવરો હતાં, વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ માસ આવતાં તેમાંનાં એક બે પશુ ભાગ્યે જ રહેવા પામ્યાં હતાં. ધાસની તોળીને લીધે સાગ મુઠ્ઠાઓના ધરનાં જનાવરો પશુ ભૂખે મરતાં જોવામાં આવ્યાં હતાં. તો મરીયોની તો વાત જ શી કરી? જનાવરોના જોગથી દુઃખ રૂપ દેવને મળે તુમિ ન થઈ હોયની તેમ જનાવરો પછી માણસોના પારો નીકળ્યો. જંગમવદ્ દેશને દેશને માણસોના માયાની જોપરીઓ રજા પડી હતી. મુઠ્ઠાને વપરાતાર પશુ મળતા નહિ, તેથી ખાડાઓ મુઠ્ઠાઓની બરતીથી પુગતા જોવામાં આવતા હતા. અત્રને માટે માયાઓ પોતાના હાંપરાઓને વેચતાં હતાં, અગર યોજનમાં મૂડી આપ્યાં વરતાં હતાં. આવી સમયે રિશ્તિ એક વસ્તુના દુઃખને લીધે થયા પાછી હતી તો ત્યારે બધે આર આર કરે આર આર દુઃખ સાથે પડ્યા હશે ત્યારે માણસોની રિશ્તિ નિ કેવી રહી હશે, તેવી કથના તુમનામુદ્ધિથી થઈ શકે તેમ છે અને તે કથના પરથી જોવા કલ્પને પશુ પિંગળાવવા પૂરતી છે. સાંભળવા પ્રમાણે આર દુઃખના સમિતો સોનાચોરો આપતાં પશુ ધોર અનાજ મળવું મુશ્કેલ થઈ પાડું. સહુ જાણેને મિત્રા પશુ દુઃખર થઈ પડી હતી. જ્યાં અત્રના સમય તો દેશને કે હર્ષે હર્ષે પશુ ક્યાંથી સૂટે?

આ પશુ અનાજ. માનીને કાળના યોગે પદમાં કહેવાનાં આપ્યું છે. “ચિરદહનિજ્વાલાઝ્ઞાલિતજગતિ” અગ્નિની જ્વાલા જેમ આર તરફ નીકળે છે, તેમ આ જાનવરો વિચલતી જ્વાલા એક તરફથી નહિ પણ અંતે તરફના તરફના માટે છે. એક તરફ વૃદ્ધ તો થોડું તરફ મરતી, થોડું તરફ દુઃખ તો મેલો તરફ કહેવા કે મેલવારો, આવી અનેક વિપત્તિઓ થઈ આ સમયે જ્યાં જ્યાં રહ્યા છે. તેના કારણે ક્યાંકો મેલવી વસ્તુ? જાનવા જાનવાની માનસ પશુ આ સમયે કોઈકના કૂડ તો જેમ નહિવત્ મુન કરે, તેમ જાનવા જાનવાનાં દેશના અંતરને જોગથી અંતરના તરફ રહે. કારણકે તેના કૂડ તો તે જ જાનવા નિર્વિચારો વગેરે છે. આ કારણે કારણે તેના કૂડ તો તે જ જાનવા નિર્વિચારો વગેરે છે.

(૪) એકત્વ ભાવના.

માલિનીવૃત્તમ્ ।

ચતુર્થ્યંકત્વમાયનાં ।

મમ ગૃહવનમાલા વાજિશાલા મમેયં ।

ગજવૃષભગણા મે મૃત્યસાર્યા મમેમે ॥

વદતિ સતિ મમેતિ મૃત્યુમાપદ્યસે ચે-

ન્નહિ તવ કિમપિ સ્યાદ્ધર્મમેકં વિનાન્યત્ ॥૨૬॥

ચોથી એકત્વ ભાવના.

આર્થ—હે બદ્ધ ! કાંઈ માણસ તને મળે છે ત્યારે તેની ખાસે જોઈ આમ બોલ્યા કરે છે કે “ આ હવેથી મ્હારી પોતાની છે. આ બગીચો તો ખાસ મ્હારો માટે જ બનાવેલો છે. આ સાગા મ્હારો ઘોડાને બાંધવાની છે. આ હાથીઓ મ્હારે ચડવાના છે. આ બગીચો ખાસ મ્હારા ઉપયોગના જ છે. આ આટલા બધા નોકરો મ્હારા છે. ” આમ દરેક વસ્તુની સાથે મમ પદ લગાડીને મ્હારું મ્હારું ક્ષણ કરે છે, પણ હોં બાધ ! જ્યારે મૃત્યુના માગમાં ત્હારે પ્રયાણ કરવું પડશે, ત્યારે કહે કે એ બધીમાંથી કયું વસ્તુ ત્હારી સાથે આવશે ? તું ખાતરીથી માન કે તે વખતે તું એકલો જ પ્રવાસી થવાનો છે; કંઈ પણ ત્હારી સાથે આવવાનું નથી અને ત્હારું થવાનું નથી. (૨૬)

વિવેચન—જાગૃક જ્યારે જન્મે છે, ત્યારે માત્ર પોતાના દેહને જ પોતાનો કરી માને છે. દેહને કાંઈ ઇલા યાવ છે કે બૂંબ લાગે છે ત્યારે તે રહે છે. દેહ સિવાય બીજી વસ્તુઓમા તેને મમત્વ ન હોવાથી તે વસ્તુઓ રહે વા નહ યાવ તોપણ તેથી જાગૃકને દુઃખ લાગતું નથી. કિમ્બુના આ વખતે તેને જન્મ આપનાર માતા કદાચ મરી જમ તોપણ તેથી જાગૃકને

દુઃખ લાગતું નથી, કારણકે હજી માતામાં તેને મમત્વ બંધાયું નથી. જ્યારે તે કંઈક સમજવા માંડે છે અને માતાને ઝાળખતાં શીખે છે, ત્યારે તેનું મમત્વ વિસ્તાર પામ્યું. હવે તે બાળક પોતાના દેહની માફક પોતાની માતાને પણ પોતાની કરી માને છે. માતામાં મમત્વ બંધાયું, એટલે માતાનો સદવાસ સુખકર અને તેનો વિયોગ દુઃખકર બન્યાવા માંડે છે. મા સિવાય બીજું કોઈ તે બાળકને લે છે કે તરત તે રડવા માંડે છે. જેમ જેમ કુટુંબનાં બીજાં માણસોને ઝાળખતો જાય છે તેમ તેમ તેનું મમત્વ વિસ્તાર પામતું જાય છે. અત્યારસુધી બાળકના રમાડનાર ઉછેરનાર અને પાળનાર સંબંધીઓના દર્શન સ્પર્શ કે સદવાસની તેને આકાંક્ષા નહોતી, પણ તેમાં મમત્વ બંધાયા પછી જો તેમનો સદવાસ દર્શન કે સ્પર્શ થતો નથી તો તેથી બાળકને દુઃખ લાગે જે. ચેતનવાળી વસ્તુઓ પછી જડ વસ્તુઓમાં તેને મમત્વમય થાય છે. પોતાનાં સમકક્ષ ઢીંગલા ઢીંગલીઓને મારા કરીને ખાનવા માંડે છે. સૂતાનું પારણું અને ફરવાની ગાડી વગેરેમાં મમત્વ બંધાય છે, ત્યારે તે વસ્તુઓને બીજું કોઈ બાળક લે તો તરત તેને દુઃખ લાગે છે. તે વસ્તુઓ ઉપર જાણે તેનો પોતાનો એકલાનો જ હક્ક હોય તેમ તે માને છે. પોતાની માની લાધેલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ પોતાને એકલાને જ મળે તેમ ને ચાહે છે. બીજાને કેમ તેમાં બાગીદાર થાય છે તો તે તેને સ્મરતું નથી. તેની વસ્તુઓને ક્યાંક કોઈ સ્પર્શ કરે તો તે તરત ખૂંટ પાડે છે અને રડવા બેસે છે. જ્યારે નિશાળી જવાની શરૂઆત થાય છે, ત્યારે કંઈક પેન ચોપડીઓમાં મમત્વ વિતરે છે. બજાર મંડી વગેરે થાય છે અને વચવારમાં પડે છે ત્યારે સ્ત્રી અને ધનમાં મમત્વ થાય છે. કંઈ કંઈ જ્યારે પુત્ર પુત્રીઓ થાય છે ત્યારે તેમાં અને મોટાં વચકમાં મમત્વમય થવાય છે. રમવાયક અને કે માણસ મુઠ્ઠાની વગેરે જાણે બાળક તેના કાન પડે છે ત્યારે વાજલામાં મળેલી સંપત્તિ વગેરેમાં મોટું મમત્વ હજી થાય છે. ત્યારે તેની મમતા વૃદ્ધિના રૂપમાં કેટલી વધે છે. નાનું વસ્તુનું નાનું મમત્વ હજી મુટી છે, પણ જો પોતાના કબજામાં નાનું મોટું કાનું કાનું હજી નથી, તેના વસ્તુઓને પણ પોતાની કરી

સેવા પ્રવૃત્ત કરે છે અર્થાત્ દરે માત્ર મમતા જ નહિ પણ તેની સાથે તૃષ્ણાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. મમતા અને તૃષ્ણાના ગંધુજ બગથી લોભ અને અનીતિનો જન્મ થાય છે, કેમકે તેની પેનાની માત્રી ત્રિવેળી વસ્તુઓ ભોગવવાનો તેનો પોતાનો ઐકતાનો જ દક્ષ છે એમ માની લેવાનો તેની નાનપણની ટેવ છે, તેથી તે વસ્તુ બીજાઓને ન ભોગવવા દેવાનો લોભ થાય છે અને તૃષ્ણાને પૂરી કરવા ગમે તેવાં અનીનિત્ય પદાર્થોં ભરવા માંડે છે. જેમ જેમ વખત પસાર થાય છે તેમ તેમ મમતાનું મૂળ હુંડું કિતરતું જાય છે અને બીજી તરફ મમતાની વિચાર વધતો જાય છે. ખરી રીતે કહીએ તો તેના દુઃખનો વિસ્તાર વૃદ્ધિમત્ થતો આવે છે. ચોખાસાના વરસાદથી ઉગેલા છેડરાઓ પ્રથમ વિસ્તાર પામી પાછા કરમાવા-સુકાવા માંડે છે અને છેવટે વિશીર્ણ થઈ જાય છે, પણ મમતારૂપ વેલ્લી તો જેમ જેમ વૃદ્ધાવસ્થા થતી આવે છે અને મોત તરફ પ્રયાણ થતું જાય છે, તેમ તેમ સુકાવાને બદલે પામરતી આવે છે. બાધ્યાવસ્થામાં દંત્ર એટલું સાફ દંત્ર કે જેમ મમતાનું ક્ષેત્ર વધતું જતું હતું, તેમ તે ને વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થતી જતી હતી. વારસામાં નથી નવી વસ્તુઓનો મંચય થતો જતો દત્તો. વૃદ્ધાવસ્થામાં તો તેથી વિપરીત બને છે. સંચિત દરેકી મંચિત કે માલમતામાયા બાગ પડાવનાર અનેક બક્ષિ-ઓનો વિદુબવ ચર્ચ ચૂંચો છે. પુત્ર પુત્રી સગાં બહાણા સર્વે તેની મમતાની ચીજમાથી બાગ પડાવવા છએ છે, ત્યારે મમતાવાન માણસને તેમાં બાગ દેતા કે અર્પણ કરતા વલમુ લાગે છે. આવી અંદર અંદર કસાકસી આવે છે, કહેલ જાગે છે, કાલ જીત થાય છે, ખૂતો લુભલા થવા માંડે છે અને કરોળીમાની યુથેલી જગમા જન્મ કરોળીયો ફલાવ છે, તેમ મમતાની યુથેલી જગમા મમતી માણસને કનાકુ પડે છે. વૃદ્ધાવસ્થાની દુર્ભગતામાં તેનો માનો લીધેલી વસ્તુઓ વગન પ્રંગન થઈ જાય છે અને મમતા તાજી ને તાજી હાયમ નદ છે તેની તે મનતાને બીજાને બદારનો ખોરાક ન મળવાથી છેવટે અંદરજાને મનને જ ઉખલા કરે છે. જે ઉખપર બેસે છે, તેને જ દાપે છે. જે મનમા નિવાસ કરે છે, તેના જ લોહીને ચૂંચે છે. હૃદયને બાળે છે અને અત્યાંત ક્રિષ્ણ કરે છે. હૃદય પ્રુણનો યોગ હાય અને તેની માની

લીધેલી વસ્તુઓ છુટી લેવા કે તેમાંથી ભાગ પડાવવામાં સામી બાબતોનાં
 માણસો ન કાવે, તોપણ બ્યારે મૃત્યુનો અનિવાર્ય હુમલો થશે ત્યારે તો
 નિશ્પાથે તે વસ્તુઓને છોડ્યા વિના છૂટકો જ નથી. આ વખતે પણ જો
 મમતાનું મૂળ હૃદયમાંથી ઉખડી ગયું નહિ હોય તો મરનારને મોતની પીડા
 કરતાં પણ મમતાની પીડા વધારે ખમવી પડશે અને પરિણામે હાથમાં
 કંઈ પણ નહિ આવે. હસતાંએ પરાણો અને રોતાંએ પરાણો એ કહેવતની
 માફક મોતશ્વી હુંટારાના દબાણથી એક એક વસ્તુને કબજે મૂકવો તો
 પડશે, પણ મૂકતી વખતે તેની આંખમાંથી અશ્રુધારા છૂટે છે. હાય ! હાય !
 આ મારી હવેલી, મારી વાડી, મારી ગાડી, મારી લાડી, મારો માળા,
 મારા હાર, મારા હાથી, મારા સાથી, અરેરે ! આ સધળું મારે મૂકવું પડે
 છે. આમ હાયવોય કરતાં ખૂબો પાડતાં માથું પછાડતાં તેના બહાલા પ્રાણ
 દેહને છેલ્લી સલામ કરે છે અને હાથ ભોંયે પડે છે. મનની આશા મનમાં
 રહી જાય છે અને સંચિત કરેલી સંપત્તિ બીજાને સ્વાધીન થાય છે. તેની
 સંપત્તિ અને સઘળા સાથીઓ આ લોકમાં રહે છે અને માત્ર મરનાર આત્મા
 એકલો જ પરલોકનો પ્રવાસી બને છે. આવા બચાંકર સમયમાં સઘળાઓ
 તેનો સાથ મૂકી દે છે, ત્યારે માત્ર એક ધર્મ, અધર્મ, પુણ્ય, પાપ તેની
 સાથે જાય છે. ગ્રંથકાર સમજાવે છે કે હે બાહ ! જો મમતા મોત વખતે
 સર્પની માફક ત્હારા હૃદયને કાંપશે, રડાપોટ કરાવશે, મહાદુઃખદાયક થશે,
 તે મમતાને થોડે થોડે કમી કરતો જા. જુવાનીમાં નહિ તો વૃદ્ધપણમાં તો
 તે મમતાને તદ્દન દૂર કર, નહિતો હાથનાં કર્વી હેથે વાગશે, ત્હારી
 યોગાની જ મમતા ત્હને દુર્ગતિમાં ખેંચી જશે, માટે મમતાને દૂર કરી તેને
 સ્થાને સમતાનું સ્થાપન કર. માત્ર એક અક્ષર જ બદલાવવાનો છે. 'મ'ને
 સ્થાને 'સ' કરવાનો છે. (૨૬).

અન્તે નિઃસહાયતા ।

તવ કિલ વિલપન્તી તિષ્ઠતિ સ્ત્રી મૃદાશ્રે ।

મચલતિ વિશિશ્વાન્તં સ્નેહયુક્તાપિ માતા ॥

સ્વજનસમુદયસ્તે યાતિ નૂનં વનાન્તં ।
તત્તુરપિ દહનાન્તં નિઃમહાયસ્તતસ્ત્વમ્ ॥૨૭॥

સ્વાર્થમયઃ સ્ત્રોતસંવન્ધઃ ।

દ્વિરદગમનશીલા પ્રેમલીલા કિલેયં ।
તવ હૃદયવિરામા કેલિકામાતિવામા ॥
દ્વિ જતુપિ સદાપ્યાસ્વાર્થમિદ્ધેઃ સખી તે ।
મૃતિમુપગતવન્તં સાશ્રયેન્નો ક્ષણં ત્વામ્ ॥૨૮॥

અન્તે નિઃસહાયતા.

અર્થ—જે સ્ત્રીને તું પોતાની માની પ્રેમ રાખે છે તે ત્હારી સ્ત્રી
મૃત્યુ વખતે વિલાપ કરતી કરતી ધરને ખૂંચે બેસી રહેશે. ત્હારા ઉપર સ્નેહ
રાખનારી ત્હારી માતા પણ ધરથી બહાર નીકળી શીડીમુધી ત્હને પટ્ટોંચા-
ડવા આવશે પણ ત્યાંથી પાછી વળી જશે. ત્હારાં કુટુંબીઓ અને સગવડ-
વંદાલાં દૈવ્ય આશ્રય આવશે તો કમસાનભૂમિપરત આવશે પણ ત્યારપછીનો
સાથ નહિ કરે. અરે! બીજાની તો સા વાત કરી પણ જે આ ત્હારૂં યરીર
છે, જેનો સંબંધ અતિ નિઃકરો છે, બીજા બધી વસ્તુઓ કરતાં જેનો સહ-
વાસ ત્હારી સાથે વધારે વખતનો છે, તે યરીર પણ શું ત્હારૂં મરણું છે ?
નહિ જ. તે પણ કમસાનભૂમિમાં બળીને ખાખ થઇ જતાં છે. ત્હારે તો
એ બધાથી વિખૂટા પડીને નિઃસહાયપણે એકાદી જ જવાનું છે. (૨૭).

સ્ત્રીનો સંબંધ સ્વાર્થમય છે.

હે બદ ! ત્હારી સ્ત્રી જે ત્હને પત્ર લાવે છે, તું કડુ વચન કહે
તોપણ તે સાંભળીને સદન કરે છે અને પ્રેમભાવ દર્શાવે છે, ત્હારા મનને
અનુસરીને વર્તી દૈવને પ્રમોદ ઉપભવે છે, અનુકૂળ ચેષ્ટા અને દારનાવર્યા
ત્હારી ખતોલામના પડી કરે છે, તે બધું સને લીધે ? તે તું બધું છે ? શું

અંતરના પ્યારને લીધે ? ના. ના. સ્વાર્થમય પ્રેમને લીધે તે બધું દેખાય છે. જ્યાંસુધી તું તેને મ્હોંમાંગી વસ્તુ, વસ્ત્રો, આભૂષણો લાવી આપે છે, ત્યાંસુધીનો તે પ્યાર છે. જ્યારે ત્યારા તન્મનો તેનો સ્વાર્થ સંધાઈ રહ્યો એટલે સમજ કે પ્રેમનો પણ અંત આવી રહ્યો. ચાલુ જન્મમાં પણ જ્યારે સ્વાર્થસુધીનું જ સગપણ દેખાય છે, ત્યારે તે સ્ત્રી પરબવ જતાં એક ક્ષણ પણ આશ્રય આપશે એવી આશા રાખતી તદ્દન મિથ્યા છે. (૨૮)

વિવેચન—આગમના કાવ્યમાં જે મગતાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું, તે મગતાનાં પત્રોનો સંબંધ કયા પ્રકારનો છે, તે આ જે કાવ્યમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. એક જીવનો બીજા જીવોની સાથે જે સંબંધ બંધાય છે તે જો પ્રકારનો છે. એક જન્મ સંબંધ, બીજા જૈમિજીક સંબંધ. જે કુળમાં જન્મ ધારણ કર્યો તે કુળના માર્ગસોની સાથે મા, બાપ, ભાઈ, બહેન વગેરે સંબંધ પહેલા પ્રકારનો છે, ત્યારે સ્ત્રી અને તેનાં સંબંધીઓની સાથેનો સંબંધ બીજા પ્રકારનો છે. મિત્રતા-દોસ્તી પણ આ પ્રકારમાં સમાય છે. જીવ એકલો હોવા છતાં અનેકતાની પ્રતીતિ થાય છે. તે એમ માનીને આશ્વાસન લે છે કે કાંઈ ફિકર નહિ, હું એક નથી પણ આ બધાં સંબંધીઓ મહારાં છે. મહાઈ મહોદું કુટુંબ છે. આવી માન્યતા ઉપર કહેલા સંબંધને લીધે છે. આ સંબંધમાં જીવને એક જાતની મધુરતાનો આસ્વાદ થાય છે. એ સંબંધથી એક પ્રકારની મગરૂની આ જીવ માની લે છે. આ સંબંધની મધુરતા રમણીયતા સ્થાયિતા કેટલે અંશે છે તેનો વિચાર આ કાવ્યમાં દરવામાં આવ્યો છે. ગ્રન્થકાર જણાવે છે કે મા, બાપ, ભાઈ, બહેન, સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી, વગેરે અંદરનાં સંબંધીઓ અને મામા, માસા, કુવા, વેવાઈ, જમાઈ, વગેરે બહારનાં સંબંધીઓનો સંબંધ કેટલેક ઠેકાણે અલખત રમણીય ભાસે છે, પણ ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ ઉડા ઉતરીને વિચાર કરીએ છીએ તો આ રમણીયતા વાસ્તવિક જણાતી નથી. માતાપિતા પુત્રનું પાલન કરે છે. પુત્રની સગવડ માટે કેટલીક મુશ્કેલીઓ પોતાને શિર વહારી લે છે. પૈસા ખર્ચીને ભણવા વગેરેનાં સાધનો પૂરાં પાડે છે. લગ્ન સંબંધે થતો ખર્ચનો ખોળે પણ ઉપાડી લે છે. એ બધું ખર્ચ, પણ આમ

દરવામાં માઆપને પ્રેમી કરનાર શું માઆપની સ્વામાવિક ધૂંગ છે, કે પુત્ર પિતાનો સંબંધ છે, કે અન્ય કંઈ છે? દેખીતી રીતે તો એમ જણાય છે કે કુદરતી પ્રેરણાથી જ માઆપ પુત્રનું પાલન કરે છે અને પુત્ર પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ પણ કુદરતી જ છે, પણ ખરી રીતે જોતાં કુદરતી પ્રેમ અને કુદરતી સંબંધના પાછાનો પાછળ ગુપ્ત રીતે સંતાપ રહેલો સ્વાર્થ છે. માઆપ એમ સમજે છે કે આ પુત્ર મોટો થશે ત્યારે અમારું પાલન કરશે, અમને કમાઈને ખરચાશે, અમારી પાછળ ખરચ ખુટશે કરશે, અમારું નામ કામ કરશે, આથી આવી અનેક જાતની આશાઓ સંધા કરવાના સાધન તરીકે પુત્ર છે, એમ માની લીધું છે અને આ માન્યતા છે. ત્યાંસુધી જ તે સંબંધમાં મીઠાસ રહે છે, પણ જ્યારથી તેઓને એમ સમજવામાં આવી જાય કે “આ પુત્ર કપુત થશે, અમારું પાલન નહિ કરશે, અરગાં લક્ષણોવાળો હોવાથી અમારું નામ બદનામ કરશે” ત્યારથી માઆપનો, પુત્ર પ્રત્યેનો પ્રેમ શું કામ રહેશે? કુદરતી સંબંધમાં મીઠાસ રહેશે? નહિ જ. એક ક્ષણ પણ નહિ રહે. સ્વાર્થની માન્યતા તુટી કે ખેલ ખલાસ થયો. કુદરતી પ્રેમનો પાંદો તે જ ક્ષણે ઉડી જાય. તેથી જ રીતે પુત્રને પણ અમુક સ્વાર્થ રહેશે ત્યાંસુધી રમણીય પ્રેમ દેખાયો. બસ, આ જ રીતિ. સંધાનાં સંબંધોને એકસરખી રીતે લાગુ પડી શકશે, કેમકે પુત્ર અને માઆપના, સંબંધ કરતાં ખીલે કોઈ અધિક સંબંધ નથી, તે પણ કેટલીક રીતે સ્વાધિક સંબંધ તરીકે સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે તેના કરતાં ઉતરતાં ખીલું સંબંધોના પ્રેમની તો થી વાત કરવી? બ્યવદારમાં બનતા સ્વાર્થ પ્રેમના અનેક દાખલાઓ જોવા સાબળવામાં આવે છે અને તે દરેકને લગભગ જણવામાં હશે તેથી અત્રે દાખલા દેવાની જરૂર જણાતી નથી. માત્ર એક દાખલો અત્રે બસ થશે.

દર્શાવ—કુંદનપુર સહેરમાં એક લક્ષાધિપતિ શાહુકારને એક પુત્ર અને એક પુત્રી એમ બે હરજંદ દત્તાં. પુત્રનું નામ કહીરચંદ અને પુત્રીનું નામ ચંદા હતું. શેઠની સારી જહોજલાલી હોવાથી પુત્ર અને પુત્રીને થોડા વયમાં સારે ઠેકાણે પરણાવ્યા. કેટલાક વખત પછી

શેઠ પરશોદવાસી થયા અને ધરતો કારભાર ફરીચંદના હાથમાં આવ્યો.
 પુન્યની અગ્નિ લીલા છે. માણસની દશા હમેશ સરખી રહેતી નથી. એક
 દિન રાત્રી તે બીજો દિન રોકે એવા દાખલા પણ હુલ્લ નથી. સૂર્યની
 એક દિવસમાં ત્રણ અવસ્થા બદલાય છે તો માણસની બદલાય તેમાં
 શી નવાઈ ? પિતા યુવરી ગયા પછી દિવસે દિવસે વ્યાપારમાં ધક્કો લા-
 ગવા માંડ્યો. આસામી ખાદ પડી. જેના હાથમાં તેના મ્હોંમાં ગ્રી-
 રીતે પેસાતો ધસારો ચતાં ફરીચંદભાઈની ફિક્કર વધતી ગઈ. એક દિવસ
 એવો આવી પુર્યો કે ફરીચંદભાઈ ખરેખર એક ફરીર જેવા જ બની
 ગયા. સંપત્તિ સર્વ ચાલી ગઈ. બરાબર સ્થાવર મીઠકત સઘળી ધરાણે મુકાઈ
 ગઈ. તે ઉપરાંત દરજ થઈ ગયું. થોડા વખતમુધી સગાંઓ તરફની
 સહાય મળી પણ તે ક્યાંમુધી ચાલે ? ગરીબાઈના વખતમાં સગાં પણ થોડાં
 જ રહે છે. આખરે ફરીચંદના ઘરમાં વસ્ત્ર અને અન્ન એ બંને ચીજો
 વગી પડવા માંડી. લુગડાને હજી પણ ચાગડથીગડ થાય, પણ પેટ
 ધીમડું દામ આવતું નથી. જૂપ અને દુઃખથી દંટાળી જઈ સ્ત્રીને પિયર
 રવાના કરી ફરીચંદ પરદેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું. જેને થોડા દે માડી વિ-
 આસતું નહિ, તેને આજે લાખી મુસાફરી પણ પગે કાપવાનો વખત આ-
 હા દેવ ! તારી ગતિ અગ્નિ તરફની છે. ખરેખર, વખતની બલિહારી
 માણસ તેવું નામ કે જેને જેવો વખત આવે તેને અતુકળ થઈ
 ફરીચંદના ધરીર ઉપર હવતરોની દિશ્મતનાં ગરીબાન વસ્ત્રો અને લા-
 દિશ્મતના હારો અને માળાઓ રહેતાં હતા, પણ આજે તો ફાટ્યાં
 એક બે ચિથરા જેવાં લુગડા તિરાપ ફરું નથી. ફરીચંદના મનમાં
 થયો કે સ્ત્રીમાં બહેનનું નામ આવે છે તેની સ્થિતિ પણ ઘણી
 થોડા દેરમાં છે પણ પરદેશ જવાનું છે તો બહેનને મળતો જઈ-
 તો પણ આશરો મળી જાય, એમ ધારીને બહેનના ગામનો રસ્-
 તોમાં આવી ગરીબ સ્થિતિનાં શરૂ થયે લુગડે પેસાવણી બે-
 ગણું તેને ધરમતરેડું લાગ્યું. આવી સ્થિતિમાં અને આદર મળ-
 તે વિશે તરફ વિચારે કરવા લાગ્યા ત્યારે શું ન જતું ? આદિય

હાવો ? ના ના, તેમ તો ન કરું. અધિષ્ઠી આપને બેઠો મળ્યા
 વગર એમ ને એમ તો ન કરું. કંઈ નહિ. જેથી રિયલિટ તે પ્રમાણે બનેલું.
 એમાં શરમ શાની ? એમ બનેલું સંદેશ હશે બેઠોને ધીર બાલુ પડેલો.
 આ વખતે શરીરચંદના શરીર ઉપર એક છાત્ર પિટીયું, મનુષ્ય માર દેખાણે
 વિગ્રહવાળું અંતરજી અને સાથે એક વિંચકા જેથી પાપથી બાંધી
 હતી. પગમાં પગરમાં દલાં નહિ, તેથી પગ શુદ્ધિથી ધૂન-રજાથી ખસ-
 ડાયલા દલા અને એક કાવચો દતેલ, તેમાં ધોડો ધણે સામાન હતો. લકમી
 મન તેની સાથે તેજ મનુ રજુ હતું. વળી રસ્તાની મુશ્કારીમાં મોડું જન
 રજાથી ખસારેલું હતું, તેથી તેનો દેખાવ મનુ મરીનાઇતરેલો લાગતો
 હતો. શરીરચંદની બેઠેન ચંદાને આ દેખાવ જનુ સરમાવનારો સામ્રો ધણે
 વરમે બાધના મેળાપથી ધણી ખુલાલી કરી નોંધ્યો, તેને જાણે બેઠેનના
 મનમાં તિરસ્કાર છૂટવા લાગ્યો. અરે પિટયો જૂખનારસ જેવો મિખારી
 થઈને આંદિ ક્યાં આવ્યો ? ઝઢારી બેઠેનપણીઓ અને ઝઢારા બાઈતરીકે
 જોળખશે, તો ઝઢારી દેટલી દલકાઇ થશે અને મને કેટલું સરમાવા જેવું
 થશે ? આ મિખારી આંદિથી તરત રવાના થઇ જાય તો હીક, જો એને
 ખાવા પીવાનું સાઈ સાઈ મગશે અને આદર સત્કાર મગશે, તો તે આંદિ
 જ પાપો રહેશે, ઝેડાઈ થર ઊઠશે નહિ, માટે એનું અપમાન કરવું કે
 નથી જાતી પસાવન કરી જાય. આવા ઉદ્યારો બેઠેનના મોહામાંથી નીકળ્યા.
 શરીરચંદ ધરમાં આવ્યો તો ખરો પણ કોઇએ તેને 'આવો બેસો' એટલું
 પણ કહ્યું નહિ. સગી બેઠેન તરફથી સત્કાર ન થયા ત્યાં બીજા તરફના
 સત્કારની થી આશા રખાય ? બાઇ વગર બોલાવ્યો એક ખાટલા ઉપર
 બેસી રહ્યો. ધરના માણસો જધા જાળી ગયા ત્યાંથી પણ કોઇએ તેને
 જમવાનું કહ્યું નહિ. ગમે તેવો સહનથીલતાવાળો માણસ હોય, તોપણ
 આવા અનાદરથી મનને બેડ તો થાય જ. શરીરચંદ બેડ સાથે વિચાર
 કરતો હતો કે આના કરતાં આંદિ ન આવ્યો હોત તો સાઈ, અરે ! મેં તો
 આંદિ બેઠેનની રિયલિટ સારી છે તેથી કંઈક આગ્રમ મગશે એમ ધાર્યું હતું
 તે આશા તો દૂર રહી પણ આપાસન સરખું પણ ન મળ્યું. હા દેવ ! હા

નસીબ ! કોઇનો દોષ નથી, મારી દશાનો જ દોષ છે. નહિતો આપની આટલી મીલકત શું કામ ચાલી જાય ? અરેરે ! આવા જીવતર કરતાં મોત શું ખરાબ ? હે હંસ ! હે પ્રાણ ! આ દુઃખી અને દુર્ભાગી શરીરમાં પડ્યા રહેવું તમને કેમ ગમે છે ? આમ અફસોસ કરતાં ફરીરચંદ્રભાઈને કોઇએ બોલાવ્યો કે ચાલો જમી લ્યો. ભાઈ જમવા ગયો પણ ત્યાંએ અપમાન. સારા સારા બોજનની આશા રાખી હતી પણ તે ક્યાં તેના ભાગ્યમાં હતું ? તેના નસીબમાં તો ખાટી છાશ અને રોટલો એ બે જ વાનાં હતાં અને તે પણ નોકર ચાકરની પંક્તિમાં. પૈસાવાળી બહેનના ઘરમાં ઘણું વરસે આવેલા ભાઈની આવી સરમરા કાંઈ થોડી દુઃખદાયક ન ગણાય, પણ શું ઉપાય ? બિચારા ગરીબ ફરીરચંદ્ર શું બળ ? આંહિ કોણ તેના સગો ? બહેનનો પોતે પૈસાવાળો થઈ ઠાકમાઠ કરી આવ્યો હોત તો સગી થાત. વાચક ! સંસારનાં સંબંધીઓના સંબંધ કેવા પ્રકારના છે, તેવું બરાબર આંહિ નિરીક્ષણ કરજો. ભાઈ જમતો હતો ત્યારે બહેન તો ક્યારનીએ જમીને અંદરના ઓરડામાં પક્ષંગ ઉપર પોઢી ગઈ હતી. વધારે જોઈએ તો માંગી લેજો એમ કહેનાર પણ ત્યાં કોઈ નહોતો તો આગ્રહ કરનારની ક્યાં રાહ જોવી ? ! ગુસ્સા અને ખેદને દુર્બળતાના પડ નીચે દબાવી ફરીરચંદ્ર હાથ ધોઈ એક બાજુએ પડેલા ખાટલા ઉપર થાક ઉતારવાને સૂતો. ખેદ અને દિલગીરીના વિચારોમાં કંઈક ઉંઘ આવી. કલાક બે કલાક પછી જાગ્યો, ત્યારે સામેના ઓરડામાં ચંદા અને તેની બહેનપણીઓની મિજલસ જમી છે. હાસ્ય વિનાદની વાતો ચાલી રહી છે. તેમાં એક સખીએ પૂછ્યું કે આ સામા ખાટલા ઉપર બેઠેલો પ્રાણી કોણ છે ? ચંદાને જવાબ આપ્યા વિના છૂટકો નહોતો. ખંડે બોલતાં શરમ આવતી હતી, તેથી કહ્યું કે એ મારા પીયર તરફનો માણસ છે. ખીજી સખીએ કહ્યું કે શું તમારો સગો છે ? ચંદા બોલી ના. ના. સગોગણો કાંઈ નહિ પણ આગળ મારા આપના ઘરમાં ચુલાકુંડળ (રસોઇઓ) હતાં, એટલે મારા આપના ઘરનો નોકર છે. આ શબ્દો ફરીરચંદ્રે કાનોકાન સાંભળ્યા. હવે તેને એક ઘડી પણ આંહિ રહેવું મુશ્કેલીમયું લાગ્યું. તે તરત ત્યાંથી ઉડ્યો. પોતાનો કોયળો ખમ્મે નાંખી તે આલસો થયો, પણ

કાંઈએ તેને પૂછ્યું નહિ કે અત્યારે ક્યાં જશો ? કૃષીરચ'દને વધારે અરસોસ
તો એ થતો હતો કે બહેનને કું' ઘણી હોંશથી મળવા આગ્યો તે બહેને
મને બોલાવ્યો નહિ, શ્રેમ કુચગના સમાચાર પૂછ્યા નહિ, મારી હાલત
વિષેની કશી સનગીત કરી નહિ અને મારા સામું પચ્ચ જોયું નહિ, હશે,
હવે અરસોસ કર્યો છા કામનો ? મરીબનો બેલી પરમેશ્વર છે મારે તેના પર
આધાર રાખી દેવ દોરી જાય ત્યાં જવું એવા નિમયથી તેજે પોતાની મુસા-
ફરી આગળ લાંબાવો. કોઇ દેશાવરમાં નીકળી ગયો, ત્યાં પુણ્યનો સિતારો
ઉઠ્યો. દિવસે દિવસે દ્રવ્યમાં વધારો થતો ગયો. પાંચ દશ વરસ ત્યાં ગાંધ્યાં
તેલકામાં સારી રીતે હદમીનો સંચય થયો. સ્વદેશ તરફ તે પાછો ફર્યો.
જે વસ્તામાં બહેનનું ગામ આવે છે તે જ રસ્તો આવી ચડ્યો. આ વખતે
કૃષીરચ'દ રોકે એટલા નહિ, પણ રસાલા સાથે હતા. જે ચાર નોકરો એક જે
સિપાઇઓ ગાડી ધોડા સાથે કાઢ્યા હતા. બહેનનું ગામ આવ્યું ત્યારે
ગામમાં ન ગયા પણ તળાવની પાળે ઉતર્યા. પનીયારી બાઇઓએ રોકેનું નામ
કામ પૂછી અંદાજાવેને ખજર પડેલાકા. બાઇના કાઢ્યા અને મીઠાતા-
ધના ખજર સાંભળી અંદા બાઇને મળવા અને તેડવા જવાની ઉતાવળ કરવા
લાગી. સારા લુગડાં પહેરી જે ચાર સખીઓ અને નોકર આકરોને લઇ અંદા
તળાવની પાળે આવી. બાઇને મળી, એવારણ્યાં લીધાં અને કાપું: બાઇ! આ
બહુ સાઈ કર્યું ! આંહી માઈ ધર છે તેની તમને ખજર નહિ હોય કે
આંહી તળાવની પાળે ઉતારો કર્યો ? શું અમારી લાજ સુમાવવી છે અને
મજકરી હસવરી છે ? બાઇ ! તમને આરસો પણ વિચાર થયો નહિ ? તમે
પેસાવાળા છો તો અમારે ધરે પણ જર બાજરીના રોટલા મળી રહેશે,
માટે હવે હાનામાના ચાલો ઘેર. બાઇએ કહ્યું. બહેન! હું એકસો નથી
પણ આટલા બધા માણસો મારી સાથે છે. આટલો બધો સરસામાન છે
તે બધું ક્યાં ઠેરવવું ફેરવવું ? મારે હમણું માર હર વળી બીજી વખત હું
મારી જાણ.

અંદા—વાદરે લાઇ વાદ ! બહેન હવે દયા તો બહુ રાખો છો.
પણ બાઇ ધિર નહિ. પરમેશ્વરની મદદ છે. તમારા પ્રવાસે રોટલા પાણી

સુખી છઇએ. તમારા આવવાથી કંઇ ઘટી જાય તેમ નથી. માટે હવે આગ્રહ કરવો નહિ. ના પાડશો તો મારા ગળાના સમ છે. તમને જમા-કયા વિના અન્ન ખાવું હરામ છે.

ક્રીડારચંદ શેઠ મનમાં વિચારવા લાગ્યો: તે પણ દિવસ હતો અને આજનો પણ દિવસ છે. કંઇ નહિ. બહેન આટલો આગ્રહ કરે છે તો આલો. સરસામાન અને નોકર ચાકર સાથે શેઠ ચંદાને ઘેર આવ્યા. આજે ચંદાના હર્ષનો પાર નથી. ભાઇની સરભરામાં જે ચાર માણસોને ખાસ દામે લગાડી દીધા. જે ચાર દાસીઓ રસોઈના કામમાં વળગી ગઇ. એક તરફ ગરમ પાણી થાય છે. બીજી તરફ મર્દન કરનારા શેઠને શતપાક સહસ્રપાક આદિ તેલથી મર્દન કરે છે. સ્નાન કરાવે છે. જમવાનો સમય ચતાં રૂપાના પાંટલા અને રૂપાના બાજેઠ ઉપર સોનાની થાળીઓ અને સોનાના વાડકા ગોઠવાઇ ગયા. શેઠ જમવા બેઠા. બહેન મોતીનો ભર્યો પંખો હાથમાં લઇ ભાઈના ઉપર પવન નાંખે છે. નવ નવી રસોઈ પીરસાય છે. આ બધું જોઇ ક્રીડારચંદ શેઠ તો વિચારમાં મગ્ન થઇ ગયા કે આટલું માન કેને મળે છે? હું તો એ ને એ છું. માત્ર સારાં લુગડાં અને દાગીના પહેરેલાં છે એ વિશેષ છે. ત્યારે આ માન મને નથી મળતું પણ દાગીનાને મળે છે. બહેન જાણતી હશે કે ભાઇ પહેલી વાત ભૂલી ગયો હશે. પણ એ ભૂલાય તેડું ક્યાં છે? પિરસાએલ ભોજનમાંથી કોળીયો લીધા પહેલાં શેઠ હાથમાંથી દાનમાંથી અને ડોકમાંથી ધરેણાં ઉતારી ઉતારી થાળીમાં મૂકવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે અરે હાર! અરે માળા! અરે કણ વેઠ! તમે આ જમો. આ બધું તમારે માટે છે. મને પણ તમારે પ્રતાપે મળે છે. ચંદા ભાઈને કહે છે કે ભાઇ આ રીતિ તે ક્યાંથી? આમ ચાળા કેમ કરો છો? ભાઇએ કહ્યું: બહેન! આ ચાળા નથી પણ ખરેખર છે. આટલું બધું માનપાન આ વસ્તુ એને મળે છે-મને નથી મળતું. હું તો એનો એ જ છું. સાંભળ-

દામે આદર દીજએ, દામે કીજે દામ;

પહેલે ફેરે આપીયું, ચૂલાકુંઠણ નામ.

બહેન! હું તો એ જ ચૂલાકુંઠણ-રસોઈઓ ભિખારી છું. દય વરસ

પહેલાં અપમાન હું નિસરી ગયો નથી. જન્મ તેમાં કંઈ લાભ દેતો નહોતો. મારું કહેવું જ સાં. આથી ચંદ્રાબેંદી પડી ગઈ અને અરિચ્છરીજનના મારે ક્ષમા માગી. બાપએ ક્ષમા આપવાની સાથે સારી રકમ બંદેનને બહોંભાઈ આપી. બંદેન થઈ આમદથી એ દિવસ બાપને રોડી વિરાલ થઈ. દરેક દેશએ પ્રાયઃ આવી જ સ્વાયંત્રી બાજુ દોષ છે. સ્વાયં દોષ તો બા-
પને બંદેન અને બંદેનને બાપ, સ્ત્રીને પતિ અને પતિને સ્ત્રી, મામાએ પુત્ર અને પુત્રને મામાપ, પણ સ્વાયં ન દોષ તો કોણ બંદેન અને કોણ બાપ, કોણ પતિ અને કોણ સ્ત્રી, કોણ મામાપ અને કોણ પુત્ર, કોણ શેઠ તે કોણ નોકર! સખળો ગંતાર સ્વાયંદૃષ્ટિમાં સપડાયો છે. તો પછી કોણ કોની આઠ ધરતી? વખત પડે કોઈ કામ નહિ આવે. કોઈ પણ નિવસને અપવાદ તો હોય છે જ, તેથી વગર સ્વાયં કામ કરે એવા માણસો નથી જ એમ તો કહી શકાય નહિ. પણ હોય તો તે બહુ જ વિરલા સોમાં એક કે દુ-
બારમાં પાંચ. કોઈ પણ વિશવર્તુ સમર્થન કરવામાં તેની મજબૂરી થાય નહિ, તેથી જ જેની બહુલતા છે. તે ઉપર લક્ષ્ય આપીને હશેવામાં આર્થ્ય છે કે સ્ત્રી પુત્ર વગેરે સ્વાયંધર્મનત સગાં છે." તુષ્યતુ વુર્જનઃ " એ ન્યાયે કદાચ થડીબર માની લઈએ કે આપણાં સગાંબંધાં સંકટને વખતે આપણને સહાય કરે છે. પણ મંથકાર એમ પૂછે છે કે બધે તેઓ દમણાં તમને સહાય કરે પણ જ્યારે મોત આવશે તે વખતે કયો સગો બચારી લકરો, કે પરબોહ-
પ્રયાણમાં સાથી બનશે? ત્યારે તો સખળા ત્હારાથી છૂટા પડી જશે. સ્ત્રી તો ધરના ખૂણમાં બગાડને રોશે, માતા શેરીસુધી આવશે, સંબંધીઓ સ્મશાન-
સુધી આવશે અને બીજાની તો શી વાત કરી પણ જે આ ત્હારો બંધાનામાં બંધાશે દેહ તે પણ સ્મશાનમાં જ રહેશે-ત્હારી સાથે આવવાનો નીતી. તું જેમ આવ્યો એકલો તેમ જવું પણ એકલાને જ પડશે. (૨૭-૨૮)

મિત્રાણામસહાયતા ।

વિપુલવિભવસારં રમ્યહારોપહાર—

મસકૃદપિ ચ દત્ત્વા તોષિતા યે સત્લાયઃ ॥

અતિપરિચયવન્તસ્તેપ્યદૂરં વસન્તો ।

મયદમરણકાલે કિં મવેયુઃ સહાયાઃ ॥ ૨૯ ॥

મિત્રોની અસહાયતા.

અર્થ—જે મિત્રોને સારમાં સાર ખુબજ વૈભવ આપીને કે સારા સારા હાર અને માળાઓની બક્ષીસ કરીને વારંવાર ખુશ કર્યા છે, જેમની સાથે લાંબા વખતનો પરિચય છે અને ગાઢ સંબંધ છે તે મિત્રો અંતકાળની માંદગીને વખતે નજીકમાં નજીક બેઠા હશે તોપણ શું તેઓ ત્હારું દુઃખ પોતાની ઉપર ઝેરી લઇ લેને સહાય આપી શકશે કે પરમવે જતાં ત્હારા સાથે કરશે? નહિ જ. જીવનનો અંત આવતાં મિત્રોની મિત્રતાનો પણ અંત આવી જશે. ખાત્રીથી તું મानी લે કે આખર તું એકીલો છે. (૨૯)

વિવેચન—ઉપરના કાવ્યમાં મૈત્રીના સંબંધની વિચારણા કરી આખર તેની સહાયતાનો પણ અભાવ બતાવ્યો છે. સાધારણ રીતે મિત્રો ત્રણ પ્રકારના છે: કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને ઉત્તમ. જે મિત્રો પોતાના મિત્રની પાસેથી કંઈક સ્વાર્થ સાધવાનું હોય ત્યાંસુધી પ્રેમભાવ દર્શાવે, દેવાની નહિ પણ મિત્રની પાસેથી કંઈ ને કંઈ લેવાની જ આશા રાખે, ઉપરથી મીઠું મીઠું બોલી અંદરથી સ્વાર્થ સાધવાનાં કાવત્રાં ચાલુ રાખતા હોય, ગુણને બદલે અવગુણ કરે, એવા પ્રકારના મિત્રોને અધમ-કનિષ્ઠ મિત્રો કહી શકાય.

દૃષ્ટાંત—વામદેવ અને રૂપસેનની મિત્રતા આવા જ પ્રકારની હતી. વામદેવ બ્રાહ્મણપુત્ર અને રૂપસેન વલ્લિકપુત્ર હતો. જંનેનાં ઘર પાસે પાસે હોવાથી ન્હાની-ઉમરથી તેઓની મિત્રતા બંધાઇ હતી. જંને જણ સાથે સાથે એક સ્કૂલમાં ભણતા, તેથી જંનેનો સહવાસ સારી રીતે રહેતો. નિશાળથી છૂટ્યા પછી પણ જંને જણ એક ઠેકાણે બેગા મળી બેસતા. તે જંને મિત્રોના કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ નજાણી હતી. મ્હોટા થયા પછી જંને પોતપોતાની જ્ઞાતિમાંથી સાધારણ કુટુંબની કન્યા સાથે પરણ્યા ખરા પણ કુટુંબનો નિર્વાહ ચાલે તેટલી કમાણી ત્યાં નહોતી, તેથી વામદેવે રૂપસેનને કહ્યું કે આપણે ક્યાંક પરદેશમાં નિકળી જઇએ. પરદેશ સિવાય પૈસા

અને ખરાબ ચિતવતા હોય, તોપણ શું થયું ? જેમ જેમ વામદેવ ઇચ્છા કરતો તેમ તેમ રૂપસેનને તો લાભ જ મળતો ગયો અને તે વામદેવને પણ મદદ આપતો રહ્યો. વામદેવની કપટકળાથી આજસુધી પણ રૂપસેનને તેની આંતરિક અસૂચા જાણવામાં આવી નહોતી. બહો માણસ બધાને ભલા જ જુએ છે અને ખૂંસે માણસ બધાને ખૂંસ જ જુએ છે, એ એક સામાન્ય નિયમ છે. વામદેવને આટલા વખત રૂપસેને મદદ કરી ઉપકાર કર્યા છતાં તે રૂપસેનની કંઈ ને કંઈ ખામી જ જોયા કરતો. એક દિવસ રૂપસેને વામદેવને બોલાવી કહ્યું, મિત્ર ! દેશમાંથી તેડાવવાના ધણા સંદેશા આવે છે અને આપણને દેશ છોડયે પણ ધણો વખત થયો માટે હવે સ્વદેશ તરફ જઈએ. વામદેવે કહ્યું કે ભાઈ ! તારે દેશમાં જતું હર્ષ-ભરેલું છે કારણકે તને સારી રીતે પ્રાપ્તિ થઈ છે, પણ હું શું ધારી દેશમાં આવું ? આટલા વરસ પરદેશ કહાડ્યાં પણ હજી ખીસું ખાલી જ રહ્યું છે, ત્યાં જતાં માખાપ અને ગામના માણસો પૂછે તારે જવામ શો આપવો ? દરિદ્રતા લઈને શું દેશમાં આવું ? તું ખુશીથી જા. હું તો હમણાં નહિ આવું. રૂપસેને કહ્યું, મિત્ર શોય કર નહિ. મને પ્રાપ્તિ થઈ છે, તેમાંથી હું તને પણ આપીશ. એમ માનીશ કે મને પાંચ હજાર ઓછા મળ્યા હતા. આપણે ભેગા આવ્યા હતા તેમ ભેગા જ જઈશું. તારે વામદેવે કયુલ કર્યું. અમુક દિવસે બંને મિત્રો દેશ તરફ જવાને નીકળ્યા. દેશમાં લઈ જવાને કેટલોક સામાન લીધો છે. રસ્તેનું સાધન ન હોવાથી તેમને પગ રસ્તે ગાડાથી મુસાફરી કરવાની હતી. રસ્તામાં આવતાં વામદેવના કુટિલ સ્વભાવ પ્રમાણે રૂપસેનનું સર્વ ધન પડારી લેવાની દુષ્ટ વૃત્તિ થઈ. રૂપસેનના હૃદયમાં તો મગે નહિ માટે આ જંગલમાં જ ક્યાંક તેનું કારલું દહાડી નાંખવું. તે ક્યાં અને કેવી રીતે તેનો પણ ઘાટ ઘડવા લાગ્યો. દરમ્યાન જંગલમાં ભે રસ્તા નીકળતા જોવામાં આવ્યા. વામદેવે સામાનનાં ગાંધાં એક માર્ગે રવાના કરાવી આ બીજો માર્ગ નજીક પડે એમ યુક્તિથી સમજાવી પોતે રૂપસેનની સાથે તે માર્ગે ચાલવા માંડ્યું. સાથેના માણસોને આશ અવગણવાના કરી જંગલમાં એકાગ્રની જગ્યા શોધી. વિસામને વિષે ત્યાં ઉતારે

ઉપકાર કરનાર ઉપકારીના તેણે પ્રાણ લીધા. રૂપસેનના શબને એક ખાડામાં ધક્કેલી દધ, તે ત્યાંથી ચાલતો થયો અને સામાનનાં ગાડાંને મળ્યો. ગાડાવાળાને અને માણસોને રૂપસેનના આગળ જવાની વાત સમજવી મુસાફરી આગળ લાંબાવી. રસ્તામાં જુના માણસોને રજ આપી પાછા વાળી નવાં ગાડાં અને નવા માણસો મેળવ્યા કે જેથી આ દોલત ખીજ કોઈની છે એમ કોઈને શક રહે નહિ. રૂપસેનની સર્વ મીઠકત પોતાની કરી લેવાથી અને પચાથી પાડવાથી ખુશ થતો વામદેવ પોતાને ઘેર પહોંચ્યો. મામાપ અને સગાંબહાલાંઓને મળ્યો. તેની આટલી બધી કમાણીથી તેનાં સગાંબહાલાં તેને ઘણા માનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યાં. વામદેવ પણ તેમની આગળ પોતાની હુશિયારીની અને વ્યાપારની બનાવી બનાવી વાતો કરવા લાગ્યો અને પોતાની બહાદુરી જણાવવા લાગ્યો. રૂપસેનનાં માવિત્રો વામદેવના આવવાના ખબર સાંભળી પોતાના પુત્રના સમાચાર લેવાને વામદેવની પાસે આવ્યાં. વામદેવે પ્રણામ કરીને કહ્યું: “ વડીલશ્રી! આપ રૂપસેનના સમાચાર પૂછવા આવ્યા પણ તે સમાચાર આપતાં મારા મનમાં ઘણો ખેદ થાય છે. મારો મિત્ર રૂપસેન અને હું સાથે પરદેશ ગયા, ધંધે વળગ્યા, પણ રૂપસેન ક્યાંય ફાળ્યો નહિ, કોઈ કેદાણે ટક્યો નહિ, મેં તેને ઘણી વાર મદદ કરી, છેવટ હું આંહિ આવવાને તૈયાર થયો તે પહેલાં તેને મારી સાથે આવવાને ઘણું કહ્યું. મારી મુડીમાંથી તેને આપવાને કહ્યું, પણ મારું કહ્યું માન્યું નહિ. છેવટે મેં પૂછ્યું કે તારે સમાચાર કંઈ આપવા છે? ત્યારે કહે કે હું કમાયો નથી તેથી શું સમાચાર આપું? બહુ બહુ કહ્યું ત્યારે માત્ર એટલું જ કહ્યું કે વા. રૂ. ધો. લ. એ ચાર અક્ષરો મારાં માવિત્રને સંભળાવજો. આટલું કહી તે ક્યાંય જતો રહ્યો તેનો કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. ત્યારે હું આંહિ આવ્યો. ”

આ ખેદકારક સમાચારથી રૂપસેનના કુટુંબમાં અશાંતિ ફેલાઈ. આટલાં વરસ પરદેશમાં ગાળ્યાં છતાં કંઈ કમાણી થઈ નહિ એ એક નિરાશા, તેની સાથે વળી કંઈ સમાચાર ન મોકલતાં તે ક્યાંય ચાલ્યો ગયો તેનો પત્તો નહિ, એથી સર્વને અતિ દિલગીરી થવા લાગી. છેવટ વા-રૂ-ધો-લ એ મર્મભરેલા અક્ષરોનો શો અર્થ થતો હશે તે જાણવાની ઉત્કંઠા થઈ. કંઈ

પણ સમાચાર ન મોકલતા માત્ર ચાર અક્ષરોનો સંદેશો 'કંઈ' પણ બેઠો બરેલો હોવો જોઈએ અને તે ઉપરથી વામદેવની વાત ઉપર પણ કંઈક ચક્ર દેખન થયે. રૂપસેન આવેા દુથીવાર છતાં તદન નિષ્કળ થાય એ વાત શંકા બરેલી લાગી. વ્યાપારમાં કેતોદર્ભદ થવાના આગમના સમાચારે તે શંકામાં વધારો થયો. ઉવરે રાજસભામાં જંઘ રૂપસેનના પિતાએ ચાર અક્ષરોનો મર્મભરેલો અર્થ સમજાવવાની દરખાસ્ત મુકી. રાજાએ પંડિતો બોલાવી તેના અર્થ જણાવવાની તાકીદ કરી. પંડિતો વિચારમાં પડી ગયાં. "વા-૨-ધો-લ" એવો કોઈ એક શબ્દ નથી, તેમ તે કોઈ સમસ્ત શબ્દ હોય તેમ પણ જણાતું નથી. આખરે એક વિદ્વાન કે જેને સામ્રાટ સરસ્વતી સંનિધ્ય હતી તેના જણાવમાં તે અર્થ આવ્યો અને તેણે રાજસભામાં તે શબ્દનો આ પ્રમાણે અર્થ કરી બતાવ્યો:—

અનુષ્ટુપ્ ।

વામદેવેન મિત્રેણ । રૂપસેનો યનામ્તરે ॥

વાર્તાનિપ્રાપ્ત્વર્ત્તેન । હશ્વલોભાગ્નિપાતિતઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ-‘વા’ એટલે વામદેવ, ‘૨’ એટલે રૂપસેન, ‘ધો’ એટલે ધોર નિદ્રા અને ‘લ’ એટલે લાખ રૂપીઆનો ભોમ. અર્થાત્-વામદેવ નામના મિત્ર વતની અંદર ધોર નિદ્રામાં પડેલ રૂપસેન નામના ચખસને નિદ્રાના પ્રસંગને લાભ લઈ લાખ રૂપીઆના ભોભે મારી નાંખ્યો.

શુભ બેઠ જાહેર થયો. રાજાએ રૂપસેન સંગથી હકીકત તેના પિતાને પૂછી તો તે વાત સઘળી મગલી આવી. નિશ્ચય થયો કે વામદેવે રૂપસેનની કમાણી પચાવવા ખાતર જંગલના એકાંત પ્રદેશમાં રૂપસેનનું ખૂન કર્યું છે. એ જ વખતે વામદેવને બોલાવવામાં આવ્યો. પૂછ્યું તો નાજુલ થયો. ધમકી આપી પણ માન્યું નહિ. સજા રીતે મારવામાં આવ્યો, ત્યારે સઘળું દખલ કર્યું. રાજાએ તેને દેહાન્તરિક્ષા કરી રૂપસેનની કમાણેથી મિલકત તેના આપને દેવચણી.

વામદેવ રૂપસેનનો મિત્ર હતો પણ તે સ્વાર્થી, યુજ્ઞ પજ્વાડે અવયુજ્ઞ કરનારો, મિત્રદોષી હતો તેથી તે અધમ મિત્રની ગણનામાં આવી શકે. યુજ્ઞ

દમી પદ સનઈ એને તો ખરમો નહિ પણ બીજી કાંઈ કાન હોતો અને ખરમ હતો માન્ય નેના સ્ત્રીઓ આવતો તો તે દિવસ તેઓ જેએનીમાં જતો હતો એ દિવસ તે દમીની ઘેર આવતો ત્યારે તેનું મોં પડી ગયું હતું, એવો ખરમો જતો હતો, ત્યાં ત્યાં નિસાસા નાંખતો હતો, આ એમને તેની કંઈકાં સ્ત્રીએ પૂછ્યું-

સુખની પહે મુખો, કદાચો બદન મગીન,
કદા બાંહે ગિર પડે, કદા ફિરીકું દીન.

તે સમજતી હતી કે ત્યારે એક દમી બોવાઈ ગયું હોય કે દેવાઈ ગયું હોય ત્યારે મારા કાંઈની આવી દશા થાય છે. એમ મારીને તેણે પૂછ્યું તેના જવાબમાં મુખમુલે કયું કે-

નહિ બાંહે ગિર પડે, નહિ ફિરીકું દીન,
દેતાં દીધે બિરકા, વહારો બદન મગીન.

અરે અહમદીન સ્ત્રી! તું દલ મને જોગખતી નથી ? મારી દીધેલી ગાંઠ છૂટે ખરી કે ? જેમ બહારની ગાંઠ ન છૂટે તેમ અંદરની ગાંઠ પણ શું છૂટેવાની હતી અને એમ હું કોઈને દમડી ચખાડું તેવો છું ? આ તો રસ્તામાં ચાલતાં એક ગૃહસ્થ બિખારીઓને અનાજ કપડાં વગેરે દેતો મારા જોવામાં આવ્યો, ત્યારથી મારા પેટમાં દુઃખવા આવ્યું છે. જેએની થઈ પડી છે. ખસ આવે મારે કંઈ પણ ખાવું નથી. ચાલો આજે નિદ્રા પણ આવવાની નથી તેથી હ્યાંક કામ કરવા નિકળી જઈએ. આજ દિવસો મુખમુલ શેઠની છાંદગીમાં ધણી વખત પસાર થતા હતા. અનતાંસુધી તો તે તેવો રહેતો જ લેતો નહિ કે જ્યાં કોઈ યાચક અને દાતાર તેની નજરે પડે. આવી લોભવૃત્તિથી તેણે ઘણા દ્રવ્યનો સંગ્રહ કર્યો. એકદા સમયે વરસાદની ઋતુ ચાલે છે. ચારે તરફ વરસાદની ઝડી જમગલી છે. નદીઓમાં જળમાં પૂર આવ્યાં છે. આકાશ વાદળથી એટલું ઘેરાયલું છે કે જે ચાર દિવસથી સૂર્યનું બિલકુલ દર્શન થતું નથી. વરસાદને લીધે બરાબર કામ ન થઈ શકવાથી મુખમુલ શેઠના દિવસો બરચિતામાં પસાર થાય છે. એમાં એમાં ખાવું તેને બિલકુલ પસંદ નહોતું. જ્યારે કામ ન હોય ત્યારે પોતે ઉ-

પવામ કરવો અને ધરના માખીએને ઉપવામ કરાવવું એ તેના ધરનો કાર્યો હતો, કેમકે તે એમ માનતો કે એક તો કામ થવ નહિ તેથી કમાણી નહિ અને વળી બીજી તરફ ખામીએ તેનું અરથ થાય ત્યારે તીનેરીમાં ખાતો પડે કે નહિ ? ત્રમ આર દિવસ તો તેણે સાંપજીમાં પસાર કર્યાં. ચોથા દિવસની રાત્રે ખાર વાને બેચેની બનુ વધી જવાથી ધર બહાર નીકળ્યે. ક્યાં જતું. શું કામ કરતું. ક્યાં લાભ મળી શકશે, એમ તે વિચાર કરતો હતો, એટલામાં તેને એક રસ્તો સૂઝી આવ્યો. અરે! નદીનું પૂર ચાલુ છે તેમાં કેટલાંએક લાકડાં તથા ધાતુનાં વસ્તુઓ દરે, ખારે ચાલતી ત્યાં જઈ. જો બે ચાર લાકડાં લઈ ચમકાવશે તો બે ચાર રૂપિયા સહેજ મળી જશે. ચાલે દીકરું રસ્તો મળી આવ્યો. મુખ્યત્વે શેડ નદીને કાંઠે પડેલો. ચારે તરફ અંધારું ધોર જાય છે. કમ કમ વરસાદ પડે છે. મર્ગના સાથે વખતે વખતે વિજળી ઝંબુકે છે. દિવે સાથે લાવતાં તો તેલ બળે તેટલું ખરચ થઈ જાય, તો તે પાછા નહિ, તેથી રસ્તો જોવામાં અને તથા લાકડાંના માર્ગે શોધવામાં તે વિજળીના પ્રકાશનો ઉપયોગ કરતો. કાગળ કપાખતરું ચરીર ઉપર એક કોપીન-લગેલી ધારણ કરીને નદીમાં પડતો અને તથા લાકડાંને પકડી કાઢી ઉપર જમા કરતો તે પુરુષ શ્રેણિક રાજની રાણી ચેલબાના જોવામાં આવ્યો. કારણકે નદીના કાંઠાની નજીક રાજનો મહેલ હતો અને ઉપ ઉડી જવાથી રાજ તથા રાણી ગોખમાંથી નદીના પ્રવાહને જોતાં હતાં. ત્યાં વિજળીનો ચમકારો થતાં કહીયારા જોવો મુખ્યત્વે શેડ નજરે ચડ્યો. રાણીના હૃદયમાં આ દેખાવથી ખરેખર ક્યાની લાગણી થઈ આવી. અદાહા! આ માણસ કેટલો બધો દુઃખી હશે ? જ્યારે આને ખાવાનું નહિ મળતું હોય ત્યારે આવા બચકર સમયમાં તથાવાની ખબર બહીકે રાખ્યા વિના ચડતા નદીના પૂરમાં પડે અને લાકડાં ખેંચે છે. ગિયારાના ચરીર ઉપર પહેરવાના લુગડાં પણ નથી. આના ધર્મમાં એના જેવી છોકરા હશે તો તે પણ કેટલા બધા દુઃખી ! હે સ્વામિન ! શું આપને આ માણસના ઉપર ક્યા આવતી નથી ? પૈસાની સખાવત તો આવા દુઃખી માણસોનાં દુઃખ દૂર કરવામાં કરવી જોઈએ. કુદ-રતનો કેવો અવજો ન્યાય છે કે પૃથ્વી ઉપરનું પાણી બેશું કરી નદીઓ તે

પાણી સમુદ્રને આપે છે, પણ મરુભૂમિમાં તે પાણી કોઈ પહોંચાડતું નથી. સમુદ્રને ક્યાં પાણીની ભૂખ છે ? નથી જોઈતું. તેને મળે છે અને જોઈએ છે તેને મળતું નથી. હે સ્વામિન ! હવે વિલંબ ન કરો. આ દુઃખી માણસોને સહાય કરો. રાણીના આગ્રહથી રાજાએ માણસ મોકલી મુમ્મણને પોતાની પાસે તેડાવ્યો અને અરથી રાત્રે આવું જોખમભરેલું કામ કરવાતું ધારણ તેને પૂછ્યું, ત્યારે મુમ્મણે જણાવ્યું કે મ્હારે એક બળદની જોડ જોઈએ છીએ. એક બળદ છે પણ બીજાનો તોડો છે, તેથી તે ખામી પૂરવાને આ મ્હેનત કરૂં છું. રાજાએ કહ્યું અરે છુટ્ટા ! બળદ મેળવવાને જતાં તું તણાઈ જશે તો પછી ક્યાંથી મળી શકશે ? માટે આ માણસ સાથે જ. મારી બળદશાળામાંથી તને પસંદ પડે તેવો એક બળદ લઈ લેજે. તે બળદશાળામાં ગયો, બળદ જોયા, પણ કોઈ બળદ ત્હને પસંદ પડ્યો નહિ. તેણે કહ્યું કે આમાંથી કોઈ મને કામ લાગે તેવો નથી. માણસની સાથે પુનઃ તે રાજાની પાસે આવ્યો. માણસે રાજાને હકીકત કહી ત્યારે રાજાએ મુમ્મણને પૂછ્યું કે ત્હારે કેવો બળદ જોઈએ ? મુમ્મણે કહ્યું મ્હારે ઘેર છે તેવો. સરખો સરખી જોડી કરવી છે. મ્હારો બળદ જોવો હોય તો કૃપા કરી આપ મ્હારે ઘેર પધારો. આથી રાજાને આશ્ચર્ય થયું કે આને ઘેર તે બળદ કેવો હશે ? ચાલો, જોવું તો ખરૂં. બીજે દિવસે રાણી અને અમ્મયકુમાર સાથે શ્રેણિક રાજા મુમ્મણને ઘેર આવી બળદ જુએ છે તો રાજાના વિસ્મયનો પાર રહ્યો નહિ. નંગમ બળદ નહિ પણ આ તો સ્થાવર બળદ. હાડ માંસનો નહિ પણ હીરા માણિક અને મોતીનો બળદ. એકેક નંગની સાપોની કિમ્મત, તેવાં અનેક નંગોથી આ બળદની રચના કરવામાં આવી છે. આમાં તો માઈ આખું રાજ્ય પણ તણાઈ જાય. આવી જાનનો એક બળદ આખો તૈયાર થઈ ગયો છે. બીજો પણ લગનમ પૂરો થવાની તૈયારીમાં છે. માત્ર એક શિંગડા અધૂરો છે. મુમ્મણ દોડે છે, હે રાજા ! આ અધૂરા શિંગડા પૂરાં કરવાને અરથી રાત્રે મારે મ્હેનત કરવી પડે છે.

રાણી ચેલણા તો આ બધું જોઈ સામગ્રીને સ્તબ્ધ બની ગઈ. આ તે મનુષ્ય કે જનાવર ? આટલું બધું કંઈ મનુષ્ય છે તે તો આના દિસામ-

માં નથી. હજી વધારે મેળવવા મળુર કરતાં પણ હલકી સ્થિતિમાં આટલું આટલું કદ બોગવે છે, એટલું જ નહિ પણ જ્યારે તેની રીતભાત અને આદ્યલગત વિષે કંઈ સાંભળવામાં આવ્યું ત્યારે રાજા અને રાણીને તેના ઉપર દયા આવવાને બદલે તેની મૂર્ખતા માટે હસવું છૂટ્યું. આટલી બધી મૂર્ખતા !! શું આ બળદ ગાડીમાં એકાદ તેને પરત્રોક પહોંચાડવા જશે ? નહિ જ. ત્યારે શામાટે દુઃખી થાય છે ? રાજાએ તેને ઘણું સમજાવ્યું છતાં તે લોભી ન સમજ્યો. રાજા રાણી પોતાને સ્થાને ગયાં. મુખ્ય શેઠ આખી જીંદગી આવા લોભમાં જ પસાર કરી આખરે જીંડે હાલે મરણ પામી અને તાનુબંધી લોભને થોડે નરક ગતિમાં આવ્યો ગયો.

રત્નોના એ બળદ પૂરા દર્પાં પણ તેને શું કામ આવ્યાં ? નરકમાં જતાં એક પણ બળદ તેને અટકાવી શક્યો નહિ. 'બાધી મૂકી આવ્યો પેં પસાર દાય જાયો' એ પ્રભાવે જ બન્યું. માટે જ કાવ્યના ઉત્તરાર્ધમાં બધાવશમાં આવ્યું છે કે મૃતિપથમચતીર્ણં વેદનાનટમાને । ક્ષણમપિ નહિ કિચ્છિત્યસ્પર્થં ચાનુગચ્છેત્ ॥ દે માનવ ! જ્યારે અંતકાળની વેદનોંધી બાને જાતું રહેશે અને મૃત્યુને માર્ગે પહોંચી પડશે ત્યારે તારું ધન વગેરે કશું એક ક્ષણને માટે પણ તારો મંગાવ્ય કરશે નહિ. અર્થાત્ તારે એકલાને જ જતું પડશે. (૩૦).

મૃત્યુસમયે વિવતતકરઃ ।

સમજનિ જનિકાલે માનવો વસ્ત્રવિત્તા-

ઽશનજનવલહીનો વલ્લમુદિસ્તથાપિ ॥

વદતિ તવ મહત્ત્વં પુણ્યશાલિત્વમેત-

ન્મૃતિસમયકરોયં રિક્તભાવં વ્યનક્તિ ॥૩૧॥

મૃત્યુ વખતનો ખુલ્લો હાથ.

અર્થ—હે ભદ્ર ! જ્યારે તારો જન્મ થયો, ત્યારે પડેરવાનાં વસ્ત્રો, ખર્ચવાને પૈસા, ખાવાને અન્ન, સેવા કરનાર નોકર ચાકરો અને સરીતું બગ,

એમાંનું કરું પણ તું ત્હારી સાથે લાવ્યો નહોતો. માત્ર નમ્ર શરીરે જ જન્મ થયો હતો, તોપણ તે વખતે ત્હારી મુઠી ખીડેલી હતી; અને તે ખાંધેલી મુઠી ત્હારી મહત્તા અને ભાવિ સુખ આપનાર પુણ્યના અસ્તિત્વનું સ્થાન કરતી હતી. એટલે પણ ભર્યો ભરમ હતો; પણ મૃત્યુવખતે તો હાથ ખુલ્લો રહે છે. તે એમ સૂચવે છે કે ‘આંહિનું મેળવેલું આંદિ પડ્યું રહ્યું અને ખાલી હાથે જવાનું બને છે. મ્હેનત કરી મેળવ્યું ખરૂં, પણ હાથમાં કાંઈ રહ્યું નહિ.’ (૩૧).

વિવેચન—નફા કે નુકસાની પરત્વે વ્યાપારીઓના ત્રણ વર્ગ પડે છે. એક વર્ગ દિવાળી ઉપર પાંચ દશ વીસ પચીસ હજાર રૂપિયાનો દર વરસે વધારો કરે છે. બીજો વર્ગ વધારો ન કરતાં મૂળગી મુઠી કાયમ રાખે છે. ત્રીજો વર્ગ મૂળગી મુઠી ગુમાવી નુકસાની કહાડે છે. માણસના પણ એવી રીતે ત્રણ વર્ગ પડે છે. મનુષ્યજીવનરૂપ મુઠી સર્વને સરખી મળી છે. તેમાંથી સજ્જન પુરૂષો સત્કાર્ય કરી, સુવ્રત આચરી, પરમાર્થનું જીવન ગાળી આખરે મનુષ્યજીવનમાંથી દિવ્ય જીવન પ્રાપ્ત કરે છે. મનુષ્યજીવનનો ખરો વ્યાપાર કરી ઉચ્ચ ગતિરૂપ પુષ્કળ નફા મેળવે છે, તેને પહેલા વર્ગના મનુષ્યો કહી શકાય. સામાન્ય ગૃહસ્થો વ્યવહારકુશળ બની, નીતિના નિયમોનું પાલન કરી, ગૃહસ્થ ધર્મને સારી રીતે દીપાવી મૂળ મુઠી કાયમ રાખે છે; એટલે કદાચ ઉચ્ચ ગતિ પ્રાપ્ત કરી નફા ન મેળવી શકે, તોપણ નીચે પડી નુકસાની તો નથી મેળવતા. મનુષ્ય મરી મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરે, તેને મધ્યમ વર્ગમાં ગણી શકાય. ત્રીજા વર્ગના અધમ મનુષ્યો મનુષ્યજીવનરૂપ અમૂલ્ય રત્ન પામીને પણ તેનો દુરુપયોગ કરે છે. હિંસા ખૂન ચોરી જારી જૂઠું પ્રત્યેક વિશ્વાસઘાત હુંદકાટ કરી અધમાધમ આચરણ આચરી આખરે દુર્ગતિમાં ચાલ્યા જાય છે, મનુષ્યજીવનરૂપ રત્ન ગુમાવી નાખે છે, તે નુકસાની મેળવનારા ત્રીજા વર્ગમાં અધમાધમ મનુષ્યની ગણનામાં આવી શકે. આ દુનિયામાં પહેલા અને બીજા વર્ગના મનુષ્યો વિરલ જ જોવામાં આવે છે. સેંકડે પાંચ ટકા હોય તો ઘણા. છપ ટકા જેટલા મનુષ્યો તો ત્રીજા વર્ગના જ જોવામાં આવે છે. આ કાવ્ય ત્રીજા વર્ગના મનુષ્યોને ઉદ્દેશીને જ કહેવામાં

આશ્ચર્ય છે. તેઓની જન્મસ્થિતિ અને મૃત્યુસ્થિતિ વચ્ચે ધ્યાન ખેંચવા-
 ચોખ તથાવત જે જોવામાં આવે છે તે આ દાખામાં દર્શાવેલો છે. અન્ન,
 ધન, નોકર, ચાકર, વસ્ત્ર, આભૂષણ, ધરમાળ, રોઝત, દમામ જન્મ્યો ત્યારે
 લાગ્યો નડોતો અને મરે છે ત્યારે લઈ જતો નથી. નામ આગ્યો અને નામ
 જાય છે. અસમત, શરીરની ન્દાનાઈ મ્હોટાઈમાં તથાવત છે. જન્મ્યો ત્યારે
 શરીર ન્દાનું અને મરે છે ત્યારે શરીર મ્હોટું; પણ તે વિનાશાભિમુખ છે,
 એટલે થોડા વખત પછી તે બળીને ખાખ થવાનું છે, સાથે જવાનું નથી.
 જન્મતી વખતનું શરીર ન્દાનું પણ વિકાશાભિમુખ એટલે દિનપ્રતિદિન
 વૃદ્ધિગત થવાનું છે. આ તથાવત પણ મૃત્યુ કરતાં જન્મશયની વિચિત્રતા
 બતાવે છે; પણ ખાસ વિચિત્રતા બતાવનાર તો હાથની સ્થિતિ છે. જન્મ
 વખતે હાથની મૂઠી વાળેલી હોય છે અને મૃત્યુ વખતે હાથ ખુલા રહે છે.
 આ તથાવત-કુદરતી સંકેત દેંધ પણ ગુપ્ત બીનાનું સૂચન કરે છે. તે એ કે
 બાંધેલી મૂઠી હાથમાં દેંધ પણ કિમતી વસ્તુ હોવાનું સૂચવે છે, કારણકે
 હાથમાં દેંધ પણ વસ્તુ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને લઈ જવાની હોય છે
 ત્યારે તે ખુલ્લે હાથે લઈ જવાતી નથી, પણ મુઠી વાળીને લઈ જવાય છે.
 જન્મતાં બાળકની વાળેલી મુઠી એમ જણાવે છે કે તે મનુષ્ય જીંદગીનેા
 કિમતી સમય-પચાસ, સાઠ, સીત્તર, એસી કે તેણે વરસનો વખત લઈ
 આગ્યો છે. સત્કાર્ય કરવા અને પુણ્યાનુજાન આચરવા પુષ્કળ ટાઇમ તેના
 હાથમાં છે. એટલા વખતમાં તે આ ભોક્ષાં અને પરભોક્ષા સુખ આપે તેવી
 પુષ્કળ પુણ્યની દમાણી કરી ચકરી. વળી આ ભવમાં ભોગવવાયોગ્ય પુણ્ય-
 શુભ કર્મ પણ સાથે લઈ આગ્યો છે; એ સંપત્તિ બાધી મુઠી સૂચવે છે.
 મૃત્યુવખતે હાથની સ્થિતિ જૂદા પ્રકારની રહે છે. મુક્ત વાળવાને બદલે
 હાથ ખુલા રહે છે. તે એમ સૂચવે છે કે સાગ કૃત્યો કરવાને હાથમાં આટલો
 બધો વખત મળ્યો હતો, પણ વર્તન તેથી ઉલટું રાખ્યું, સંકૃત્યને બદલે
 દુષ્કૃત્યનેા સંચય કર્યો, પુણ્યને બદલે પાપ અને લાભને બદલે નુકસાનો
 મેળવી સમય ગુમાવી નાખ્યો. મનુષ્યજીવનનો ઝંન આગ્યો. હવે મનુષ્ય-
 જીવનનો એક સમય પણ હાથમાં રતો નથી એટલે હાથ ખાલી છે. આદિ

જે મેળવ્યું હતું તે પણ સાથે આવ્યું નહિ અને પરલોકમાં સાથે આવી શકે તેવું પુણ્ય મેળવવા માટે પણ હવે સમય હાથમાં રહ્યો નથી; એમ ખુલ્લો થએલો ખાલી હાથ સૂચવે છે. આ ખીનાનો ખરો ખ્યાલ સુલતાન મહમ્મદ ગિજનીને પોતાની જીંદગીને છેડે આવ્યો હતો.

દૃષ્ટાંત—૯મી સન ૯૯૭ માં સમક્તગીનનો પુત્ર મહમ્મદ ગિજની શહેરમાં તેના આપની ગાદીએ બેઠો. તેના રાજ્યની હદ પંજાબ પ્રાંતસુધી હતી. મહમ્મદે પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફ રાજ્યની હદ વધારી, સારપછી તેની નજર હિંદુસ્તાન તરફ ઢળી. ન્હાની મોટી ૧૭ સ્વારી હિંદુસ્તાન ઉપર તેણે કરી તેમાં ૫૨ સ્વારી મોટી અને પાંચ ન્હાની હતી.

૧ પહેલી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૦૨ માં પંજાબના રાજા જયપાલ ઉપર કરી. મહમ્મદે જયપાલને હરાવી તેની પાસેથી ખંડણી ભરવાનું કબ્જું કરાવ્યું.

૨ બીજી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૦૪ માં પંજાબના ભાટી રાજા વિજયરાય ઉપર કરી. વિજયરાયનો પણ પરાભવ કરી તેના રાજ્યમાંથી ખૂબ હુટ મેળવી.

૩ ત્રીજી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૦૫ માં પંજાબના રાજા અનંગપાલ ઉપર કરી, તેનો પરાભવ કર્યો.

૪ ચોથી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૦૬ માં કરી. આ વખતે રજપુત રાજાઓ એકત્ર મળી તેની રહામે થયા. રજપુતાણીઓએ પોતાનું જવાહિર વેચીને પણ આ ધર્મયુદ્ધમાં મદદ કરી, પણ આખરે અનંગપાલના હાથીને તીર વાગતાં તે ભાગ્યો, તેની સાથે રજપુતાની હિમ્મતનો પરાજય થતાં મહમ્મદને વિજય મળ્યો. આ વખતે હિમાલય પાસે આવેલા નગરકોટનું પ્રસિદ્ધ દેવળ તેણે હુટ્યું.

૫-૬ પાંચમી અને છઠી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૧૦ માં અને ૧૦૧૧ માં કરી. તેમાં થાણેશ્વરનું દેવળ તેણે તોડ્યું અને તેમાંની મૂર્તિને ફેડી.

૭-૮ સાતમી અને આઠમી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૧૩-૧૪ માં કાશ્મીર પ્રાંત ઉપર કરી.

૬ નવમી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૧૭ માં કરી. આ વખતે કોંગ્રેસના રાજ્ય કુવરરાખને સરને કરી, મથુરા આગે- ત્વાની બધા મંદિરો તોડી તેમાંની મંપતિ હુદી ગિરની લઈ ગયે.

૧૦-૧૧ દસમી અને અગીઆરમી સ્વારી 'ઇ. સ. ૧૦૨૧-૨૩ માં યુના: પંજાબના અનમપાલ ઉપર કરી તેનું રાજ્ય લઈ પોતાના રાજ્યની સાથે કાયમનું બેડી રાખુ.

૧૨ બારમી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં સોરામાં પ્રભાસ પાટળના સો- મનાથ તીર્થ ઉપર કરી. મંદિરનું રક્ષણ કરવાને દિનું સમજાએ સ્થાપે થયા પણ કાલ્યા નહિ. મદમ્બરે મંદિર તોડયું. અપાર સોનું-રૂપું હીરા માણેક વગેરે ઝવેરાતનાં ગાદાં બધાં. સોમનાથના લિંગને કાયમ રહેવા દેવા માટે દિનું રાજ્યોએ ધણું કાપ્યું. સોનાની સાલસ આપી, પણ તે કાપ્યા ન કરતાં લિંગ તોડયું. તેની નીચેથી પણ પુષ્કળ હીરા માણેક વગેરે ઝવેરાત નીકળ્યું, કારણકે તે પછા વખતનું જુનું મંદિર હતું અને તેમાં ધણી મંપતિ એકઠી કરવામાં આવી હતી. આ હુદ લઈ યુગરાતમાંથી જતાં અણહિલપુર પાટળની જમિ કળદુષ ઠોવાથી મદમ્બરેને પચેડ પડી. ત્યાં રહેવાનું મન હતું પણ સોડો સાથે ગોઠવું ન આવવાથી એક વરસ રહી સ્વદેશ તરફ સ્વાના થયો. અગમેરને રસ્તે રજપૂત રાજ્યો ભેગા થયા છે, એમ ખાતમી મળવાથી કચ્છ, સિંધ અને મૂઝતાનને રસ્તે ગિરની જવા નિશ્ચયો. રસ્તામાં તેના લશ્કરને ધણી મુશ્કેલી નડી. લશ્કરના ઝડોટા ભાગનો ત્યાં નાથ થયો, પોતે મુસીનતે ગિરની પડોઝ્યો. ત્યારપછી તે દિલ્લસ્તાનમાં આવ્યો નહિ. તેણે મુસલમાન રાજ્યોમાં સુવ્રતાનનું પદ મેળવ્યું. તેની તૃષ્ણા અધાગ હતી. બાર ઝડોટી સ્વારીઓ ઉપર ગજાવી તે અને પાંચ બીજી ઝડોટી સ્વારીઓ મળી ૧૭ સ્વારીઓ કરી હુદ મેગવી પુષ્કળ દ્રવ્યનો સંગ્રહ કર્યો. આખરે ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં તે નિમાર પડ્યો. આ ગિમારીમાંથી સાગ થવાની જ્યારે તેને આશા ન રહી, ત્યારે તેણે વજરને બોલાવી હુકમ કર્યો કે ઝડોટી સપળા દોલત ખમનામાંથી બહાર કઢાડી એક મેદાનમાં ગોઠવો. ઝડોટી તેનું અંતિમ દર્શન કરવું છે. વજરે હુકમ પ્રમાણે હીરા, માણેક,

મોતી, લીલમ, પાના, પોખરાજ, સોનું, રૂપું, વગેરે સઘળું દ્રવ્ય, હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ લશ્કર, સઘળું વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવાવ્યું. એક તરફ ઝવેરાતના ઢગલા, ખીજી તરફ સોના રૂપાના ઢગલા, ત્રીજી તરફ હાથી-ઘોડા, ચોથી તરફ પાયદળ લશ્કર, નોકર ચાકરો ગોઠવાયા. મહમ્મદનો પલંગ પણ ત્યાં લાવવામાં આવ્યો. સઘળી ચીજોની વચ્ચે પલંગ ઉપર પ્રથા પ્રથા તેણે ચારે તરફ પોતાની દોલત ઉપર દૃષ્ટિપાત કર્યો. અપાર દોલત જોઈ તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે આટલી બધી દોલત એકઠી કરી, પણ મારે માટે તેનો શો ઉપયોગ ?

સુલતાન—હે વજીર ! કદાચ આ બિમારીમાંથી હું ઉઠું નહિ, તો પછી આ દોલત મારે શા કામમાં આવવાની ?

વજીર—કંઈ પણ નહિ.

સુલતાન—(ઉઠી નિસાસો નાંખીને) શું મિલકુલ કામ નહિ આવે ?

વજીર—આગળ ઘણા બાદશાહો થઈ ગયા છે, પણ આખર તેઓ એકિલા જ ચાલ્યા ગયા છે. કોઈની સાથે જમીન કે દોલત ગઈ નથી.

સુલતાન—પણ રસ્તામાં સ્વારી કરવાને એકાદ હાથી ઘોડો કે રથ તો સાથે આવશે કે નહિ ? કામકાજ કરવાને બે ચાર નોકરો અને ત્યાં ઘર-બાર બનાવવાને થોડી ધણી દોલત તો આવશે કે નહિ ?

વજીર—નહિ, એક દમડી પણ સાથે આવવાની નથી.

સુલતાન—ત્યારે લડાઈઓ કરી, નિર્દોષ માણસોના પ્રાણ લઈ ધર્મ-મંદિરોની દોલત હુટી જે બદી કરી તે જ મારા નસીબમાં રહી ?

વજીર—જી હા—તે સિવાય ખીજું કશું પણ નહિ.

સુલતાન—અફસોસ—અફસોસ ! ઇન્સાન છતાં શયતાન જેવાં કામો કરી, જીવન અને ત્રાસ પ્રવર્તાવી આટલી દોલત ભેગી કરી, પણ તેમાંથી મને કંઈ કામ આવવાની નથી ! ત્યારે હું ખરેખર મૂર્ખ, કે વગર પ્રયોજને બદીનાં કામો કરી નામ બદનામ કર્યું. હે વજીર ! જ્યારે મારા પ્રાણ નીકળી જાય અને મને દેહનાવવાને જનાઝામાં સુવાડી લઈ જાઓ તે વખતે મહારા બન્ને હાથો જનાઝાની બહાર રાખજો; અને લોકોને ચેત-

પરી કે મહામહે આટલી દોષત મેળવી પણ અંતે સમયને વ્યર્થ શુભાવી ખુલ્લે હાથે ભય છે.

પછરે સુલતાનના પ્રાણ નીકળી ગયા પછી તેના કલા પ્રમાણે કર્યું અને લોકોને સુકૃત્ય કરવાની ચેતવણી આપી. (૩૧).

ब्रह्माप्येकाकिनो गच्छतः किं समत्वम् ?

પ્રતિદિવસમનેકાન્પ્રાણિનો નિઃસહાયા—

ન્મરણપથગતાંસ્તાન્પ્રેક્ષતે માનવોઽયમ્ ॥

સ્વગતિમપિ તથા તાં બુદ્ધ્યતે માવિર્નીં વા ।

તદપિ નહિ મમત્વં દુઃસ્વમૂલં જહાતિ ॥૩૨॥

મહતાં રાજામપ્યેકાકિતયા ગમમમ્ ।

દિશિદિશિ તતકીર્તિર્ભોજભૂપઃ સુનીતી ।

રિપુકલવલદારી વિક્રમો દુઃસ્વહારી ॥

અકવરનરપાલો દુર્નયારાતિકાલો ।

મરણમુપયયુસ્તે મૃત્યુના નિઃસહાયાઃ ॥૩૩॥

એકીસા જતાં જોઈને પણ કેમ મમત્વ કરે છે ?

અર્થ—હાલની મનુષી પ્રમાણે આ પૃથ્વી ઉપર એક બિનિટ તેથીયે માણુસોનું મરણ પ્રમાણ સરેરાસ આવે છે, તેમાં ગરીબો મરે છે અને તર-મરે. પણ મરે છે, પણ કાંઈની સાથે કંઈ પણ જાતું જોવામાં આવતું નથી. દરેક માણુસ એકાએકી જ પરલોક તરફ પ્રયાણ કરતો જોવામાં આવે છે અને જોનાર માણુસ “ પોતાની પણ તેવી જ ગતિ થવાની છે” એમ સમજે છે છતાં પણ માણુસ દુઃખદાયક મમતાને છોડતો નથી. પોતાનું કંઈ થવાનું નથી છતાં મદાઈ મદાઈ કરી રહે છે એ એક આશ્ચર્યની વાત છે. (૩૨.)

મોહાટા રાજાઓ પણ એકાએકી જ ગયા.

જેની કીર્તિ દેશદેશમાં ચારે દિશાએ પ્રસરી રહી હતી અને જેની નીતિરીતિ ઘણી જ ઉત્તમ હતી એવો દાનેશ્વરી રાજા લોજ તેમ જ દુશ્મનોના દળને હંકારનાર અને પ્રજાના દુઃખને દૂર કરનાર મહાપ્રતાપી રાજા વિક્રમ અને અન્યાયરૂપી દુશ્મનને કાળ સમાન દિલ્લીના તખ્તને શોભાવનાર બાદશાહ અકબર, એ બધા જ્યારે મોતને અધીન થયા, ત્યારે દળબળ ખર્ચીને અને અંતઃપુર એ સર્વેને છોડી એકાએકીપણે જ રવાના થયા છે પણ કોઈને સાથે લંછ જઈ શક્યા નથી, તો પછી ખીજની શી વાત કરવી ? માટે ખાત્રીપૂર્વક ધ્યાન રાખજો કે આ જીવ એકીલો આવ્યો અને એકીલો જ જવાનો છે. (૩૩).

વિવેચન—આ બંને કાવ્યમાં મૃત્યુસમયની સ્થિતિનો ચિંતાર આપ્યો છે. મોહ અને માયામાં મુગ્ધ થએલા એમ સમજો છે કે “ ખીજ ભલે મરે, પણ આપણે ક્યાં મરવું છે ? ” કદાચ મરવાનું સમજતા હોય તોપણ મેળવેલી સંપત્તિ મૃત્યુસમયે પણ સાથે આવવાની હોયતી તેમ માની પાપનાં કાર્યો કરે છે. આશ્ચર્ય પામવા જેવું તો એ છે કે જ્યારે મોહનીનો પડોડો કંઈક દૂર થાય છે અને વિચારશક્તિ જાગૃત થાય છે, ત્યારે તે લોકો ખીજને મરતાં જોઈ અને પૈસા ટકા મૂકી એકાએકીપણે જતા જોઈ એમ પણ વિચાર કરે છે કે “ આપણી આવી જ સ્થિતિ થવાની છે. ધરખાર માલમત્તા સ્ત્રી પુત્ર સઘળાંને છોડી એકાએકી જવાનું છે ” તોપણ મમતા મુકાતી નથી. મોહ અને માયાની વાસનાને લીધે મમતાનું મૂળ એટલું ઉઠું ઉતરી ગયું છે કે વિચારશક્તિ સત્સંગ શાસ્ત્ર શ્રવણ સદ્બોધ એમાંનો કોઈ ઉપાય કામે લાગી શકતો નથી. જેમ અસાધ્ય દર્દ ઉપર વૈદ્ય કે દવાની કશી અસર થતી નથી, તેમ મોહ-મુગ્ધ મનુષ્યની મમતા ઉપર પણ કશી અસર થતી નથી. વિચારશીલ માણસોએ સમજવું જોઈએ કે આ મમતાનું પરિણામ દુઃખ સિવાય ખીજું કશું નથી. હા, મમતા રાખવાથી જો તે વસ્તુઓ પોતાની થતી હોય કે સાથે આવતી હોય તો તો મમતા રાખી કામની; પણ તેમ તો થતું નથી.

વલ્લભ વધારે મનનાસાગને વધારે દુઃખ થતું જોવામાં આવે છે. મનનાસાગને
 માન્યતા મરણપથારીએ પો છે ત્યારે એક તરફ તેના સરીખ રોગોની
 પીડા થતી હોય છે; બીજી તરફ રોગો દરતાં પણ વધારે તેના મનમાથની
 માનસિક પીડા નેને થાય છે. આંખમાંથી આંસુઓ વળા જાય છે. મોત-
 વાની શક્તિ દોતી નથી તો મનમાં મુજબા કરે છે. દાવ દાવ! નવે આ
 ખારી મિશ્તને કોણ સંભાળશે? દેશવરોમાં આજતી દુશ્મનોનો વકીવટ કોણ
 કરશે? માથેનો ઉપર દેખેજ કોણ રાખશે? વગેરે અનેક તર્કવિતર્કો થતા
 માટે છે. પોતાને દબે આ બધું હોયતું પડી, એ વિચાર જ્યારે તેના મનમાં
 આવે છે ત્યારે વિજળીનો ધડકો વાગતાં જેવો આધાન થાય તેવો આપાત
 તેના મનમાં થાય છે. આતંકધાનમાં દુર્ગતિના આયુષ્યનો ભંખ પડે છે.
 તેના આ બવ તો નિષ્કળ મરણ પણ આવતા બવને પણ તે બગાડે છે,
 થોતે કાલાવાકા કરતો દુઃખી થાય છે અને બીજા સંબંધીઓને પણ વધારે
 શોક કરાવે છે. તેના આવા કાલાવાકાથી મોતને દયા આવતી નથી તેમ
 તેની સંપત્તિના ડોળ દમામથી કે દયવતથી મોત લલચાતું નથી. જો તેમ
 થતું હોત તો મ્હોટા રાજ-મદારાજઓ મરત જ નહિ. જેઓ બેદર મનના
 રાખે છે તેને પૂછી જુઓ કે રાજ ભોજ, રાજ વિક્રમ અને અકમરચાક
 ક્યા ગયા? આ જો રાજઓ અસાધારણ બળવાળા હતા. ભોજ રાજનો
 ખજાનો દ્રવ્યથી ભરેલો હતો. કોઈ વિદ્વાન તેની પાસે આવતા તેને સારી
 બક્ષીસ આપી તેની દરિદ્રતા દૂર કરતો. એમ હલેવાય છે કે નવો શ્લોક
 લાવનારને સવા લાખ સોના મ્હોરનું ધનામ તે આપતો હતો. વિદ્યાના ઉપર
 તેને ધણો શોખ હતો. કાલિદાસ પ્રમુખ પાત્રસો પંડિત તેની રાજસગામાં
 રહેતા હતા. સંસ્કૃત બાધાનો તેણે ધણો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેનું
 બનાવેલું ભોજ વ્યક્તરણ અદ્યપિ વિદ્યમાન છે. તેણે વિદ્યાને પૂછેલા
 પ્રશ્નાત્તરોના અનેક શ્લોકો સુભાષિત ગ્રંથકાવ્ય ગ્રંથકાવ્ય મોજુદ છે. જેનો
 તે વિદ્વાન હતો, તેવો જ નીતિમાન હતો. ધારાનગરીમાં ચર્ચ મએલા સર્વ
 રાજઓ કરતા તેની કારકર્હી ધણી વધારે હતી. તેવો પ્રતાપી વિદ્વર્ગ માન-
 નીય ભોજ રાજ ક્યા ગયો?

માલતા સંવત્તી સાથે જેનું નામ જોડવામાં આવ્યું છે, તેમ જ શિશિયન અને શક લોકોનો હત્તા (હણુનાર) એવું જેને ઉપનામ મળ્યું છે; એટલે તે લોકો માળવા ઉપર ગ્રહાધ લાવ્યા હતા, તેની સ્થાને થઇ તેમનો પરાજય કર્યો અને ત્યારપછી તેમની ગ્રહાધ સદાને માટે બંધ થઇ ગઇ; જેની રાજ્યસભામાં મહાકવિ કાલિદાસ, અમરકોષનો કર્તા અમરસિંહ, જ્યોતિર્વિદ્યાનિપુણ ક્ષપણુક, વૈદ્ય ધન્વંતરિ, પ્રાકૃત વ્યાકરણકર્તા વરરૂમિ, પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી વરાહહમિર, શિલ્પકાર ઘટકર્પૂર, ભૂમિતિનિપુણ શંકુ અને મંત્રશાસ્ત્રવેત્તા વેતાલભટ્ટ, આ નવ રત્નો રહેતા હતા, એવો પ્રતાપી રાજા વિક્રમ પણ ક્યાં આલ્યો ગયો ?

મોગલ વંશનો ઉત્તમ બાદશાહ અકબર કે જેણે કેટલાએક રજપૂત રાજાઓને પોતાના સંબંધી બનાવી તેમની સહાય મેળવી દિલ્હીના રાજ્યની હદનો ધણો વિસ્તાર કર્યો; બિહાર, બંગાળ, આઢિયા, કાશ્મીર, સિંધ, માળવા, ગુજરાત, ખાનદેશ, કાબુલ, કંદહાર એ બધા પ્રાંતોને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડ્યા; જેણે પોતાના રાજ્યમાં ગૌવધ ન થવાનો કાયદો બાંધ્યો; તે અકબર બાદશાહ પણ ક્યાં આલ્યો ગયો ? આવા તો અનેક રાજા મહારાજા સાર્વભૌમ મંડલેશ્વર ચક્રવર્તીઓ આલ્યા ગયા કે જેનું નામ નિશાન પણ રહેવા પામ્યું નથી. તે સધળા એકલા આવ્યા અને એકલા ગયા. કોઇની સાથે આ પૃથ્વીની સંપત્તિ ગઇ નથી.

પૃથ્વી કહે મેં નિત્ય નવી, કેની ન પુરી આરા,

કંઈક રાણા રમ ગયે, કંઈક ગયે નિરાશ. ॥ ૧ ॥

આવા ઐતિહાસિક દાખલાઓ સાંભળી અને વર્તમાનનો અનુભવ મેળવી, “જીવ એકલો આવ્યો અને એકલો જવાનો છે” એ સિદ્ધાંતને મનમાં બરાબર ઠસાવી મમતાને દૂર કરી એકલવ ભાવના ભાવવી. આ ભાવનાથી મરણસમયના દુઃખમાં ઘણો ઘટાડો થઇ જશે, મોતને વખતે ધીરજ મળશે, શાંતિ રહેશે, હાથ વોય નહિ થતાં સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ થશે. (૩૨-૩૩)

(૫) અન્યત્વ ભાવના.

[૧૧મ અને ૧૨મની સ્થિતિમાં એકાગ્રીપણું એકત્વ ભાવનામાં બતાવી શકાયેલી સ્થિતિમાં પોતાના માની-લીધેલા પદાર્થો વસ્તુતઃ ભૂલ છે તે હવે અન્યત્વ ભાવનામાં બતાવે છે.]

વસન્તતિલકાદૃષ્ટમ્ ।

પશ્ચમ્યન્યત્વભાવના ।

કોઝું જગત્યથ કદાપ્રભૃતિ સ્થિતિર્મે ।

માતા પિતા ચ તનુજા મમ કે હમે સ્યુઃ ॥

સંયોગ એમિરભવન્મમ કિં નિમિત્ત-

સ્તત્ત્વં વિચિન્તય ચ પશ્ચમભાવનાયામ્ ॥૩૪॥

અસ્પષ્ટાલિકો ગવાધીનાં સમ્યગ્થઃ ।

ગાવો હયા ગજગણા મહિષા મુજિષ્યા ।

વેશ્માનિ વૈમવચયા વનવાટિકાશ્ચ ॥

એમિસ્તવાઽસ્તિ કિયતા સમયેન યોગ-

સ્તત્ત્વં વિચિન્તય ચ પશ્ચમભાવનાયામ્ ॥૩૫॥

પાંચમી અન્યત્વ ભાવના.

અર્થ—તું કોણ છું ? મારથી આ જગતમાં મારી સ્થિતિ છે ? મારું માતાપિતા શી પુત્ર પત્નેરે નધાં કોણ છે ? એઓની સાથે મારો સંબંધ શા નિમિત્તથી થયો ? તે સમજાવવા વિચાર પાંચમી ભાવનામાં તું ૩૪ (૩૪)

થોડા વખતનો સંબંધ.

જેને પોતાના કરી માને છે, એવી ગાયો ભેંસો હાથી ઘોડા નોકર ચાકર ધરખાર હાટ હવેલી ખાગ બગીચા અને વૈભવ, એ બધાંની સાથે કેટલા વખતથી મ્હારો સંબંધ થયો છે અને તે સંબંધ કેટલો વખત રહેવાનો છે, તેનો તું પાંચમી અન્યત્ર ભાવનામાં વિચાર કર. (૩૫)

વિવેચન—મિશ્રિત થએલાં દૂધ અને પાણીને હંસ જેમ જૂદાં પાડે છે, તેવી રીતે અનાદિ કાળથી મિશ્રિત થએલ આત્મ અને અનાત્મ વસ્તુને વિવેકબુદ્ધિથી જૂદી પાડવી અથવા પૃથક્કરણ કરી જૂદી માનવી-જૂદાપણાનું ચિંતવન કરવું તે અન્યત્ર ભાવના. આ ભાવનામાં ‘હું’ અને અન્ય સંબંધીઓનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે, તે વિચારવાનું છે. પ્રથમ “હું કોણ છું” એનો વિચાર કરવો જોઈએ. દરેક પ્રતીતિમાં હું આવે છે. હું ખાઉં છું, હું પિઉં છું, હું ખેસું છું, હું ધનવાન છું, હું બુદ્ધિમાન છું, હું દાન દઉં છું, હું કંઈ છું; આ વાક્યોમાં આવતા ‘હું’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ શો છે? હું એટલે શરીર, હું એટલે હાથ પગ, હું એટલે ઇન્દ્રિયો, હું એટલે મન કે હું એટલે બુદ્ધિ? શરીર હાથ પગ કે બાહ્ય અવયવો હું સ્પર્શના વાચ્ય બની શકતા નથી, કેમકે તેમ કરવાથી, હું બાણું છું, હું વિચાઈ છું, એ વાક્યની સંગતિ થઈ શકે નહિ. બાણું કે વિચારવું એ ધર્મ શરીર કે હાથ પગનો હોઈ શકે નહિ, તેમ જ ઇન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિને પણ હું શબ્દ લાગુ પડી શકે નહિ; હું ખાઉં છું, હું દોડું છું, એ વાક્યોમાં અનુપપત્તિ આવે. ખાવું, દોડવું, એ ધર્મ ઇન્દ્રિયો મન કે બુદ્ધિનો સંભવી શકે નહિ. ત્યારે હું શબ્દનો વાચ્યાર્થ શરીર ઇન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિથી પર હોવો જોઈએ. જેની સાથે ખાવું, પીવું, હાલવું, ચાલવું, બાણું, વિચારવું, ખેસવું, ઉઠવું, વગેરે દરેક ક્રિયાનો સંબંધ સંગત થઈ શકે, એવો અવિચ્છિન્ન એક પદાર્થ હું શબ્દનો વાચ્ય હોવો જોઈએ. તેવો પદાર્થ જીવ-આત્મા છે. દેહસંબદ્ધ જીવમાં દરેક ક્રિયાનો સમાવેશ થઈ શકે છે. ખાનાર, ઉઠનાર, ખેસનાર, ચાલનાર, બાણનાર, વિચારનાર, તે જ છે. હાથ, પગ, શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, એ સઘળાં તેનાં સાધનો છે. એ સઘળાંનો

અધિષ્ઠાતાં નિયામક જીવ-આત્મા છે. તે બીજા નમ્બર પદાર્થોની પેઠે નાસ્ત પામતો નથી, પણ ચિરસ્થાયી છે, શાશ્વત છે. મા, બાપ, માઈ, બહેન, સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી, સગાં બહાણાંઓનો સંબંધ સાક્ષાત્ આત્માની સાથે નથી, પણ શરીરની સાથે છે, યા શરીરદ્વારા આત્માની સાથે છે. તે સંબંધ થાયી થયો છે, તેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. જો તે સંબંધ વાસ્તવિક હોય તો તે સંબંધ તુટવાયા દહેસત રહે નહિ, પણ તેમ તો છે નહિ. આત્માનો શરીર સાથેનો સંબંધ પણ વાસ્તવિક નથી, તે પણ કર્મને નિમિત્તે થયો છે. નામ-કર્મની ઉદારિક શરીર ઉદારિક અંગાપાંગ વગેરે પ્રકૃતિઓના ઉદયથી શરીર સાથે સંબંધ થયો છે. તે પ્રકૃતિઓ ક્ષણે ક્ષણે ભોગવાતાં, બગતા દીવાના તેલની મારફત પૂરી ભોગવાઈ રહેશે, ત્યારે દીવો હોલાવાની પેઠે તે સંબંધનો અંત આવી જશે. જ્યારે શરીર સંબંધ પણ બીજા ઉપર આધાર રાખનાર છે, ત્યારે માબાપ સગાં બહાણાંઓનો સંબંધ કે જે શરીર પછી છે, તેની તો વાત જ થી કરવી? માબાપ કરતાં પણ પાછળથી જેમનો સંબંધ થયો છે, એવી સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી, નોકર, ચાકર, ધરમાર, બાગ બગીચા, ઘોડા, હાથી, ગાયો, બેંસો, વગેરે પોતાની માની લીધેલી વસ્તુઓનો સંબંધ તો આગલા સંબંધ કરતાં પણ ઉત્તરતા પ્રકારનો છે, થોડા કાળનો છે. તે બીજો આત્માની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ ધરાવનારી નથી. શરીરની સાથે પણ સાક્ષાત્ કીધો સંબંધ ધરાવનારી નથી. માત્ર મનની માન્યતાને લીધે માની લીધેલો તે સંબંધ છે. શરીરની સ્થિતિસુધી તેમનો સંબંધ કાયમ રહે એ પણ ચોક્કસ નથી. પુણ્યનું પરિવર્તન થતાં કે તેમનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં મમતા રાખનારના શરીરના અસ્તિત્વમાં પણ તે વસ્તુઓનો સંબંધ તૂટી જાય છે, વિયોગ થાય છે. તો પછી શું ધારીને તેની અસ્થિર વસ્તુઓમાં અહંભાવ કે મમતાવ આપવો? આ મમત્વથી તાદાત્મ્ય-નતાથી રુખ કરતા દુઃખ અધિક થાય છે. ખરી રીતે દુઃખનું મૂળ નમ્બર વસ્તુઓમાં જ એક તાદાત્મ્યભાવ જ છે. જ્યાંથી તે વસ્તુની સાથેનો સંબંધ દૃષ્ટિમૂલ્ક થયો ન હોય ત્યાંથી તે વસ્તુના સંયોગ વિયોગમાં કંઈ પણ મુખ દુઃખ થતું નથી. પોતાના પડોશીના ધરમા ચોરી થાય આમ લાગે કે દોષ સુ-

વસ્તુ ગરબ થાય ત્યારે દુઃખ થતું નથી અને પોતાના ઘરમાં જો તેમ કામ
તો ખાસવાર દુઃખ થાય છે. આત્મ કારણ શું ? પડોશીનું ઘર જુદું છે, તેના
ઘરની સ્ત્રીને ખાસથી જુદી છે, તેની સાથે મારે કંઈ સંબંધ નથી, એવી
રીતનો અન્યાય બાબતે, તો દુઃખ થતું નથી; અને પોતાના ઘરની સ્ત્રીનેમાં
તાદાત્મ્યભાવ છે તો તેનો નિગોળ અસહ્ય દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ વ-
ધારે પરિચય, જેમ વધારે આસક્તિ તેમ વધારે દુઃખ. 'આ વસ્તુ મારી છે'
એટલું જાન થવાની સાથે કેવું દુઃખ થાય છે તે નીચેની કથા ઉપરથી સમજાશે.

દૃષ્ટાંત—એક ગામડામાં પ્રેમચંદ નામે એક ગૃહસ્થ રહેતો હતો. પુણ્યની
હિલ્લી ગતિથી દિવસે દિવસે તેની આર્થિક સ્થિતિ ધસાતી જતી હતી. ક્ષયનો
અસાધ્ય રોગ જણે લાગુ પડ્યો હોયની તેમ થોડાં વરસમાં તેની હાલત
દયાજનક થઈ પડી, ધંધો પડી બાંચો અને માથે કરજ થઈ ગયું, ત્યારે
પ્રેમચંદ પરદેશ જવાનો વિચાર કર્યો. સારી રીતે પૈસો જમા ન થાય ત્યાંસુધી
પરદેશથી પાછા ફરવું નહિ, એવો નિશ્ચય તેણે પોતાના મનમાં કર્યો. આ વખતે
સંતતિમાં માત્ર એ ત્રણ મહીનાનો એક છોકરો હતો. પોતાની સ્ત્રીને માટે સાધારણ-
જંદાબસ્ત કરી પ્રેમચંદ દરીયામાર્ગની મુસાફરીએ દૂર દેશાવરમાં નીકળી ગયો.
એક મોટા વેપારીની પેઢીમાં નોકરીએ રહ્યો. પુણ્યદશા જગવાથી પ્રેમ-
ચંદના કામમાં શેફતે વિશ્વાસ બેસવા માંડ્યો. સાચી દાનત, ખંતથી કામ
કરવાની પદ્ધતિ અને હુશીયારીથી પ્રેમચંદનું માન વધવા લાગ્યું અને પગા-
રમાં પણ વધારો થયો. કેટલાક વખત પછી પોતાની જાત ઉપર પણ બાં-
ખાર કરવા લાગ્યો. તેમાં સારો દાવ લાગી જવાથી ધણી સારી કમાણી કરી.
પૈસે પૈસે વધે એ કહેવત પ્રમાણે થોડા વરસમાં તેની પાસે સારી સરખી
રકમ જમા થઈ. વખતે વખતે પ્રેમચંદને દેશમાંથી તેડાવવાના સંદેશ આવ-
તા. પ્રેમચંદ તેનો એવો જવાબ વાળતો કે હમણાં પેદાશ સારી છે તે
છોડીને એક ધડી પણ નીકળાય તેમ નથી. તમે ગમે તેમ ચલાવી લેજો.
પૈસા જોઈએ તેટલી હુંડી ઉપાડી લેજો, છોકરાને ભણાવજો અને સારે ઠેકાણે
તેનું સગપણ કરજો. આવી રીતે પંદરથી સોળ વરસ પરદેશમાં ગાળ્યાં; આ-
ખરે દીકરાના વિવાહ માટે ઉપરા ઉપરી કાગળો આવવા માંડ્યા, ત્યારે પ્રેમ-

પુત્ર આમાં છે ? પોતાનું નામ સાંભળી પ્રેમચંદ શેઠે ગાખમાં બેઠા બેઠા
 હું કે કેમ ? કાણ મહેને બોલાવે છે ? સિપાહીઓએ કહ્યું કે ને તમારું
 નામ પ્રેમચંદ હોય તો નીચે આવો; જુઓ આ કાગળ તમારો જ લખેલો
 છે કે ? પ્રેમચંદ નીચે આવ્યો ને જેવો કાગળ લેયો કે તેના હાથકોશ
 ઉઠી ગયા. તે સમજી ગયો કે આ કાગળ મરનાર છોકરાની પાસેથી મળેલ
 છે; તેથી તે છોકરો મારો પુત્ર જ હશે; મને તેડવા આવેલો હોવો લેખ્યો.
 આગળ જઈને તપાસ કરી તો ખાત્રી થઈ શકે તે મ્હારો પોતાનો જ પુત્ર
 છે ! એકનો એક પુત્ર પોતાના મ્હોં આગળ પણ ઝાળખાયા વિના અકસ્માત
 મરી જવાથી પ્રેમચંદના મનમાં અસહ્ય વળાધાત થયો. બેહોશ થઈ મૂર્છા
 ખાઈને ઢળી પડ્યો. એક તરફ પુત્રનું શયન અને બીજી તરફ મૂર્છિત થએલો
 તેનો બાપ લાંબો થઈને પડ્યો ! તે દેખાવ કદિન હૃદયને પણ પિગળાવે તેવો
 દયાજનક થઈ પડ્યો. કેટલીક વાર પછી પ્રેમચંદને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે તે
 ઘણા જ આર્ત સ્વરથી રડવા લાગ્યો : “અરેરે હું કેવો હીનભાગી ? એ મહીનાના
 પુત્રને મૂંઝી પૈસાને માટે પરદેશ ગયો. આજે ૧૫ વરસે પુત્રને પરણાવવા
 અતિ ઉમેદથી પાછો ફર્યો, ત્યારે મૃત અવસ્થામાં પુત્રને જોઈ હું. અરે !
 પીડાતો હતો, ત્યારે મેં તેની સરભરા પણ કરી નહિ, તેને જેવા પણ
 ગયો નહિ, સરભરા કરનાર પરમાર્થી માણસો દવા દાક્ટરના ખર્ચ માટે
 ખરડો લઈ આવ્યા, તેમાં એક આતો પણ ભરાવ્યો નહિ; હા પુત્ર ! હવે હું
 ઘેર જઈ ત્હારી માને શો સંદેશો આપીશ ? અરે, આના કરતાં મહેને મોત
 લઈ ગયું હોત તો સાંઝું.” એવી રીતે પોકે પોકે રૂદન કરતો શયને ડેકાયે
 પાડી પોતાને ઘેર ગયો. તેની સ્ત્રીએ પુત્રમરણના સમાચાર જેવા સાંભળ્યા
 કે તેની સાથે જ દુઃખના આધાતથી હૃદય બંધ થઈ જતાં તે પણ મરણ
 પામી. સ્ત્રી અને પુત્રના મરણથી ઉદાસીન થઈ પ્રેમચંદ સંસારનો ત્યાગ કરી
 દીક્ષા ધારણ કરી, આત્મશ્રેય સાધ્યું.
 પ્રેમચંદને જ્યાંસુધી ‘આ મારો પુત્ર છે’ એવું જાન નહોતું સાંભળ્યું
 દુઃખ નહોતું, ચિંતા નહોતી, પુત્રના મરણથી પણ તેને શોક કે દિલગી
 થઈ નહોતી; પણ જો ઘડીએ ‘આ મારો પુત્ર’ એવું જાન થયું કે તરત

દુઃખ અને સંતાપે તેના હૃદયને ઘેરી લીધું આ ઉપરથી સીખવાનું એ છે કે દુઃખનું મૂળ મમતા જ છે. અન્યત્ર જીવના બાવી દુઃખને દૂર કરવું એ સમજવાનું ફળ છે. (૩૪-૩૫)

દેહાત્મનો સમ્બન્ધ :

एतच्च पुद्गलमयं क्षणिकं शरीर-

मात्मा च शारदशशाङ्कसदृक्षरूपः ॥

बन्धस्तयोर्मवति कर्मविपाकजन्यो

देहात्मधीर्जઢધિયામવિવેકजन्या ॥૩૬॥

દેહ અને આત્માનો સંબંધ :

અર્થ—આ શરીર કે જે નજરે દેખાય છે તે શુભ-આત્મારૂપ નથી કિન્તુ પુદ્ગલ-જડસ્વરૂપ છે અને એક ક્ષણમાં નાશ પામવાના સ્વભાવવાળું છે; ત્યારે આત્મા જડ નહિ પણ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, સરહકળના ચંદ્રમા જેવો નિર્મળ પ્રકાશિત છે અને નિત્ય-અખંડ-અવિનાશી છે. આત્મા અને શરીરનો જે મુબંધ થયો છે, તે કર્મની વર્મણના યોગથી થયેલ છે, પણ વાસ્તવિક નથી; આમ આત્મા અને શરીર અલગ હોવા છતાં જે શરીરને જ આત્મા માની લે છે, તે ભ્રાન્તિ છે અને તેવી ભ્રાન્તિ અવિવેકને લીધે જ-હવાદીએને થાય છે. (૩૬)

વિવેચન—આ કાવ્યમાં આત્મા અને શરીરની ભિન્નતા દર્શાવી છે. આર્વાક દર્શનના અનુયાયી નાસ્તિકો એમ માને છે કે શરીરથી આત્મા જૂદો નથી. પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુના સંયોગથી એક પ્રકારની ચૈતન્યશક્તિ શરીરની સ્તરૂપે અપ્પન થાય છે. શરીરને વિનાશો તે શક્તિનો પણ વિનાશ થાય છે, કારણકે શક્તિનું અધિશાન આ શરીર જ છે. શરીરની ઉત્પત્તિ પહેલા અને શરીરના વિનાશ પછી રહેનાર ચૈતન્ય જેવી કંઈ વસ્તુ જ નથી. નાસ્તિકો એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ માનતા હોવાથી અનુમાનમય ચૈતન્યના

પુનર્જન્મ કે પૂર્વજન્મને તેઓ સ્વીકારતા જ નથી, તેમ જ એઓ આત્મા અને તેના પૂર્વજન્મ તથા પુનર્જન્મને સ્વીકારવા છતાં મોહને વિષે દેહમાં તાદાત્મ્યયુક્તિ રાખી દેહને સુખે સુખ અને દેહને દુઃખે દુઃખ માનનારા છે, તે બન્નેને ઉદ્દેશી આ કાવ્યની રચના થઇ છે. ઉપર જણાવેલા બન્ને વર્ગો જડ પુદ્ગલમાં જ આનંદ માનનારા છે. રાત દિવસ જડ પદાર્થો મેળવવા પ્રયાસ કર્યા કરે છે. વિચારો પણ જડના જ કર્યા કરે છે, તેથી તેમની યુક્તિ જડજેવી બની જાય છે તેઓ મનુષ્યત્વમાં પણ જડતા જ વ્યુત્તે છે. આત્મત્વ પણ જડ દેહમાં જ માને છે. અર્થાત-તેમને દેહ-શરીરમાં જ આત્મયુક્તિ થાય છે. એ જ તેમની ભ્રાન્તિ છે, એ જ તેમની જડતા છે, એ જ અવિવેક છે. વિવેકયુક્તિનો શોધ થવાથી તેમને ભ્રાન્તિ યા વિપર્યાસ થાય છે. નાસ્તિકો દેશાવસ્થી આવતા કાગળોની હકીકત પ્રત્યક્ષ ન હોવા છતાં માને છે અને તે ઉપર લાખો કરોડોનો વ્યાપાર કરે છે. પોતાના દાઃ પરદાદને નજરે ન જોયા છતાં એક વખત તેઓ હતા એમ કયૂલ કરે છે; અને શાસ્ત્રના આસ પુરૂષનાં વચનો તેઓ માનતા નથી, એ જ તેમનો અવિવેક છે; એક તરફ તેઓ કહે છે, અનુમાન અને શબ્દ પ્રમાણ નથી, બીજી તરફ કાગળની હકીકત અને પૂર્વજોતું અસ્તિત્વ પ્રમાણસિદ્ધ કયૂલ કરે છે, એ જ તેમની ભ્રાન્તિ. અનુમાન સિવાય એક પગલું પણ તેમનાથી ભરાય તેમ નથી. જ્યારે અનુમાન અનિશ્ચય છે પણ તેમનાથી મનાઇ જવાય છે, ત્યારે તે જ અનુમાનથી આ જગતનાં પ્રાણીઓનાં સુખદુઃખની વિચિત્રતાએ પુણ્ય પાપ અને તે ભોગવવા સ્વર્ગ નરક પણ તેઓએ માનવું જોઇએ. એક રાગી બીજો નીરોગી, એક ધનવાન બીજો નિર્ધન, એક રાજા બીજો રંક, એક યુદ્ધિમાન બીજો નિર્યુદ્ધિ, એક સમૃદ્ધિવાન બીજો દરિદ્ર, એક ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવનાર બીજો ઇચ્છા વિરૂદ્ધ પામનાર, આ બધો ભેદ શાથી ? ભૂતોનો સંયોગ બધાનો સરખો છે. એક જ માખાપના વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલા એક જ વેળાએ જન્મેલા બે ભાઇઓમાં ઉપર પ્રમાણે ભેદ જોવામાં આવે છે, પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે શાથી ? કહેવું જ જોઇએ કે પુણ્ય પાપના યોગથી, શુભ અશુભ કર્મના વિપાકથી; કર્મ દેહાશ્રિત સંભવે નહિ, કિન્તુ આત્માશ્રિત છે. બાળકને જન્મ-

વાની સાથે યુખ, દુઃખ, રોમ, આરોગ્ય, જોવામાં આવે છે. આ દેહથી તો હર્ષ હર્ષા નથી, તો તે હર્ષ ક્યાંથી આવ્યા ? માનવું જ પડશે કે તે હર્ષ પૂર્વ જન્મનાં છે અને આત્મા સાથે આવ્યાં છે. આમ યુક્તિથી અનુમાનથી આત્માની પૃથક્ સિદ્ધિ થોવા છતાં 'આત્મા સરીરથી જુદો નથી, એમ કહેવું અગાન-અવિવેકમયું છે. એવા નાસ્તિકો અને દેદાધ્યાસીએને મંચકાર કરે છે કે આ- (દેખાવ છે તે) સરીર અને તેની અંદર બાકી રહેલો આત્મા એ બંને જુદો છે. બેનો સ્વભાવ જુદો જુદો છે. સરીર જડ પરમાણુઓનું બનેલું પુનઃસ્થાપ છે. હાથમાં ફાળિ, હાથમાં જલ્દિ અને હાથમાં વિનાશ પામનાર હોવાથી હાથિક-નધર છે. રોમથી, જરાથી અને ચત્તારિશ્ચી છેદન બેદન પામનાર વિકૃતિ સ્વભાવવાળું છે; ત્યારે આત્મામાં તે ધર્મ નથી. બીલામાં કશું છે કે:-

નૈનં છિન્નદગ્ધિ શસ્ત્રાણિ । નૈનં વદતિ પાષકઃ ॥

ન ક્ષૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો । ન શોષયતિ મારુતઃ ॥ ૧ ॥

અચ્છેપોયમદાદ્યોય-મહ્લેષોઽશોષ્ય યય ચ ॥

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુ-રચલોયં સનાતનઃ ॥ ૨ ॥

અર્થાત્—આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, પાણી પસાળી શકતું નથી, વાયુ શોષવી શકતો નથી. આત્મા અછેદ-છેદી ન શકાય તેવો, અદાહ-જળી ન શકે તેવો, અક્ષેદ-બી-જાઈ ન શકે તેવો અને અશોષ્ય-શોષાય નહિ તેવો છે. તે નિત્ય-સર્વદા સ્થાયી, સર્વત્ર ઉપયોગ યોજનાર, સ્થિર, અચ્ચ અને સનાતન છે. શસ્ત્ર, અગ્નિ, પાણી, વાયુ, વિષુત, વરાળ વગેરેના અકસ્માતો સરીરને નડે છે, સરીરને ઇન્ન પડોંચાડે છે, પણ આત્મા ઉપર તેની અસર થઈ શકતી નથી. ચંદ્રમા દરતા પણ તેનું સ્વરૂપ વધારે નિર્ભય છે. કળેના સંગથી અને વિપાકથી જ માત્ર તેને દેહ સાથે જોડાવું પડે છે, બંધનમાં આવવું પડે છે. હર્ષની ઉપાધિથી દૂર થાય તો સરીરનો સંબંધ પણ છૂટી જાય છે. આમ જન્મે પદાર્થ બિન્ન હોવા છતાં એક-અબિન્ન માનવામાં આવે છે અને તે અગાનથી જ દુઃખની પરંપરા ચાલે છે. દેહને જરી પણ ધક્કો લાગતાં હાલવોય કરી નાંખે છે. રાડો પાડી ધમચકડી મચાવે છે, આર્તધ્યાન

ધ્યાવે છે, માથું પછાડે છે. આટલું બધું દુઃખ દેહાધ્યાસથી જ થાય છે; પણ જરી વિચાર કરે કે “ હું જૂદો છું અને દેહ જૂદો છે, દેહના દંડ દે-
હને ભોગવવા પડે તેમાં મારે શું? કર્મો કેવી સહેલાઈથી બંધાય છે અને
કેટલી મુશ્કેલીએ ભોગવાય છે, તેનો ખ્યાલ કરી કર્મનો તમાસો જોઈ આનંદ
પામું નહિ? દેહની દુખ્ધામાં મારે શું કામ અપલાવું જોઈએ? ” અન્યત્ર ભાવ-
ના મનમાં ખડી થાય તો દુઃખનો સંકલ્પ-માત્ર પણ વિલય પામી જાય. (૩૬)

શરીરહ્રાસેપ્યાત્મનોઽહ્રાસઃ ।

રોગાદિપીડિતમતીવકૃશં વિલોક્ય ।

કિં સૂઠ રોદિપિ વિહાય વિચારકૃત્યમ્ ॥

નાશે તનોસ્તવં ન નશ્યતિ કશ્ચિદંશો ।

જ્યોતિર્મયં સ્થિરમજં હિ તવ સ્વરૂપમ્ ॥૩૭॥

વહિરાત્મભાવસ્ય ત્યાગઃ ।

મૃત્યુર્ન જન્મ ન જરા ન ચ રોગભોગૌ ।

હાસો ન વૃદ્ધિરપિ નૈવ તવાસ્તિ કિંચિત્ ॥

એતાન્નુ કર્મમયપુદ્ગલજાન્ વિકારા-

ન્મત્વા નિજાન્ ભજસિ કિં વહિરાત્મભાવમ્ ॥૩૮॥

કથમાત્મનિ જન્મમૃત્યુવ્યપદેશઃ ।

જન્યોસ્તિ નો ન જનકોઽસ્તિ ભવાન્કદાચિત્ ॥

સચ્ચિત્સુખાત્મકતયા ત્વમસિ પ્રસિદ્ધઃ ॥

રાગાદ્યનેકમલલબ્ધશરીરસઙ્ગી ।

જાતો મૃતોઽયમિતિ ચ વ્યપદેશમેસિ ॥૩૯॥

શરીરની દુર્બળતામાં આત્માની દુર્બળતા નથી.

અર્થ—હે મુખ્ય ! જ્યારે શરીરમાં કંઇ રોગાદિક થાય છે, અથવા ત્યારે પરમાર્થનું કામ કરતાં શરીરને થોડી તકલીફ પડે છે, ત્યારે ત્હારા મનમાં ઝાંઝાનિ થવાની સાથે જો તું બધું રોવા મંડી જાય છે, એ ત્હારી કૃત્રી બધી વિચારશક્તિ છે ? શું શરીરને ધસારો લાગતાં ત્હારા આત્માનો કોઇ અંશ ધસાઇ જાય છે ? નહિ જ; કેમકે આત્મસ્વરૂપે જ્યોતિર્મય અને પરિપૂર્ણ નિમિષ છે. (૩૭)

બહિરાત્મભાવનો ત્યાગ.

જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, બોગ, હાનિ અને વૃદ્ધિ એ બધા ધર્મો શરીરના જ છે. એમાંનો એકે ધર્મ આત્માનો નથી. એ બધા ધર્મો કર્મ પુદ્ગલના વિકાર રૂપ છે. પુદ્ગલના વિકારો પુદ્ગલરૂપ શરીરને જ લાગુ પડી શકે પણ પુદ્ગલથી અતિરિક્ત જો આત્મા તેને લાગુ પડી શકે નહિ. માટે હે આત્મનૃ ! પુદ્ગલના વિકારોને તું પોતાના માની સામાટે બહિરાત્મભાવ બને છે અને ખીજની હાનિવૃદ્ધિથી સામાટે દુઃખી થાય છે ? (૩૮)

આત્મામાં જન્મ-મૃત્યુનો વ્યવહાર કેમ થાય છે ?

હે આત્મનૃ ! તું કોઇથી ઉત્પન્ન થયો નથી તેમ કોઇને ઉત્પન્ન કરનાર પણ નથી. ત્હારી ઉત્પત્તિ નથી અને વિનાશ પણ નથી. તું તો નિસ-સત્-ચિત્ અને આનંદ રૂપે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ત્યારે આ શ્રવ અમુક ગતિમાં ઉત્પન્ન થયો, આ શ્રવ મરી ગયો, એવો વ્યવહાર કેમ થાય છે ? એમ કંઈ થાય તો તેનો ઉત્તર એ છે કે સમદ્રોણરૂપ જીજ્ઞૃષી ઉત્પન્ન થતા કર્મ અંકુરથી પ્રાપ્ત થએલ શરીરનો સંગ જો આત્માને લાગેલો તેથી જન્મ-મૃત્યુનો વ્યવહાર આત્મામાં થાય છે. ખરી રીતે તો તે ધર્મ શરીરના જ છે પણ સંગને લીધે એકના ધર્મો ખીજમાં ઉપચરિત થાય છે. (૩૯)

વિવેચન—ઉપરનાં ત્રણ કાવ્યોમાં બહિરાત્મભાવમાંથી અંતરાત્મભાવમાં આવવાને અંતરાત્મભાવની પિઞ્જન કરાવી છે. બહિરૂ અંતરૂ અને પરમગેદથી આત્માના ત્રણ પ્રકાર છે. બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા. મોનાયૈવમાં તેનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે:—

સ્વરૂપ કેવું છે તે આ ત્રણ કાવ્યમાં દર્શાવ્યું છે. અર્થાત-તું જડ નથી પણ જ્યોતિ રૂપ ચૈતન્ય સ્વરૂપ તું છે. સૂર્ય કરતાં પણ તારો પ્રકાશ અધિક છે. સૂર્યના પ્રકાશનો થોડા કલાક ઉદય અને થોડા કલાક અસ્ત રહે છે પણ તારો પ્રકાશનો ઉદય થયા પછી તેનો કદાપિ અસ્ત થતો નથી. વૃક્ષની છાયા માફક અસ્થિર નહિ પણ તું સ્થિર છે. જન્મવું મરવું શરીરને છે, હોતે નથી. તું શરીરને અતિરિક્ત હોવાથી તારે જન્મવું પણ નથી અને મરવું પણ નથી. પુત્રના જન્મથી હરખાવાતું અને તેના મૃત્યુથી દિલગીર થવાતું પણ કંઈ કારણ નથી.

દૃષ્ટાંત—એક શ્રીમંત ગૃહસ્થનો એકનો એક પુત્ર બિમાર પડ્યો, ત્યારે તેનાં મામાપ રહ્યા લાગ્યાં; હાય હાય હવે કેમ થશે? છોકરાતું નામ ચીમન હતું. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે જો ચીમનને આરામ થાય તો અમારે ખાવું પીવું છે, નહિતો આજથી ખાવાં પીવાતું બંધ છે, જેમ જેમ તેઓ રૂદ્ધ કરવા લાગ્યાં તેમ તેમ ચીમનને પણ રોગની વૃદ્ધિ થતી ગઈ. તેઓએ ચીમનના જીવવાની આશા લગભગ મૂકી અને રડતાં રડતાં બોલ્યાં કે બસ હવે અમારે જીવવું નથી. ઘણાં માણસા તેમને સમજાવવા લાગ્યાં કે આમ અધીરાં ન બનો. વખતે હજી આરામ પણ થાય, નહિતો દુનીયામાં જન્મવું અને મરવું લાગી રહ્યું છે. પણ શેઠના મનમાં ધીરજ રહેતી નથી. એવામાં એક મહાત્મા ત્યાં નિકળી આવ્યા. શેઠને તે આજખતા હતા તેથી શેઠને કહ્યું કેમ આજે આટલા બધા અધીરા બની ગયા છો? શેઠ કહે કે અરે મહારાજ! મારાં ભાગ્ય કૂટ્યાં, મારો દિવસ પરવાર્યો, મારા ઉપર દુઃખતું વાદળ તૂટી પડ્યું.

મહાત્મા—પણ છે શું? આટલી બધી ગમરામણતું શું કારણ છે? શું કંઈ તમને તુકસાન લાગ્યું છે?

શેઠ—અરે મહારાજ! આથી વધારે શું તુકસાન? મહારો એકનો એક દીકરો ચીમન મોતને બિછાને સૂતો છે.

મહાત્મા—હું શું કહો છો?

શેઠ—મહારાજ! આ જોતા નથી? સામા આટલા ઉપર તે સૂતો છે, જોતા નથી તેની અંતની માંદગી?

મદાત્મા—પણ તારો ચીમન ક્યાં ?

શેઠ—આ સામે સૂતો છે તે.

મદાત્મા—હું અગત્ય સમજી શકતો નથી. આજે માઈ માથું ફરી ગયું છે. તું હાથેથી નેને જતાવ.

શેઠ—(હાથ લાંબો કરી 'ચીમનના હાથને પકડી જતાયું કે) જુઓ આ ચીમન !

મદાત્મા—એ તો ચીમનનો હાથ છે, ચીમન નથી. ચીમન ક્યાં છે ?

શેઠ—(પગને રપસી દે છે) આ ચીમન !

મદાત્મા—એ તો ચીમનનો પગ છે, આ તો છાતી છે, આ 'માથું' છે, આ મુખ છે, આ પેટ છે, આ હુલ્લ છે, આ રકંઠ છે, આ આંખો છે, આ કાન છે, આ નાક છે, આમાં ચીમન કોણ ? હાથ, પગ, પેટ, છાતી, ગોઠું, આખ, નાક, કાન વગેરે બધાં ચીમનના શરીરનાં અવયવો છે. આમાં ક્યાંય પણ 'ચીમન' એવું નામ લખવું નથી.

શેઠ—મદાત્મા ! એને જ અમે ચીમન કહી બોલાવીએ છીએ.

મદાત્મા—જો એમ હાથ તો પ્રાણ નીકળી ગયા પછી પગ આ શરીર આંધી પડ્યું રહેવાનું છે તેને સાચવી રાખજો. ચીમન આપણે જરી, મરી જમે, એવી દડવા ગતી સું હાથ શેઠ દે છે ?

શેઠ—મદાત્મા ! જીવ નીકળી ગયા પછી તો મુઠ્ઠું-લગ રહે તેને શું ફરીએ ?

મદાત્મા—તારે શું શરીર અને શરીરના અવયવોને તું ચીમન માનતો નથી ? ચીમન ત્યાં કોણ જુદા છે.

શેઠ—હા શરીરની અંદર રહેલો આત્મા—નનમ એ જ મદારો ચીમન છે.

મદાત્મા—તારે શેઠ દેવાની જરૂર નથી. શરીરમાં રહેલો આત્મા જ તને તારો ચીમન ત્યાં તો તને મોત નડવાનું નથી. અર્થોત્તર ન મરવાનો નથી. તે અમર છે, અજન્મ છે, હાથન છે. હાથ ત આ શરીરને હોદશે, તો મુખ વગેરે અવયવ તમારું પડેવાની પેઠે બીજું તનું શરીર બારણું દરેકી દ શેઠ ! ન તું પુત્ર કેવળ પ્રેમ રાખતો હોય તો તું એ-

આંખ નામે ઉદાનમાં સમવસર્ગા કૃષ્ણ મહારાજ મજસુકુમારને સાથે. લઇ પ્રભુના દર્શન કરવા જાય છે, ત્યાં રસ્તામાં સોમિલ બ્રાહ્મણનું ઘર આવ્યું. તે ઘરની અંગાસીમાં ધણા જ સાંદર્પવાળા સોમાં નાંગેલી સોમિલ બ્રાહ્મણની કુંવારી કન્યા પોતાની સખીઓ સાથે સોનાના તારે ખેંચેલા દડાથી રમતી હતી. કૃષ્ણ મહારાજની તેના ઉપર નજર પડતાં જ તેની સાથે મજસુકુમારનું લગ્ન કરવાનો વિચાર થયો. સોમિલને બોલાવી સોમાંના લગ્ન સંબંધી વાતચીત કરી, સોમાને અંતઃપુરમાં કુંવારી મોકલાવી દીધી. ત્યારપછી બન્ને બાઇ સહસ્રાંજ વનમાં આવી પહોંચ્યા. પ્રભુની દેશના સાંભળીને મજસુકુમારને વૈરાગ્ય હત્યન થયો. ધરે આવી માતાની પાસે પ્રભુના દર્શન કરવાની અને દેશના સાંભળવાની વાત કરી, તે સાંભળી માતા ખુશી થયાં; પણ જ્યારે સંસાર છોડવાની અને દીક્ષા લેવાની વાત કરી, ત્યારે દેવકીજીને એકદમ મૂર્છા આવી ગઇ. ઉપચાર કરતાં શુદ્ધિ આવી ત્યારે માતાએ પુત્રને સંસારમાં રાખવા ધણો પ્રયત્ન કર્યો. કૃષ્ણ મહારાજને બોલાવી તેની આશ્વસન દાવા ધણી દેલીશ હતી પણ મજસુકુમારને રંગ હત્યો નહિ. ધણા દાલાવાલાથી એક દિવસનું રાજ્ય સ્વીકારી બીજે દિવસે મ્હોટી ધામકુમ્ભી નેમનાથ પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી. તે વખતે રેનાં રેતાં માતાએ કહ્યું દે દીકરા! તે મ્હને તો રોવરાવી છે, પણ હવે એવી કરણી કરજે કે જેથી બીજા માતાને રોવગવવી ન પડે. અર્ધાવ-સંધ્ય પાળી જન્ય જરા મૃત્યુના બંધનનો અંત કરજે.

મજસુકુમારે દીક્ષા લીધા પછી ઘરન જ નેમનાથ પ્રભુને પૂજ્ય કે શોધા વખતમાં સિદ્ધિ મેળવવાનો દેહ પણ માર્ગ છે? પ્રભુને કહ્યું, હા શરીર અને આત્માની મિન્નનાનો દહનર સત્તન અન્નપાત્ર અને તેની દ્વેષોદી તરીકે બારમી ત્રિષ્ણુની પાંદા. રમણન જુમિમાં દાહસગ્ય હતી લેહ ઘાનમાં નિરંતર ચિયરવા પ્રાપ્ત કરવાથી તરત સિદ્ધિ મેળવી શકાય છે. ગમે તેવો ઉપસર્ગ આવે તો તેનાથી પાટા દહતું ન જોઇએ. મજસુકુમારે કહ્યું, દે પ્રભુ! તે મારે લેવાની મારી ક્યાં છે. આપની આજ્ઞા હોય તો હું રમણનજ. જાહ અચ્છપત્રે ધ્યાન પડું. નેમનાથ પ્રભુએ ચોખ્ખા જાણી દા પાડી. મજસુકુમારે એકએકી રમણનજ જાહ દાહસગ્ય કર્યો.

સંખ્યા સમયે સૌમિલ જંગલમાંથી અગિયોમ માટે સમિધનાં લાકડાં લઇ
તે રહે પાછો રહ્યો, ત્યારે ગજસુકમાલ ઉપર તેની દૃષ્ટિ પડી. જોતાં વેત
તેને કાંઈ પ્રગટ્યો; અરે ! જેની સાથે સોમાનાં લગ્ન થવાનાં હતાં તે ગજ-
સુકમાલ તો સાધુડો થઈ અગિયોમ છે. અરે હુહ ! ત્યારે જો મુંડાવું જ હતું
તો હામારે મ્હારી દિયોને અંતઃપુરમાં ફંવારી મોકલાવી રંડાવો અપાવ્યો ?
સૌમિલ જાને ખાણજી હતો પણ પ્રકૃતિએ અંડાળ જેવો હતો. તેની સાથે
પૂરેતો વેરમાત્ર હલસ્યા, તેથી ગજસુકમાલને સખ શિશ્યા આપવાનો વિ-
ચાર કરી લાકડાંને નીચે મુક્યાં. તળાવની લીલી માટી લાવી ગજસુકમાલને
માથે કરતી પાગ બંધી, બગતી મેઢાંથી યેગના બળતા અંગારાની ડીમડી
બારી ગજસુકમાલને માથે કરતી ચચર કરતી માથાના ચામડી બળવા
લાગી. ચામડી પડી માંસ અને માંસ પડી મગજ સળગવા માંડ્યું. એક
મંડરના કંઈથી પણ માલુસની ધીરજ રહેતી નથી તો પછી માથાનો કા-
મળ કામ અગિયોમ. અરે, તેની પીડાનાં શું પૂછવાનું હાય ? પણ ગજસુ-
કમારે જરી પશુ માલુ કે ઠરીરનો કેહ પણ કામ હજાવ્યો નહ. સૌમિલ
ઉપર પણ દેખ આપ્યા નહિ. સર્વ જીવને મોતા તમાન ચાલતા હોવાથી સૌ-
મિલને સુકુ સમાન નહિ પણ નિત્ર સમાન ગણે છે. કેહના સનરા ધોય
પર્મને ફરીયાતી પાપડી રંડાવે છે, ત્યારે મારો સત્તો જાને મોતાનો પા-
પડી રંડાવે છે. આનો કાર ગજસુકમાલ મુનિના શુભ કાલમાં રહુરતો
હતો. કેહતો પડી સમાનને મેરતા જેવી લગ્નવજા, તપુદયા જેવા નરીરતા,
મેઢાંમાં મેઢાં મેઢાંમાં વનુ ન હોય તેથી ગજસુક, પંચન, ગજસુકમાલ
મુનિના કેવીક થઈ હતી તે સત્તો પ્રભાત મેઢાંમાં હોયે આ પશુને
સર મુકુમ્બરનો આક્રમ્હા મળે કરીરથા ગજસુક ન રહે તેવો સંકલ્પ
કાવતો જાણે હોય અને કરીર સાથે દૃષ્ટિ પણ તેમજ ન હોય તેમ જુલુ
દેતા રિતા અક્રમ્હાવજા હોય રહેતો. એ સૌમિલના કાલમાં ગજસુકમાલને
લગ્નવજા મેરતો છે. કાલકે તે મુનિને મેરતા મુનિના પાનના પાનને મેરતા
હુલુત સત્તો કરીરે. અરે કરી. સૌમિલ જ મેરતો વન ગજસુકમાલને મુનિ
મે કે મેરતો.

ગજસુકમાલ જાણે મુનિના કાલે જ ગજસુકમાલ પશુ કરી. ગજસુકમાલને મેરતો
કાલે મેરતો કરીર.

ગમ્યુક્રમાલ જાણતી વસ્તુઓમાંથી આત્મજાતને દૂર કરી શરીરમાંથી પણ આત્મજાતને મુક્તિ આપવામાંથી દૂર થવા તો જગતા શરીરની અસજ વેદનાની પણ આત્મા ઉપર અધર ન થાય; તેવી રીતે અંતઃકર્મજાતમાં રિધર રહેવાથી પરમાત્મજાતની પ્રાપ્તિ થાય (૩૭-૩૮-૩૯)

પશિપાદપસંયોગકલ્પઃ કુદુચ્ચિત્સંયોગઃ ।

માર્યા સ્તુપા ચ પિતરો સ્વસૃપુત્રપૌત્રા ।

એતે ન સન્તિ તવ કેપિ ન ચ ત્વમેપામ્ ॥

સંયોગ એ સ્વગચ્છવદલ્પકાલ—

એવં હિ સર્વજગતોપિ વિયોગયોગૌ ॥૪૦॥

ન મે કશ્ચિન્નાદં વસ્ય ।

એકેકજન્મનિ પુનર્વહુભિઃ પરીતઃ ।

પ્રાન્તે તથાપિ સહકારિવિનાકૃતસ્ત્વમ્ ॥

તસ્માદિભાવય સદા મમતામપાસ્ય ।

કિંચિન્ન મેઽહમપિ નાસ્મિ પરસ્ય ચેતિ ॥૪૧॥

પક્ષી અને વૃક્ષના સંયોગ જેવો કુદુચ્છીઓનો સંયોગ.

અર્થ—હે ભદ્ર ! એક ધરની અંદર મા બાપ બાઈ સ્ત્રી પુત્ર પૌત્ર અને પુત્રવધૂ એ બધાની સાથે તું રહે છે અને પરસ્પર સંબંધ જોડેલ છે; પણ ખરી રીતે તે બધા તારાથી જુદા છે, અને તું બધાથી જુદો છે. તેમની સાથેનો સંબંધ દેવગ ઝાડ અને પક્ષીના સંબંધ જેવો છે, અર્થાત્ સાંજની વેળાએ જુદાં જુદાં પક્ષીઓ જુદી જુદી દિશામાંથી આવતો ઝાડ ઉપર બેસે છે, રાત્રિએ લા રહે છે અને સવાર પડતાં બધાં જુદાં પડી જાય છે, તેવી જ રીતે એક ધરની અંદર જુદી જુદી ગતિમાંથી આવેલાં કુદ-

મિત્રઓ ભેગાં થયાં છે. પણ આયુષ્ય રૂપી રાત્રિ પૂરી થતાં તે સઘળાં જૂઠાં પડવાનાં. જગતના સર્વ સંયોગો આવી જ રીતે વિયોગ સહચારી છે. (૪૦)

મહાદ્ કોઠ નથી અને હું કોઠનો નથી.

ભૂતકાળમાં દરેક જન્મમાં ધણા જીવોની સાથે સંબંધ બાંધ્યો. જ્ઞાન-દૃષ્ટિએ જોતાં આ દુનિયામાં એવો કોઈ જીવ નથી કે જેની સાથે મા બાપ પુત્ર સ્ત્રી તરીકેનો સંબંધ જોડયો ન હોય. આટલા બધા સંબંધો જોડ્યા છતાં પણ આ વખતે કોઈ પૂર્વનો સંબંધી સહચારી થતો નથી. તો પછી આ વખતના સંબંધીઓ પાછળના વખતમાં સહચારી થશે તેની શી ખાતરી છે? કાંઈ જ નહિ. તો પછી શામાટે મમતા રાખે છે? છોડી દે મમતાને, અને મનમાં નિશ્ચય કર દે મ્હારો કોઈ છે નહિ અને હું પણ કોઈનો છું નહિ. (૪૧)

વિવેચન--સુયગડાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

ન સા જાહ ન સા જોળી, ન તં કુલં ન તં ઠાણં ।

ન જાયા ન મુયા જત્ય, સઘ્વે જીવા અણંતસો ॥

અર્થાત—એકંદ્રિય બેઠદ્રિય તેઠદ્રિય ચતુરિંદ્રિય અને પચ્ચેદ્રિય, એ પાંચ જાતિઓમાં એવી કોઈ જાતિ નથી કે જેમાં એકેક જીવ અનંતી વાર ઉત્પન્ન થઈ મરણ પામ્યો ન હોય. યોનિ-જીવોનાં ઉત્પત્તિસ્થાન એકંદર ચોરાસી લાખ છે. તેમાંની એક યોનિ પણ એવી નથી કે જ્યાં અનંતી વાર ઉપજવાનું ન બન્યું હોય. એકંદરે એક કરોડ સાડી સત્તાણુ લાખ કુલ કોટિ છે, તેમાંનું કોઈ પણ કુલ જન્મ-મરણ વિનાનું રહ્યું નથી, તેમ જ આ લોકમાં એવું કોઈ સ્થાન નથી, કોઈ આદ્ય પ્રદેશ નથી કે જ્યાં દરેક જીવે અનંતી વાર જન્મ અને મરણ કર્યા ન હોય. જ્યાં જ્યાં આ જીવ જન્મ પામ્યો, ત્યાં ત્યાં અનેક સંબંધીઓની સાથે સંબંધો બાંધ્યા. કોઈ સ્થાને મા બાપ બાઈ બગિની પુત્ર પુત્રી સ્ત્રી સાસુ સસરા એવાં અનેક સગપણો બાંધ્યાં. રાત્રિદાર કહે છે કે દુનિયામાંના સઘળા જીવો સાથે દરેક જીવે અનંતાનંત સંબંધો બાંધ્યા છે. કોઈ પણ જીવ એવો નથી રહ્યો કે જેની સાથે કંઈ ને કંઈ સંબંધ બાંધ્યો ન હોય. આ બધા સંબંધો જો કાયમના

હોય તો એકે જીવને સંબંધીઓની એટલી સહાય મળે કે તેને કોઈ જાતની તંગી ભોગવવી જ પડે નહિ, પણ તે સંબંધ કાયમનો બંધાતો નથી, કિન્તુ ક્ષણિક સંબંધ છે. આનંદધનજી ઝડપભરેવની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે,

પ્રીત સગાઈ તે જગમાં સદુ કહી રે, પ્રીત સગાઈ ન કાય,

પ્રીત સગાઈ તે નિરપાધક કહી રે,

સોપાધિક મન જાય—ઝડપજી છનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે ॥ ૧ ॥

અર્થાત—જગતમાં સર્વ જીવોની સાથે પ્રીતિ સગપણ બાંધ્યું પણ અંતે કોઈ સચું થયું નહિ. કાયમની પ્રીતિ ક્યાંય પગ જોવામાં આવી નહિ. તેનું કારણ એટલું જ કે જગતજનોની સાથે જે કોઈ સંબંધ બાંધવામાં આવે તે કંઈ ને કંઈ સ્વાર્થ માટે. માત્રાપ અને પુત્રનો મેળંધ જ નથી કુદરતી બંધામ છે એ ખરું, પણ માત્રાપના મનમાં એક જાતની આશા રહી છે કે આ છોકરો મ્હોરો થશે એટલે અમારું ધંડપણ પાળશે અને અમારું નામ રાખશે. આવી આશાની ઉપાધિથી માત્રાપનો છોકરો ઉપર પ્રેમ રહે છે. કોઈ પણ કારણથી જો તે આશા ઉડી જાય તો પ્રેમ પણ ઉડી જાય. એવી જ રીતે દુનીયાના સંબંધીઓના સંબંધમાં-પ્રેમમાં કંઈ ને કંઈ ઉપાધિ-સ્વાર્થ રહે છે, તેથી તે પ્રેમ ઉપાધિના અસ્તિત્વસુધી રહે છે; પછી હુમ ઘાય છે. ખરો પ્રેમ તે નિરપાધિક-નિઃસ્વાર્થી પ્રેમ છે. તેનો પ્રેમ માત્ર સ્વસ્વરૂપની સાથે જ બંધાય છે અને તે જ ખરો પ્રેમ છે; પણ તે પ્રેમનો પ્રવાહ ગુમ છે, અંતરૂમાંથી યગદે છે, બહારથી તેની આવક નથી. બહારના સંબંધીઓનો પ્રેમ ઉપર કશું તેમ સોપાધિક અને સ્વ-ઉપકાળ સ્થાયી છે. તેમનાનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં “સંયોગ યપ જગદુદયન” એ વાક્યથી ઝાડ ઉપર પક્ષીઓના સમાગમનું દર્શન આપ્યું છે. સાને જૂની જૂની દિવાલોથી પક્ષીઓ આવી ઝાડ ઉપર બેસે છે. રાત્રિ પસાર કરી સવાર થતાં સા જૂન પક્ષી જાય છે. દિવસે પોતપોતાનો બોરાક મેળવવામાં મથાયુ જાતી જાત રાત્રિએ સંબંધીઓના સમાગમનું બાન જૂની જાય છે. તેની જ રીતે એકે કુગરૂપ જીવને આજરે જૂની જૂની યોનિમાંથી આવેલા જીવોનો સમાગમ થાય છે. જીવનરૂપ શાખાને આકરે તેમની દિવનિ થાય છે. આયુષ્યરૂપ રાત્રિ પુરી થતાં સા જૂન પક્ષી જાય છે. મરણનો પડો

પડતાં સર્વ સંબંધીઓનો સંબંધ છુપાઈ જાય છે. બીજા જન્મમાં પૂર્વનાં સગાંઓ પૈકી કોઈ કોઈને ઓળખતું નથી. તેથી કદાચ પૂર્વનાં સગાંઓ દુશ્મન થાય છે અને પૂર્વનાં દુશ્મન આ ભવનાં સગાં બને છે. જન્મપરંપરામાં આવી અનેક વિચિત્ર ઘટનાઓ બન્યા કરે છે. મહેશ્વરદત્તે પોતાના બાપના શ્રાદ્ધમાં ભવાંતરમાં ગયેલ બાપને જ મારી નાંખ્યો, તેનું દૃષ્ટાંત આ પ્રસંગે ભૂલવા જેવું નથી.

દૃષ્ટાંત—વિજયપુરમાં મહેશ્વરદત્ત નામનો એક ક્ષત્રિય રહેતો હતો. તેનાં માબાપ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે કામકાજથી દ્વારગત થયાં હતાં, તોપણ તેમને ધંરની લોલુપતા ધણી હતી. તે ધરના કોઈ પણ માણસનું ધર્મ તરફ બિલકુલ લક્ષ્ય નહોતું. તેના કુટુંબમાં માંસાહારનું પણ પ્રવર્તન હતું. મહેશ્વરદત્ત રાત દિવસ ધંધામાં મગ્યો રહેતો ત્યારે તેનાં વૃદ્ધ માબાપો આશા તૃષ્ણા અને પાપિષ્ઠ વૃત્તિઓને વશ થઈ કુવાસના અને અશુભ કર્મોનો સંગ્રહ કરતાં હતાં. એકદા મહેશ્વરદત્તનો પિતા રોગગ્રસ્ત થયો. ઉપચાર કરતાં પણ આરામ થયો નહિ. અવસાનસમય આવેલો જાણી મહેશ્વરદત્ત પિતાની પાસે બેસી કહેવા લાગ્યો કે, હે પિતાશુ ! તમે કોઈ પણ જાતની ચિંતા મનમાં રાખશો નહિ. આપણી જાતિના રિવાજ પ્રમાણે જે કંઈ કરવું ધરશે તે સઘળું હું કરીશ. તે ઉપરાંત તમારા મનમાં કંઈ ઇચ્છા હોય તો કહો, તે પ્રમાણે હું કરું. પિતા બોલ્યો 'હે દીકરા ! મને કંઈ પણ જોઈતું નથી. મારી ભલામણ એટલી જ છે કે તું વધારે પડતું ખરચ કરીશ નહિ. આપણાં જનનવારો-ગાયો બેંસો વગેરેને ખરાબર સાચવજો. વળી આપણા કુળનો એ રિવાજ છે કે બાપની વરસીનો દિવસ આવે ત્યારે એક પાડો મારી બાપનું શ્રાદ્ધ કરવું. મને ખાતરી છે કે તું પણ તે પ્રમાણે વર્તીશ. મહેશ્વરદત્તે કહ્યું, હે પિતાશુ ! તમે નિશ્ચિંત રહો. તે સઘળું હું જાણું છું અને તે પ્રમાણે કરીશ. બાપરે વૃદ્ધ પિતા મરણ પામ્યો. ધર જનનવારો અને પાડાની જ વિચારણામાં મરણ પામવાથી વાસનાનુસાર તે તેના જ ધરની બેંસને પેટે પાડાપણે અવતર્યો. કેટલાક વખત પછી મહેશ્વરદત્તનો માતા પણ વડપણની માંદગીમાં મરણ પામી. મરણ વખતે તેની પણ ધરમાં વાસના રહેવાથી અને અશુભ કર્મના જોગથી

પરની શેરીમાંની એક કુતરીને પેરે આવડી. એક ઘરો ખડો અને ઘીછ દણ
કુતરી. મામા ના મરણ પછી મહેશ્વરદત્ત અને તેની સ્ત્રી ગાંગિયા સિરાય
તેના ઘરમાં કોઈ ત્રીજું જણ રહ્યું નહિ. ગાંગિયાનું કષ્ટ અને દુઃખ હતું, તેમ
જ તે ધર્મવીર અને વિશ્વવંશદ હતી. સાચું સસરાની દયાતીમુખી તેની
બાદ પવિત્રતા જગતમાં રહી હતી, પણ ખાંડગથી મહેશ્વરદત્ત ધંધાને માટે
બહાર જતો ત્યારે એકાંતનો પ્રયત્ન મગવાથી કોઈ પરપૂરવાના પ્રેમમાં પડી
ગઈ; એક તરફ મહેશ્વરદત્ત પરિત્રમથી વેમા પેદા કરતો, ઘીછ તરફ તેની
સ્ત્રી જાણના પ્યારમાં મોજશોખ ઉઘાડતી અને પૈસાનું ખાખી કરતી. કેટલાં
એક સમય પછી તેમના પાપનો ધડો ભરાયો. મહેશ્વરદત્ત ઓચિંતો બહારથી
ચેર આવ્યો. જુએ છે તો અંદરથી બારણાં બંધ દીધાં. વહેમ પડવાથી
બારીમાં કોઈપણ કરીને જોયું તો અંદર બીજી પુરુષ નજરે પડ્યો. કમાડની
સાંજખ ખખડારી તેથી અંદરનાં બંને જણ ગણી ન થયાં. અંદર છુપાવાની
જગ્યા ન હોવાથી મનરામજીમાં એક વધારો થયો. પતિ સિરાય બીજી
કોઈ દશે તેને બહારથી જ ખાંડો વાગીય એવા આશંકથી ગાંગિયાએ કોઈ
તરફમાંથી બારીકાઈથી જોયું તેટલામાં તો અવાજ મનગાયો કે કમાડ ઉપાડ.
આ અવાજથી તેના હોસકોસ ઉડી ગયા. અરે આ તો ઘરખણી એટલે
ઉપાડ્યા વિના છુટકો નથી અને મારને બચાવવાનો બીજી કોઈ રસ્તો નથી,
દરે શું થશે ? ખરેખર, દરે અમારો પાપનો ધડો ફૂટ્યો, તોપણ કંઈ બ-
માવ તો કંઈ એમ ધારી તેજી કહ્યું કે કંઈ સરીરના કારણથી કમાડ બંધ
હશે છે તે યોગ વખત પછી ઉપાડીય; ત્યારથી કંઈ કામ હોય તો કરી
આવો. મહેશ્વરદત્તે કહ્યું, શક ઉપાડે છે કે નહિ ? નહિ તો કમાડ તોડીને અંદર
આવું છું. અંદર કોણ તારો બાપ ભરાયો છે ? જલ્દી ઉપાડ. ગાંગિયાનાં કૃત્ય
ઉપાડા પશ્ચાત્ત. કમાડ ઉઘડ્યાં અને ગાંગિયાનો માર પડ્યો. જનુન ઉપર ચડેલ
મહેશ્વરદત્તે તેના પર ખૂબ દાઘ અજમાવ્યો અને મેથીપાક ચખાડ્યો. કોઈ સખત
ધા મર્મસ્થાનમાં લાગવાથી તેના પ્રાણ ઉડી ગયા, પણ મરતી વખતે તેણે પોતાનો
દેવ દીધો : “ મેં જ્યારે આવો દુરાચાર સેવ્યો ત્યારે તેની શિક્ષા મને
મળી. મારા હૃદયને મારી દુષ્ટતાનું જ આ પરિણામ છે.” આવી વૃત્તિથી તે
મરીને સ્ત્રીમાં પાસના રહેવાથી તે સ્ત્રીની કુખે જ પોતાના વીરમાં ઉત્પન્ન

થયો. મહેશ્વરદત્તે ગારને મારી નાંખ્યો પણ સ્ત્રીને વિશેષ કપકો ન આપ્યો; તેમ તેના દોષનો પ્રકાશ પણ ન કર્યો, કેમકે તે સમજતો હતો ધરતું છિદ્ર પ્રકાશવાથી ધરતી આગર કમ થાય, માટે નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

આયુર્વિસ્તં ગૃહચ્છિદ્રં । મંત્રમેષજમૈથુનં ॥

દાનં માનં ચાપમાનં । નવકાર્યાણિ ગોપયેત્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—આયુષ્ય, પૈસો, ધરતું છિદ્ર, મંત્ર, દવા, કામક્રીડા, દીધેલું દાન, કોઈ કેકાણે સન્માન થયું હોય તે, અને અપમાન થયું હોય તે, આ નવ કાર્યો હાલા માણસે શુભ રાખવાં પણ પ્રકાશમાં લાવવાં નહિ.

વળી મહેશ્વરદત્તે વિચાર્યું કે જર મરી જવાથી હવે તે કેકાણે આવી જશે, તેથી માફ ધર જેવું છે તેવું જળવાઈ રહેશે. સ્ત્રીને પણ દિવસે દિવસે જરનો પ્યાર લુપ્તાતો ગયો અને પતિના ઉપર પ્રેમ જન્યૂત થયો. પોતાની ખરાબ આલસલગત પતિએ જાણ્યા છતાં પણ કંઈ કપકો ન આપ્યો તેથી પતિની ભલમનસાઈ તેની સ્મૃતિમાં તરવા લાગી. થોડા વખતમાં બંનેના મન એકરસ થઈ ગયાં, એટલું જ નહિ પણ પુત્રની આશા જણાયાથી સંતતિ ધ્વજનાર મહેશ્વરદત્તતું મન સ્ત્રી તરફ વધારે પ્રેમાળ રહેવા લાગ્યું. અનુક્રમે પુત્રનો પ્રસવ થયો. બાળક કંઈક મોટાં થયું એટલે પતિ પત્ની બંને તેને ઘણા પ્રેમથી રમાડવા લાગ્યાં. દરમ્યાન શ્રાદ્ધના દિવસો આવ્યા, તે વખતે મહેશ્વરદત્તને બાપનું શ્રાદ્ધ કરવાનું હતું. પૈસો પાડો પણ મોટો થવા આવ્યો છે તેથી બીજા પાડાની તપાસ ન કરતાં ધરના પાડાને શ્રાદ્ધમાં મારવાનો નિશ્ચય મહેશ્વરદત્તે કર્યો. શ્રાદ્ધમાં સગાં બહાલાઓને નોતર્યો. પોતાની જાને પાડાને મારી તેનું માંસ પકવી પોતાની જાને સગાં બહાલાંને જમાડવા લાગ્યો. જે બાપનું શ્રાદ્ધ કરવું છે તે જ બાપના જીવને (પાડાને) તત્તવારથી મારી નાંખ્યો. અરે, એટલું જ નહિ પણ જે માતા કૂતરીપણે અવતરી છે, સ્તેદ અને વાસનાને લીધે ધરતી આસપાસ જ રહે છે, તે કૂતરી કંઈ બાવાની લાલચે અંદર આવી, તેથી તેને બહાર કઢાડવા મહેશ્વરદત્તે (પુત્ર) એક લાકડીનો સખ્ત ધા માર્યો. તેથી તેની કેડ ભાંગી ગઈ. કૂતરી બહાર આવી ત્યાં પાડાનાં હાડકા વગેરે પડ્યાં હતાં તે

ચાલ્યા લાગી. મહેશ્વરદત્તને ડોકરાના ઉપર પડેલા મોઢા દોવાથી પડીએ પડીએ તેને ખેલામાં લે છે, રમાડે છે, બચ્ચીઓ બારે છે અને મનમાં ખુશ થાય છે. આ વખતે એક ઝાલી મુનિ ગાયત્રીએ નીકળ્યા હતા, તે મહેશ્વરદત્તના ઘર પાસે થઇને નીકળ્યા. ઝાલને મોઢા આ સવળો બનાવે જોયો. આ વિચિત્ર મદનાથી વિરમય પામી મસ્તક ધુણાવ્યું. મહેશ્વરદત્તની તે તરફ નજર ગઇ અને મુનિને મસ્તક ધુણાવતા જોયાં. બહાર આવી કાસ્યું પૂછ્યું. મુનિએ કહ્યું, બાપ ! આ બધી મોઢની લીલા છે. તેમાં અંગાનને લીધે કેવા કેવા અપદિત બનાવો બને છે તેનો એક નમુનો આજે મારા જોવામાં આવ્યો. મહેશ્વરદત્તે પૂછ્યું, મદારાજ ! એવું શું અપદિત આંહિ બન્યું છે કે જેથી આપને મસ્તક ધુણાવવું પડ્યું ? મુનિએ કહ્યું કે બાપ ! આ કહેવા જેવી વાત નથી. માત્ર સમજવાની જ છે. પણ ત્હારી જો ખાસ સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો મને કહેવામાં બાધ નથી. મહેશ્વરદત્તે સાંભળવાની ઉત્કંઠા બતાવી ત્હારે મુનિએ કહ્યું, હે બદ્ ! આજે તું ત્હારા બાપનું શાક કરે છે પણ તને ખબર નથી કે તે જે પાકાનો વધ કર્યો. તે કાણ હતો ? મહેશ્વરદત્તે પૂછ્યું, મદારાજ ! તે કાણ ? મુનિએ કહ્યું, બદ્ ! એ જ ત્હારો બાપ. ત્હારા બાપનો જીવ જ પાકારૂપે અવતર્યો હતો કે જેને તે તત્ત્વવાચી કાપી નાંખ્યો. આ સાંભળી મહેશ્વરદત્તે પૂછ્યું, મદારાજ ! શું આ ખરેખર છે ? મુનિએ કહ્યું : અમે અસત્ય બોલતા નથી. ઝાનથી જોવામાં આવ્યું તેવી રીતે કહ્યું. પણ વાત હજી સાંખી છે. માત્ર આટલું જ અપદિત નથી કહ્યું, પણ પેલી કૂતરી કે જેને લાકડીનો સખ્ત પા તે માર્યો છે તે ત્હારી જનની-માતા છે. ત્હારી માતા જ માયા અને લોભને વસે થરીને કૂતરી થઇ છે. તેની તે લાકડીથી આજે તે બારે સેવા જાળવી છે. મહેશ્વરદત્તના ચક્રેરા ઉપર આ શબ્દો સાંભળવાની સાથે રાદમના શેરડા છૂટે છે અને મનમાં પચાતાપ સાથે ખેદ થાય છે. એટલામાં તો વળી મુનિએ કહ્યું : બાપ ! તારી અસમજતાની અવધિ આટલેથી જ નથી, પણ જેને તું રમાડે છે, જેને જોઇને તું ખુશ થાય છે, તે તો ત્હારી સ્ત્રીને જાનપુરુષ છે. ત્હારા હાથે જ જેનું મોત નિષ્કળ્યું હતું, તે જ તારો દુસ્ત્રમ ત્હારો પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયો છે. હે બદ્ ! આ વાત જો ત્હને

માનવાનાં ન આવતી હોય તો જો આ કૃતરી કે જોને આ વાત સાંભ-
ળતાં ઇડાપોડ થયો અને તેથી જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉપજ્યું છે, તે ત્હારી
ખાત્રી કરશે. એટલું કહી મુનિ ત્યાંથી રવાના થયા અને પોતાને સ્થાને
ગયા. પછવાડે કૃતરીએ તેના પૂર્વના પુત્રને ધરની અંદરું નિધાન બતાવ્યું.
તેથી મહેશ્વરદત્તને સઘળા વાત સાચી માનવામાં આવી, એટલે એકદમ મુ-
નિની પાસે ગયો અને અત્યંત ઉપકાર માનવા લાગ્યો. હે મહારાજ ! અ-
જ્ઞાનવશે આવું અદૃત્ય મારે હાથે થયું તેનો છૂટકારો કેવી રીતે થાય ?
પાતક કેમ દૂર થાય ? આપ પતિતપાવન છો મારે મારો ઉદ્ધાર કરો.
ગુરૂએ અવસર જાણી બ્રોધ આપ્યો. મિથ્યાત્વ માર્ગ છોડાવ્યો. મહેશ્વરદત્તે
પોતાની સ્ત્રીને આ પનાવની સઘળી કડીકત સમજાવી, તેથી ઉત્પન્ન થયેલ
વૈરાગ્યવૃત્તિ નિવેદિત કરી, મજેલ નિધાન અને ધરગાર સ્ત્રીને બળાવી, રાશ-
ખુદીથી તેની સંમતિ લઈ ગુરૂની પાસે જલ્દી દીક્ષા અંગીકાર કરી. મહેશ્વરદત્ત
મુનિ સંયમ પાળી ધર્મની આરાધના કરી સદ્ગતિને પામ્યા.

મહેશ્વરદત્તની પેઠે આ દુનીયામાં એવા કંઈક બનાવો બનતા હશે. મ-
હેશ્વરદત્તને જાતી ગુરૂનો જોગ મળ્યો તો તેનો નિસ્તાર થયો. ખાત્રી લેવા
અત્યંત જોવા આવાં કૃત્યોથી બવત્રમસુ કરે છે અને અનંત સંયમો બાંધે
છે, પણ બચાંતરમાં તેમાંનો કોઈ સંયમનો કામ આવતો નથી. એટલા માટે
જ સગાં વડાણાં કુટુંબીઓ વગેરેનાં સંયમ પક્ષીઓના મેળા જેવો જ-
ણાયો છે. મનુષ્યોનું જીવન એ પક્ષીઓની રાત્રિ છે અને મૃત્યુ એ પક્ષી-
ઓનું પ્રમાણ છે. પ્રમાણ થતાં સઘળાં પક્ષીઓ જૂઠાં પરી જાય છે અને
તો સોને મારે માત્યાં જાય છે, તેમ મૃત્યુ થતાં સર્વે પોતપોતાને મારે
પ્રયાણ કરે છે. પક્ષીઓ તો વળી બેમાં પણ થાય અને એક બીજાને ઓ-
ળખી કરી, પણ મનુષ્યો તો જૂઠાં પણ પક્ષી સર્વાંતરમાં કોઈ કોઈને
ઓળખતા નથી, અને સંસારના પક્ષ નથી, તેથી એકવચનાથી એક-
તાનું પક્ષ સ્વરૂપ ચિંતવી અંગળને તોડી નિરુપચિદ્ સુખ અને નિરુપચિદ્
રેલ મેળવતા કોઈકા કરતી. (૪૦-૪૧)

(६) अशुचि भावना.

[आशुचि भावनाओं का एक पहलू है कि मित्र भागी तो उपरही भगवान् उदा-
रता छोड़ेंगे, भगवान् की वस्तुओं का प्रथम शरीर है, तेनी स्थिति है। ते आ-
भावनाओं अतावनाओं आशुचि.]

मत्तमयूरवृत्तम् ।

यद्यपि अशुचिभावना ।

दृष्ट्वा बाह्यं रूपमनित्यं क्षणकान्तं ।

हे मित्र त्वं मुह्यमि किं फल्गुशरीरे ॥

नान्तर्दृश्यं रोगमहस्ताश्रितमेत-

देहं निन्द्यं रम्यमिमं ज्ञः कथयेत्कः ॥४२॥

शरीरे मोहकः धम्नु किमस्ति

चर्मच्छत्रं स्नायुनिबद्धास्थिपरीतं ।

क्रव्यव्यामं शोणितपूर्णं मलभाण्डम् ॥

मेदोमज्जामायुवमाढ्यं कफकीर्णं ।

को वा प्राज्ञो देहमिमं वेत्ति पवित्रम् ॥४३॥

शरीराऽवयवा अप्यपवित्राः ।

चक्षुर्युग्मं दृषिक्रयाक्तं श्रुतियुग्मं ।

कीदृश्यामं मन्तनलालाकूलमास्पृशम् ॥

नामाऽजस्रं श्लेष्ममलाढ्यां नरदेशा ।

અને હાથે બાધિઓનું સ્થાન છે. આ શરીરને મેં જ અનેક કષ્ટો ખમવાં પડે છે. આ શરીર માત્ર દેખાવમાં જ સુંદર લાગે છે. આમડી હાતારીને જોઇએ તો હાડ માંસ અને ઊધિર સિવાય બીજું કંઈ દેખાશે નહિ. માંદે નિઃશ અને તુચ્છ વસ્તુથી બરેલા. આ શરીરને કયો માણસ રમણીય કહેશે ? (૪૨)

આ શરીરમાં મોહ ઉપજાવે તેવી કંઈ ચીજ છે ?

આ શરીરને અંતર દૃષ્ટિથી જોઇએ છીએ તો શું દેખાય છે ? ઉપર ઉપર તો આમડીનું વેષ્ટન-આગ્રહાન છે. સૌથી હેઠે ઝાનાં મોટાં હાડકાં એક બીજાની સાથે જોડાઈ ગોઠવાયેલાં છે. આમડીની નીચે માંસનાં સોથાં છે અને તેનાં ઉપર ત્રીસી નડી અનેક નસો પથરાયેલી છે. તેમાં ચક્રને આખા શરીરમાં લોહીનો પ્રવાહ કયો કરે છે. ચરબી મજાલ (હાડકાંનાં માવો) પિત્ત કફ મૂત્ર અને વિષાધી શરીર બ્યાસ થયેલું છે. એવા મંદા અરમણીય શરીરને કયો કાલો માણસ પવિત્ર કહે ? કાંઈ નહિ. (૪૩)

શરીરનાં અવયવો પણ મલીન છે.

આમો આપણે શરીરના કટલાક ઉપયોગી ભાગો જોઇએ. કે તે કટલા પવિત્ર છે ! આખામાં પીયાં બરાંબ છે. સમજાવવાની શક્તિ ધરાવનાર એ જ્ઞાનમાંથી હમેશ મેલ નિકળે છે. મોહમાંથી લાગ અને યુક્ત નિકળ્યા કરે છે. નાકમાંથી શ્વેભ અને લીંટ વહે છે. ત્યારે પવિત્રતા ક્યાં રહી ? જે ભાગ ઉપયોગી અને પવિત્ર ગણાય છે, તે પણ અપવિત્ર પદાર્થોથી ઈધાયેલા છે. આખા શરીરમાં કોઈ પણ પવિત્ર તત્ત્વ-વસ્તુ જોવામાં આવતી નથી. (૪૪)

જીભ અને હોઝરીની રચના.

જે હોઝરી અજને પચાવે છે અને શરીરનો એક અગત્યનો અવયવ છે, તેની પણ રચના અને સ્વરૂપ જોઇએ તો બીમત્સ-મખંડર લાગે છે. દરમીયાં ઇરમીયા વગેરે અનેક જાતના કોડાઓ તેમાં ઉપમ થાય છે. તેની પાસે જ વિષા અને મૂત્રને રહેવાના સ્થાન છે કે જેની ગંધ ચમારના કુંક જેવી અપ્રિય છે. જેનાથી બોલાય છે અને સ્વાદ લેવાય છે તે જીભ પણ શેની બનેલી છે ? શું સોના રૂપાની કે હસ્તરી કપૂરની છે ? ના, ના. તે પણ એક માસનું પિંડ છે. અંદર અરમણીય છે. અહા ! શરીરના

સહનું નથી તેથી તે જિયાડ પીતાના પ્યારા પ્રાણને શુભાવી જેમે છે. તેની જ રીતે માત્ર જાણ સ્વરૂપને જોનારા, તેમાં જ સુખ અને જનારા માણસો વિષયના આવેશમાં તત્કાલ જઈ સરીરની આંતરિક સ્થિતિને ખ્યાલ ન કરતાં પંતંગીઆની મારફત પરબોના સંદર્શન દીવામાં ઝપસારી દઈ અમૂલ્ય જીવન શુભાવી જેમે છે. તેઓને સરીરની આંતરિક સ્થિતિને અશુચિ બાવના દ્વારા ખ્યાલ કરાવવાને આ કાળો મેજવામાં આવ્યા છે. તેમાં જાણવામાં આવ્યું છે કે સરીરની અંદરનો ભાગ તો અરમખીય છે, પણ બહારનું સીદર્શ પણ સાક્ષસાચાગા બોમી માણસોને નોટકું સાફ લાગે છે, તેટલું સાફ નથી, તેમ જ તે સંદર્શ સિંચર અને મિસરવાળી નથી. બર્બદરિએ કહ્યું છે કે, “કર્મ જગવા મય” “કાર્યે જ્ઞાન્નાન્નમ” ૧૫-સીદર્શને જરા અવરથાનો બધ છે અને સરીરને મોનનો બધ છે. ખરી રીતે જ્ઞેતાં રૂપને-સીદર્શને જગાડનાર માત્ર એક જરા અવરથા જ નથી પણ બીજા અનેક કારણો છે. એક નો સંધાના રંગની પેડે તેનો સ્વભાવ જ અરિચર છે. અનેક જનના રોનોડી પણ તે એક કાલુષ્ય. ખદસાઈ જાય છે મારે જ કહ્યું કે “ક્ષણકાન્ત” અર્થાત્ એક કાલુષ્ય કાન્ત-મનોદર અને બાહ્ય કાલુષ્ય અકાન્ત-અમનોદર; આવા અરિચર વિકારી અને કાલુષ્ય સંદર્શમાં લયમય જનું કે સુખ અને જનું તે દકાવનુભવેલું નથી. અદિકુમરીના સીદર્શ ૧૫૨ મોહિત થએલ છે રાગબોન અદિકુમરીએ બોધવો નોટકા માવો છે તે આ સ્થળે બૂધી જવા લેવો નથી.

દર્શન—અદિકુમરીના પિતા કુબમલ વિરલ દેવના અધિપતિ હતા તેની રાગધારી ત્રિધસા નમરી હતી. અદિકુમરીનો માતાનું નામ પ્રનારતી હતું. અદિકુમરીનો આત્મા એક લાલચુ આત્મા નરોનો પણ તીર્થકર નામ રૂપની સમૃદ્ધિવાળા હતો. એણે જન્મ્ય તીર્થકર થવાનું લોભાવ પ્રાપ્ત થતાં ઓવેશે અવતાર લેશે એ એક નિર્દિ મનરત્નેય આશ્ચર્યજનક બનાવ હતો અને તે પૂર્વ જવળા (મહામળના જવળા) મિત્ર ભણ્યો સારે કીસા કપડાં પરિજ્ઞાન હતું. એક ઓવેશ તિલાવ બાળીના કુત્રે કે ને તીર્થકરના દોરા એકાએ તેવા સપના મુઠા અદિકુમરીના હતા મનિ મુગ અને

અર્થાથ એ મહુ માન સાથે જ જન્મ થયો હતો. શરીરસૌંદર્યનું તો નેટકું
 પહેલ કરીએ તેટલું થોડું અર્થાત્ તેનું રૂપ અનુપમ હતું. યુવાવસ્થામાં મ-
 મિદુમરીના રૂપની મારે તરફ પળી લારીશ થવા લાગી તેથી ધણા રાજાઓ
 અને મમુદમરો મમિદુમરીને પરજવાતી આલના કરવા લાગ્યા. તેમાં છ રા-
 જાઓએ તો ખાસ ફત મોહતી મમિદુમરીની માંગણી કરી. તે છમાં પ્રથમ
 કોટલોડેસ સહેનપુર નગરનો પ્રતિકુપ રાજા, બીજા અંગદેશ સંપાતગરીનો
 અંકડાપ રાજા, ત્રીજો કુજામા દેસ માવર્થી નગરીનો રૂપી રાજા, ચોથો કા-
 વોદેસ વલુતમો નગરીનો ગંબ રાજા, પાંચમો કુરુદેસ દધિયાગાપુર નગરનો
 અરિલકપુ રાજા અને છઠો પંચાલદેસ કંપિલપુરનો છતથત્ર રાજા હતો.
 છએ રાજાના ફતો સમક્ષાએ મિથિલાએ પડોઆ. કુંબરાજની પાસે આવી
 છએ ફતેએ પોલપોલના ગળા માટે મમિદુમરીની માંગણી કરી. કુંબરાજ
 વિચારમાં પડી મયેલ કેને કા કહેતી ? અને કેને ના કહેતી ? એકને હા અને
 બીજાને ના કહેવાયો કુર્વા-સ્રેશ થવાનો સંભવ અને તેનું પરિણામ અ-
 રાજા આને તેથી બદલે ના કહેતી જ કોયરકર છે એમ ધારી કુંબરાજએ
 છએ જણવે ના પડી કે મારે દાહ દોહને પણ પુત્રી આપવાનો વિચાર
 નથી. ફતેને અપરજવારક પાકા ચાલ્યા. છએ ફતો તિરાસ થઈ પોતાંસ-
 ના રાજાની પાસે આવ્યા અને બનેલી દરીદ્રતા જાહેર કરી. પોતાની માં-
 માફતના અનાદરથી મુરસે થએલા છએ રાજાઓએ મુરમાના આરોગમાં તપ-
 માળના મર્યાદા કરાવે પર પાવવાનો વિચાર કર્યો અને તરત પોતાના
 લાજ કમરની નેપાલી કરી. કુંબરાજ ફતે મરી જવાને પ્રવાણ કર્યું. આ
 વખતે કુંબરાજએ જુદા બેતા ફતેને અપમાન કર્યું છે તેઓ વાંચને ચ-
 હઈ મરી મોટા હોદ્દાથી, પોતાનું નેપાલ મનગર કરવા માર્યું. પોતા
 રાજાએ અને તરતના નેપાલી સાથે જાને કુર્વા જાતુ દાહ
 કરાવે પરિણામ પાકા તાર વિલા મહત્તરમાં કરાવે કરાવે. બીજા જ
 મમિદુમરીને ૭ રાજાઓને સમાવવાયોને એક મુરો જ મારે હાથ
 ફતે મમિદુમરીને પોતાને અરોગમાંના એક કુરુદેસના અરિ રમણીવ
 મહાજા મોહનું હતું. તેણે મધ્ય અગ્રજ એક વિલાન રમણીવ નામના

વાળો મુંદર ઝોરડો બનાવ્યો હતો. તેને દરતાં છ ગર્ભધરા. બંતાઓ, તે
 છ ગર્ભધરાનાં હાર મધ્ય ઝોરડામાં પડ્યાં હતાં. છએના આવવા જવાના રસ્તા
 જૂદા જૂદા હતા. મધ્ય ઝોરડાના મધ્યભાગમાં એક મણિપીઠકા ઉપર રત્ન
 જડિત, પોતાના જેવી રમણીય એક મૂર્તિ-પુતળી બનાવી ગોઠવી. તે પુત-
 ળાના મસ્તકમાં એક હિંદ્ર રાખેલું હતું અને તેનું ત્રીકણું બરાબર બેરો
 નીચ તેવું કરાખ્યું હતું તેથી એનારને તે વિશે કંઈ કલના પડે નહિ. આખી
 હવેલી હાંડી તખતા ઝુમ્મર વગેરેથી યજુગારવામાં આવી હતી. દરેક દોહમાં
 સારી બેઠકો ગોઠવેલી હતી. મણિકુમરી સારામાં સાફ બોજન-જમી સહ
 વધારાને એક કોળીયો ઉપરના છિદ્રદ્વારા પુતળીમાં નાંખી હિંદ્ર બંધ કરતી
 હતી. પુતળીના પેટમાં પોષાણુ હતું તેથી તે કોળીયાને પેટમાં સંમુક થતો
 હતો. એક તરફ સડાઈ ચાલતી હતી, બીજી તરફ આ ક્રિયા થતી હતી.
 આખરે કુંબ રાજની સેનામાં ભંગાણુ પડતાં હાર થઈ તેથી કુંબરાજએ
 પોતાનું સરકર પાછું ખેંચી નગરીમાં પ્રવેશ કરી દરવાજા બંધ કરાવી મદ-
 રાદ ક્યો. મદરાઈ. દરનારનાં સરકરએ નગરીને ઘેરો ઘાંચો. પ્રતિદિન
 કુંબરાજની સ્થિતિ કહેાડી થવાથી રાજને ચિંતા ઉપજી થઈ ત્યારે મલ્લિક-
 કુમરીએ કહ્યું “હે પિતાજી ! આપ ચિંતા ન કરો. એ રાજ્યોને સમજાવ-
 વાને ઉપાય મેં રચી કહાડ્યો છે. તમે દૂત આરક્ષત પ્રત્યેક રાજને ‘જૂડ’ ‘જૂડ’
 કહેવાશે કે તમે એકલા અસોહવાડીની હવેલીમાં આવો, ત્યાં તમારી ધા-
 રણા પાર પડશે.” કુંબરાજએ દૂત આરક્ષત ઉપલો સંદેશો કહેવાડાળ્યો તેથી
 છએ રાજ જૂડે જૂડે માર્ગે અસોહવાડીમાં આવ્યા. ગોઠવણુ પ્રમાણે જૂડ
 જૂડા ગર્ભધરા તેમને પ્રવેશ કરાવ્યો અને પોતપોતાની બેઠકે બેઠા. છ-
 એનાં રચાન જૂડા હોવાથી કોઈ કોઈને જોતા નથી પણ છએની નજર
 વચલા દોહમાં કે જ્યાં મણિકુમરીની પુતળી છે ત્યાં પડે છે. પુતળાનું
 સોદર્ય જોઈ સર્વે તેના ઉપર બામોહ પામ્યા. મણિકુમરીની પસંદગી મારા
 ઉપર ઉતરશે એમ પ્રત્યેક રાજ સદ જોવા લાગ્યો, એટલામાં મણિકુમરીએ
 પુતળાનું હાર ખુલ્લું કર્યું કે તેની સાથે અંદર સડેલા બોજનની દુર્ગંધ
 ઉછળવા લાગી. એકદમ બધા રાજ્યોએ નાક આડે રમાવ્યો ધર્યો તોપણ

અવાધ એ ત્રણ જ્ઞાન સાથે જ જન્મ મળે હતો. શરીરસૌંદર્યનું તો જેટલું વર્ણન કરીએ તેટલું થોડું અર્થાત્ તેનું રૂપ અનુપમ હતું. યુવાવસ્થામાં મહિકુમરીના રૂપની ચારે તરફ ઘણી તારીશ થવા લાગી તેથી ઘણા રાજાઓ અને રાજકુમારો મહિકુમરીને પરણવાની આંદના કરવા લાગ્યા. તેમાં છ રાજાઓએ તો ખાસ હૃત મોહલી મહિકુમરીની માંગણી કરી. તે છમાં પ્રથમ કૌશલદેશ સાદૈતપુર નગરનો પ્રતિજીવ રાજા, બીજો અંગદેશ ચંપાનગરીનો અંદ્રછાય રાજા, ત્રીજો કુથાલા દેશ સાવર્થી નગરીનો રૂપી રાજા, ચોથો કાશીદેશ વણારસી નગરીનો શંખ રાજા, પાંચમો કુરુદેશ હૃદિથણાપુર નગરનો અદીનશત્રુ રાજા અને છઠો પંચાલદેશ કંપિલપુરનો જીતશત્રુ રાજા હતો. છએ રાજાના હતો સમઘાલે મિથિલાએ પહોંચ્યા. કુંભરાજની પાસે આવી છએ હતોએ પોતપોતાના રાજા માટે મહિકુમરીની માંગણી કરી. કુંભરાજ વિચારમાં પડી ગયો. કોને હા કહેવી ? અને કોને ના કહેવી ? એકને હા અને બીજાને ના કહેવાથી ઇર્ષ્યા-ક્રોધેશ થવાનો સંભવ અને તેનું પરિણામ ખરાબ આવે તેથી બધાને ના કહેવી જ શ્રેયસ્કર છે એમ ધારી કુંભરાજએ છએ જણને ના પાડી કે મારે હાલ કોઇને પણ પુત્રી આપવાનો વિચાર નથી. હતોને અપમાનપૂર્વક પાછા વાળ્યા. છએ હતો નિરાશ થઇ પોતપોતાના રાજાની પાસે આવ્યા અને બનેલી હકીકત બહેર કરી. પોતાની માંગણીના અનાદરથી ગુસ્સે થએલા છએ રાજાઓએ ગુસ્સાના આવેશમાં તલવારના બળથી ઇરાદો પાર પાડવાનો વિચાર કર્યો અને તરત પોતપોતાનાં લશ્કરની તૈયારી કરી. કુંભરાજ ઉપર ચઢી જવાને પ્રયાણ કર્યું. આ તરફ કુંભરાજએ પણ જેના હતું અપમાન કર્યું છે તેઓ વખતે ચડાઈ કરશે એવી દહેશતથી પોતાનું સૈન્ય સજ્જ કરવા માંડ્યું. થોડા વખતમાં બંને તરફનાં સૈન્યોની સામ સામે લડાઈ ચાલુ થઇ. શરૂ ક્ષત્રિયો પાછા હઠ્યા વિના શરતનથી લડવા લાગ્યા. બીજી તરફ મહિકુમરીએ છ રાજાઓને સમજાવવાનો એક જૂઠો જ માર્ગ લીધો હતો. મહિકુમરીએ પોતાની અશોકવાડીમાં એક સુશોભિત અતિ રમણીય મકાન બંધાવ્યું હતું. તેના મધ્ય ભાગમાં એક વિશાળ રત્નજડિત તળાપા-

વાળા મુદર ઝીરડા બનાવ્યો હતો. તેને દરનાં છ ગર્ભપરો બનાવ્યાં, તે છ ગર્ભપરનાં દાર મધ્ય ઝીરડામાં પડ્યાં હતાં. છએના આવવા જવાના રસ્તા જૂઠા જૂઠા હતા. મધ્ય ઝીરડાના મધ્યભાગમાં એક મહિષીના કંપર રત્ન જડિત, પોતાના જેવી રમણીય એક મૂર્તિ-પુતળી બનાવી ગોળી. તે પુતળીના મસ્તકમાં એક હિંદુ રાખેલું હતું અને તેનું કાંઈક બરાબર બેગી જાય તેવું કરાવ્યું હતું તેથી જોનારને તે વિશે કંઈ કલના પડે નહિ. આખી હવેલી દાંડી તખતા યુગ્મર વગેરેથી રાજગારવામાં આવી હતી. દરેક હોલમાં સારી બેઠકો ગોઠવેલી હતી. મહિકુમરી સારામાં સાફ બોજન જમી સમ વધારાનો એક કોળીયો ઉપરના હિંદુદારા પુતળીમાં નાંખી હિંદુ બંધ કરતી હતી. પુતળીના પેટમાં પોસાણુ હતું તેથી તે કોળીવાનો પેટમાં મંમદ થતો હતો. એક તરફ સડામ્મ આસની હતી, બીજી તરફ આ કિયા થતી હતી. આખરે કુંબ રાજની સેનામાં ભંગાણુ પડતાં દાર થઇ તેથી કુંબરાજએ પોતાનું સસ્ત્ર પાણું બેગી નગરીમાં પ્રવેશ કરી હરવાળ બંધ કરાવી ગદ-રોહ થયો. ગદગદ કરનારનાં સસ્ત્રોએ નગરીને ઘેરા લાલ્યો. પ્રતિદિન કુંબરાજની સ્થિતિ ક્ષેત્રી થવાથી રાજને ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે મહિકુમરીએ કહ્યું “હે પિતાજી ! આપ ચિંતા ન કરો. એ રાજાએને સમજાવવાનો ઉપાય મેં રચી કહાડ્યો છે. તમે હવે મારફત પ્રત્યેક રાજાને જૂદું જૂદું કહેવાનો કે તમે એકલા અસોકવાડીની હવેલીમાં આવો, ત્યાં તમારી ધારણા પાર પડશે.” કુંબરાજએ હવે મારફત ઉપસો સંદેશો કહેવાડાવ્યો તેથી છએ રાજ જૂદે જૂદે મારે અસોકવાડીમાં આવ્યા. ગોઠવણુ પ્રમાણે જૂઠા જૂઠા ગર્ભપરમાં તેમને પ્રવેશ કરાવ્યો અને પોતપોતાની બેઠક બેસી. છએનાં રચન જૂઠાં દોવાથી કાંઈ કાંઈને જોતા નથી પણ છએની નજર વચલા હોલમાં કે જ્યાં મહિકુમરીની પુતળી છે ત્યાં પડે છે. પુતળીનું સૌંદર્ય જોઈ સર્વે તેના ઉપર બામોહ પામ્યા. મહિકુમરીની પસંદગી મારા ઉપર ઉતરશે એમ પ્રત્યેક રાજા રાહ જોવા લાગ્યો, એટલામાં મહિકુમરીએ પુતળીનું દાર પુક્યું કહ્યું કે તેની સાથે અંદર સડેલા બોજનની દુર્ગંધ ઉછળવા લાગી. એકદમ બધા રાજાઓએ નાક આડે રમાલ ધર્યો તોપણ

દુર્ગન્ધથી મગજ ફાટી જતું હતું. આ પ્રસંગે મલ્લિકુમરીએ સૌને ઉદ્દેશી કહ્યું: અહો રાજ્યો! જે વસ્તુને હમણાં તાણી તાણી તમે જોતા હતા તેની યુગ કેમ કરો છો? જેનું આટલું સ્વરૂપ હતું તેમાંથી કેવી દુર્ગંધ ઉઠળે છે? અહો સન્નતો! આ મારા શરીરની પાણુ એની જ સ્થિતિ છે. ઉપરથી આણું સુંદર છે પણ અંદર આવી દુર્ગંધ-અપવિત્ર વસ્તુ સિવાય બીજું કંઈ નથી. જે ભોજન હું જમું છું તેનો અકેક કોળીયો આની અંદર હું નાંખતી હતી. તે સુંદર ભોજનનું કેવું પરિણામ થયું તે તમે નજરે જુઓ છો. તે પછી મારા ઉપર શું વ્યામોહ પામો છો? એકેક કોળીયાની આટલી દુર્ગંધ નીકળે છે તો મારા શરીરમાં રોજ ૩૨ કોળીયા પડે છે તેની કેવી પરિણતિ થતી હશે? યાદ તો કરો! આપણે આગલા ત્રીજા ભવમાં કેવા ભાવથી સંસાર છોડી નીકળ્યાં હતાં? આ વચનો સાંભળી રાજ્યોએ હાથો ક્યોં કે તેની સાથે જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું. વૈરાગ્ય પામી લગાધ બંધ કરાવી, મલ્લિકુમરીની સાથે દીક્ષા લીધી. સંયમ લઘ આત્માનું શ્રેય સાધ્યું.

માણસના શરીરની એક ધરની સાથે સરખામણી થઈ શકે છે. ધરને લોક-જનનાં ચામચાનો આધાર હોય છે, તેમ શરીરને પગનાં હાડકાંનો આધાર છે. ચામચાનો સર્વધન એક હોય છે ત્યારે પગનાં હાડકાંના કકડા કકડા ગોડવેલા હોય છે તેથી શરીરરૂપ ધર ઉપરું બેસતું થઈ શકે છે. ધરની બિનો ઘેરાતી કે પરધરનાં ચોમચાંની બનેલી હોય છે, તેમ શરીરની બિનો કરોડના મરુકા અને પાંસળીઓનાં હાડકાંની બનેલી છે. ઓરો અને પરધરનાં ખાંચાઓમાં જેમ સુનો કે માટી પુરવામાં આવે છે તેમ હાડકાંના સાંધા માંસના લોચાથી પૂરવામાં આવ્યા છે. શરીરરૂપ ધરના ત્રણ માળ છે. પગથી કમરસુધી પહેલો માળ, કમરસુધી બીજો માળ અને કંઈ ઉપર ત્રીજો માળ. મુંબકનાં મળામાં પાવખાના હોય છે પણ પેસામખાનું હોતું નથી, ત્યારે શરીરના પહેલા માળમાં પાવખાનું અને પેસામખાનું બંને રહે છે. બીજા માળમાં અનાજને પકવવાનું કાચખાનું અને તેને લગતા સૂચા છે. તેમાં જરૂર એ એક બૂટી છે, તેમાં કીધેલ બોમક પચે છે. યા રસાવણિ કિવાય: ખેરાખું પચેલાં રાય છે. ખેરાખું રીંછક તત્વ લીવર અને અંતરકમાં જાય

પડી કપર તપ છે અને કમરો છોડે. પડી પડેલા જાનનાં રોના તત્ત્વનાં
જાત પડે છે. વળી તેમાં ફેલાઈ રહે છે. તેમાં જમનની મરુ
પાણીપાત્રમાં દવા બરાબ છે અને તેથી લોહી મારી શકે છે. કારણનામાં
વધારાને કમ જનાર જેમ કાચની નાદીઓ દોષ છે, તેમ આપના સરીરમાં
પથરાઓની નાદીઓ-વિરાઓ અને ધમનીઓ છે, તે લોહીને આપના સરીરમાં
ફેરવે છે; ને લોહીથી સરીર અને સરીરના દરેક અવયવનું પોષણ થાય છે.
તગારનું પાણી નદેરો પારશત જેમ જમીનને અને પાકને પેળે છે, તેમ
સદૃશ્ય સરોવરમાંથી નાદિરૂપ નદેરોદ્ભવ લોહીરૂપ પાણી દરેક અંગને પેળે
છે. ચાલો દરેક આપણે ત્રીજો ભાગ તપાસીએ. આ ભાગ ધણી અમનપની
પમાડે તેવી ખૂબીઓથી ભરેલો છે. આ માનમાં તનુ દિશાએ જારી બારણું
છે અને એક દિશા ગંધ છે. એક બારણું અને એક બારીઓ છે. જે આ
ભાગને પૂર્વાભિમુખ રાખીએ તો દક્ષિણ ઉત્તરમાં એકેક બારી અને પૂર્વમાં
ચાર બારીઓ અને એક બારણું છે. દક્ષિણ ઉત્તરની બારીઓમાંથી સખે
પ્રવેશ કરે છે કે જેનું નામ કાન છે. પૂર્વની બે બારીઓ કે જેનું નામ
આંખ છે, તેમાંથી પ્રકાશ આવે છે કે જેથી વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ થઈ શકે
છે. નાકની બે બારીઓમાંથી વાયુ અને ગંધ આવે છે. મુખરૂપ બારણામાંથી
અજ પાણી વગેરે સધળા ચીજો સરીરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે અને બાહ્ય
અવકાશ-સખેઆર પણ ત્યાંથી જ થાય છે. આ કારના ત્રણ દરવાજા છે.
પહેલો દરવાજો હોઠ, બીજો ઘાંત અને ત્રીજો દરવાજો નાકની વચ્ચે રહેલ
પડ જામ છે. સરીરના કોઈ પણ ભાગમાં આ દરવાજા પસાર થયાં સિવાય
જાત થકાતું નથી, વળી તે ભાગના ઉપલા ભાગમાં-મમજમાં આદ્રમાંની હેઠ
ઓપીસ છે, તેમજ એક ટેલીઆદ્ર ઓપીસ પણ છે. જ્ઞાનતંત્રરૂપ તારનાં દો-
રડાંઓ સરીરના દરેક ભાગમાં ફેલાયેલા છે. સરીરના કોઈ પણ ભાગમાં
કંઈ સ્પર્શ થાય તેનો પ્રથમ સંદેશો આ ઓપીસમાં પહોંચે છે. તેમજ કાન
રૂપ બારીમાંથી સખે, આંખ દ્વારા રૂપ, નાક દ્વારા ગંધ આવે છે તેનો પણ
પ્રથમ સંદેશો મમજની તાર ઓપીસમાં ઉતરે છે, કારણકે દરેક બારી બા-
-રણાના જ્ઞાનતંત્ર રૂપ તાર સાથે મમજના તારનો સંબંધ છે. આ ગંધા સં-

દેશાઓ મનરૂપી તાર માસ્તર ખુદ્ધિ મારફત આત્માને પહોંચાડે છે. ખુદ્ધિ એ પ્રકારની હોય છે. સ્વચ્છ અને અસ્વચ્છ, વ્યક્ત અને અવ્યક્ત, નિશ્ચય અને સંશય, સત્ય અને અસત્ય. તેમાં અસ્વચ્છ અવ્યક્ત કે સંશયાત્મક ખુદ્ધિ હોય તો સંદેશો ખરાબર આત્માને પહોંચતો નથી. ખરાબ કાગળ ઉપર પેન્સીલથી લખાએલા ખરાબ અક્ષરોની માફક તે સંદેશો વાંચી શકાતો નથી. જો અસત્ય ખુદ્ધિ હોય તો ઉલટું સમજાવે છે, હોય તેના કરતાં જૂદા રૂપમાં જ તે સંદેશો વાંચાવે છે. તેથી આત્મા ઉલટ માર્ગે ચાલે છે અને દુઃખી થાય છે. કદાચ સ્વચ્છ વ્યક્ત નિશ્ચયાત્મક અને સત્ય ખુદ્ધિ હોય તો યથાર્થ-સત્ય જ્ઞાન કરાવે છે, તેથી આત્માને સંતોષની સાથે શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અસ્તુ. આ ઘરની આપણે એક બાજુ જોઈ. બીજી બાજુનું પણ નિરીક્ષણ કરીએ. આ ઘરની અંદર એક મોહરૂપ ચંડાલ અને વાસના રૂપ ચંડાલણી રહે છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ ચાર તેના દીકરા છે. તે મહાદુષ્ટ છે. એ ચંડાલ ચોક્કડી તરીકે જોળખાય છે. તે આત્માની જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યસંપત્તિને નષ્ટ કરે છે. વળી તેમાં ઇન્દ્રિયો કે વિષયોરૂપ પશુઓ છે. તે સહુજીવ કે સહુખુદ્ધિના પાકને ઘણું તુક્કસાન પહોંચાડે છે. અવિવેકરૂપી એક સિંહ પણ તેમાં રહે છે. તે વિવેકરૂપ હાથીને મારી નાંખવા ઉપરાંત આત્માને અનેક રીતે હેરાન કરે છે. આ ઘરમાં તૃણારૂપ એક મ્હોટી ખાડ છે. તે એટલી બધી ઉડી છે કે તેમાં ગમે તેટલું દ્રવ્ય નાંખો તોપણ પૂરાય તેવી નથી. જેમ જેમ તેમાં વસ્તુ પડતી જાય તેમ તેમ ખાડ ઉડી થતી જાય. વળી આ ઘરમાં શાંતિ અને સમાધિરૂપ એક શય્યા છે તેના ઉપર જ્યારે આત્મા શયન કરે ત્યારે તેને આરામ મળી શકે, પણ મોહરૂપ ચંડાળનો કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર અને લોભ રૂપ એવો દુષ્ટ પરિવાર છે કે તે આત્માને એક ક્ષણવાર પણ આરામ લેવા દેતો નથી, રાત અને દિવસ તેને રખડપટ્ટી કરાવે છે. આ ઘરની માલેકી પુદ્ગલાસ્તિ-કાયની છે. તેમાં રહેનાર જીવ એ એક ભાહુત છે. મોત એ ઘરનું ભાડું ઉઘરાવનાર નોકર છે. સુદૃઢ પૂરી થતાં ઘર ખાલી કરાવવાનો અધિકાર પણ તેને જ સોંપવામાં આવ્યો છે. બીજા ઘરોની જેમ આ ઘર પાયાવાળું નથી.

પણ પાપા-વગરનું છે. ખીજાં ધર સ્થિર છે ત્યારે આ ધર હાલતું ચાલતું છે. એક રીતે આ ધર હાલતું ચાલતું અને આ લોક પરલોકની સતક્રિયા કરાવતું હોવાથી સાફ છે. તેમ પાપકર્મ કરાવી નરકમાં ધકેલેલી દેનાર હોવાથી નકાફ પણ છે. ખીજી રીતથી જ્યારે તેની રચના તમાસીએ છીએ, ત્યારે ગુણાનિ આપ્યા વિના રહેલી નથી; કેમકે પ્રથમ તો જે જે ચીજોને લોકો અપવિત્ર ગણે છે, તેની ચીજોથી જ આ સરીસું બંધારણ બંધાયું છે. આથી જે હાડકાની સ્પર્ધ કરતાં અમંગલ છે તેવાં ન્દાનાં મોટાં ૨૪૫ હાડકાંઓના જોડાયેલી આ ધરનું બોણું ઉઘું થયું છે. આ બોણું કેવળ અપવિત્ર જ નહિ પણ દેખાવમાં ધણું ભયંકર છે. જો સરીરમાંથી ચામડી, માંસ, નસો, ચરબી બહુ પાડવામાં આવ્યાં હોય અને કેવળ હાડકાંનું બોણું ઉઘું રાખવામાં આવ્યું હોય તો તે એટલું ડરામણું લાગે છે કે ન્દાનાં છાં કરાંઓ તો તે જોતાં વેંત જ રાક પાડી ભાગવા માંડશે. રાત્રિના વખતે શ્વેત પ્રદેશમાં તેનું બોણું જોવામાં આવ્યું હોય તો ગમે તેવો દિશ્મતવાન માણસ પણ તેને રાખસી આકૃતિ માની ભયभीત થશે. હાડકાંના ખાણ પૂરનાર માંસ પણ તેની જ અપવિત્ર વસ્તુ છે. જ્યારે કાંઈ માણસના સરીરના અમુક ભાગમાં ચામડી બગી ગઈ કે ચડી ગઈ હોય કે ઝોપરેશન કરાવ્યું હોય, ત્યારે ચામડી વિનાના ભાગમાં માંસનો જે ભયંકર દેખાવ થાય છે તેથી ધણા માણસોને ચિત્તરી ચડી આવે છે અને વખતે મૂર્છા ખાઈ પડી જાય છે. રાણુ, ચરબી, નસો અને ચામડી પણ તેની જ અપવિત્ર છે. વિષા અને પેશાબ જેવા અપવિત્ર પદાર્થોની ઉત્પત્તિ અને સંચય આ સરીરમાં જ થાય છે. જેનો કાચ વચ્ચે ઉપર પડ્યાં દિશ્મતી વસ્ત્ર ખરાબ થઈ જાય છે તેવું લોહી આ સરીરના દરેક ભાગમાં ફર્યા કરે છે અને તેનાથી જ પોષણ થાય છે. આ લોહી કાંઈ કેટલે પાકે છે, ત્યારે તેનું પર કાચ છે કે જે અપવિત્ર ગણાય છે. પવિત્રમાં પવિત્ર માણસનું મુખ મનાય છે તો તેમાં યુક્ત અને લાગ દત્તન થાય છે અને વલા કરે છે. જેનાથી ખોરાક ચાવવાનું હોય છે તે ઘંત પણ હાડકાના જ બનેલા છે. બોધવાનું વંત જે છાત્ર તે તો માંસનો લોચો

છે. પ્રધાન આવવાની જારી ને આંખ તેમાં ચીકણું પાણી અને પીધા બરાબ છે તેથી મલિન દેખાય છે. સુંખવાની જારીમાંથી લીંટ અને ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે. સાંભળવાની જારી કાનમાંથી પલ્લ મેલ નીકળે છે. કોઈને ખાંસી થાય છે ત્યારે તેમાંથી ગંધ મારતું પણ નીકળે છે. શરીરના દરેક ભાગમાંથી પરિણામે જે નીકળ્યા પાણી જેવો દુર્ગન્ધવાળો અને મહાન હોય છે તે મત દિવસ નીકળ્યા કરે છે. આ શરીર જેમાંથી કિપત્ત થયું તે પદાર્થો શોષિત-લોહી અને શુક્ર-વીર્જ છે, અને તે જ શરૂઆતનો આહાર ગર્ભમાં લેવામાં આવે છે. એ બંને પદાર્થો અસ્વચ્છ અને ધૂણો-સ્પાદક છે. જ્યાં ખોરાકનો સંગ્રહ થાય છે તેવા કોદારરૂપ જઠરની સ્થિતિ એથી ભયંકર છે કે તેનો સંગ્રહ થતાં વેંત જ સારામાં સાફ બોળને ખગડી બાય છે. દૂધપાક જેવું ઉત્તમ બોળન જઠરમાં જઈ ઉલટીરૂપે તરત બહાર આવે છે ત્યારે તેની ગંધ અને તેનો દેખાવ કોઈને પણ ગમે છે ? નહિ જ. આ પ્રસંગે એક દૃષ્ટાંત યાદ આવે છે.

દૃષ્ટાંત—એકદા એક લત્તામાં કોઈ ગૃહસ્થે માળ ઉપરથી કંધક વિષા જેવી ગીજ ફેંકી. નીચે જનાર રાહદારીના વસ્ત્ર ઉપર તેના કંધક છાંટા પડ્યા, તેથી રાહદારી ગુસ્સે થઈ તેને ગાળો દેવા લાગ્યો. સામા ગૃહસ્થે પણ પોતાની ભૂલ હોવા છતાં તેની સાથે તકરાર કરવા માંડી, બંનેના ઝગડો જામતાં રસ્તે ચાલતાં અને પડોશમાં રહેતાં માણસોનું ટોણું કળ-આની મજા લેવાને એકત્ર થયું. એટલામાં એક મહાત્મા ત્યાં નિકળી આવ્યા તેમણે ઝગડાતું દારણુ પૂછ્યું. એક પ્રેક્ષકે તેનું દારણુ વિષાતું પડ્યું જણાવ્યું. તે મહાત્મા ટોળા વચ્ચે થઈને આગળ આવ્યા. બંને જથ્થેને શાંત પાડી લોકોના આશ્ચર્ય વચ્ચે બોલ્યા કે, ભાઈઓ ! આ વિષા મારી પાસે જે અરજી ગુજરે છે તે જરી ધ્યાન દઇ સાંભળો. સઘળા માણસો આ વિચિત્ર અરજી સાંભળવાને એકચિત્ત થયા એટલે મહાત્મા બોલ્યા કે ભાઈઓ ! આ વિષા એમ કહે છે કે ગઈ કાલે હું કંદોઈની દુકાને બેઠી હતી, ત્યારે ધણા માણસો મારી તરફ તાકી તાકીને બેતા હતા અને લેવાની તથા ખાવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. પેસા ખર્ચોને મને લેવાની માંગણી કરતા હતા, એટલી બધી

મારી હિંમત હતી. આરે કદાચના હાથમાંથી મુદરના હાથમાં આવી
ત્યારે પણ મારી હિંમત હતી કેમકે મને એક સારા શુભચામું સખવામાં આવી
હતી. આદિ હું એટલી સુરક્ષિત હતી કે કોઈ ખરાબ માણસની મારા ઉપર
નજર પડતી નહિ તેમ સ્પષ્ટ થયું થવા મામતો નહિ. ત્યારપછી મેમાનોની
મીનમાનોમાં મારો ઉપયોગ થયો ત્યારે પણ સેના રૂપાના વાસનમાં હું બીરાજ-
માન થઈ હતી. આદિ સુધી તો મારો દરજ્જો જરામર સચરાયો પણ આરે
વાસનમાં ગયા પછી માણસોએ મને હાથમાં લઈ મોઝામાં માંખી ત્યારથી મારી
હિંમત ઘટવા લાગી. હાડકાના ઘાત વચ્ચે અવાજ એટલે તો હું હિંમત વગરની
બની અને ગળામાં થઈ જઈરમાં પહોંચી એટલે તો તદન હતારી ના-
ખવામાં આવી. આરે ! આજે એક દિવસ-રે એક દિવસ પણ પૂરો નહિ,
માત્ર ચાર આઠ દલાક મેં માણસની સોમત કરી તેમાં માઈ સ્વરૂપ તદન
બદલાઈ ગયું. કામે હું પવિત્ર ગણાતી હતી, તે જ હું આજે અપવિત્ર થઈ,
કામે સુગંધ આપનારી હું હતી, તે આજે કુર્મીષ આપનારી થઈ. કામે મારો
દેખાવ ધણો જ સુંદર હતો, તેનો આજે ખરાબ દેખાવ થઈ ગયો. કામે
માણસો હોંસે હોંસે મને લેતા અને મોઝામાં નાંખતા, તેને બદલે આજે
મારા સ્પર્શથી લોકો અમશાય-અપવિત્ર થાય છે ! હત તારી ! ! મારી આ
દશા લાવનાર કોણ ? માણસનું સરીર કે બીજું કોણ ? મેં આરે માણસ-
ના સરીરનું પોષણ કર્યું ત્યારે સરીરે તેના બદલામાં માઈ સ્વરૂપ બગાડી
નાંખ્યું. ત્યારે કદો દવે ખરાબ કોણ ? હું ખરાબ કે સરીર ખરાબ ? સ-
રીરને હું બગાડું છું કે મને સરીર બગાડે છે ? આટલું બોલી મહાત્મા
અટક્યા. જરી વિચાર કરી લોકોને પૂછવા લાગ્યા કે બોલો બાપ ! ખરાબ
કોણ ? તો બોલ્યા કે ‘સરીર.’ મહાત્માએ કહ્યું, બાપ ! ત્યારે આટલો બધો
કષ્ટો શને ? જે વિહાના છાટાએ આ જંગ અચાબો છ તેને ખનાવ-
નાર તો આ સરીર જ છે. વળી સરીરમાં તે હંમેશ બરી રહે છે. ધન
ઉપર પડેલ છાંટા તો પાણીથી સાફ થઈ જાય, પણ અંદર બરેલ તો કોઈ
રીતે સાફ પણ નહિ થાય. બાપ ! આરા નિર્જીવ હાસ્યથી બાવુભાવ
અને એકમને તોડનારા આવા કષ્ટઆ કરો નહિ. એટલું કહી મહાત્મા

રસ્તે પડ્યા, કજીઓ શાંત થયો અને લોકો સૌ સૌને ઠેકાણે ગયા.

આ દૃષ્ટાંતથી જઠરનું કેવું સ્વરૂપ છે અને તેના સંગથી પવિત્ર વસ્તુઓ પણ કેવી અપવિત્ર બની જાય છે તે સારી પેઠે સમજાયું હશે. કવિ સુંદરદાસે એક સવૈયામાં શરીરનો ખરો ચિતાર આપ્યો છે.

(સવૈયા.)

હાડકો પિંજર આમ મઢ્યો પુનિ માંહિ ભર્યાં મલ મૂત્ર વિકારા;

ધુંક રૂ લાલ વહે મુખસે' પુનિ વ્યાધિ વહે નવ બારહિ દ્વારા;

માંસકી જીભસે' ખાત સળે દિન તા મતિમાન કરો ન વિચારા;

ઐસે શરીરમે' પેઠકે સુંદર કેસે હિ કીજ્યે શાય આચારા. ॥ ૧ ॥

ગમે તેવું કિમ્મતીમાં કિમ્મતી વસ્ત્ર નવામાં નવું હોય પણ તે એક વાર શરીર ઉપર ધારણ કરવામાં આવ્યું કે તેની કિમ્મત ઘટી જાય છે. કપાટમાં આર માસ સુધી પડ્યું હોય તો તે બગડતું નથી પણ શરીર ઉપર એક વાર પહેરાયું કે તેની નવા વસ્ત્ર તરીકેની કિમ્મત કોઈ નહિ આપે. આ તો રોગરહિત સ્વાભાવિક શરીરની સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કર્યું. નીરોગી અવસ્થામાં સ્વભાવતઃ તેની આટલી અપવિત્રતા છે, તો રોગવાળા સ્થિતિમાં તો આના કરતાં પણ વધારે અપવિત્રતા થાય છે. જઠરમાં જે પાચનશક્તિ ટંક ટંક મંદ થાય છે તો ખોરાક તેમાં વધારે બગડે છે. જેમ સડેલું ધાન્ય ગંધ મારે છે, તેમ જઠરમાં સડેલો ખોરાક દુર્ગંધ મારે છે. કરમીયાં શરમીયાં જેવા ઝીણા ઝીણા અપરિમિત જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પાચખાનામાં ઝાડાની અને પેસાબની એટલી બરતી થતી જાય છે કે ઘડીએ ઘડીએ, અરે-એક ઘડીમાં પાંચ દશ વાર ઝાડા કે પેસાબની હાજત થાય છે. પિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે તો વારંવાર વમન થાય છે અને તેમાં રંગ બેરંગી ચિકણા દુર્ગંધી પદાર્થો નીકળે છે. કફની વૃદ્ધિ થતાં ચરબી વધે છે અને શરીરનાં અવયવો ફૂલી નીકળતાં બેડોળ લાગે છે. કાઠ નીકળે છે તો ચામડીનો રંગ સફેદ કે રાતો બની જાય છે અને તે ડરામણો લાગે છે. પત્ત થાય છે તો ચામડીમાંથી પાણી સ્રવ્યું કરે છે અને ચામડી ખવાતી જાય છે. વળી તે નેપી દરદ હોવાથી કોઈ માણસ તેનો સંગ કરતો નથી. ખરજવું, ફાંસ,

ખસ વગેરે દરદો થાય છે તો તેનાથી આખા શરીરની મામડી ખરાબ થઈ જાય છે. ફેણ થઈ આવે છે તે પાકે છે અને તેમાંથી પણ નીકળે છે. કીડીમાં ફે મંબીર જેવાં દરદો થાય છે તો શરીરના તે ભાગને પછી તે ચામડી હોય કે હાડ હોય પણ તેને સડાવી નાંખે છે; આખર કહો તે ભાગ કાપવો પડે છે અને કહો આખા શરીરનો તેથી નાશ થાય છે. પાકાં, બગદર, હરસ, વગેરે રોગો પણ શરીરની તેની જ ક્ષતિ કરે છે. સોજા થાય છે ત્યારે દેખાવ તદ્દન બદલાઈ જાય છે. આ સિવાય આંખ, કાન, નાક, મોં, ફેફસાં, હીવર, આંતરડાં, ગર્ભ, મૂત્રાશય, યુદા વગેરે અવયવોનાં અનેક દરદો છે કે જે તે તે અવયવનો નાશ કરવાની સાથે શરીરનું સ્વરૂપ બદલાવી નાંખે છે અને વખતે જીંદગીનો અંત આણે છે. દમ ક્ષય જેવા જીંદગીનાં જીવંતજી દરદો પ્રમુખ થાય છે, ત્યારે સુંદરમાં સુંદર અને પુષ્ટમાં પુષ્ટ શરીર પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે. આવા અનેક રોગો આ શરીરમાં વર્ષા છે. આખા શરીરમાં સાદા ગળુ હોય શેખરાય છે અને એકેક શેખરાયે પોખા બને રોગની ભ્રાતા છે. સદગ નિમિત્ત મળતાં આ રોગો પેટી અમુક રોગો ઉદ્ભવી નીકળે છે ત્યારે કાંઈ વાર સામતી નથી, એટલું જ નહિ પણ ત્યારે જરા અવસ્થા આવે છે ત્યારે વગર રોગે શરીરની સ્થિતિ બદલાઈ જાય છે, તેમાં વળી રોગો પ્રમટે ત્યારે તો પૂરું જ શું રહેઈ જાય છે કે,

વ્યાધીષ તિહતિ જરા પરિતર્જયન્તી ।

રોગાશ્ચ જગ્રથ્ રૂપ પ્રદરન્તિ દેહમ્ ॥

આયુઃ પરિભ્રવતિ મિદ્રણટાદિવાન્મો ૧

લોકાસ્તથાપિ વિવચાન્ પરિત્યજન્તિ ॥ ૧ ॥

અર્થ—વાયુમુખી પેડે મર્જના કરતી જરા અવસ્થા ખડી થાય છે. સુખ્યેની પેડે રોગો શરીરને પ્રહાર માર્યા કરે છે. લગભગ હિંદવાળા પદ્મમાંથી પાણીની મારક ફણે ફણે આશુખ્ય કરતું રહે છે. આવી સ્થિતિમાં શરીરનો દહાવ કયાંમુખી થઈ શકે તે સદગ સમજાવ તેમ છે, જ્યાં આ અર્થ છે કે હોયો વિષયને હોડાત નથી. આ શરીર એક એવા પ્રતિવાદી બોલું થઈ છે કે તેની અંદરનો ફેણ જાય ખમડી જાય છે તો એટલે

કારીગરો પણ તેને સુધારી શકતા નથી. વળી તે એક એવી વિચિત્ર ઘંટી છે કે જેમાં પવિત્ર પદાર્થો આરામ છે તે અપવિત્ર થઇ બહાર નીકળે છે. શરીરના કોઇ પણ ભાગમાંથી પવિત્ર વસ્તુ તો નીકળતી જ નથી. પુરુષને ત્રણ દારે અને સ્ત્રીને બાર દારે અશુચિ-અપવિત્ર પદાર્થો વહા દરે છે. ખીખાં ઘરને વરસે કે પાંચ વરસે એકવાર સમારવવાં પડે છે ત્યારે આ શરીરરૂપ ઘરને દિવસમાં બે ત્રણ વાર સમારવું પડે છે. સવારે ભર્યું બપોરે ખાલી અને બપોરે ભર્યું કે સાંજે ખાલી. એવી અખુટ ખાડ છે કે રોજ ને રોજ બે ત્રણ વાર તેમાં નાંખ્યા છતાં તે કદિ ભરાતી જ નથી. છતાં તે ખાડો પુરવાને માટે અનેક પાપકર્મો કરવાં પડે છે. આટલું છતાં પણ તે અપવિત્ર ને અપવિત્ર, અસ્થિર અને અસ્થિર, તો પછી આવા અસ્થિર અને અપવિત્ર શરીરમાં શું મોહ રાખવો? તેનાથી તો જેટલો પરોપકાર થાય તે ટલો જ લાભ છે. (૪૨ થી ૪૭.)

सनत्कुमारस्य शरीरम् ।

यस्य श्लाघा देवसभायां विबुधाग्रे ।

भूयोभूयो गोत्रभिदातीव कृतासीत् ॥

देहो ग्रस्तः सोपि चतुर्थस्य च सार्व-

भौमस्याहो षोडशरोग्या समकालम् ॥૪૮॥

सनत्कुमार ચક્રવર્તીનું શરીર.

અર્થ—પહેલા દેવસેવકના ઇન્દ્ર દેવતાઓની સભામાં જે શરીરના રૂપ અને સૌંદર્યની વારંવાર અગત્યની પ્રશંસા કરી હતી, અને જેનું લાવણ્ય જોવાને દેવતાઓ મર્ત્યલોક ઉપર આવ્યા હતા, તે સનત્કુમાર નામે ચોથા ચક્રવર્તીનું અત્યંત સુંદર શરીર પણ એક ક્ષણ માત્રમાં યુગપત્ત આસ, ખાંતી, કોદ, બગાંદર વગેરે મ્હોટા મ્હોટા સોજ રોગોના ખીજકથી વ્યાપ્ત થઇને વિનષ્ટ થયું. મહાપુણ્યના યોગથી પ્રાપ્ત થએલ ચક્રવર્તીના અતિ લાવણ્યવાળા

સરીરને પણ વિશ્વસતાં વાર લાગી નહિ, તો પછી સામાન્ય સરીરને વિશ્વ-
સતાં શું વાર લાગશે ? (૪૮)

વિવેચન—પરિજૂરહ તે સરીરયં । કેસા પંડુરયા દર્શતિ તે ॥

સે સઘ્ય ચલેય હાયહ । સમયં ગોચમ માં વમાયષ ॥ ૧ ॥

અર્હ મંદં વિમ્બૂયા । આર્યકા વિચિદ્ધા પુસ્તંતિ તે ॥

વિચિદ્ધા વિદ્વંસહ તે સરીરયં । સમયં..... ॥ ૨ ॥

ઉ. અ. ૧૦ ગા. ૨૬-૨૭.

અર્થ—સરીર શુદ્ધ થાય છે, કેમ સફેદ બને છે, સર્વ બળ ક્ષીણ થાય છે, માટે સમયનો પણ પ્રભાવ કર નહિ. ચિત્તનો ઉદ્ભવ, વાયુવિકાર, ક્ષોદિવિકાર, અતિસાર વગેરે અનેક રોગો સરીરને સ્પર્શે છે ત્યારે સરીરની ક્ષીણતા થાય છે. જો વધારે પ્રમાણમાં રોગો રિચતિ કરે છે તો સરીરનો વિધ્વંસ થાય છે માટે થોડો પણ પ્રભાવ કર નહિ.

‘રૂપે જરાયા મર્ય’ એ ભર્તૃહરિના વાક્યમાં જે ન્યૂનતા છે તે ન્યૂનતા ઉપસા વાક્યમાં નથી. તેમાં બતાવ્યું છે કે રૂપવિધ્વંસ અને સરીરવિધ્વંસને માટે માત્ર જરા અવરથાનો જ બધ નથી પણ રોગોનો પણ બધ છે. જરા અવરથા નિયત કાળે જ આવે છે ત્યારે રોગો તો ગમે તે સમયે આવી ઉભા રહે છે અને સરીરને ધમધમારી સરીરતોદયનો નાશ કરે છે. જરા અવરથા એક છે, ત્યારે રોગો ૬૧૨૫૦૦૦૦ છે. જરા સરીરને ધીમે ધીમે ધસાવે છે ત્યારે પ્રથમ રોગો એકદમ સરીરનું સત્ત્વ યુક્તિ લે છે. ખરી રીતે જરા અને રોગો બંને સરીર અને સરીરતોદયનો વિનાશ કરનાર છે. જ્યારે રોગોનો પ્રકોપ થાય છે ત્યારે તેની રહામે રાજ્યમંપત્તિ, સૈન્યબળ, મંદોદરા વૈદ્યો અને હાથોની હાજરી, રૂપ કે બળ, દોષ પણ રક્ષણ કરી શકતું નથી. ચોપા સનતકુમાર ચક્રવર્તીનું સરીરતોદયે અનુપમ હતું પણ તે રોગોથી કેવી રીતે વિશીજ્યું-હોજી શક્ય ગયું ?

દર્શાવત—બરગ્ગેરના બાર ચક્રવર્તીઓ પૈકી ચોપા ચક્રવર્તી સનતકુમારની રાજધાની કુશભલ દેશના હસ્તિનાપુરમાં હતી. પૂર્વના પુષ્પે-રૂપથી તેનું સરીર એવું તો સુંદર અને રમણીય હતું કે તેના વર્મન

પરદેશી—અરે સાહેબ ! અમે કહીએ છીએ તથા ઉલટું આપ સમજ્યા તે વખતનું રૂપ તો ઘણું જ સાફ હતું. આ વખતે તેનું સાફ રૂપ નથી.

ચક્રવર્તી—કેમ, આ રૂપના વિસ્મયમાં તમારી બુદ્ધિ ભ્રમિત થઇ ગઇ છે?

પરદેશી—નહિ સાહેબ નહિ ! અમારી બુદ્ધિ ખરાબર ઠેકાણે છે. તે વખતે તમારું શરીર નીરોગી હતું, બહાર અને અંદર અત્યંત સુંદર હતું, પણ આ વખતે તે બદલાઇ ગયું. માત્ર બહારથી જ સુંદર લાગે છે પણ અંદરખાને બગડી ગયું છે. સમકાળે—એકાસાથે મહોટા સોળ રોગો તમારા શરીરમાં ઉત્પન્ન થઇ ચૂક્યા. આપને અમારાં વચન ઉપર ખાત્રી ન હોય તો આપ પરીક્ષા કરી જુઓ. એક સોનાની થાળીમાં પાનની પિચકારી નાંખી ઘડી વાર તેને લોંબીને પછી જુઓ એટલે ખબર પડશે.

સનતકુમારે તે પ્રમાણે કરી જોયું તો પિચકારીમાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ વિચિત્ર રંગનાં ઉત્પન્ન થયેલાં જોવામાં આવ્યાં. તે ઉપરથી ચક્રવર્તીને જણાયું કે મેં રૂપનો ગર્વ કર્યો, તેનું આ પરિણામ આવ્યું. જે રૂપ ઉત્કૃષ્ટ સુંદર અદ્વિતીય હતું તે જ્યારે એક ક્ષણમાં બગડી ગયું, એક પળમાં જ્યારે આ શરીર રોગથી વ્યાપ્ત થઇ ગયું, ત્યારે આ શરીર ઉપર શું આધાર રાખવો? ધિક્કાર હો આ શરીરના સૌંદર્યને, તેમ ધિક્કાર હો આ શરીર ઉપર થતા મોહને અને ધિક્કાર હો આ રાજ્યસંપત્તિને કે જે એક ક્ષણમાં વિનાશ પામે છે ! આ પ્રસંગના વૈરાગ્યથી ચક્રવર્તીએ સંસારનો ત્યાગ કર્યો. દીક્ષા અંગીકાર કર્યા પછી રાણીઓ, દારબારીઓ, અમીર, ઉમરાવો સંસારમાં પાછા લાવવાની લાલસાથી સનતકુમારની પછવાડે છ માસસુધી રહ્યા, પણ તેમણે તેમની રહામે પણ જોયું નહિ. અંતે નિરાશ થઇને સત્રજાં પાછાં રહ્યા અને સનતકુમાર મુનિ રોગોની વેદના શાંત ભાવથી સદન કરતા તપસ્યા કરવા લાગ્યા. સાતસો વરસસુધી રોગોના આવિર્ભાવમાં તેમણે તપસ્યા કરી. તથા આમૃતપાન, વિપ્રોપધિ, ખેટોપધિ, જલ્લોપધિ, સર્વોપધિ વગેરે લખ્વિધઓ ઉત્પન્ન થઇ. એકદા પુનઃ ઇંદ્ર મહારાજે તેની ધીરજ અને સદન-નશીલતાનાં વખાણ કર્યા. પહેલાં બે દેવતાઓ ઇંદ્રની સંમતિ લઇ સનતકુમારની ધીરજની પરીક્ષા કરવા વૈદ્યને રૂપે સનતકુમાર મુનિ જ્યાં તપ કરે છે

તે વનમાં આવ્યા. સનતકુમાર મુનિની આસપાસ ઘૂંટા ફેરા દેવા લાગ્યા. મુનિએ પૂછ્યું, કેમ તમે આંદિ જમણું કરો છો? વૈદ્યોએ કહ્યું, અમે વૈદ્ય છીએ. અમારી પાસે દરેક ભાતની દવા છે. તમારા શરીરમાં આટલા બંધા રોગો છે તો તેની દવા કરાવો. અમે પૈસાના લાલચુ નથી, પરોપકાર અર્થે મરત દવા કરીએ છીએ, તેથી કોઈ રીતે તમારા મનમાં ચકા ન રાખતો અમારી પાસે દવા કરાવો. સનતકુમારે કહ્યું, 'અહો વૈદ્યો! તમે ક્યા દર્દની દવા કરો છો? આંતરિક દર્દોની કે બાહ્ય દર્દોની? શરીરનાં દર્દોની કે આત્માનાં દર્દોની? વૈદ્યોએ કહ્યું, શરીરનાં દર્દોની-બાહ્ય દર્દોની. મુનિએ કહ્યું કે ત દર્દો મટાડવાં તો બહુ સદેશાં છે. જુઓ આ યુકથી પણ તે મટી શકે છે. એમ કહી પોતાનું યુક લઈ શરીરના એક ભાગ ઉપર ચોપડ્યું કે-તે ભાગ સુવર્ણવરજો વધ-મધો. હે વૈદ્યો! શરીરનાં દર્દો કરતાં આત્માનાં દર્દો મટાડવાં મુશ્કેલ છે કારણકે તે ધણ વખતથી વગએલાં છે અને બહુ હેરાન કરે છે; તે દર્દો-જ્ઞાનાવરણીવાદિ આઠ ક્રોધો મટાડવાની દવા તમારી પાસે હોય તો આપો. હું તેનું સેવન કરું. વૈદ્યોએ કહ્યું, તે રોગ તો અમને પણ ખીંડે છે. તેની દવા અમારી પાસે નથી. એટલું કહી, મુનિની પ્રથંસા કરી, ધીરજનાં વખાણ કરી, આત્મા મવા. સનતકુમાર મુનિ ધણ વરસસુધી મંથમને આરાધી એક માસનો શ્રેષ્ઠારો કરી કેવળ જ્ઞાન પામી સમાધિ પરિણામે ભગધર્મે પામી પ્રોક્ષે મવા. આ દશાવ ઉપરથી શરીરની નિશ્ચરતા અને રોગમસ્તતા જણાય છે. આ લાલચનુર શરીરમાંથી પણ સનતકુમાર જેમ સાર ખેંચ્યો, તેમ શરીર ઉપર મોહ ન રાખતા પરોપકાર, વ્રત, નિવ્રમ, તપ, જપ કરી તેમાંથી સાર ખેંચવો. ૪૮).

વૃષ્ટમાયનાયા ઉપસંહાર: ।

જ્ઞાત્વા ગર્હ્યં ફલ્ગુપદાર્થાચિત્કાયં ।
 મુક્તવા મોહં તદ્વિપયં ભોગનિકાયમ્ ॥
 લઘું લાભં માનવતન્વા કુરુ કામં ।
 ધર્મે જ્ઞાનધ્યાનતપસ્યામયમર્હમ્ ॥૪૯॥

છઠી ભાવનાનો ઉપસંહાર.

અર્થ—હે ભદ્ર ! નિઃસાર-તુચ્છ પદાર્થોથી ભરેલા આ શરીરને નિન્ધા અને તુચ્છ જાણી તેના ઉપરનો અંધ પ્રેમ-મોહ છોડી વિષયભોગની વાસનાને ઠીક કરી અથવા જડમૂળથી ઉખેડી નાંખી માનવ દેહમાંથી આત્મ-પ્રેમ અને મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ ઉત્તમ લાભ મેળવવાને શાંતી પુરૂષોએ બતાવેલ શાન, ધ્યાન અને તપોભય ઉત્તમ ધર્મ સેવ, કે જેથી કર્મબંધનો તૂટે અને ભવ-સમય છૂટે. (૪૯)

વિવેચન—ભગવતી સૂત્રના નવમા શતકના ૩૪ માં ઉદ્દેશમાં જમાલી ક્ષત્રિય કુમાર પોતાની માતા આગળ શરીરનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે—

પથં ચ્ચલુ અમ્મયાઓ માણુસ્સગં સરીરં દુક્ખાયયણં વિવિદ્-
વાહિ સયસંનિકેયં અઢિકદુઢિયં છિરાપદ્દારુ જાલુવવણદ્ધસંપિણદ્ધં
મદ્દિયમ્મંદં વ દુબ્બલં અસુદ્ધસંકિલિદ્ધં અણિદ્ધવિય સન્વકાલસંઠ-
પ્પયં જરાકુણિમ જજ્જરઘરં ચ સદ્ધણપદ્ધણવિદ્ધંસણધમ્મં પુર્વિવ
વા પછા વા અવસ્સં વિપ્પજહિયવ્વં ભવિસ્સદ્ ॥

અર્થ—હે માતા ! મનુષ્યનું શરીર દુઃખનું સ્થાન છે, હાનિરો બાધિઓ ઉપજવાની ભૂમિ છે, હાડકારૂપ કાષ્ઠને આધારે ટકે છે, નાડીઓ અને નસોથી વિટાયેલું છે, માઠીના કાચા વાસણ જેવું દુર્બલ છે, અશુચિમય-અ-પવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલું છે, સર્વદા અનવસ્થિત છે, જરા અને મૃત્યુનું જર્જરિત ધર છે, સડવાનો, પડવાનો અને વિધ્વંસ પામવાનો જેનો સ્વભાવ છે, પહેલાં કે પછી અવશ્ય એક વાર છુટવાનું છે. ઉપરના વાક્યમાં શરીરની આંતરિક સ્થિતિનો ખરો ચિતાર આપ્યો છે. નિઃસાર, તુચ્છ અને અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલા આ શરીરમાં કસ્તુરી, કેસર, ચંદન, અર્ગળ જેવા સુગંધિ પદાર્થો નથી તેમજ સુવર્ણ, મોતી, માણેક, લીલમ અને પાના જેવા દેખાવડા-સુંદર પદાર્થો પણ નથી, કિન્તુ હાડ, માંસ વગેરે અસાર અને અપવિત્ર પદાર્થો ભર્યા છે. તેની વચ્ચે આત્માને નિવાસ કરવો એ પણ એક દુઃખનું કારણ છે. જાનરૂમાં કે ગંદકીવાળા સ્થાનમાં રહેવું તે કેને ગમે ? દુઃખનું ખીલું દારણ શરીરની અનિત્યતા છે. જે વસ્તુ ધણ માની લીધી છે, તે વસ્તુને

પસારો સાગતાં કે તેનો નાશ-વિરોધ થતાં જાણસને દુઃખ થાય એ સ્વાભા-
વિક છે. યદુક્તમ્—

જે શેર મરીરે જતા, વળે કવે ચ મચ્ચમો ॥

મળસા કાવચકેળું, સચ્ચે તે દુઃખસંમવા ॥ ૧ ॥ વ. અ. ૬. ગા. ૧૨.

અર્થ—જે દાઢ માણસો શરીરમાં કે તેનો રૂપ-સારવ્યમાં અતિ
મોહ-આસક્તિ અને વચ્ચે અને કાવાયે કરી રાખે છે તે સર્વને અતિ દુઃખ-
ના ખાણમાં ઉતરવું પડે છે.

લેતે વિમુઘ કુલ્યે કિમયં ન વેત્તિ ।

દેહસ્થ યથ યજ્ઞસે મવદુઃખજાલમ્ ॥

લોહાગ્નિતો દિ સદતે યનપાતમગ્નિ-

ર્થાથ ન તેડસ્ય ચ નમોવદનામયસ્યે ॥ ૨ ॥ અધ્યાત્મ-ક્રમ-૫૬૫૬

અર્થ—હે ભદ્ર! દેહમાં મોહ પાળીને તેને માટે વિપાસકત બની તું
શું પાપકર્મ કરે છે ? તને ખબર નથી કે આત્મા દેહમાં રહીને જ મંસારના
દુઃખને અનુભવે છે ? જેમ અગ્નિ લોહનો સંગી ન થાય તો તેને ધનના ધા
ખમવા પડતા નથી, પણ લોહનો આગ્રય કરે છે ત્યારે તેને ધનના ધા ગ્રી-
હવા પડે છે; તેમ અગ્નિ જેવા તેજસ્વી આત્માને શરીરરૂપ લોહનો સંગ ન
દોષ પણ આઘાતની પેઠે નિર્લેપતા-અનાગિતપણું હોય તો કોઈ જાતની આ-
ધા-પીડા તેને ખમવી ન પડે. ઉત્તરાધ્યયન અને અધ્યાત્મ-ક્રમ-૫૬૫૬ના પદ્યમાં
શરીરની આસક્તિ દુઃખના સખલ કારણરૂપે દર્શાવી છે. હરિણ સ્વર-શબ્દની
આસક્તિમાં, પતંગીડે રૂપની આસક્તિમાં, બમ્બે મધની આસક્તિમાં, મા-
છડું સ્વાદની આસક્તિમાં અને હાથી સ્પર્શની આસક્તિમાં પોતાના પ્રાણ
ગ્રામવે છે. એકેક ઈન્દ્રિયની આસક્તિમાં તેઓને વિટંબના થાય છે, ત્યારે જે
પાંચે ઈન્દ્રિયો સાથે શરીર ઉપર આસક્તિ રાખે તેને પરિણામે વિટંબનામાં-
દુઃખમા ઉતરવું પડે એ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. માટે જ કહ્યું કે “ મુલ્કન્યા
મોહં.” ભોગો મુલ્કા ભોગવ્યા છે. દેવતાના ભવમાં પલ્લોપમ અને સાગરોપમ
સુધી દિવ્ય ભોગો વિવ્રસ્થા, તોપણ તૃપ્તિ તો થઈ નહિ, ત્યારે મનુષ્યના સ્વ-
રૂપાલીન દુઃખ ભોગથી શું તૃપ્તિ થવાની હતી ? અનાસુધી મોહને ખસેડ-

કલ્પના કરીએ તો કોઠારમાં ધાન્ય નાંખવાના કારને આશ્રવર્તુ રૂપ આપી
 કરીએ. અનાદિ કાળથી આ કોઠારમાં કર્મરૂપ ધાન્યની આવક ચાલુ છે.
 કોઠારનાંથી એક તરફ ખાવા પુરતું ધાન્ય કઠાડવામાં આવે છે, બીજી
 તરફ ધાન્ય નાંખાતું આવે છે. કોઠાર તો વખતે ખાલી પણ થઈ જાય
 તેની આવક ચાલુ રહેતી નથી અને જવક ચાલુ હોય છે; પણ કર્મ
 રીર-કર્મશયરૂપ કોઠારમાં તો કર્મની આવક ચાલુ જ રહે છે. વિષા
 કેટલાંએક કર્મો ભોગવાય છે, નેટલી જવક છે, ત્યારે સાધારણ રીતે
 તેથી ઘણી વધારે રહે છે તેથી આ કોઠારને ખાલી થવાનો વખત
 નથી. એવા સંસ્કારી જીવો તો થોડા જ હોય છે કે જેની કર્મ
 જોડી થતાં કર્મના કોઠારને ખાલી થવાનો વખત આવી જાય
 બારી બારણાં ઘણાં હોય છે, તેમ કર્મણુ શરીરમાં કર્મને આવ
 પણ ઘણાં છે, પણ તેમાં પાંચ કાર મુખ્ય છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ
 ક્રોધ અને અશુભ ભોગ. ઉત્તરોત્તર પાંચ કાવ્યોમાં આ પાંચ
 છે, તેમાં પ્રથમ આ કાવ્યમાં કર્મબંધનાં મુખ્ય કારણ રૂપે નિ
 જ્ઞાન કરવામાં આવ્યું છે. મિથ્યાત્વકાર ન્યાંમુખી ખુદલું હોય ત
 કાર બંધ થતાં નથી, કેમકે મિથ્યાત્વ એ બંધમાં મુખ્ય છે.
 આ આંકડાઓમાં પ્રથમનો એકડો મુખ્ય છે; પાંચ
 દેખાય છે સૌથી ન્હાનો પણ તેની સત્તા અધિક છે. તે એકડો
 રતી સંખ્યાનો પ્રતિનિધિ છે. જે તેની બુદ્ધિ નાંખવામાં આવે
 એ સંખ્યામાં દશ હજારનો ઘટાડો થાય છે, એટલે માત્ર
 બીજો નંબરે બગડો છે, તે બે હજારની સંખ્યાનો પ્રતિનિધિ
 સૌ નાંખતાં ૩૪૫ રહે છે. ત્રીજો આંકડો ત્રણસેને ઠેકાણે
 તો માત્ર ૪૫ રહે છે. ચોથાને બુદ્ધિમાં માત્ર પાંચ
 આગળ આગળના એકડે આંકને બુદ્ધિમાં સંખ્યામાં મુ
 છે, તેની રીતે એકડાને સ્થાને મિથ્યાત્વ, બગડાને સ્થાને
 સ્થાને પ્રમાણ, ચોથાને સ્થાને ક્રોધ અને પાંચાને સ્થાને
 સ્થાને અજ્ઞાન હોય તો આત્માના કોઠાર

કર્મની વર્ગણાઓની આવક છે, એમ કલ્પના કરીએ તો તેમાંથી એકઠારૂપ
 મિથ્યાત્વને કહાડી નાંખતાં કય દળર જેટલી આવક થતી જાય. બમઠારૂપ
 અવિરતિના દારને બંધ કરતાં ૧૨૩૪૫ માંથી બાર દળરની આવક ઓછી
 થય. ત્રગઠારૂપ પ્રમાણે રોકતાં બાર દળર ત્રણસોની આવક થતી. ચોગઠા
 રૂપ કષાયને રોકતાં માત્ર પાંચની જ આવક રહી. બાર દળર ત્રણસે ને આ-
 લીસની આવક બંધ થય ગય. પાંચઠારૂપ રોકાને ફલ-રોકવામાં આવે તો
 કર્મની આવક સર્વથા અટકી જાય. ખરી રીતે તો એકેક સમયે કર્મની
 અનંતી વર્ગણાઓ કર્મોપયોગમાં પ્રવેશ કરે છે, પણ મિથ્યાત્વ અવિરતિ વગેરે
 દારોનું પરસ્પર તારતમ્ય સમજાવવાને ૧૨૩૪૫ એ સંખ્યા-એક દૃષ્ટાંત ત-
 રીકે આદિ કહી છે. આ જીવને બવગ્રમણ કરાવનાર કે સંસારસમુદ્રમાં
 ગાથાં ખવરાવનાર તરીકે જો કોઈએ વધારે ભાગ ભજવ્યો હોય તો તે
 મિથ્યાત્વ છે. જૂનકાગમાં આત્માની વધારે તુકસાની મિથ્યાત્વે જ કરી છે.
 અને વર્તમાનમાં પણ કર્મની આવક વધારી આત્માને દુર્ગતિના છંદા કુવામાં
 નાંખનાર પણ તે જ છે, તેથી આશ્રયનાં પાંચ દારમાં તેનો નંબર પહેલો
 રાખવામાં આવ્યો છે. મિથ્યાત્વ શબ્દ જ મિથ્યાત્વની બ્યાખ્યા કેટલેક અંશે
 સમજાવે છે, તેથી મૂળ કાવ્યમાં તેની વિશેષ બ્યાખ્યા આપી નથી, પણ એ-
 ઠું જ સમજાવ્યું છે કે “કર્મમૂલં ચ મિથ્યાત્વમુક્તમ્” અર્થાત્ સર્વ
 કર્મબંધનું મૂલ મિથ્યાત્વ કહ્યું છે. મિથ્યાત્વ શબ્દનો યોગિક અર્થ ‘ખોટાપણું’
 એવો થાય છે, પણ આદિ યોગશ્લોક અર્થ વિરહિત છે એટલે ખોટી માન્યતા,
 ખોટી વાસના, ખોટી ઘડા એ અથ આદિ વિરહિત છે. ખોટી ઘડા કે ખો-
 ટી માન્યતા, મિથ્યાત્વ મોહનીય નામની એક મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિ છે,
 તેના ઉદયથી થાય છે. અને લીધે જ અસત્ય તર્કો કુપુક્તિઓ અને ખોટી ક-
 ઠાઓનો જન્મ થાય છે. જેમ કોઈને કમગાનો રાગ થાય છે ત્યારે તે રા-
 ગવાળો માણસ ધોળો, કાળો, લાલ વગેરે સર્વ વસ્તુઓને ધોળો ધોળો જુએ
 છે, તેમ મિથ્યાત્વના ઉદયવાળાને ધર્મના સત્ય સિદ્ધાંતો અસત્ય લાગે છે,
 તેમ કુતર્કો કરી ખોટી કંઠાઓ ઉઠાવે છે, સત્યના પાવાને ઉધવાળી નાંખે
 છે, પોતે અસત્ય માને આલે છે અને બીજાઓને અસત્યમાને દોરે છે.

દૃષ્ટાંત—જામાલી મંસાર પછે મહાવીર સ્વામીનો જામાઈ થતો હતો. તેણે કોઈક વિગતથી ૫૦૦ જાણ સાથે મહાવીર સ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી. અંગીવાર એક કે બે દેન પ્રમનાં મુખ્ય આદર્શસ્થો છે તેનો સારી રીતે અભ્યાસ કરી પોતાને સોંપામેવા પાંચરો. સાધુઓ સાથે સાવધાઈ નગરી તરફ વિદાર કરવાનો જામાલીએ વિચાર કર્યો. મહાવીર સ્વામીની અનુગા માંથી, ત્યારે મહાવીર સ્વામી જ્ઞાન રત્ના હા કે નાનો કર્યો જવાળ વાળો નહિ. બીજા વાર પૂછ્યું તેણે કહ્યું જવાળ ન આપ્યો. ત્રીજા વાર પછી જવાળ ન મળ્યો. જવાળ ન વળવાનું કારણ જો હતું કે મહાવીર સ્વામી તેનો વિદાર વિચારે જાણતા નહોતા. વિદારથી અગ્રેય થવાનું જાણી જવાની હા ન પાડી, તેમ જ ના રહેવાથી તેના મનમાં બેટો વિચાર આવે અથવા આજ્ઞાનું ઉકાંચન કરે એમ જાણવાથી ના ન પાડતાં જ્ઞાન રહેવાનો વચ્ચે રહેતો મહાવીર સ્વામીએ હાથે તે અવશ્યપનો વિચાર કરીને જ હાથે અમલ. જામાલી તેથી અટક્યો નહિ. તમારી આજ્ઞા હોતો એમ પોતાને મુખે કચ્છરી ૫૦૦ સાધુઓ સાથે ત્યાંથી વિદાર કર્યો સાવધાઈ પાળી ન્યા ત્યાં રસ્તામાં ચરેલ અરસ નીરસ આદારથી જામાલીને દાખજવર રોગ થઈ આવ્યો. હારીમાં જાણવાને હાથે અત્યંત વેદના થવા લાગી. એકલા મુખાની પકારી પાશરવને પોતાના શિષ્યોને કહ્યું. શિષ્યો પશ્ચિદત કરી પથારી પાશરવના રત્ના તેજામાં જામાલીને નેલવાની રક્તિ ન રહેવાથી ઘેરો વિચાર પણ અત્યંત થઈ પડ્યો. કોઈકે શિષ્યોને પૂછ્યું કે કેમ પથારી કરી લીધી? શિષ્યોએ જવાબ દીધો કે ના હજી કરી લીધી નથી પણ કરીએ છીએ. ઘેરો ચારને એકને બીજા ત્રીજા વાર પૂછ્યું તેણે કહ્યું રહેતો જ જવાળ મળ્યો. તે રહેતો જાણીને જન રાજ્યોય વિચાર દીવર ચાલી મળું કે મહાવીર સ્વામી મંત્રો ને. જો નિદ્રા છે કે જો સમ કસા આજ્ઞા તેને કરું છીએ અને જાણ વર્તમાન જાણવામાં અનુભવમાં તે. તેથી જુદું વચ્ચે છે. પથારી સ્વામી કરી કરતા મળી છે તેણે તેઓ કહે છે કે હજી કરી લીધી નથી પણ છીએ છીએ. મહાવીરના શિક્ષક પ્રમણે તે પથારી કરી રહેને પણ પથારી કરી કરી એમ કોઈનું સ્વેચ્છે, પણ ને એ છો રીતે મંત્રવે? પથારીના વ-

તમાન કાળમાં ભૂતકાળ કેમ વર્ણવે ? વર્ણવે તો તેનો અર્થ ભૂતે જ થાય. ને મહાવીરના સિદ્ધાંત પ્રમાણે શિષ્યોએ પથારી પાથરી એમ કહ્યું હોય તો તે ત્યાં જાત અને મૃત્યુ માંડત, પણ ત્યાં મારે નિરાશ થવું પાડ, કેમકે પથારી તો દશુ આપુ જ છે, પણ રહી નહોતી. ત્યારે સત્ય શું ? વર્તમાન બ્ય. વધારેનો અનુભવ સત્ય કે "કહેમાણે કહે-(ક્રિયમાણઃકૃતઃ)-કરના માંડ્યું" તેને કહ્યું હતીએ" એ સિદ્ધાંત સત્ય ? સંશય અને સંકાત બળ વધ્યું. મનની ડાહ્યાપમાન રિયતિને પણ હવેથી વિપરીત-વિપરીત જાન તરફ તેનું વલણ થયું. મિથ્યાત્વ મોહનીયનો પણ સાથે ઉદય થયો. મહાવીરના સિદ્ધાંતનું ખરું રહસ્ય શોધી કહાડવાની વિચારશક્તિ હવે મિથ્યાત્વનું આ-વરણ આરી જવાથી અવગે મારું તેની શુદ્ધિ આવી. કુપુત્રિતમંત્રક કુપુત્રિ-એ અસત્ય તરફ ઉત્પન્ન કરી મહાવીરના સિદ્ધાંતને ઉચ્ચારી પાડી નવીન સિદ્ધાંત શોધવાનો દાવો કરાવ્યો. આ નવીન શોધના હાંમાં વેદનાને પણ બૂલી જઈ જમાલીએ સાધુઓને ખૂબ પાડી પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યું કે "મહાવીર સ્વામીના સિદ્ધાંતમાં પણ રહી ગયેલી એક બૃહદ્ મેં શોધી કહાડી છે. " ચલમાણે ચલિય-કરજમાણે કહે" એ મહાવીરના સિદ્ધાંત શુઓ પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ જથ્થામ છે. હમણું જ તમે પથારી કરતા હતા ત્યારે 'પથારી કરીએ છીએ' એમ કહ્યું પણ 'કરી' એમ ન કહ્યું. ગોતમ-સ્વામી વગેરે કહેવો પણ આ સૂક્ષ્મ ભેદની ખબર ન પડી, તેની મને ખબર પડી. મને આજે આ વેદના સહન કરતા વિચિત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. જમાલીના આ સમ્બો સાંભળી દેટલાએક સમજદાર સાધુઓ જમાલીને કહેવા લાગ્યા કે તમારું આ કથન અભિમાનયુક્ત અને ઉડી સમજાય વિનાનું છે. " ચલમાણે ચલિય " એ સિદ્ધાંત નિશ્ચયનયનો છે, તેને વ્યવહાર-નયમાં સાધુ પાડવાથી જ ઉપયોગ થોડાનો થાય છે. વણકરે લુગડોનો એક તાકો તૈયાર કર્યો હોય ત્યારે તેટલું લુગડું વણાવાથી લુગડું વણાયું એમ કહી શકાય. વણવાની ક્રિયા બેકે ચાલુ છે, તે ક્રિયા વર્તમાન કાળમાં છે, તોપણ વણાયું તેટલા ભાગની અપેક્ષાએ ભૂતકાળ લાગી ચૂંચો. કોઈ પણ ક્રિયા અસંખ્યાત સમયવિના સિદ્ધ થતી નથી, તેથી એક ભાગમાં વર્તમાન અને

ખીલ બાગમાં જૂનનો સમાવેશ થવાથી વર્તમાનકાળ અને જૂનકાળનું સા-
 માનાધિકરણ સંબંધિત છે, તેથી હે જમાલી ! તમારે આ વિષયમાં કંઈક
 રાખવી હિમ્મત નથી. મદારીનો અનેકાંત સિદ્ધાંત અપાધિત છે. તમારી
 મિથ્યા વાણી અમારાથી કહુલ ગાય તેમ નથી. મિથ્યાત્વ મોહનીયતા ઉદ-
 યથી સત્ય બાવલ જમાલીને રૂચું નહિ. અભિમાનની ધૂતમાં પોતાનો
 કોઈ જ ખરો કહેવડવચા તેજે પ્રયત્ન કર્યો. કેટલાએક સાધુઓ તેની કુચુક્તિ
 વગમાં રસાયા અને ખીલ્યો ત્યાંથી વિદાર કરી તેનાથી જૂદા પડી મદારી
 સ્વાથી પાસે ગયા. આ વખતે મદારી સ્વામી ચંપાનગરીએ ગિરાજતા
 દતા. કેટલાક વખત પડી જમાલીને આરામ થયો. સાવર્યાથી વિદાર કરી તે
 ચંપાએ મદારી સ્વામીની પાસે આવ્યો અને તેજે કહ્યું કે, મદારાજ ! તમારા
 ઘણા શિષ્યોએ તમારાથી જૂદો વિદાર કર્યો તમે પણ તેઓ છાત્રસ્થપણે
 જૂદા પડ્યા અને છાત્રસ્થપણે પાછા આવ્યા પણ હું તો કેવળી યજ્ઞ આવ્યો.
 મિથ્યાઅભિમાનનાં ઉપદાં વચ્ચેનાં સાંભળી ગૌતમ સ્વામીએ બે પ્રશ્નો પૂછ્યા
 કે “જીવ શાશ્વતો કે અશાશ્વતો ? દોષ શાશ્વતો કે અશાશ્વતો ?” આ બે
 પ્રશ્નોનાં જુલાસા જમાલીથી બરાબર થયા નહિ ત્યારે તેનું પોષ્ટા સર્વને
 સમજવામાં આવ્યું, તેમજ તેજે પોતાનો દુરાગ્રહ છોડ્યો નહિ. આખરે
 પોતાના મનને દબાવે વગળી રહી પાંચ વામ માન્યોને પોતાના મન
 તરફ ખેંચી ઘણાં વરસકથી ઉત્તરને પ્રચાર કરી છેવટે પંદર દિવસનો
 સંકરો કરી હાલેક દેવને આદેવ્યા વિના કાળવન પામી તેર સાગરને આ-
 કુને ધિરિયથી દેવ થયો. મિથ્યાત્વ મોહનીયતા ઉદયથી હૈનબ્રહ્મ થયો તેથી
 તિર્થ મનુષ્ય અને દેવતા એ વાત મનિમાં ઘણો વખત તેને પરિગ્રમ્ય
 કર્યું પણ, જો તે હૈનથી પતિત થયો ન હોત તો તેનું દુરાગ્રહ અને
 કર્યું એવી દલી કે તરતજ તેને મેલ મળત, પણ મિથ્યાત્વથી પૂના પરિ-
 તપ્ય કર્યું પણ. મિથ્યાત્વનાં લોકથી પ્રકમ જુદિય વિવર્તન ગાય છે.
 ખીલ તે કહેવને દેવ અને દેવને કહે, કહ્યુંને મુઠ અને મુઠને કહ્યું, અશ્વને
 જે કહેને અશ્વ અને છે. દુરાગ્રહ થતાં તેમની સરથતા જાતી
 , કુલિએને પોતાનાં હાથીવાર મનની વિવર્તનમાં જતી છે. હાથી

શક કરે છે, શાંતિ અને શુદ્ધ હોય ત્યાં અંશાંતિ હવેલ કરે છે, તેથી મનુષ્યોની શક્તિ થાય છે. મિથ્યાત્વ અને કર્મભંડનો કેવી રીતે કાર્ય કારણ બાય છે તે કાબળના ત્રણ પદાર્થોના ત્રણ દર્શનથી સમજાવ્યું છે. જેમ તંત્ર, માટી અને તુલ્યનાં બીજ, વસ્ત્ર ઘટ અને તુલ્યનાં કારણ છે, તેમ કર્મભંડનું કારણ મિથ્યાત્વ છે. કાર્મને અટકાવવું હોય તો પ્રથમ કાર્મનું સ્વરૂપ સમજી તેને અટકાવવાની વાત છે. કર્મભંડ અને કર્મની શક્તિને અટકાવવી હોય તો પ્રથમ મિથ્યાત્વને અટકાવવું જોઈએ. (૫૦)

અમૃતામૃતઃ ।

પ્રવૃદ્ધૈર્જનૈરર્જિતે દ્રવ્યજાતે ।

પ્રપૌત્રા યથા સ્વત્વવાદં વદન્તિ ॥

ભવાનન્ત્યસંયોજિતે પાપકાર્યે ।

વિના સુવ્રતં નશ્યતિ સ્વીયતા નો ॥૫૧॥

આમલનો બીજો શ્લોક અમૃત.

અર્થ—જેમ પાપદાદાની મેળવેલી લક્ષ્મી તેના દીકરાના દીકરા કે જેમણે પાપદાદાને જોએલ નથી તેમ તેમની પૈસા મેળવવાની પ્રવૃત્તિમાં કંઈક ભાગ લીધો નથી છતાં પણ તેઓને વારસામાં મળે છે, અથવા પાપદાદાની યેઠમાં મૂકેલી લક્ષ્મીનું બ્યાજ તેના વારસદારોને મળે છે, તેવી રીતે આગળના અનંત ભવોને વિશે આ જીવ જે પાપકર્મનાં સાધનો યોજીને મૂકી આવ્યો છે, તેની સાથે લક્ષ્મીનાં જોકે સાક્ષાત્ સંબંધ દેખાતો નથી, તોપણ જ્યાંસુધી તેનાં પાપસ્થાનોનો મન, વચન, કાયાથી લાગ કર્યો નથી—અવતરને અટકાવી પ્રતો ધારણ કર્યા નથી, ત્યાંસુધી પૂર્વનાં અધિકારીની સાથેનો સ્વાવરૂપ સંબંધ નષ્ટ થતો નથી, જેથી તે પાપની ક્રિયા જીવને લાગે છે. (૫૧)

વિવેચન—આ દુનિયાની મીઠાત મેળવનારની પાસે માત્ર આ જીવ દુનિયા છેકાસુધી જ રહે છે, બીજી જીવનીમાં સાથે આવતી નથી, સારે

આ ભવમાં મેળવેલ પાપનાં સાધનોથી થતાં પાપનો વારસો પાપનાં સાધનો મેળવનારને ખીજી જીંદગીમાં પણ મળે છે. દાખલા તરીકે એક માણસે માણસોનું ખૂન કરવાને એક તલવાર ખરીદી ઘરમાં રાખી. ત્યારપછી કેટલેક વખતે તે મરી ગયો. તલવારથી ખીજા માણસોએ ખૂન કરવાનું કામ જારી રાખ્યું. તલવાર વસાવનારનો આત્મા કોઈ ખીજી યોનિમાં ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યો છે. તેને હમણાં તલવાર વિષે ધાંધ ખચર નથી. જીંદગીનું પરિવર્તન થતાં આંહિની સધળી હકીકત તે જૂણી ગયો છે, તોપણ તેની તલવારથી થતાં પાપનો હિસ્સો-વારસો તેને પહોંચ્યા કરે છે, કારણકે તેના મનની ધ્રુજ સાથે તલવારનો સંબંધ તુટી ગયો નથી. તલવાર ઉપરનું મમત્વ તેના મનમાંથી જીંસાઈ ગયું નથી. તેથી તે તલવાર જ્યાંસુધી કાયમ રહે અને તેનાથી જ્યાંસુધી ખૂનો થયાં કરે ત્યાંસુધી તે પાપનો હિસ્સો મૂળ ખરીદનારને મળ્યા કરવાનો. આ પાપના પ્રવાહરૂપ વારસાને અવિરતિ-રાવી કહેવામાં આવે છે. હડકાયા કુતરાની લાજની પેઠે અવિરતિ પણ અનેક જન્મની પરંપરાએ જીવાત્માને પહોંચી જાય છે. તલવારની માફક આ જીવે એકેક ભવમાં અનેક હથીયારો-પાપનાં સાધનો યોજ્યાં છે. એકેક જીવે આ સંસારમાં અનંત ભવો કર્યાં છે. આખા લોકમાં એવો કોઈ આકાશ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં જન્મ મરણ આ જીવે ન કર્યા હોય. અનંતાનંત જન્મોમાં દરેક જીવે અનંત પાપનાં સાધનો મેળવ્યાં છે. કોઈ સ્થળે એકેંદ્રિયાદિકમાં પોતાનું શરીર જ હથીયાર રૂપે બનાવ્યું છે. કોઈ સ્થળે ઝેર, તો કોઈ સ્થળે કાંટા, કોઈ સ્થળે માછલાં પકડવાની જાળ ગુંથી, તો કોઈ સ્થળે પશુઓને ફસાવવાના પાચલા રમ્યા, કોઈ સ્થળે કતલ કરવાનાં હથીયારો, તો કોઈ સ્થળે દારૂ માંસની દુકાનો ખોલી. આવી રીતે જૂઠા જૂઠા અનંત ભવોમાં જે જે પાપનાં સાધનો રમ્યાં છે તેનો સંબંધ આત્માની સાથે થએલો છે. જેને લીધે તે સાધનો રમ્યાં તે વૃત્તિ-ધ્રુજા વ્યક્ત રૂપે કે અવ્યક્ત રૂપે જે કાયમ હોય તો અનંત ભવમાં યોજેલા પાપનો સૂક્ષ્મ પ્રવાહ આત્મામાં પ્રવેશ કરે છે. જ્યાંસુધી ધ્રુજાનો નિરોધ કરી તે તે પાપની વિરતિ-નિવૃત્તિ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી આ અવિરતિ-રાવી આજી રહે છે. એટલા માટે અવિ-

રૂઠિને અટકાવી વિરતિ કરાવી કે તેનો આદરવાની જરૂર છે. અનુપમ
ધારણુ દરવાથી દેશી વિરતિ થાય છે અને મુદાવત આદરવાથી સરંથા
વિરતિ થાય-અનંત ભવોનાં પાપનો સૂક્ષ્મ પ્રવાહ સરંથા અટકી જાય.
કાષ્ઠક હોય છે કે જ્યાં આપણે જનું નથી કે મવા નથી, જે દર્શી-
યારો આ રહે આપણે બનાવ્યા નથી અને જોવાં નથી, તેનું પાપ આ-
પણને શી રીતે ધારે ? ખરું છે. દમનું આપણે મવા નથી કે
જોવાં નથી, પણ આપણો આત્મા ત્યાં અનંતી વાર જઈ આવ્યો છે,
જોઈ આવ્યો છે, એટલું જ નહિ, પણ તે વસ્તુઓ પોતે બનાવી મૂકી
આવ્યો છે. અવિરતિરૂપ અદૃશ્ય નંગાદારા તેનો સંબંધ જ્યાંસુધી
આત્મા સાથે રહ્યો છે ત્યાંસુધી પાપ લાગે જ. જેમ કાષ્ઠ માણસ પોતાનું
ધન જમીનમાં દાટી કે બેંકમાં મૂકી મરી ગયો, વચ્ચે થઈ વરસો પસાર
થઈ ગયાં, પાંચ સાત પેઢીઓ થઈ ગઈ, ધન દાટનારનો પાંચ સાત પેઢીનો
વારસ કાષ્ઠ એક માણસ જાહેરમાં આવ્યો, ચોપડા તપાસતાં તપાસતાં લેખ
મળી આવ્યો, જોયો તેને અગર પડી કે અમુક વરસ પડેલાં મારા વડવાએ
જમીનમાં ધન દાટ્યું છે કે બેંકમાં બાળે રાખ્યું છે. જમીન-પર જોકે
ખીજાને ત્યાં વેચાઈ ગયું છે તોપણ તે ધન કંબંધ રચ્યું હશે એમ ધારી
તેણે ધન મેળવવાની કાચીસ કરી. જમીન ખોદાવી તેના ઉપર પોતાનો
હક્ક સાબીત કરી તેણે તે ધન મેળવ્યું અગર બેંકમાંથી બાજ સહિત પૈસા
પાછા મેળવ્યા. મેળવનારે બાપદાદાને જોયા નહોતા પણ તે તેનો વંશજ
હોવાથી વારસો મળ્યો, તેવી રીતે પાપના સાધનો યોગ્યનાર માણસ ભવાં-
તરમાં ગયો, સાધનો આદિ પડ્યા રહ્યા, તેના ઉપયોગ ખીજાઓ કરે છે
પણ મૂળ યોગકે જ્યાંસુધી તેની ઇચ્છાનો નિરોધ કર્યો નથી કે પચ્ચે
ખાણ કર્યા નથી ત્યાંસુધી તેનાં બનાવેલાં દયીવારોથી ચતાં પાપની કિંપાનો
સૂક્ષ્મ પ્રવાહ અવિરતિદ્વારા તેને વારસારૂપે પહોંચે છે. મીઠકનના અને પા-
પના વારસામાં તદ્દાવત એટલો છે કે મિઠકતનો વારસો મિઠકત કમાના-
રના વંશજને મળે છે, ત્યારે પાપની કિંપાનો રાત્રીરૂપ વારસો પાપનાં સા-
ધનો યોગ્યનારને પોતાને જ મળે છે. બાપદાદાએ ઉપાડેલ પૈસા કે કરેલું

દરમ તેના વારસને સુધવું પડે છે. ત્યાંસુધી ખાતું ચાલું હોય ત્યાં-
 સુધી વ્યાજ ભરવું પડે છે. તેમ પૂર્વે ભવમાં ચોક્કસ પાપનાં અધિકરણોથી
 થતી કિંમતું દરમ ચોતાને જ ભરવું પડે છે. પચ્ચખાણુ કરી અવિરતિવું
 ખાતુ વાળી નાંખવામાં ન આવે ત્યાંસુધી વ્યાજ ચાલુ ભરવું પડે. ખાતું
 વહે તો વ્યાજ ખંધ થાય-અવિરતિ ટળે અને અવિરતિ શકાય, એટલે
 કમંતી આવક ખંધ થાય એટલા માટે પચ્ચખાણુની જરૂર છે. જે વસ્તુનો
 આ વખતે ઉપયોગ થતો નથી કે જેની સાથે અત્યારે મંળંધ નથી તેની
 વસ્તુનો પણ ત્યાગ-ધ્વંષાનિરોધ કરવો અને પચ્ચખાણુ કરવાં જરૂરનાં છે,
 કેમકે ત્યાંસુધી તેનાં પચ્ચખાણુ નથી કરતા ત્યાંસુધી તે વસ્તુ ભોગવવાની
 આંતરિક વ્યક્ત કે અવ્યક્ત ઇચ્છા મનમાં રહે જ છે. માણસ હંધે છે કે
 કોરોરોરોની અસરથી મૂર્છિત થએલ છે તે વખતે તે કંઈ કિંમત કરતો નથી
 કે ઇચ્છા થકુ દર્શાવી શકતો નથી, તોપણ તેમાં રહેલી અવ્યક્ત ઇચ્છા
 વ્યક્ત થતા કે જ્ઞાનમાં આવતાં પ્રગટી નીકળે છે, ત્યારે તે કામ કરવા
 લાગે છે. તેમ જે વસ્તુનો કાલ પરિચય નથી પણ કાળાંતરે-ભૂતકાળનાં
 પરિચય થતો છે તે વસ્તુની ભૂતકાળના વિસ્મરણને લીધે અવ્યક્ત ઇચ્છા
 રહી છે, પચ્ચખાણુ નહિ હોય તો ભવિષ્યમાં તેની વસ્તુનો પુનઃ પરિચય
 થતા અવ્યક્ત ઇચ્છા પ્રકટ થઈ તે કાર્ય કરવાની પરિવૃત્તિ થશે. અમેરિ-
 કાની જવારે શોષ નહોતી થઈ, તેનું નામ પણ જાનવામાં નહોતું, ત્યારે
 અમેરિકા જગતની કે ત્યાં કંઈ આરંભ સમારંભ કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત
 હોતી નથી પણ અચાકે અનતી વાર અમેરિકાનું કંપજ આવ્યો છે તેથી
 અવ્યક્ત ઇચ્છા-મનનાં તે રહેલી જ છે. દિશાએતું માન જાંબી આરંભતી
 કિંમતી કદ ન પાડે હોય તો અમેરિકાની શોષ થતા તેનો સાથે મનના
 મનના વ્યવહાર થતા અમેરિકા જગતની અને ત્યાં આચાર-આરંભ સમારંભ
 કરવાનો વ્યક્ત ઇચ્છા થઈ આવતા ત્યાં જવાનું મનનું પણ સંમતિત છે.
 નવજન્મ નવે આને જે કાણું આવે છે, તે કાણું જ્યાંથી આવે છે, તે
 જ્યાં તે કાણું જ જોઈ શકે. કાણું તે જ્યાં જોઈ શકે નથી, તે
 પણ જો તે જ્યાં જોઈ શકે છે, તે તેના જન્મજન્મ પાણી જરાવા માટે

છે. ત્યાંથી ચાલી ખુલી છે, ત્યાંથી પાણીના પ્રવાહ વાસખમાં પડ્યા
જ કરવાનો; ચાલી બંધ કરી કે તે પ્રવાહ અટકી જાય. તેથી રીતે આ
છવે બોલના પદ્યખરા ભાગમાં પાવરપ પાણીનાં તળાવો બની રાખ્યાં છે.
તુષ્ણા-કુંજારપ મગદારાં તે પ્રવાહ અંતઃકરણપ ટાંકીમાં ચાલ્યો આવે
છે. અવિરતિરપ ચાલી ખુલી હોય ત્યાંથી તે પ્રવાહ આદ્યમારપ વા-
સખમાં ભરાતો જાય છે. મત આદરી ચાલી બંધ કરવામાં આવે તો તરત
તે પ્રવાહ આદ્યમાં આવતો અટકી જાય. માટે જે વસ્તુનો હાથ પરિચય
નથી, જે દેશમાં હાથ જતા નથી, તે વસ્તુનો અને તે દેશનો પશુ બુનકા-
ળમાં પછી વાર પરિચય-સંબંધ યોગ્ય હોવાથી અને અવિધ્યમાં પશુ થવાનો
સંબંધ હોવાથી અસંબંધ અને અપરિચિત પ્રદેશની કિયાનો પશુ નિરોધ
કરવા, ઇચ્છા-મનતાનો નિરોધ કરવા અને અવિરતિનો વારસો અટકાવવા
ખાતું બંધ કરવાની આશક પશ્યમાણ કરવાની આવશ્યકતા છે. (૫૧)

તૃતીયામવાઃ પ્રમાદઃ ।

गवाक्षात्समीरो यथाऽऽयाति गेहं ।

तद्भागं च तोयप्रवाहः प्रणाल्याः ॥

गलद्वारतो भोजनाद्यं पिचण्डं ।

तथात्मानमाशु प्रमादैश्च कर्म ॥૫૨॥

આશ્રમનો ત્રીજો ભેદ પ્રમાદ.

અર્થ—જેમ ગોખ કે બારીઓમાંથી હવા ધરમાં આવે છે, જેમ ગ-
રનાગામાં થઇ પાણીનો પ્રવાહ તળાવની અંદર આવે છે; જેમ મગાના હા-
રમાંથી અજ પાણી વગેરે ખોરાક જઠરમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ મદ, વિપદ,
કપાય, નિદ્રા અને વિકારપ્રમાદદ્વારા કર્મનો પ્રવાહ નિરંતર આત્મામાં
ચાલ્યો આવે છે. કર્મને રોકવા યુગ્મ્યુ છવેએ પ્રમાદના હારને બંધ કરવાં
જોઇએ. (૫૨)

વિવેચન—

મદ વિસય કમાય, નિદ્રા વિક્રહા પંચમા મળિયા ॥

ય ય પંચ પમાયા, જીવા પાડંતિ સંસારે ॥ ૧ ॥

અર્થાત—મદ, વિપય, કપાય, નિદ્રા અને વિક્રયા એ પાંચ પ્રમાદ છ-
વેનિ સંસારમાં રખડાવે છે. કર્મબંધના પાંચ હેતુઓમાં પ્રમાદ એ મુખ્ય
હેતુ છે. આત્મામાં કર્મપ્રવાહને નાવવાનું તે મુખ્ય દાર છે. કામ, મદ,
મોહ વગેરે અનેક દોષોનો સમાવેશ પ્રમાદમાં થાય છે. જાતિમદ, કુળમદ,
બળમદ, રૂપમદ, તપમદ, શ્રુતમદ, લાભમદ અને ઐશ્વર્યમદ એ આઠ પ્રકારના
મદો જેનામાં રહે છે તે માણસ તત્ત્વજ્ઞાન કે આત્મશ્રેયના ખરા લા-
ભથી વંચિત રહે છે. સામગ્રી છતાં પણ ફળથી વિમુખ રહે છે તેથી મદ-
અદક્ષરની ગણના પ્રમાદમાં કરવામાં આવી છે. તેમજ વિપયલંપટ, કપાય-
કલુપિત, ઉદ્વેગલુપી અને ગપાટા સપાટામાં રાચી રહેલો માણસ ખરા લાભને
મેળવી શકતો નથી, તેથી આ બંધાનો સમાવેશ પ્રમાદમાં શાસ્ત્રકારોએ
કરેલો છે. આ વર્ગેલા ઉપરથી પ્રમાદ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ફલવંચના-અભ-
ણા-અસત્ત્વ પ્રવર્તન થાય છે. જે કાળમાં જે શુભ કાર્ય કરવું જોઈએ તે
ન કરતા ઉલટી દિશામાં પ્રવર્તન કરવું-સમયને વ્યર્થ ગુમાવવો તે પણ પ્ર-
માદ છે. આવા પ્રમાદને વશે દરેક જીવે ધણી નુકસાની ભોગવી છે. આ
જીવને કર્મ છોડવાનો વખત નથી મળ્યો એમ નથી, વખત તો ધણીવાર મળ્યો
પણ પ્રમાદમાં સમય ગુમાવી નાખ્યો. શાસ્ત્રમાં ખરું જ કહ્યું છે કે “કા-
લાનિઃ સમયક્ષતિઃ” મોટામાં મોટી નુકસાની જે કાલ દોષ તો તે સમ-
યક્ષતિ-સમયને વ્યર્થ ગુમાવવો તે જ છે. મદાતીર પ્રભુ કહે છે કે,

દુન્મયત્તપ પંદુરય જહા । નિવહ્દ રાદ્ગજાણ અચ્ચપ ॥

एवं मनुयाण जीविनं । समयं गायम मा पमायय ॥ ૧ ॥

कुसंगो जह आसविदुष । योवं चिट्टइ छंममाणय ॥

एवं.....उ. अ. ૧૦ મા. ૧-૨.

અર્થાત—હે માનવ ! જે આ સમયના કાળમાં પાપો ધર્મોનાં પાપો
પાપો એક પછી એક પાડતાં જાય છે, તેથી જ રીતે દિવસ અને રાત્રિ-

જો પસાર થતાં માણસનું અવિતર્ય પાશુનું જાણ છે અને યોદ્ધા જ વખતમાં
 જીંદગીનો અંત આપી જાય છે. જેમ દામદારી અગ્રી ઉપર લટકતું માન-
 ળનું નિંદુ પવનનો પ્રધારો લાગતાં તરત પડી જાય છે, તેમ મનુષ્યની જી-
 વીનો તરત અંત આપી જાય છે, માટે ધર્મના કાર્યમાં કે આત્માનું શ્રેયઃ
 સાધવામાં એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ ન કરવો, એક ક્ષણ પણ અર્થ મુ-
 માવતી નહિ. મનુષ્યની જીંદગીનો પ્રત્યેક સમય કર્મના પ્રવાહને આત્મામાં
 પ્રવેશ કરતાં અવકાશમાં અને પ્રાચીન કર્મો દૂર કરવામાં વર્ષરાય તો જ
 જીવનનો સહબંધ થયો ગણાય. ખીજી જીંદગીઓની માફક મનુષ્યની જીંદગી
 બહુ ક્ષિપ્રતી છે. “દુલ્લહે સંલુ માણુસ્તે મર્થે” મનુષ્યની જીંદગી મગવી
 દુર્લભમાં દુર્લભ છે. તેનો એક ક્ષણ લાખો અને કરોડો સેનામંડોરો કરતાં
 વધારે ક્ષિપ્રતી છે. તેનો થયેજી-ગમે તેવી રીતે ઉપયોગ કરવો કે તેને
 અર્થ મુમારી નાખવો એ અધ્યાત્મિક લેવાય તેવી વાત નથી. પ્રત્યેક ક્ષણ સા-
 વચ્ચેની-અપ્રમાદમાં જ પસાર થવો જોઈએ. “મારંદપણીય ચરેડ્ડપમતો”
 મારંડ પક્ષીની માફક સાવધાન રહેવું. ક્રોધ, માન, માયા, મોહ, કામ્યા,
 અસૂયા, મદ, મોદ વગેરે હુંકારાઓનું એટલું બધું પરિચય છે કે આત્માની
 પ્રમત્તાવસ્થામાં તેઓ એકદમ આત્મિક સંપત્તિ હુંદી જાય છે અને આ-
 ત્મિક સંપત્તિ સ્થાને કર્મનો દબરો બરી દે છે, માટે તેમનાથી બચવાને
 અપ્રમાદ સેવવાની અને પ્રમાદને દૂર કરવાની ધણી જરૂર છે. શ્રેષ્ઠમાં જે
 ત્રણ દહાતો બતાવ્યા છે, તે બહારની વસ્તુ અંદર આવવાની સરખામણીમાં
 ઉપયોગી છે. ત્રણે દહાતોમાં જેમ આવક છે તેમ જવક પણ છે. જવક ન
 હોય તો ત્રણેમા બગાડ થાય છે, જરૂરમાંથી જવક બંધ થાય તો અજીજી
 થાય, લગાવતી જવક બંધ રહે તો તેની પાલો લૂટી જાય અને લગાવતો
 અંત આવે, હવા પણ નિરંતર આવ્યા જ કરે, પણ જવાનો માર્ગ ન
 હોય તો ચરદી થાય, તેમ આત્મામા પણ પ્રમાદને માર્ગે કર્મની આવક ચાલુ
 રહે અને જવક હોય નાંક તો તેથી કર્મનું દગાબુ થતાં આત્માની જીંદગી
 રિયતિ થાય, માટે પ્રમાદ હારાએ આવેલા કર્મને અપ્રમાદથી દૂર કરી આ-
 વતા નવાં કર્મોને રોકવા પ્રયાસ કરવો. (૫૨)

ચતુર્થાશ્રવઃ કષાયઃ ।

નિશાયાં વને દુર્ગમે નિઃસહાયા-
હરન્તે ધનં દસ્યવો ભીતિયુક્તાઃ ॥

કષાયાસ્તુ નક્તંદિવં સર્વદેશે ।

કુર્કર્માસ્રમાશ્રિત્ય શક્તિં હરન્તિ ॥૫૩॥

આશ્રવનો ચોથો ભેદ કષાય.

અર્થ—દોષ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો કહેવાય છે. આ ચાર કષાયો મ્હોટામાં મ્હોટા હુંટારા છે. પેલા ધનને હરનારા હુંટારા તો રાત્રે જ ચોરી કરે છે, તે પણ જ્યાં માણસની આવજ ન હોય તેવા જંગલમાં કે શૂન્ય પ્રદેશમાં, તેમાં પણ પોલીસનો સ્વાર કે ભોમીઓ માણસ સહાયક ન હોય તો તે હુંટારા શ્રીમંતોને હુંટે છે, તે પણ નિર્ભયપણે નહિ કિન્તુ પકડાઇશું તો માર્યા જઇશું એવી બીક રાખે છે; ત્યારે કષાય-રૂપી હુંટારા તો રાત્રે કે દિવસે, જંગલમાં કે વસતીમાં, નિર્ભયપણે તીવ્ર રસવાળાં અશુભ કર્મરૂપ શસ્ત્રો ફેંકીને આત્માની જ્ઞાનસંપત્તિ ચારિત્ર્યસંપત્તિને હુંટ્યા કરે છે. હે ભદ્ર ! આત્મસંપત્તિ બચાવવી હોય તો કષાયરૂપી હુંટારાઓથી સાવચેતપણે દૂર રહે. (૫૩)

વિવેચન—આ દાવ્યમાં કષાયને હુંટારાની ઉપમા આપી તેની જ-યંકરતા દર્શાવી તેનાથી બચવાની સૂચના કરી છે. લોકવિદિત હુંટારા કરતાં આ આધ્યાત્મિક હુંટારા કષાયોમાં વિશેષતા એ છે કે તે સંપત્તિ હુંટવાનું અને સંપત્તિગૃહને બગાડવાનું કામ કરે છે. પેલા હુંટારાઓ માત્ર ધન-વાનના ઘરમાંથી ધન હુંટી ચાલ્યા જાય છે ત્યારે આ હુંટારાઓ આત્માની સંપત્તિને હુંટી ત્યાં જ નિવાસ કરે છે અને જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠે કર્મની વર્ગણાને ત્યાં જમાવ કરી આત્મભૂમિને નિઃસત્ત્વ નીરસ અને તુચ્છ બનાવી દે છે, એટલું જ નહિ પણ આત્માને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે, દુર્ગતિ કૂપમાં પટકી દે છે. તદુક્ત—

કોદો ય માણો ય જનિગદિવા । માયા ય લોભો ય વયદુમાણા ॥
ચતારિ ય ય કમિણા કમાયા । નિર્વંતિ મૂલ્હાઈ પુણમયન્મ ॥ ૧ ॥

દશ. અ. ૮.

અર્થાત્—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર દુષ્ટાવસ્થા હિંમત યથા પુનર્જન્મના મૂળનું સિંચન કરે છે, અર્થાત્—જન્મ મરણની શ્રેણી કરે છે. કવચ-ઉપાર-સાધ-કામ-એ સમ્પદાર્થ પ્રમાણે પણ દુષ્ટાવસ્થા અર્થ સંસારપ્રાપ્તિ-મંસારશ્રદ્ધિ એવો થાય છે. જ રસમાં દુષ્ટાવસ્થા એક રસ છે, તે રસ મો-દામાં નાખતાં મોહનું ખરાબ થઈ જાય છે, તેના ઉપર અનુગમો કરે છે. તેમ દુષ્ટાવસ્થા કદુ રસ આત્માને પલ્લો ખરાબ લાગે છે. તેથી આત્મા જ નહિ પણ મન અને શરીરમાં પણ વિકૃતિ ઉપજાય થાય છે. દુષ્ટાવસ્થા માણસ જનસમાજને પણ ગમતો નથી. તે સર્વજન અપ્રિય થઈ પડે છે. દુ-ષ્ટાવસ્થા સદગુણને બાળવામાં અમિતમાન છે. મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે—

કોદો પીઈ વળાસેદ । માણો વિનયનાસણો ॥

માયા મિત્તાજિ નાસેદ । લોભો સવ્યવિણામણો ॥ ૧ ॥

દશ. અ. ૮.

અર્થાત્—ક્રોધ પ્રીતિનો વિનાશ કરે છે, માન વિનય-નમ્રતાનો નાશ કરે છે, માયા-દુષ્ટ મિત્રતાનો નાશ કરે છે અને લોભ સર્વ ગુણોનો નાશ કરે છે. દુષ્ટાવસ્થા આવેશમાં માણસની પુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ શૂન થઈ જાય છે. તેથી બાળાનો વિવેક જતો રહે છે, ન બોલવાનું બોલી જવાય છે, વિનય અને સન્મતા જતી રહે છે, કિંમતુના માણસની માણસાઈ પણ દુષ્ટાવસ્થા આવેશમાં ચાલી જાય છે. જેને નમસ્કાર કરવો જોઈએ તેની સ્થાને સાદી ઉચ્ચાય છે, સાંતિને રવાને કહેય થાય છે, બધી શુભ પ્રવૃત્તિઓ દુષ્ટાવસ્થા આવેશમાં અશુભ પ્રવૃત્તિરૂપે પલટાઈ જાય છે, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારમાં અનુક્રમ સારા અને અનુક્રમ ખરાબ એમ કહી શકાય જ નહિ. તે ચારે ખરાબમાં ખરાબ છે. ચંદાળ ચોક્કડીની ઉપમા તેને બરા-બર લાગુ પડે છે. જેના દૃષ્ટિમાં આ ચંદાળ ચોક્કડીનું સામાન્ય રહેતું

હોય તે માણસ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્યના કુળમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તો પણ તે ચંડાળ બરાબર છે. ચંડાળના કુળમાં જન્મેલ જન્મચંડાળ છે, સારે કપાયના આવેશવાળો કર્મચંડાળ કે ગુણચંડાળ છે.

દૃષ્ટાંત—એક વખત એક બ્રાહ્મણ રસ્તામાં ચાલ્યો હતો. સહા-
મેથી એક ચંડાળ-ભંગીઓ આવતો હતો. બંનેની શરતચુકથી બંનેનો
સ્પર્શ થઇ ગયો. બ્રાહ્મણને ચંડાળનો સ્પર્શ થયો જાણવામાં આવ્યો કે
એકદમ આંખો લાલચોળ કરી બ્રહ્મદેવી ચડારી ચંડાળને ગાળો દેવા લાગ્યો.
ચંડાળે કહ્યું, મહારાજ ! મારા ઉપર કેમ ગુસ્સે થાઓ છો ? આમાં જેટલી
મારી ભૂલ છે તેટલી જ તમારી પણ ભૂલ છે. તમે જો બરાબર જોઇને
ચાલ્યા હોત તો મને અડત નહિ. આથી બ્રાહ્મણ વધારે ગુસ્સે થઇ ગમે
તેમ બોલવા લાગ્યો. અલ્યા આંધળા ! મને અમડારીને તું મહારી ભૂલ
કહાડે છે ? અધમ પાપી ! તારી જાતિ જ નીચ છે, તું પોતે પણ નીચ છે,
તમારો બધાનો સંહાર થવો જોઇએ. આવી રીતે બ્રાહ્મણ ખૂબ ગુસ્સાથી
અને ગુસ્સાથી બોલવા મંડ્યો, એટલે ચંડાળ કંઇ પણ જવાબ ન દેતાં
બ્રાહ્મણની નજીક આવી બ્રાહ્મણને પોતાની બાથમાં લીધો, જાણે કે હેતથી
તેને મળતો હોય તેમ પોતાની છાતી સરસો દબાવવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણે ખૂ-
બરાણ મચાવ્યું, પણ ચંડાળે તો મૌન રહીને મજબૂત રીતે બ્રાહ્મણને પકડી
રાખ્યો. માણસોએ છોડવાતું કહ્યું તોપણ તેણે ન માન્યું. આખર પોલી-
સના સિપાઇઓ અને જમાદાર કે ફાજદાર ત્યાં આવી ચડ્યા, તેમણે બ્રા-
હ્મણને છોડાવ્યો અને ચંડાળને ધમકી આપી. તેઓ પૂછવા લાગ્યા કે બ્રા-
હ્મણને તે કેમ પકડ્યો. ત્યારે ચંડાળે કહ્યું કે એ મહારો ભાઇ છે, તેને હું
પ્રેમથી ભેટ્યો. તેમણે પૂછ્યું એ બ્રાહ્મણ છે, તું ચંડાળ છે, એ તારો
ભાઇ કેમ થાય ? તેણે કહ્યું, એના કોઠામાં ગુસ્સો-ક્રોધ છે તે ચંડાળ છે
તે મારો ભાઇ થાય. હું જન્મચંડાળ છું, એ ગુણકર્મચંડાળ છે. નહિતો
વગર અપરાધે મહારા ઉપર આટલો ક્રોધ તે કરત નહિ, પણ એના કો-
ઠામાં જેઠેલો ચંડાળ જ્યારે મને મળવા આવ્યો ત્યારે મારે પણ તેને મળી
આવદાર આપવો જોઇએ. તેમ મેં ક્યું તે કાંઇ ખોટું નથી. આ યુક્તિ-

કુદરત બાંધેલું અંધારું જાણીને જોઈએ તેમ જોઈ શકે તેમ જોઈ ને તેને રોકે તે શક્ય.

જીવંત રીતે કરીએ તે આ ચારે અંગરિકા કુચન છે. તે માનવના અંતરમાં નિવાસ કરી અંતરને જ નાશ કરે છે. જે કાંઈ એમ તે તેને કાપે છે. આત્માનું સત્ત્વ અવિદ્ય માંથી છે. માટે કષ્ટવદ્ધ અત્યાને અત્યાચારને કષ્ટ, મૃત્યુ, સરગદા અને મનેતાના મનુષ્ય વિશેષે પાપવેળાં જોઈએ. કોમળી રક્તમે કષ્ટ, ખાનની રક્તમે મૃત્યુ, માયાની રક્તમે સરગદા અને ભોખની રક્તમે મનેતાને જેમા મનવાણી કષ્ટવેળાં પરાજય થઈ શકે એ વાત બૂબી જ્ઞાની નથી. (૫૩)

પદ્મમાધવો યોગ: ।

સુવૃષ્ટો યથા નો નદીપ્રરોધ: ।

પ્રવૃત્તો યથા ચિત્તવૃત્તેન રોધ: ॥

તથા યાવદસ્તિ ત્રિધા યોગવૃત્તિ—

ર્ન તાવત્પુનઃ કર્મણાં સ્યાન્નિવૃત્તિઃ ॥૫૪॥

આમલનો પાંચમે બેઠ યોગ.

અર્થ—મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ તે યોગ કહેવાય છે. નદીના મુગ્ધા ધોધમાર વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે જેમ નદીનું પૂર રોકવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે અથવા વ્યાવહારિક આપાધિક પ્રવૃત્તિ ચાલુ હોય તે વખતે ચિત્તની વૃત્તિએને રોકવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે તેવી રીતે જ્યાંસુધી મન વચન અને કાયાના કુદરતી યોગની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે છે ત્યાંસુધી કર્મોની નિવૃત્તિ સાધી શકાતી નથી, કેમકે યોગાચર પશુ કર્મના પ્રવૃત્તિબંધ અને પ્રવેશબંધને સદાયક છે, માટે યોગને પશુ અટકાવવો જોઈએ. (૫૪)

વિવેચન—યોગ એટલે જોડાયું. આત્માનું કર્મની સાથે જોડાયું જેથી થાય તે યોગ, અથવા જેથી આત્માનું બાહ્ય સૃષ્ટિ સાથે—બાહ્ય પ્રવૃત્તિ સાથે

જોડાયુ થાય તે યોગ. તે ત્રણ પ્રકારનો છે. મનોયોગ વચનયોગ અને કાય-
 યોગ. પ્રવૃત્તિ, વ્યાપાર, ચેષ્ટા, ક્રિયા એ શબ્દો પણ યોગના પર્યાયવાચક-
 એકાર્થક છે. આત્મા સ્વતઃ શુદ્ધસ્વભાવે નિષ્ક્રિય છે, પણ કર્મને યોગે સ્ફૂરણ, ચેષ્ટા,
 ક્રિયા, પ્રવર્તન થાય છે. તે પ્રવૃત્તિ મનદ્વારા વચનદ્વારા અને કાયદ્વારા થાય છે.
 તેથી પ્રવર્તન-યોગનો વિભાગ ત્રણ પ્રકારે કર્યો. આ ત્રણે યોગનો પ્રવાહ
 પ્રચંડપણે ચાલે છે ત્યારે તે દંડરૂપ ગણાય છે. દંડ પણ ત્રણ છે. મનદંડ,
 વચનદંડ અને કાયદંડ. શુન્દેગાર જેમ શુન્દાથી દંડાય છે તેમ આત્મા પણ
 મન, વચન અને કાયાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથી દંડાય છે. માટે દુષ્ટ યોગને દંડ તરીકે
 જોખાખોયા છે. જેઠ માસના નદીના પ્રવાહની પેઠે મન, વચન અને કા-
 યાના યોગનો પ્રવાહ ધીમે ધીમે મંદ પડી જતાં દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ તદન બંધ પડી
 જાય ત્યારે યોગને સ્થાને શુભિની નિષ્પત્તિ થાય છે. શુભિ પણ ત્રણ છે.
 મનશુભિ, વચનશુભિ અને કાયશુભિ. ત્રણ દંડ જ્યારે કર્મના પ્રવાહને અવિ-
 ચ્છિન્નપણે આત્મતળાવમાં આવવા દે છે ત્યારે ત્રણ શુભિઓ તે પ્રવાહને
 અટકાવે છે. સામાન્ય જીવોથી જોડે યોગ સર્વથા અટકી શકતો નથી કેમકે
 કેવળી થયા પછી તે પણ તેરમે શુભકાણે યોગ રહે છે અને તે નિમિત્તે
 ધરિયાવહી ક્રિયાનો બંધ થાય છે, માત્ર ચૈદ્રમે શુભસ્થાને જ અયોગ અવસ્થા
 પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારે જ સર્વથા કર્મબંધ અટકે છે, તોપણ અશુભ
 યોગને અટકાવવાને બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શુભિ મેળવવા જેટલી
 શક્તિ ન મળે ત્યાં સુધી સમિતિ મેળવવા કોશીશ કરવી જોઈએ. વચન અને
 કાયયોગ કરતાં મનોયોગનું બળ વધારે છે. મનથી યોગ વખતમાં ધણું
 કર્મો બાંધી શકાય છે તેમ છોડી પણ શકાય છે. તંદુલીઓ મચ્છ કે જે
 મગરમચ્છની આંખની પાંપણમાં પેદા થાય છે, તંદુલ-યોગો જેવડું જેતું
 શરીર હોય છે, માત્ર એક અંતમુહૂર્તનું જેતું આયુષ્ય હોય છે, વચન અને
 કાયાની પ્રવૃત્તિ ન થતાં માત્ર મનમાં જ તે હિંસાના વિચાર કરે છે. હું જો
 આ મગર જેવડો મહોટો હોત તો મગરના પેટમાં આવતા જળચર જીવો
 પેટી એકને પણ બહાર કહાડત નહિ. આ મગર કેવો મૂર્ખ છે કે બધા
 જીવોને પાણીની સાથે બહાર કહાડી નાંખે છે. બસ, આવી દુષ્ટ માનસિક

સંતોષનામાં એક શુદ્ધિથી તે જાગૃત્તું થઈ રહી રૂઝ મનોવલગાઈ. મનુષ્ય
માની ના-મી નથી જેમની કા કોઈવચને અ-કુળે ઉત્પન્ન થય છે.

દુર્દાન—પ્રમત્તર્ક યજ્ઞને પેરેકાચ થયેલા ૧-૨ નાં. ઉપરની
ન્યાના ઉપર યજ્ઞ અંતોભાને યજ્ઞ અંતો દિશા મ-પુ રહી. અંતોની
અંતોની સાથે રિચરનાં એવા તે કાંઈક નહીંની અંતો રિચરનાં
અંત નીચે ધ્યાન પરી કાંઈ છે. તે અંતો અંતોની અંતો રિચરનાં
કાંઈક રાખની રાખની સાથે ૧-૨ અંતો નીચે. કુપુષ અને કુપુષ નાં
મે યાદાની રહિ પ્રમત્તર્ક અંતો ૧-૨ રહી કુપુષ ૧-૨ અંતો મંત્રાન
દતો ત્યારે કુપુષ કુપુષ કુપુષ રાખ ૧-૨ અંતો અંતો રાખની
તેની નિન્દા કરવાનો તેનો રચના કુપુષ તે રચનાનાં અંતો
કુપુષના રચના અને ધ્યાનકાંટી પ્રકાંટા રહી ત્યારે કુપુષ તે અંતો
કુપુષ અને કુપુષ કે એ મદાપાત્રી છે, ન્યાની ઉપરના યાદાને અંતો રાખ
કાંઈ, પણ તેનો દુષ્કર્મ તેના રાખ ૧-૨ અંતો અંતો અંતો અંતો
કાંઈકને ખારી તેનું રાખ પાત્રી થઈ તેની અંતો અંતો એને રિચર છે.
રાખને એમઅંતો નાંખી મેંસારનો ત્યામ કોઈ તેમાં એનું શું કાંઈક થઈ ?
કુપુષના અંતો અંતો કુપુષ સાથે અંતોનાં સાથે ધ્યાનમાં અંતો ૧-
કુપુષ મનોરૂપિતું કુપુષ અંતો. વચનયોમ અને કાવયોમ રિચર કાંઈ પણ
એ સંતોષ જગત્તે મનોરૂપને અંતો કાંઈ તેમ અંતો એક કાંઈક અંતો
કુપુષ આંતરે છે ત્યાં પદોની અંતો. મંત્રાન વિષય તક વિષય અને દુષ્કર્મને
અંતો કરવાની રીત કિયામાં તે પ્રકાર થઈ અંતો. મંત્રાસિક શુવનના મેંસાર
નાં જ સામસામા સેન્યની કાંઈક રહી, અંતોના સેન્યની રદામે પોતાના
લક્ષરને મેંસારે કાંઈ રહી, મંત્રાસિક યોગથી પ્રમત્તર્ક કાંઈકની રમનમા
રમવા કાંઈક. આ સમયે શ્રેણિક રાખને નમન રહી મદાતીર સ્વામીને
પ્રમ કોઈ કે, મદારાજ ! પ્રમત્તર્ક તપસ્વી મુનિ કે એને મેં કાંઈક જ કાંઈક
ધ્યાનમાં નિમમ થએલા એવા, તેમના આયુષ્યનો આ વખતે ખંધ પડે તો
અંતો આયુષ્ય અંધાય ? મદાતીરે કુપુષ, હે શ્રેણિક ! આ વખતે પડેલી નરકનું
આયુષ્ય અંધાય. શ્રેણિકને આથી વિરમ થશે આવા મુનિઓ અંતો નરકનું

આયુષ્ય બાંધે ત્યારે બીજાઓની શી ગતિ સમજવી ? આમાં કાંઈક મર્મ જણાય છે. તેથી બીજી વાર પૂછ્યું તો બીજી નહતું, થોડી વાર પછી ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠી અને સાતમી નહતું આયુષ્ય બાંધે એમ અનુક્રમે કહ્યું. દરમ્યાન પ્રસન્નચંદ્ર માનસિક જીવનના મેદાનમાં લડતાં લડતાં ભાયામાંનાં તીવ્ર ખુટી જવાની દૃષ્ટના દરે છે અને માયાનો મુકુટ દેંદ્રવાના ધરાદાથી માથે હાથ મૂકવા જાય છે, ત્યાં મુકુટને બદલે લોચ દરેલ મસ્તક જણાયું. ત્યાં જ્ઞાન આવ્યું કે અરે હું તો સાધુ થયો છું. મન, વચન, કાયાથી સર્વ પાપસ્થાનકનાં પચ્ચ-ખાણુ ક્યાં છે; રાજ્યને અને મારે શું લેવા દેવા છે ? લડાઈને ને મારે શો સંબંધ ? અરેરે ! મેં આ શું દુષ્ટત્વ કર્યું ? મહાઈ મન ચામાટે ખડ ખાવાને લડાઈના મેદાનમાં ગયું ? બહુ ખોટું થયું. આમ પશ્ચાત્તાપ કરતાં તે ઉંચી શ્રેણિ પર ચઢડ્યા. શ્રેણિકે પૂછ્યું, મદારાજ ! આ સમયે પ્રસન્નચંદ્ર મુનિ ક્યાંનું આયુષ્ય બાંધે ? મહાવીરે કહ્યું, આ સમયે તેણે નહતો આયુષ્યના દસિયા ઉડાડી દીધા છે. આયુષ્ય બંધ પડે તો શુભ ગતિનું આયુષ્ય બાંધે. થોડી વાર પછી કહ્યું કે પહેલા દેવલોકનું યાવત્ સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાનનું આયુષ્ય બાંધે. ક્યાં સાતમી નહીં અને ક્યાં સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાન !! એક ધડીમાં આટલું બધું પરાવર્તન ? ! મહાવીરે કહ્યું, હે શ્રેણિક ! આ બધું મનના વેગને આભારી છે. એટલું જ નહિ પણ જો આ દેવતાઓ પ્રસન્નચંદ્ર રાજપિંતો કેવળ મહોત્સવ કરવા જાય છે. આટલી વારમાં તો તેણે ચારે ધનધાતી ક્રમેની ખપાવી દીધાં અને કેવળ જ્ઞાન કેવળ દર્શન ઉત્પન્ન કર્યા.

“ મન ઇષ મનુષ્યાણાં । કારણં વન્ધમોક્ષયોઃ ” ॥

અર્થાત્—બંધનું અને મોક્ષનું કારણ. ‘ મન જ છે ’ એ વાત ખોટી નથી. શ્રેણિક રાજ્યને પણ ખાતરી થઈ કે મનના વેગ અસાધારણ છે. વચન-રોગ અને કાયયોગ સાથે પણ મનયોગ તો જોતજોત-વ્યાપક છે. મન વિના વચન અને કાયા પણ કામ કરતાં નથી. તેથી મનને પકડવાનો પ્રયાસ કરવો. ખરાબ વાતના અને ખરાબ ચંદ્રકારોથી મનને ખચાવવું. મનની જોડે અંશે અશુદ્ધિ થશે તેટલે અંશે યોગની દુષ્ટતા થશે. જેમ

જેમ દુષ્ટ યોગ તેમ તેમ કર્મની જુદી-આશ્રવનો વધારો થયો. માટે પ્રય-
ત્નથી મનનાં દુષ્ણેને દૂર કરવાં. જોકે નદીના પૂરને અટકાવવાના કામ
કરતાં આ કામ વધારે મુશ્કેલ છે, તથાપિ અશક્ય તો નથી જ. ગીતાના
૭મી અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

અચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ । પ્રમાથિ ચલચદ્વૃદ્ધમ્ ॥

તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે । ઘાયોરિથ મુતુષ્કરમ્ ॥ ૧ ॥

અસંશયં મહાબાહો । મનોદુર્નિગ્રહં ચલમ્ ॥

અન્યામેન નુ કૌન્તેય । વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૨ ॥

અર્થ—હે કૃષ્ણ! માણસનું મન બહુ ચંચળ છે, માણસને હાંસી દે
તેનું બલવાન અને મજબૂત છે, તેનો નિગ્રહ કરવો તે વાધુની ઉપર સત્તા
મેળવવા, બરાબર મુશ્કેલ છે. હે અર્જુન! મન ચંચળ છે એ વાત
તો ખરી પણ તેનો નિગ્રહ ન થઈ શકે તે ખરું નથી; અલગત તે દુર્નિગ્રહ
એટલે મુશ્કેલીથી કમજો થઈ શકે તેનું છે, પણ પ્રયત્નથી કમજો થઈ શકે.
તેને પકડવાનાં બે સાધન છે. અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય. પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં
પણ “અન્યાસઘૈરાગ્યાભ્યાં તદ્વિરોધઃ” અર્થાત્—અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી
પણ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે, એમ બે સાધનો બતાવ્યાં છે. વૈરાગ્યપૂર્વક
સતત અભ્યાસ હોય તો જ આ આશ્રવ ઉપર જય મેળવી શકાય છે. દૃઢ
પ્રયત્ન વિના આંદોલનથી મગી શકતી નથી. માટે દૃઢ પ્રયત્નવાન અને બદ્ધ-
પરિકર થઈ મનોનિગ્રહ કરવાને કુદત્ત થઈ વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ સુંધારી
કમે કમે આશ્રવનો નિરોધ કરતા રહેવું, એ આ ભાવનાનું રહસ્ય છે. (૫૪)

આશ્રયકર્મવચ્ચયોઃ કાર્યકારણતા ।

પ્રદેશા અસંખ્યા મતા આત્મનો દ્વૈ-

નિવદ્ધા અનન્તૈશ્ચ કર્માણુભિસ્તે ॥

ન તદ્વન્ધને કારણં વિદ્યતેઽન્ય-

દિદ્યાયાશ્રવાન્ પદ્મ મિથ્યાત્વમુચ્યાન્ ॥૫૫॥

આશ્રવ અને કર્મબંધનો કાર્યકારણ ભાવ.

અર્થ—આત્માના અસંખ્યાતા પ્રદેશ છે તેમાંના એકેક પ્રદેશે અનંતાનંત કર્મની વર્ગણા લાગેલી છે. તે કર્મવર્ગણાને ગ્રહણ કરવામાં અને આત્મપ્રદેશની સાથે તેનો બંધ કરવામાં મિથ્યાત્વ, અપ્રત, પ્રમાદ, ક્ષાય અને યોગ એ પાંચ આશ્રવ વિના બીજું કંઈ પણ કારણ નથી, અર્થાત્ ભૂતકાળમાં જે કર્મની વર્ગણાઓ ગ્રહણ કરી, વર્તમાનમાં ગ્રહણ કરે છે અને ભવિષ્યમાં ગ્રહણ કરશે, તે સર્વ પાંચ આશ્રવને અધીન છે. કર્મબંધ કાર્ય, અને પાંચ આશ્રવો કારણ-હેતુ છે. કર્મબંધના જેટલા હેતુઓ છે તે આ પાંચમાં સમાઈ જાય છે. (૫૫)

વિવેચન—કોઈ પણ વસ્તુના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તે એટલેસુધી કે જેનાથી સૂક્ષ્મ વિભાગની કલ્પના પણ થઈ શકે નહિ તેવા સૂક્ષ્મ વિભાગો કલ્પવામાં આવે, તે સૂક્ષ્મ વિભાગોને તે વસ્તુના પ્રદેશ કહી શકાય. આત્માના આવા અસંખ્યાત અંશો કલ્પવામાં આવ્યા છે. તે અંશો ચૂર્ણ કે લોટની માફક છૂટા પડી જતા નથી, કિન્તુ સદા આત્મામાં સંલગ્ન જ રહે છે, તો પણ સમજવાની ખાતર તે શાસ્ત્રકારે દર્શાવ્યા છે. તે અસંખ્યાત પ્રદેશ લોકના આકાશપ્રદેશ જેટલા છે. પ્રત્યેક આત્મપ્રદેશે કર્મના અણુઓના સમૂહો વળગેલા છે. અમુક પ્રકારના અણુઓના સમૂહને ‘વર્ગણા’ એવી સંજ્ઞા શાસ્ત્રકારે આપેલી છે. આવી અનંતાનંત વર્ગણા એકેક પ્રદેશે લાગેલી છે. તેથી આત્માની અનેક શક્તિઓ તે કર્મવર્ગણાની નીચે દબાઈ ગયેલી છે. તેથી આપણી પાસે દૂરના સૂક્ષ્મ પદાર્થો જાણવાની અનંત જ્ઞાનશક્તિ હોવા છતાં પાસેની વસ્તુ પણ બરાબર જાણી શકતા નથી. અનંત દર્શનશક્તિ હોવા છતાં સૂક્ષ્મ અને દૂરની વસ્તુઓનું સ્પષ્ટતાથી દર્શન થઈ શકતું નથી. અનંત વીર્ય-સામર્થ્ય હોવા છતાં એક સાધારણ કાર્યમાં પણ નબળાઈ અને ભય પ્રતીત થાય છે. તેનું કારણ માત્ર કર્મોનું આવરણ કે બંધ છે, અને બંધના હેતુઓ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, ક્ષાય અને જોગ એ પાંચ છે. કોઈ પણ અનિષ્ટ પરિણામ અટકાવવું હોય તો તેનો ઉપચાર બે રીતે કરવો જોઈએ, એક તો તે પ-

રિજામના કાષ્ઠોનું અન્નેયન કરી તે કાષ્ઠો દર કરવાં, જોનું તે પશ્ચિમ ત્યાંથી જ અટકી જાય—આશ્રવ ન વધે તેવા ઉપાંત મેં આ લેખ્યો. જેમ એક તળાવમાં પાણીનો એકાદ પડાવો મવાળી પાગ તરી મલી દેવા અને પાણીનો અઘાડ થતો હોય તેને અટકાવવા હોય તો પ્રથમ પાણીની આશ્રવ બીધ કરવી જોઈએ અને પછી પાગનું સમાવડામ કરવું જોઈએ. આપણે આશ્રવ હોય તો મુધારેથી પાગ કરીથી તરી જશે; અથવા તારના કરોતો તાર અટકાવવો હોય તો પ્રથમ જોનાથી તાર આવતો હોય તે કાશ્યુ દર કરવું જોઈએ અને પછી વર્તમાન તારને અટકાવવા કાશ્યુપચાર કરવો જોઈએ. તાર આવવાનાં કાશ્યુ આશ્રવ હોય તો કાશ્યુપચાર કર્યા છતાં તાર તો આવવાનો જ. તેની રીતે કર્મની અનિષ્ટ પરિણતિ અટકાવવા કર્મબંધના હેતુ મિથ્યાત્વ આદિ આશ્રવને અટકાવવા જોઈએ અને પછી શુનાં કુંભોને આટકવા નિર્જરોતો ઉપાય લેવો જોઈએ. (૫૫)

પદ્મામવાણાં વિશેષપ્રકારાઃ ।

चतुर्थे च पूर्वे प्रकाराश्च पञ्चा—

अधिका विंशतिः सूर्यभेदो द्वितीयः ॥

तृतीयो दशार्द्धप्रकारः प्रतीतो ।

दश स्युर्विधाः पञ्चमे पञ्चयुक्ताः ॥૫૬॥

પાંચ આશ્રવના વિશેષ પ્રકારો.

અર્થ—પ્રથમ આશ્રવ મિથ્યાત્વ અને ચોથો આશ્રવ કપાલ, એ બેના પચીસ પચીસ બેદ છે, બીજા અત્રત આશ્રવના બાર બેદ છે, ત્રીજા પ્રમાદ આશ્રવના પાંચ બેદ અને પાંચમા ચોથા આશ્રવના પંદર બેદ છે. અર્થાત્ મિથ્યાત્વના ૨૫, અત્રતના ૧૨, પ્રમાદના ૫, કપાલના ૨૫ અને ચોગના ૧૫ બેદ એકંદર પાંચ આશ્રવના ૮૨ બેદ શાસ્ત્રકારોએ દર્શાવ્યા છે. (૫૬)

વિવેચન—આ કાવ્યમાં પાંચ આશ્રવના ૮૨ બોદ સંખ્યાથી ગણા-
વ્યા છે, તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે :

મિથ્યાત્વ ૨૫.

- ૧ અભિસંદિષ્ઠ મિથ્યાત્વ—સમજીને કે સમજ્યા વિના ખોટી વાતને આ-
મદપરિતે પાડી માનવી.
- ૨ અનભિસંદિષ્ઠ મિથ્યાત્વ—શુભ અવશુભ પારખ્યા વિના અસત્યને પણ
સત્યની પાંખિમાં મરડવું.
- ૩ અભિનિવેદિષ્ઠ મિથ્યાત્વ—પોતાની વાત ઉપર લાવવાને સૂત્રના અર્થ
મરડી કુચુકિત લગાડવી.
- ૪ સાંદર્શિષ્ઠ મિથ્યાત્વ—મીનાર્થને પૂછવાથી લાગ જશે એવા ભયથી
હતવચનમાં ઉપજેલી ચંકાનું સમાધાન ન કરતાં સંશય વેધા કરવો.
- ૫ અકાલોપ મિથ્યાત્વ—નિશાચી એમાન થએલ માણસની પેઠે સારા-
સાર, હવાહવા, પૂણ્યપાપ વગેરે કાંઈ પણ ન જાણવું.
- ૬ લેહકિષ્ઠ મિથ્યાત્વ—લેહકિષ્ઠ પર્વ, લેહકિષ્ઠ તીર્થ, લેહકિષ્ઠ દેવ દેવતાઓની
માન્યતા કરવી.
- ૭ લેહોત્તર મિથ્યાત્વ—લેહોત્તર (લેનના) દેવ, શુર, ધર્મની માન્યતા કરવી,
લેહકિષ્ઠ કામનાથી હવ વગેરે કરવું.
- ૮ કુપ્રાવચન મિથ્યાત્વ—ખાખડીનાં શાએલે માનવાં.
- ૯ ચીનગમતા અર્થથી નૂન પ્રદર્શન કરે તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૦ ચીનગમતા અર્થથી અધિક પ્રદર્શન કરે તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૧ ચીનગમતા અર્થથી વિપરીત પ્રદર્શન કરે તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૨ અધર્મને અધર્મ કહે જાતે તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૩ અધર્મને ધર્મ કહે જાતે તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૪ હવને અહવ માને તે મિથ્યાત્વ.

- ૧૫ અણ્વને છવ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૬ છનમાર્ગને અન્ય માર્ગ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૭ અન્ય માર્ગને છનમાર્ગ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૮ સાધુને કુસાધુ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૯ કુસાધુને સાધુ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૨૦ મુક્તને (મોક્ષ મેળેલાને) અમુક્ત માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૨૧ અમુક્તને મુક્ત માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૨૨ અવિનય મિથ્યાત્વ—વિનય કરવાયોગ્યનો વિનય ન કરવો.
- ૨૩ અક્રિયા મિથ્યાત્વ—કરવાયોગ્ય ક્રિયા ન કરવી અને કુલ ક્રિયા કરવી.
- ૨૪ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ—જ્ઞાન મેળવવા કોસીસ ન કરતાં અજ્ઞાનમાં જ શ્રેયઃ માનવું.
- ૨૫ આશાતના મિથ્યાત્વ—શુર્વાદિની આશાતના કરવી.

અવિરતિ ૧૨.

- ૧ ઓત્તેન્દ્રિય અવિરતિ—જ્ઞાનના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૨ અપુ ઈન્દ્રિય અવિરતિ—આંખના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૩ શ્રાવેન્દ્રિય અવિરતિ—નાકના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૪ રસનેન્દ્રિય અવિરતિ—જીભના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૫ સ્પર્શેન્દ્રિય અવિરતિ—સ્પર્શના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૬ મન અવિરતિ—વિષયમાં બટકતા મનને ન રોકવું.
- ૭ પૃથ્વીમાય અવિરતિ—પૃથ્વીના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.
- ૮ અપહાય અવિરતિ—પાણીના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.
- ૯ તેજમાય અવિરતિ—અગ્નિના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.
- ૧૦ વાકમાય અવિરતિ—વાયુના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.

- ૧૧ વનસ્પતિકાય અવિરતિ—વનસ્પતિના છવોનું રક્ષણ ન કરવું.
 ૧૨ ત્રસકાય અવિરતિ—ગ્રેઈદ્રિય તેઈદ્રિય ચક્રિદ્રિય અને પંચેદ્રિય છવોનું રક્ષણ ન કરવું.

અમાદ ૫.

- ૧ મદ—ભતિ, કુળ, બળ, રૂપ, તપ, શાસ્ત્ર, લાભ અને ઐશ્વર્ય—મ્હે-ટાઇ વિષે ગર્વ કરવો.
 ૨ વિપય—ઈદ્રિયોના વિપયમાં તક્ષીન રહેવું.
 ૩ કષાય—રાગ દ્વેષના ઉન્માદમાં ઉન્મત્ત થવું.
 ૪ નિદ્વા—નિદ્રા આલસ્યમાં સુસ્ત થઇ પડ્યા રહેવું.
 ૫ વિકથા—નિરર્થક અને પાપકારી વાતોમાં સમય ગુમાવવો.

કષાય ૨૫.

- ૧-૪ અનંતાનુર્ગંધી ચોક્કડી જે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ ઉત્પન્ન થયા પછી જીંદગીના છોડાસુધી પણ ભુંસાય નહિ, તે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.
 ૫-૮ અપ્રત્યાખ્યાનની ચોક્કડી—જેની અસર એક વરસ પર્યન્ત ભુંસાય નહિ-ટળે નહિ તે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.
 ૯-૧૨ પ્રત્યાખ્યાનની ચોક્કડી—જેની અસર વધારેમાં વધારે ચાર માસ સુધી રહે તે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.
 ૧૩-૧૬ સંજ્વલનની ચોક્કડી—જેની અસર વધારેમાં વધારે પંદર દિવસ સુધી રહે તે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.
 ૧૭ હાસ્ય—મશ્કરી—એજા કરવાની પરિણતિ—સ્વભાવ.
 ૧૮ રતિ—અકાર્યમાં આસક્તિ.
 ૧૯ અરતિ—ધર્મકાર્યમાં મુંઝવણ થતી, કંટાળો આવવો.
 ૨૦ ભય—જેથી દરેક કાર્યમાં ભયની પ્રતીતિ થાય.

- ૨૧ યોગ—મારા મનોબોધોમાં વિચારોની રચના.
 ૨૨ દુર્ગંધા—અશુભ મંદાદિગંધી ભેગોની ચરનો રચના.
 ૨૩ ઓવેદ—પુરુષસમાગમની ધમ્મકા.
 ૨૪ પુરુષવેદ—સ્ત્રીસમાગમની ધમ્મકા.
 ૨૫ નપુસકવેદ—સ્ત્રી અને પુરુષ-ક્રમ સમાગમની ધમ્મકા.

જોમ ૧૫.

- ૧ સત્ય મન જોમ—સત્ય વિષયક માનસિક પ્રવૃત્તિ.
- ૨ અસત્ય મન જોમ—અસત્ય વિષયક માનસિક પ્રવૃત્તિ.
- ૩ મિત્ર મન જોમ—કંઈક સત્ય, કંઈક અસત્ય, માનસિક પ્રવૃત્તિ.
- ૪ વ્યવહાર મન જોમ—વ્યવહારિક માનસિક પ્રવૃત્તિ.
- ૫ સત્ય વચન જોમ—સત્ય બાણ કરવું.
- ૬ અસત્ય વચન જોમ—અસત્ય-મિથ્યા બાણ કરવું.
- ૭ મિત્ર વચન જોમ—કંઈક સત્ય, કંઈક અસત્ય, બાણ કરવું.
- ૮ વ્યવહાર વચન જોમ—વ્યવહારિક બાણ બોલવી.
- ૯ ઉદારિક શરીર જોમ—ઉદારિક શરીરની પ્રવૃત્તિ.
- ૧૦ ઉદારિક મિત્ર જોમ—ઉદારિક શરીર સાથે બીજા કોઈ શરીરની મંદિના સમયમાં કામિક પ્રવૃત્તિ.
- ૧૧ વૈક્રિય જોમ—વૈક્રિય શરીરની પ્રવૃત્તિ.
- ૧૨ વૈક્રિય મિત્ર જોમ—વૈક્રિય શરીર સાથે બીજા શરીરની મંદિના સમયમાં કામિક પ્રવૃત્તિ.
- ૧૩ આદારક જોમ—આદારક શરીરની કામિક પ્રવૃત્તિ.
- ૧૪ આદારક મિત્ર જોમ—આદારક શરીર સાથે બીજા શરીરની મંદિના સમયમાં થતી કામિક પ્રવૃત્તિ.
- ૧૫ કાર્મણ્ય કામ જોમ—બીજા યોગને અમાલે આવતો કેવળ કાર્મણ્ય શરીરનો વ્યાપાર.

દુઃખથી દરેકને કંટાળો છૂટવો જ. જોઈએ અને તેમ હોય તો આશ્રવની બિના ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. આશ્રવના અનેક બેદોના આશ્રયથી જે ખુવારી અને હાડમારી ભોગવવી પડે છે તેનો અંત લાવવાને હવે આશ્રવના દ્વારનો નિરોધ કરવો જોઈએ. જાણ્યા સિવાય નિરોધ રદ શકતો નથી માટે પ્રથમ આશ્રવનું સ્વરૂપ ચચાર્થ સમજી, તેના પરિણામનું બરાબર પર્વાસોચન કરી છોડવાયોગ્ય આશ્રવને સર્વ જોમ ક્રમણીતે છોડે તેમ જાણી છોડવો જોઈએ. ખાડામાંથી ઉપર આવવાને જોમ નિઃસરણી કે દોરડાના આશ્રવની જરૂર પડે છે, તેમ આશ્રવના ખાડામાંથી નિહાળી બહાર આવવાને આશ્રવની જરૂર છે, તે આશ્રવ જોન ધર્મ છે; માટે જે કશું કે “મજ્જ સ્વં સદા મોક્ષદં જૈનધર્મ” જૈન ધર્મ આશ્રવના નિરોધનો માર્ગ સંપદ રીતે બતાવે છે એટલું જ નહિ પણ તે માર્ગ દોરવાનું કામ પણ તે જ કરે છે માટે મોક્ષ આપનાર પવિત્ર ધર્મનો આશ્રવ સર્વ આશ્રવના અધિગામી દ્વારમાંથી ઉપર આવવાની કોશીશ હરેક શબ્દે કરવી અને આશ્રવ ભાવનાથી એ જ ચિંતવવું જોઈએ કે હું કર્મની આવડને અટકાવી કર્મના કરજમાંથી ક્યારે બચું ? જે શબ્દે તે કરજમાંથી બચાએ, તે જ ક્ષણ લેખાની થશે. (૫૭)

(૮) સંવર ભાવના.

વંશસ્થવૃત્તમ્ ।

પ્રથમસંવરઃ સમ્યક્તવમ્ ।

વિનૈકકં શૂન્યગણા વૃથા યથા ।

વિનાર્કતેજો નયને વૃથા યથા ॥

વિના સુવૃષ્ટિં ચ કૃષિર્વૃથા યથા ।

વિના સુદૃષ્ટિં વિપુલં તપસ્તથા ॥૫૮॥

સમ્યક્તવત્તયમયોઃ સાહચર્યમ્ ।

ન તદ્દનં યેન ન જાયતે સુખં ।

ન તત્સુખં યેન ન તોપસમ્ભવઃ ॥

ન તોપણં તન્ન યતો વ્રતાદરો ।

વ્રતં ન સમ્યક્તવયુતં ભવેન્ન ચેત્ ॥ ૫૯ ॥

સંવરનો મુખ્ય ભેદ સમ્યક્તવ.

અર્થ—કામઃ ઉપર લખેલા પાંચ, દશ, વીસ કે પચીસ મીંચ એકદા વિના જેમ ફાટતા છે, અથવા મૂળમાં એક એકટો ન હોય તો બધાં શૂન્યો નિરર્થક છે, વિગળતા કાલકે સુખની પ્રતા આરે તરફ પ્રસરી હોય પણ એવાને આખોળી જ આમ હોય તો તે લેજ સહ કામનું ? વસ્તીને અને બીજા અને કિતમ હોય, બીજા જન તમા પાંચા હોય પણ તારી વૃષ્ટિ ન હોય તો તે જેમ બધો છે, તેમ એક તર્કિત દર્શ કેવળ શક ન હોય તે

તપ, જપ, હપ, ક્રિયા સપણી એકા વિનાનાં મીઠું જેવી છે-સમતમ વ્યર્થ છે. પ્રગ્વિત રજા-મોસ-મુખ સમ્પદ દષ્ટિ વિના મગી થાતું નથી. (૫૮)

સમક્રિત અને સંયમનું સાહચર્ય.

તેનું નામ ધન નથી, કે જે ધનથી લેઈ માત્ર પશુ મુખ મળતું નથી; તેનું નામ મુખ નથી, કે જેમાં સંતોષ કે સમતાનો આવિર્ભાવ નથી; તેનું નામ સંતોષ નથી, કે જે સંતોષની સાથે આત્મપ્રપન્ન નથી અને તેનું નામ સંયમ નથી, કે જે સંયમ સમક્રિતદષ્ટિવુક્ત નથી; અર્થાત્ ધન તે જ છે, કે જે ધન મુખ આપે છે; મુખ તે જ છે, કે જે મુખથી મનમાં સંતોષ-પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન થાય છે; સંતોષ પણ તે જ છે, કે જે સંતોષથી ચિત્તવૃત્તિઓ શાંત થઈ સંયમમાં પરિણત થાય છે; તેમ સંયમ પણ તે જ છે કે જેનું મૂળ સમક્રિતદષ્ટિમાં રેપાણું છે. (૫૯)

વિવેચન—આશ્રવનો પ્રતિપક્ષી સંવર છે. ધીન સજ્જોમાં ઠહીએ તો કર્મનાં ખુણાં દાર તે આશ્રવ અને બંધ દાર તે સંવર, અથવા કર્મનાં દાર બંધ કરવાં તે સંવર; તેમાં પ્રથમ મિથ્યાત્વના દારને બંધ કરવાનો ઉપાય સમક્રિત છે કે જે સંવરનો મુખ્ય બેદ છે. મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ઉદય એ મિથ્યાત્વનું દાર છે. મિથ્યાત્વ મોહનીય એ એક મોહનીય કર્મ-ન્તર્ગત દર્શન મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિ છે. તેની વધારેમાં વધારે ૭૦ કોડા-કોડી સાગરોપમની સ્થિતિ છે. ભોગવતાં કે ક્ષય કરતાં જ્યારે સપણાં કર્મોની એક કોડાકોડી સાગરોપમની અંદર સ્થિતિ રહે ત્યારે રામદેવ પ્રાંથિનો બેદ થાય છે અને ત્યારે જ મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ઉપચય, ક્ષયોપચય કે ક્ષય થાય છે એટલે કે મિથ્યાત્વના દારનો અવરોધ થાય છે. આ અવરોધનું નામ સમક્રિત (સમ્પક્ત) છે. આ અવરોધ ઉપચય, ક્ષયોપચય કે ક્ષય-રૂપ હોય છે. તેના બેદથી સમક્રિતના પશુ બેદ પાડવામાં આવ્યા છે. મિથ્યાત્વ મોહનીયનો અવરોધ ઉપચયરૂપ હોય તો તેથી પ્રકટ થતું સમક્રિત પણ ઉપચય સમક્રિતરૂપે ઓગળાય છે. કંઈક ક્ષય અને કંઈક ઉપચય-ક્ષયોપચયરૂપે હોય તો તે સમક્રિતનું નામ ક્ષયોપચય સમક્રિત કહેવાય છે. જે મિથ્યાત્વ મોહનીય પ્રકૃતિનો સર્વથા ક્ષય થાય તો તેથી ઉત્પન્ન થના સમ-

ક્રિતને ક્ષાયક સમક્રિત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઉપશમમાં પ્રકૃતિને તિરોભાવ થાય છે, પણ સત્તાનો ઉચ્છેદ થતો નથી, ત્યારે ક્ષાયકશામાં પ્રકૃતિની સત્તાનો મૂળથી ઉચ્છેદ થાય છે. ક્ષયોપશમમાં ઉદિત ભાગનો સત્તા-
 ંછેદ અને અનુદિત ભાગનો વિપાદથી તિરોભાવ થાય છે. ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ સમક્રિત આવે છે અને જાય છે પણ ક્ષાયક સમક્રિત આવ્યા પછી કદી પણ જતું નથી. આ ત્રણ સમક્રિત ઉપરાંત પીળ પણ બે ભેદ સમક્રિતના છે. તે સારવાદાન અને વેદક, પણ તે સ્વરૂપકાલીન છે. સમક્રિતથી પડતાં મિથ્યાત્વમાં જતાં વચ્ચેના કાળમાં સમક્રિતનો કંઈક આસ્વાદ રહેલ હોવાથી આ પતિત અવસ્થાને સારવાદાન સમક્રિત કહેવામાં આવે છે. આનો કાળ વધારેમાં વધારે છ આવલિકા અને સાત સમયનો છે. ત્યારપછી તે જીવ મિથ્યાત્વની ભૂમિકાએ આવી પહોંચે છે. મિથ્યાત્વ મોહનીયને સર્વથા ક્ષય કરવાના છેલ્લા સમયને વેદક સમક્રિત કહેવામાં આવે છે. આની સ્થિતિ માત્ર એક સમયની છે. એક સમય પછી ક્ષાયક સમક્રિત પ્રકટે છે. ઉપર જણાવેલા પાંચ સમક્રિત પૈકી ત્રણ સમક્રિત મુખ્ય છે. ત્રણમાં પણ ક્ષાયક સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, પણ તે અસાધારણ છે. સર્વને મુલબ નથી. ત્રણ પૈકી કોઈ પણ એક સમક્રિતનું અસ્તિત્વ આત્મત્રેય માટે અતિ જરૂરનું છે, કેમકે તેના વિના સુદષ્ટિ-તત્ત્વનિશ્ચય થઈ શકતો નથી અને સુદષ્ટિ વિના તપ, જપ, સંયમ, ધ્યાન સધળાં એકઠા વગરનાં મીઠાં જેવાં છે. સમક્રિત સહિત થોડી કરણી પણ ઘણું આત્મિક ફળ આપે છે, ત્યારે સમક્રિત વગરની ઘણી કરણી થોડું-નજીવું પૌદ્ગલિક ફળ આપે છે. ચારિત્ર્ય વિના સમક્રિત હોઈ શકે પણ સમ્યક્ત્વ વિના ચારિત્ર્ય તો સંભવે જ નહિ. સમક્રિત ચારિત્ર્યનું ભાજન છે. સમ્યક્ દષ્ટિની પ્રાપ્તિથી જ ભવપરંપરા કાપી શકાય છે. જ્ઞાન અને સમક્રિત વિનાનો તપસ્વી તપના બળથી જે કર્મ કરોડો વર્ષે પણ ન અપાવી શકે તે કર્મો જ્ઞાની સુદષ્ટિ એક પળમાં અપાવી શકે છે. સમ્યક્ દષ્ટિ બહારથી ઉત્પન્ન થતી નથી પણ આંતરિક ભાવમાંથી પ્રકટે છે. જ્યારે તે પ્રકટે છે, ત્યારે તે જીવની સ્થિતિ-અવસ્થા દેહાગાત્રી શુદ્ધ ભૂમિ જેવી નહિ પણ ચોમાસાના વરસાદ પછી નવાંકુરિત થએલી

જૂમિ જેવી બને છે. ખોટી જામીનમાંથી જેમ ખાણી એવ્યા કરે તેમ દુઃખી પ્રાણીઓને જોઈ તેનું અંતઃકરણ દ્રવ્યાં કરે, દયાનાં-અતુકંપાનાં મધુર દીપાં અંતઃકરણમાંથી પડ્યાં કરે, કોઈ પણ મોહક વીજમાં મોહ ન પામતાં તેનું મન ઉપાધિથી અલિપ્ત રહે, ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો ઉદય થાય નહિ અને યાચ તે તે તરત જોલવાઈ જાય-લાંબો વખત ટકે નહિ, દેશસેવા, સમાજસેવા, ધર્મસેવા બળવચમાં અને પરોપકાર કરવામાં આમળ પડતો ભાગ લે, ધાર્મિક કાર્યમાં જ બીજાઓની સાથે હરીશાષ્ટમાં ઉતરે અને તરવોનો પૂરી પીછાન કરી તેમાં સંદા આસ્તિક રહે, સ્વાર્થકૃત્તિની દયાતી હોય નહિ અને હોય તો ઘણી જ ધોડી; વેર, ઝેર અને ક્રોધથી હંમેશ દૂર રહે; આત્મી દયા સમ્યગ્ દૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ સુચવનારી છે, ક્રમકે યમ, મેવેગ, નિર્વેદ, અતુકંપ અને આરથા એ પાંચ સમક્ષિતનાં લક્ષણો છે અને એ પાંચ લક્ષણવાળાની દયા ઉપર બતાવી તેવી જ દોવાનો સંભવ છે. સમ્યગ્ દૃષ્ટિવાળો ગૃહવાસમાં રેલો હોય અને દરેક સાંસારિક બ્યવહાર અવાવતો હોય, તોપણ તેની અંતરદશા આ પદમાં બતાવ્યા પ્રમાણે હોય છે.

સમ્યગ્ દૃષ્ટિ છવરો, કરે કુટુંબ-પ્રતિપાળ ॥

અંતરસે ન્યારો રહે, ન્યોં પાપ ખેલાવત બાળ ॥ ૧ ॥

આત્મી દયામાં જ ઉપાધિજન્ય દુઃખનો સ્પર્શ અંતઃકરણને થઈ શકે નથી અને તે જ દયામાં દુઃખના અભાવે અંતઃકરણ પ્રકૃષ્ણિત રહી ધર્મમાં લીન થાય છે અને ત્યારે જ તપ, જપ, મંથન, કરણી વગેરે સર્વ સદગ થાય છે, મેસારનું પરિગ્રમણ અટકે છે. સમ્યગ્ દૃષ્ટિ છવરો ત્રીજો કે પદરમે બંધે સંસારનો અંત આવે છે. તે દૃષ્ટિ એક વાર આત્મા પછી ચાલી જાય તોપણ તે છવર અર્થે પુદ્ગલપદ્ધતિનાં સંસારનો છે? પાગે છે. (૫૮-૫૯)

દિનીયમંચરો વ્રતમ્પઃ ।

વિનોષધં શામ્યતિ નો ગદો યથા ।

વિનાશનં શામ્યતિ નો છુધા યથા ॥

- ૨ મૃપાવાદ વિરમણ—ક્રોધથી, લોભથી, મનથી કે હાસ્યથી મને, વચને, કાયાએ, જીહ્વા મોહવું નહિ, મોહાવવું નહિ, જીહ્વા મોહતાને અનુ-મોહવું નહિ.
- ૩ અદ્વૈતાદાન વિરમણ—અદ્વૈત ચાર પ્રકારે હોય છે. સ્વામી અદ્વૈત, જીવ અદ્વૈત, તીર્થંકર અદ્વૈત અને ગુરુ અદ્વૈત. વસ્તુના માલિકની રમ્ભવિના ક્ષેવું તે સ્વામી અદ્વૈત. માલિકની રમ્ભ હોય પણ તે વસ્તુ અચિત્—જીવરહિત ન હોય તો તે જીવ અદ્વૈત. અચિત્ પણ હોય પણ તીર્થંકરે કલા પ્રમાણે એપણીય ન હોય તો તીર્થંકર અદ્વૈત. શાસ્ત્ર આના પ્રમાણે શુદ્ધ એપણીય હોય પણ ગુરુને પૂજ્યા વિના કે બતાવ્યા વિના ખાવામાં આવે તો તે ગુરુ અદ્વૈત ગણાય. ચારે પ્રકારની અદ્વૈત વસ્તુ નહાતી કે મ્હોટી ચોટી કે ઘણી રમ્ભ સિવાય ક્ષેવી નહિ, ક્ષેવ-રાવથી નહિ, ક્ષેતાને અનુમોહવું નહિ—મન, વચન અને કાયાથી.
- ૪ મૈથુન વિરમણ—સ્ત્રી અને સૂક્ષ્મ દેવતા મનુષ્ય અને તિર્યચ સ્ત્રીથી મૈથુન ક્ષેવે નહિ, ક્ષેવરાવે નહિ, ક્ષેવતાને અનુમોહે નહિ, મન, વચન અને કાયાએ કરી; નવ વાડ વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું.
- ૫ પરિગ્રહ વિરમણ—સચિત્ કે અચિત્, સ્વરૂપ કે અનરૂપ, આણુ કે મહાન, કોષ્ટ પણ જાતનો પરિગ્રહ રાખવો નહિ, રખાવવો નહિ, રાખતાને અનુમોહવું નહિ, મન, વચન અને કાયાએ કરી. આ પાંચ મહાવ્રતો જીવજીવન્તથી પાળવાનાં હોય છે. મહાવ્રતની અપેક્ષાએ આણુ-મહાનાં વ્રતો તે આણુવ્રત અથવા સ્ત્રીએ દેવે મોટાં વ્રત. તે સ્ત્રી ત ગૃહસ્થને માટે છે. ગૃહસ્થને ગૃહવાસનો સધજો વ્યવ-હાર ચલાવવો પડતો હોવાથી સર્વથા નિવૃત્તિ થઈ શકે નહિ, તો તેણે દેવથી વિરતિ કરવી. સૂક્ષ્મ અંશોનું પાલન થઈ શકે નહિ તો સૂક્ષ્મ અંશોનું પાલન કરવું. ગૃહસ્થનાં વ્રતો આર છે.

જાર વ્રતો

- ૧ સૂક્ષ્મ પ્રભુતિવાન વિરમણ નવ—હાવના ચાલના જીવેને જાતની જુદી વિના અપરાધે (વિકલેદ્રિયને અપરાધ થવે પણ) મારવાની ગુદ્ધિથી

- મન, વચન અને કાયાએ મારવા નહિ અને મરાવવા નહિ. જેનાથી નિરંતર ત્રસ જીવનો હિંસા થાય એવાં મંસ, મદિરા, મધ, માખણ વગેરે પદાર્થો વાપરવા નહિ.
- ૨ સ્થૂળ મૃત્તાવાદ વિરમયુ—જે જીવદારમાં જુઠાજુઠા મણાપ અને જેનાથી અનર્થ નિપજે તેવું જુઠું બોલવું બોલાવવું નહિ.
- ૩ સ્થૂળ અદ્વૈતાદાન વિરમયુ—ઝોટ્ટી ચોરી કરવી નહિ, એટલે કાપ દામાં પણ જેને ચોરી કહે છે, તેવી રીતે કોઈની પથ વસ્તુ ચોરી નહિ, ચોરાવવી નહિ.
- ૪ સ્થૂળ મૈથુન વિરમયુ—પરદારનો સર્વથા ત્યાગ, સ્વદાર સાથે મર્પાદિત થવું, પર્વણી તિથિઓમાં સર્વથા અક્ષયર્ષ પાળવું.
- ૫ સ્થૂળ પરિગ્રહ વિરમયુ વ્રત—સેવ, ધર, સોનું, રૂપું, ધન, ધાન્ય, માણસ, નોકર-ચાકર, પશુ વગેરેની તુજા ઉપર અંકુશ મૂકવો; પરિગ્રહની મર્પાદા કરવી, અન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યની છત્તા ન કરવી.
- ૬ દિગ્ મત—જ દિશાઓનું જ્ઞાન કરવું. બાંધેલી મર્પાદા ઉપરાંત ગમન કરવું નહિ.
- ૭ બોગોપબોગ વ્રત—ખાવા પીવાની અને પહેરવા ઝોડવાની તેમ જ વાદન વગેરે મીઝેની મર્પાદા કરવી અને પંદર કર્માદાનના બ્યાપારનો ત્યાગ કરવો.
- ૮ અનર્થ દંડ વિરમયુ—આર્તધ્યાન, દૈદધ્યાન ધરવું નહિ. જીવોની વતના કરવામાં પ્રમાદ આચરવો નહિ. હિંસા થાય તેવાં ઉપકરણો રાખવા નહિ અને બીજાઓને આપવાં નહિ. સ્વાર્થ વિના બીજાઓને પાપકારી કેપદેશ કે સલાહ આપવી નહિ.
- ૯ સામાયક વ્રત—સમમાર ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતે સામાયક ક્રિયા કરવી.
- ૧૦ દિશાવક્ત્રિય વ્રત—દ્રવ્ય સેવ કાળ ભાવથી પૂર્વ બાંધેલ દિશાઓની મર્પાદાને સંકોચવી, તેમ જ પ્રમમાં રાખેલ છટને સંકોચી દહ બાંધવી.

- ૧૧ પૌપદ્ય વ્રત—આઠમ યૌદ્ધ પાપીને દિવસે આઠપદ્ધેરો પોતો કરવો.
 ૧૨ અતિથિ સંવિભાગ વ્રત—સાપ્ત સાધ્વી વગેરે સુપાત્રમાં નિર્મળ ભા-
 વથી દિગ્વિત વસ્તુનું દાન કરવું.

ઉપર જણાવેલાં મહાવ્રતો અને અણુવ્રતો પાપની ક્રિયાને અટકાવે છે, રોકે છે, માટે સંવરરૂપ છે. મહાવ્રતો સર્વથા પાપક્રિયાને રોકે છે, તેથી સર્વ વિરતિરૂપ છે ત્યારે અણુવ્રતો એક દેશથી પાપક્રિયાને રોકે છે અને એક દેશથી પાપક્રિયા ચાલુ રહે છે માટે તે દેશ વિરતિરૂપ છે. શક્તિ અને ઇચ્છાના પ્રમાણમાં મહાવ્રત અને અણુવ્રતનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમીથી સર્વથા પાપક્રિયા-આરંભ સમારંભ રોકી ન શકાય, તેને માટે આગારવાળાં-છૂટછાટવાળાં અણુવ્રતો યોજેલાં છે, ત્યારે ત્યાગીઓ સંસાર બંધવહારની જાનજળથી છૂટા થએલા હોવાથી આરંભ સમારંભ વિના ચક્ષાથી શકે માટે તેમને મહાવ્રતો અંગીકાર કરવાનો અધિકાર છે. આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે કેટલીએક પાપક્રિયા આપણે જાતે કરતા નથી તોપણ જ્યાંસુધી તેના પચ્ચખાણુ-નિયમ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી સૂક્ષ્મ પ્રવાહથી પાપકર્મ આદ્યું આવે છે, દારણુકે તેની ઇચ્છાનો નિરોધ કરવામાં નથી આવ્યો અને જ્યાંસુધી અંતર્ગત પણ ઇચ્છા રહી છે, ત્યાંસુધી તે ઇચ્છાનો ક્યારે પણ આવિર્ભાવ થતાં તે પાપકાર્યમાં વચન અને ક્રયાથી પણ જોડાવાનો વખત આવી લાગે. માટે જેના વિના ચક્ષાવી શકાય તેવી દરેક પાપક્રિયાનો નિરોધ કરવાને વ્રતો અંગીકાર કરવાં જોઈએ. (૬૦-૬૧)

તૃતીયમેદોઽપ્રમાદઃ ।

રુજા શરીરં જરયા ચ તદ્બલં ।

યશશ્ચ લોભેન યથા વિનશ્યતિ ॥

તથા પ્રમોદૈરશિલો ગુણવ્રજ—

સ્તતઃ સુખાય શ્રયતાચ્ચ પૌરુષમ્ ॥૬૨॥

અપ્રમાદફલમ્ ।

જ્વરે નિવૃત્તે રુચિરેધતે યથા ।

મલે ગતે શામ્યતિ જાઠરી વ્યથા ॥

તથા પ્રમાદે વિગતેઽભિવર્દ્ધતે ।

ગુણોચ્ચયો દુર્બલતા ચ નશ્યતિ ॥ ૬૩ ॥

સંસારનો ત્રીજો ભેદ અપ્રમાદ.

આર્થ—૪૨૧ અવરથાથી જેમ શરીર દુર્બળ થાય છે, રોગથી જેમ શરીરની ક્ષતિ થાય છે, લોભથી જેમ ધન ક્ષતિનો નાશ થાય છે, તેમ મદ વિષય આદિ પ્રમાદના થોભે માનસિક અને આત્મિક તમામ ગુણોની વિલય થઈ જાય છે. માટે હે રુખે! શુભસંપત્તિ અને શુભસંપત્તિની અભિલાષા રાખતો હોય તો પ્રમાદને એક ક્ષણ પ્રધુ રહેવા ન દેતાં અપ્રમાદપરો શુભ પુરુષાર્થને બજા. (૬૨)

અપ્રમાદનું ફળ.

માણસને તાવ ઉતરી ગયા પછી જેમ અનાજ લેવાની ઉત્કટ રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, પેટમાં જાગેલ મગ નીકળી ગયા પછી જેમ જઠરની પીડા શાન્ત થાય છે, તેવી રીતે જ્યારે પ્રમાદ દૂર થાય છે, ત્યારે માનસિક અને આત્મિક ગુણો ઉત્પન્ન થવા માટે છે અને જ્યાં ગુણો ઉત્પન્ન થવા ત્યાં દોષો વિલય પામવાની સાથે મન અને આત્માની દુબળતા દૂર થાય છે. (૬૩)

વિવેચન—પ્રમાદ એ એક આત્માનો રોગ છે. તેની હમાતી રહે ત્યાં સુધી આત્મિક ગુણોના વિકાસ થતો નથી. આ રોગને દૂર કરવા માટે સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિથ્યાત્વ મોહનીય, મિશ્રમોહનીય અનંતાનુબંધીની ચોક્કસી, અપ્રત્યાખ્યાનીની ચોક્કસી, પ્રત્યાખ્યાનીની ચોક્કસી અને સંજ્વલનનો કોષ, એ મોહનીયની સેવ્ય પ્રકૃતિ ઉપસમાવરી કે અપાવરી જોઈએ. તે પ્રકૃતિએ અપે ત્યારે અપ્રમાદાવરથા પ્રાપ્ત થવાની સાથે સાતથું શુભરથાનક પ્રાપ્ત થાય.

નીરાગી અને બળવાન માણસ જેમ સહેલાઈથી ઉંચાણના પ્રદેશમાં ચઢી શકે છે તેમ અપ્રમાદને યોગે બળવાન થયેલો આત્મા સહેલાઈથી ઉપશમ કે ક્ષપક શ્રેણીએ ચઢી શકે છે. સૂક્ષ્મ પ્રમાદ લગ્નવાને પ્રથમ સ્થૂળ પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. શક્તિ, સામગ્રી અને અનુકૂળ સમય મળ્યો હોય છતાં ધર્મકરણી કરવામાં ઉપેક્ષા કરવી, આલસ્ય કરવું, અવશ્ય કરવાની ક્રિયાને અનાવશ્યક માની શુષ્ક જ્ઞાની થવું તે સર્વ સ્થૂળ પ્રમાદ છે. આ પ્રમાદ દૂર કરી દરેકને જે વખત આત્મચિંતનની સાથે પાપાક્ષોચન કરવું જોઈએ. તતોમાં લાગેલાં પાપને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો. આ કાર્ય નિયમિત રીતે કરવાથી પ્રમાદ દૂર થવાની સાથે મન અને આત્માની સ્વચ્છતા થાય છે. એક દિવસ પણ આલસ્ય કરવાથી અંતઃકરણરૂપ ઘરમાં પાપરૂપ કચરો ભેગો થાય છે અને તેથી આંતરિક ભવ્યતા નષ્ટ થાય છે. આ પ્રસંગે પ્રમાદથી પતિત થએલા એક સાધુનું દૃષ્ટાંત આપવું ઉચિત જણાય છે.

દૃષ્ટાંત—કોઈ એક મહાત્માની પાસે એક જિજ્ઞાસુએ વૈરાગ્યથી મંસારનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લીધી. ગુરુએ સાધુની દરેક ક્રિયા ચતનાથી કરવાનું તેને શીખવ્યું. શિક્ષાનુસાર જિજ્ઞાસુ શિષ્ય પણ દરેક ક્રિયા અપ્રમાદપણે કરવા લાગ્યો. સવારમાં દોડથી બે કલાક રાત્રિ શેષ હોય ત્યારે ઉઘ તથા લોગસ્સ અને પ્રથમ સમશુસ્રતનો દાકિસગ કરતો. ત્યારપછી આગલે દિવસે જે શાસ્ત્રાબ્યાસ કર્યો હોય તેનો સ્વાધ્યાય પુનરાવર્તન કરતો. ત્યારપછી રાત્રે લાગેલ દોષનું નિરાકરણ કરવાને પ્રતિક્રમણ કરતો. પ્રતિક્રમણ થઈ રહ્યું કે તરત એક બે સ્તોત્રપાઠથી ધૃત્વસ્તુતિ કરી દિવસ ઉગતે વસ્ત્ર રમ્બેદરણ મુઝેા વગેરે દરેક ઉપકરણનું પ્રતિલેખન કરતો. પોતાનાં અને ગુરુનાં ઉપકરણોનું બરાબર સાચવેલીથી પ્રતિલેખન કરી પુણ્ય તેને મંકેલી રાખતો. એટલું કામ થયું કે ગુરુની પાસે ચિનયપૂર્વક નવીન પાદની વાચણી લઈ મૂળ પાદ કરવા પ્રવૃત્ત થઈ જતો. આદાર પાણી લાવવાનો વખત થાય ત્યારે પાત્રાં ઝોળી વગેરેનું નિરીક્ષણ કરી શુચ્ચાથી પુણ્ય બેઠારવા-મિત્તા લેવા જતો. વધારે ઘરે જવું પડે તેનું કાર્ષ્ન નહિ, પનુ થોડોએ દોષ ન લાગે તેવી રીતે આદાર પાણી બેઠારી લાતી ગુરુને આદાર કરાવી પોતે આદાર કરતો.

આહારકાર્થથી નિવૃત્ત થવા પછી પુનઃ અભ્યાસ કરવા મંડી જતો. પાછલા પહેરનું પણ પડિસેદસ્ય કરી સાંજે પ્રતિક્રમણ કરતો. ત્યારપછી પણ પહેર રાત્રિ-મુંથી રવાધ્યાય કરી ધ્યાન ધરતો અને પછી સૂતો. આવી નિયમિત ક્રિયાથી તેનો દિવસ રહેલાઈથી પસાર થતો. ચરીરે કસરત થવાથી ચરીર તન્દુરસ્ત અને મન પ્રસન્ન રહેતું અને ગુરૂની પણ પ્રતિદિન કૃપા વધતી જતી હતી. કેટલાક વખત પછી આ શિષ્યને ક્રિયા ઉપર કંટાળો આવવા લાગ્યો. રોજ ને રોજ શું કરવા પડિક્રમણું જોઈએ ? પંદર દિવસે કે મહીનામાં એક વાર ક્યું હોય તો શું ન ચાહે ? રોજ રોજ સામાટે પડિસેદસ્ય જોઈએ ? ક્યાં લુગડાંમાં ઉદર કે સર્પ બરાબ જાય છે ? આજ કંટાળો આવવાથી થોડે થોડે તેની ક્રિયા મેળી પડવા લાગી. પડિસેદસ્ય કોઈ દિવસે કરે તો ચાર દિવસ ન કરે. ઉઠવાનું પણ અનિયમિત થયું. કોઈ દિવસ પાંચ વાગતે તો કોઈ દિવસે છ વાગતે ઉઠે. પ્રતિક્રમણની પરંપરા પણ તુટી. ગુરૂનો વિનય કરવામાં કે હામકાજ કરવામાં પણ આસર્ય આવવા માંડ્યું. આવી અનિ-યમિતતાથી તેના ચરીરની સ્થિતિ અને મનની સ્થિતિ પણ જમડી. જ્યારે ક્રિયાની કસરત થતી હતી, ત્યારે ખોરાક બરાબર પચી જતો હતો, પણ હવે પચવામાં કસર આવવા લાગી. વળી ઘેરાગ્ર પણ કમી થવા માંડ્યો, તેથી ખાવાની આસક્તિ વધી. તેની સાથે ઉપવાસ વગેરે તપસ્યા કરતો હતો તે પણ મુશ્કેલ મઝ, તેથી જાડરમાં ઝેગનો સંચય થવા લાગ્યો. તેમથી બિમારી થઈ. આથી તેનું ચરીર ક્ષીબ્ધ થવા લાગ્યું. આ પ્રસંગ જોઈ ગુ-રૂએ પણ તેને શિક્ષા આપવા મંડી. કૃપાશ્રવણી જોઈ જ એક ગૃહસ્થનો બંધસો હતો તેને કરતો જાગીવો હતો. બંધસાના સૈને સ્વચ્છતા ઉપર ધણો પ્રેમ હતો, તેથી સૈ નોહરો પાસે તે જગતર સાફસુદ કરાવતો. માગી જ્યો, લગાડ્યો અને રાખાંજીની દરરોજ સાર સંભાળ કરતો તેથી જાગીવો ધણો મુદર લાગતો. થોડા વખત પછી સૈને પરેલ જવાનું થયું. બંધસો બંધ દરો. નોહરોને રજા આપવામાં આવી. એક માગી ગ્લક તરીકે રહો, પદ 'પણી વમન્ન દોર સુવ.' એ કહેવન પ્રમણે માગીની પણ બેદગારી રહી, તેથી અંદરના રખાંજો પાદાંથી બરાબ મવા. બંધસાની બાંતોમાં

આવા અને જાળાં બંધાઈ ગયાં. લતામંડપ વગેરે સર્વ રચના અસ્ત વ્યસ્ત થઈ ગઈ. પેલા ગુરૂ શિષ્યને શેઠના બગીચામાં લઈ ગયા, ત્યારે શિષ્યે પૂછ્યું, મહારાજ ! આ બગીચાની આગળ આટલી બધી સુંદરતા હતી તે ક્યાં ગઈ ? આના રસ્તામાં એક પાંદડું પણ રહેતું નહિ તેને બદલે આજે તારફ ધાસ પાંદડાં અને કચરો ભરાઈ ગયો છે. બેઠકોનું પણ ઠેકાણું નથી. લતામંડપો પણ બધા વિખરાઈ ગયા છે. કેટલાંએક ઝાડનાં મૂળમાં ઉધાઈનાં પડ બાઝી ગયાં છે. કેટલેક સ્થળે ઉંદર વગેરેએ બેઠેલાં દરે ઉપર માટીના ઢગલા પડ્યા છે. ઠામ ઠામ જાળાં બંધાઈ ગયાં છે ! અહો ! જે આગ એક વખત નંદનવન જેવો રમણીય દેખાતો હતો તે આજે છિન્ન ભિન્ન સ્થિતિમાં કેવો ખરાબ લાગે છે ? આટલું સાંભળી ગુરૂએ જવાબ દીધો, હે ભદ્ર ! ખીજના દોષો દેખવા કે કાઢવા સહેલા છે પણ પોતાના દોષ તરફ કોઈ જુએ છે ? તું તારા શરીર તરફ તો નજર કર કે તે કેવું ખરાબ થઈ ગયું છે ? આજે તને ખોરાક પ્રયત્નો નથી. છૂર્ણ જવર પણ આવી જાય છે. રહેરો ફિક્કો થઈ ગયો છે. લોહીમાંથી લાલાશ નિકળી ગઈ છે. આનું કારણ શું તેનો તને વિચાર થાય છે ? શિષ્યે કહ્યું, મહારાજ ! વિચાર તો થાય છે પણ તેનો શો ઉપાય ? એ તો શરીરનો ધર્મ છે. દેહના દંડ દેહને ભોગવવા. ગુરૂએ કહ્યું, હે ભાઈ ! આમાં દેહનો દોષ નથી, પણ તારો પોતાનો જ દોષ છે. બગીચાની અને તારા શરીરની સ્થિતિ લગભગ સરખી થઈ છે. આ બગીચાનો માલેક હાજર હતો અને નિયમિત રીતે તે સાફસુદ્ધ થતો હતો ત્યારે રમણીય લાગતો હતો. પણ માલેક હમણાં પરદેશ ગયો છે, પછવાડે માણસો સાર સંભાળ કરતા નથી, તેથી તેની સ્થિતિ ખરાબ થઈ ગઈ છે. તેમ તું પણ પ્રથમ નિયમિત રીતે દરેક ક્રિયા કરતો તેથી તારું શરીર સુંદર રહેતું, તેની સાથે મન પણ સાફ રહેતું હતું. કેટલાક વખતથી તે ક્રિયાઓ કરવામાં પ્રમાદ કરવા માંડ્યો છે. આ ક્રિયાઓની દરરોજ શું જરૂર છે ? એ ન કરીએ તો એથી શું નુકસાન છે ? એમ ધારી તને તે ઉપર કંટાળો આગ્યો અને બધી ક્રિયાઓ લગભગ મૂકી દીધી તેનું ફળ તને મળ્યું છે તે તું આજે અનુભવે છે. એ નિયમિત રીતે

ક્રિયા ક્રમપૂર્વક ચાલુ રાખી હોત તો આલસ્ય કે જે એક આત્મનો દુશ્મન
 તેનો પ્રવેશ થાત નહિ. દરરોજ પાપનું આશોચન થવાથી મન પણ
 સાફ રહેત અને તેથી વૈરાગ્ય દશા પણ જાગૃત રહેત. વૈરાગ્ય તાજે રહે-
 વાથી ખાવાનો આસક્તિ વધત નહિ અને અપચો કે જીર્ણીકર પણ
 આવત નહિ. આજે જે શારીરિક કષ્ટ ભોગવવું પડે તેનો વખત આવત
 નહિ. માટે હે ભદ્ર ! માગીની અનિયમિતતા અને પ્રમાદથી જેમ જાગીયાની
 દુર્દશા થઈ છે, તેમ તારા પ્રમાદથી તારી પણ દુર્દશા થઈ છે. ગુરના હિત-
 બોધે સિધ્ધતા મન ઉપર ધક્કો લડી અસર કરી. તે જ દિવસથી સિધ્ધ
 પ્રુત્ત નિયમિત ક્રિયા કરવા લાગ્યો તેથી તેનું શરીર અને મન બંને સુધરી
 ગયાં. આ અપ્રમાદની ખુબી છે. (૧૨-૧૩)

અસુચ્યમેવોડકપાયઃ ।

કપાયદોષા નરકાયુર્જકા ।

ભવદ્વયોદ્દેગકરાઃ સુલચ્છિદઃ ॥

કદા ત્યજેયુર્મમસદ્ગમાત્મનો ।

ત્રિમાવયેત્યષ્ટમભાવનાશ્રિતઃ ॥૬૪॥

અર્થ—એવો બોધો બોધે આક્રમણ.

અર્થ—રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો આત્માના દોષો છે.
 તેની જેટલી તીવ્રતા તેટલા તીવ્ર રહે અશુભ કર્મોનો મંથ થાય છે. તે કષાયો
 જે અનંતાનુબંધી હોય છે, તો નરકનું આયુષ્ય બંધાય છે. અપચાત્મ્યાની
 હોય તે નિર્વચની તતિનું આયુષ્ય બંધાય છે. તે કેવળ પરમવર્મા જ દુઃખ
 આપના નથી પણ આ ભવમા પણ હમેશ મનને કુદ્દેશમાં રાખે છે. સુખનાં
 સાધનોની દાખરીયા પણ માનુષને તે સુખથી વિશુષ્ટ કરાવે છે, માટે દરેક
 સુસુદ્ધ એ હમેશ એવી ચિંતવના કરવી કે “આ કષાયચંદ્રાણી દુઃખાર

છૂટો થઈ ? જે ક્ષણે કપાયોનો સંગ છૂટશે, તે જ ક્ષણે ખરા સુખની થશે.” (૬૪)

વિવેચન—સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો ઉન્હાળામાં જેમ પાણીનું શોષણ કરી લે છે, તેમ કપાયની તીવ્ર ગરમી સમતા અને સમાધિરૂપ જળનું શોષણ કરી લે છે. ડિઝીનો ન્યૂનાધિકતાને લીધે કપાયના ચાર ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. અનંતાનુબંધી, અપ્રસાખ્યાની, પ્રસાખ્યાની અને સંજ્વલનઃ આ ચારે વિશેષણો ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારે કપાયને લાગુ પડે છે. શાસ્ત્રીય ભાવામાં આ કપાયો અધ્યવસાયના એક સ્થૂણ રૂપ તરીકે ઓળખાય છે. લોકભાષામાં તેને હૃદયનો એક પ્રકારનો આવેશ, જુસ્સો કે લાગણી કહી શકાય. ક્રોધની લાગણીમાં હૃદયની સ્થિતિ છિન્નભિન્ન થાય છે. માનના આવેશમાં હૃદયની સ્થિતિ કઠિણ થાય છે. માયામાં આંટી ધુંટી-વાળી વક્ર સ્થિતિ જણાય છે અને લોભના આવેશમાં શોષક અથવા ચિકાશવાળી સ્થિતિ જણાય છે. આ કપાય, આ ભવ અને પરભવ બંનેને બગાડે છે. કપાયને જીતે છે તે જ સુખી થાય છે અને મોક્ષપદની યોગ્યતા મેળવે છે. સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના છઠ્ઠા અધ્યયનમાં કહ્યું કે—

કોહં ચ માણં ચ તદેવ માયં । લોભં ચઉત્થં અજ્ઞત્યદોષા ॥

મયાણિ વંતા અરહા મહેસી । ન કુન્વદ્ પાવ ન કારવેદ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર આધ્યાત્મિક દોષ છે, અધ્યાત્મ માર્ગમાં લુંટ ચલાવનાર લુંટારાઓ છે, એમને દૂર કરવામાં આવે છે, ત્યારે જ મહર્ષિ અને અરિહંત પદ મેળવાય છે, અને ત્યારે જ પાપના કરવા-કરાવવાથી બચી શકાય છે. મહાવીર સ્વામીએ ચાર કપાયોને ત્યજ્યા ત્યારે જ મહર્ષિ કે અરિહંત થયા અને પાપ કર્મોથી દૂર થયા. કપાયયુક્ત જીવે આ ભવમાં અને પરભવમાં કેવા દુઃખી થાય છે તેના ઉપર યુગાર્દે દેશનામાં આપેલું સંકપાય કુટુંબનું દૃષ્ટાંત અત્રે બતાવું ઉચિત થશે.

દૃષ્ટાંત—વિજયવર્ધન નગરમાં રૂદ્રદેવ નામનો એક ગૃહસ્થ રહેતો હતો. અગ્નિશિખા નામની પત્નીથી તેને ત્રણ પુત્રો થયા હતા. મ્હોટાનું નામ હુંગર, વચ્ચેનું કુંડગ અને ન્હાનાનું નામ સાગર હતું. હુંગર અહંકારી, કુંડગ કપટી અને સાગર લોભી હતો. રૂદ્રદેવ અને અગ્નિશિખા એ બંને ક્રોધી સ્વ-

માવનાં હતાં. મધ્ય દીકરાને મોખ્ય સ્થાને પરજાવ્યા મધ્ય કન્યાએ તે જોવા
સ્વમાવના માણમે હતા તેવા જ સ્વમાવની 'તેમને સ્ત્રીઓ' મળી. કોઈ,
માન, માયા અને સોમ એ ચારે કાપોએ જ જાગે તે કુટુંબમાં અવતાર
લીધો હોયની તેમ દરેક જાગુ કાપના મોગથી પોતપોતાની ધુનમાં જુ-
દાઈમાં ને જુદાઈમાં રમતું હતું. કાંઈ કાંઈને અંતરમાં વ્હાતું નહિ. એ દિ-
વસ કંઈક યાત્રિના પસાર મામ તો 'ત્રીજો' દિવસે તો 'કાપ' ને કાપ-
મથી કજીઓ આવીને ઊભો રહેતો. જેમ વિવિધ વ્યધિઓથી શરીર
પીડા પામે તેમ કસેસ કંઠાસથી તે કુટુંબ પીડિત થવા લાગ્યું. ર-
હેવને કુંગરની મોટી કંઠાસ અને અભિમાનપુક્ત વાતોથી, કુંડગની
કપડકિયાની અને સાગરની લોભવૃત્તિથી હંમેશ ત્રાસ ઉત્પન્ન થતો.
જ્યારે ગરમી, કઠિનતા, વહેતા અને ચોપકંતા અંગર ચિકાસ ઉત્કૃષ્ટ હરે-ઉચી
ડિઝીએ પહેંચે છે, ત્યારે આ ચાર કાપ અનંતાનુગંધી કહેવાય છે. સ્થા-
નાંગ સૂત્રમાં આ ચારે સ્થિતિઓ દર્શાવેલી સમજાવી છે. ઉચામાં ઉચી દિ-
ઝીના કોઈને પ્રવૃત્તિની રાંધ રેખા-તરડની ઉપમા આપી છે. પરચરના રેખા
પડી પાછી મળે નહિ, 'તેમ' અનંતાનુગંધી કોઈથી ભિન્ન પડેલાં અંતઃકરણો
જીવનપર્યંત પાછાં મળે નહિ. અપ્રત્યાખ્યાની કોઈને તળાવની માટીમાં પડેલી
તરડની ઉપમા આપી છે. તે સીવાયે પડે છે અને ચોમાસાને વરસાદ થતાં
મળી જાય છે, તેમ અપ્રત્યાખ્યાની કોઈથી ભિન્ન પડેલાં મનો સંવત્સરીમાં
જોડાઈ જાય. પ્રત્યાખ્યાની કોઈને વેળુની સિંદીની ઉપમા આપી છે. વેળુની
રેખા સિવાયામાં પૂર્વના પવનથી પડે છે તો ઉન્હાગામાં પશ્ચિમના પવનથી
પુરાઈ જાય છે. તેમ પ્રત્યાખ્યાની કોઈથી તુલાં મન ચાર માસમાં જોડાઈ
જાય. સંજવલનના કોઈને પાણીની રેખા સાથે સરખાવ્યો છે. પાણીમાં રેખા
જે વરગુથી પડી તે વરગુ દૂર થતાની સાથે જ પાણી પાછું મળી જાય છે
તેમ સંજવલનના કોઈથી તુટેલું મન તરત જ જોડાઈ જાય છે. વધારેમાં
વધારે તેની પંદર દિવસની સ્થિતિ છે. એવી જ રીતે અનંતાનુગંધી માનની
પરચરના ચંબની સાથે, અપ્રત્યાખ્યાની માનની હાડકાંના ચંબની સાથે, પ્રત્યા-
ખ્યાની માનની લાકડાના ચંબની સાથે અને સંજવલનના માનની નેતરની છડીની

સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે. આગલા આગલા થંભ કરતાં પાછલા પાછલા થંભની દૃઢિતા કમી છે તેમ આગલા માન કરતાં પાછલા પાછલા માનની દૃઢિતા ઓછી છે. અનંતાનુબંધી માયા વાંસની ગાંઠ જેવી વધે, અપ્રત્યાખ્યાની માયા ઘેરાના શિંગડા જેવી, પ્રત્યાખ્યાની માયા ગોમુત્રિકા જેવી અને સંજ્વલનની માયા નેતરની છોદા જેવી છે. પૂર્વ કરતાં પાછળની વધતા ઓછી ઓછી છે. અનંતાનુબંધી લોભ દિરમજના રંગ જેવો, અપ્રત્યાખ્યાની લોભ ખાળના કાદવ જેવો, પ્રત્યાખ્યાની લોભ ગાડાના ખંજનના રાગ જેવો અને સંજ્વલનનો લોભ હળદરના રંગ જેવો છે. દિરમજનો રંગ કપડું ફાટી જાય ત્યાંસુધી ઉડતો નથી પણ હળદરનો રંગ તડકો બેતાં તરત ઉડી જાય છે, તેમ અનંતાનુબંધી લોભ જીંદગીસુધી રહે છે, ત્યારે સંજ્વલનનો લોભ થોડા વખતમાં ભુંસાઈ જાય છે. તેની સંપ્રાપ્ત શક્તિ થોડી છે અને તેથી પ્રદીપ્ત થતા દોષના અગ્નિના ભડકાથી તેનું મન નિરંતર સંતપ્ત રહેતું. કોઈ કોઈ વખતે પોતાની ઓ પાસે તે પોતાનું દુઃખી હૃદય ખાલી કરતો; તેમાં પણ વખતે શાંતિ થતી અને વખતે બંને તરફથી જવાબાઓ પ્રસરતી. એકલા રૂદ્રેવે કંઈક પ્રસન્નતામાં પોતાની પત્નીને કહ્યું, ભદ્રે ! આપણા દોષરાઓ જીવાનીના મદમાં અને ઓઓના પ્યારમાં પાગલ થઈ આપણી રહાએ બેસે છે. કશું છે કે—

યૌવને ચિકરોન્યેવ । મનઃ સંયમિતામપિ ॥

રાજમાર્ગેપિ રોહન્તિ । પ્રાવૃદ્કાલે કિલાદ્ઝકુરાઃ ॥૨॥

અર્થ—યૌવન અવસ્થા સંયમી પુરુષોના મનને પણ વિચારી જનારી દે છે. વર્ષો યજ્ઞમાં રાજમાર્ગમાં પણ અંકુશો લગી નીકળે છે. હે પ્રિયે ! હવે તો આપણે કામદાસ દરી સરીએ છીએ, ત્યારે પણ આવી અવસ્થા કરે છે, તો આપણી વૃદ્ધાવસ્થામાં આપણા કેવા કાલ કરશે? આ વાતથી જ્યારને આપણે કંઈક સાધન રાખવું જોઈએ. મેં શુભ રીતે વધુ દબર સોનામહેરા હુપાવી ગયી છે. હો, તેમથી એક દબર તું તારા કમળમાં શુભ રીતે જળીનમા દાડી રાખજો અને મેં હબર મારા દસ્તાક હું શુભ દાડી રાખું છું. હું અમુક દેકણે દાડું છું અને તું અમુક રથને દાડજો. કલ્યા

હું તારા પગેલાં આ મુસાફરી પૂરી હૈં તો મારી બે દબર મ્હોરો. મારા પછવાડે ધનકાષમાં અર્ચને. આ વાન ખીલ કોઈને મળજુતા દુષ્ક નહિ. અગ્નિચિખાએ તે બધું કપુષ્ક હ્યું પણ જે ઓરડામાં આ વાતગીત થતી હતી તેની બહાર સંતાઈને હજી રહેલી કુંડળી ઓ નાનૂતિ અને સાગરની ઓ મંચવાએ તે બધી વાન ગુપ્તગુપ્ત સાંભળી લીધી. દેરાણી નેડાણી બંને જણી સ્વાર્થ સાધવાને પરસ્પર મળી ગઈ. સાસુની પાસે આવી બંને જણી કહેવા લાગી કે, સાસુજી! આજસુધી અમે તમારો વિનય ન કર્યો તેને માટે બહુ ખેદ થાય છે. જીવાનોનાં મદમાં ઉન્મત થઈ કેટલીએક વાર તમારી સામે બોલી તમારી અવજા કરી તે પ્રસંગ આ વખતે અમારા મનમાં બહુ જ ખટક્યા કરે છે. હે જાંઆ! આજથી અમારો સ્વભાવ બદલાઈ ગયો છે, એમ ખાત્રીથી માનજો. હવેથી કોઈ પણ કાર્ય કોણ તે મહેરબાની કરીને અમને બતાવજો. અગ્નિચિખા આ કપટપુક્ત સંભાવણી બોળવાઈ ગઈ અને તેમનું કહેવું ખરૂં માનવા લાગી. થોડા વખતમાં બંને વડુઓએ સાસુનું મન જીતી લીધું. સાસુએ વિચાર કર્યો કે જ્યારે આવી વિનીત વડુઓ ચાકરી કરનાર છે, ત્યારે મારે સોનામ્હોરો યામટે શ્રમ રાખવી? શ્રમ રાખેલી સોનામ્હોરો આખી દેવાથી તેઓ ઓર વધારે સત્કાર કરશે એમ ધારી અગ્નિચિખાએ પ્રસન્ન મને વડુઓને સોનામ્હોરો લેવાનું કહ્યું. મા-વારી વડુઓએ કહ્યું, હે જાંઆ! આપની કૃપા છે તો અમારે સોનામ્હોરો જ છે, અમારે સોનામ્હોરોને શું કરવી છે? તમારી સેવા એ જ અમારે મન મેવા છે. આમહપૂર્વક તેમજ સોનામ્હોરો લેવાની ના પાડી. આહા! કેટલી બધી નિઃસ્પૃહતા!! ખૂબ વિશ્વાસ પમાડી અંતે બંને વડુઓએ છાતી રીતે દબર સોનામ્હોરો દાડી લીધી અને તેને બદલે પથરાઓ ભરી કડા-કપા સ્વાર્થ સધાઈ રવા પછી બંનેની ભક્તિ મોળી પડી ગઈ. સાસુનો જે સત્કાર થતો હતો અને વિનયમર્વાદ જળવાતી હતી તેમાં ફેર પડ્યો, એટલું જ નહિ પણ થોડા વખત પછા તો ભક્તિભાર વદન લુપ્ત થઈ ગયો. જેવી રીતે અગ્નિચિખાને તેની વડુઓએ દાડી તેવી રીતે તેના ધણીઓ કુંડળ અને સાગરે પોતાના પિતાને છેવર્યો. બંનેની શ્રમ મુકી ચોરાઈ ગઈ.

લક્ષિતના ફેરફારથી વહેમ પડતાં દાટેલી જગ્યાએ જોયું તો પથરા નિકળ્યા-
 સોનામ્હોરો ન મળી એટલે વહુઓને અને દીકરાઓને ખોલાવી બંનેએ
 પૂછવા માંડ્યું પણ માયાવી જનોએ આકરામાં આકરા સોગંદ ખાધ પો-
 તાની સત્યતા જાહેર કરી. ચોરની મા કોડીમાં મ્હોં નાંખી રૂપે, તેમ રૂદ્રદેવ
 અને અગ્નિશિખા મનમાં ને મનમાં બળી રહ્યાં. ઘરની ફરીયાદ કોની પાસે
 કરવી ? એકદા રૂદ્રદેવ પોતાની સ્ત્રી પાસે આવી બેઠો અને હજાર સોનામ્હોરો
 ખોધ નાંખવા બદલ કપકો આપવા લાગ્યો. અગ્નિશિખાએ જવાબમાં કહ્યું કે મેં તો
 શુભાવી પણ તમે કેમ સાચવી શક્યા નહિ? બીજાને કહેવું રહેલ છે, પોતાના તો વિ-
 ચાર કરતા નથી. આ સાંભળી રૂદ્રદેવનો મિજાજ ગયો, અરે મને કહેનાર તું કોણ?
 શું સોનામ્હોરો તારા બાપને ઘેરથી લાવી હતી? એ તો હું કમાયો હતો
 અને મેં ખોધ, તું શાની કહાવણુ ડોળે છે ? અગ્નિશિખાનો સ્વભાવ પણ
 અગ્નિ જેવો ગરમ હતો, તેથી છાતી રહી શકી નહિ, પણ ઉત્તર પ્રત્યુત્તર
 વાળ્યા, તેથી રૂદ્રદેવનો રૌદ્ર સ્વભાવ અતિગરમ થયો. અગ્નિમાં ધી હોમાયાથી
 ભડકો થાય, તેમ ક્રોધાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો. નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયાં. તે દાંતીયાં
 કરી કહેવા લાગ્યો કે, પાંપણી ! તું મ્હારી સામે ચક્ષાતક્ષા બોલે છે ? તું
 કુલાંગના જ નથી. અગ્નિશિખાએ પણ તમ્મ થઈને કહ્યું, જ્યારથી તમારે પહે
 ચડીત્યારથી જ માઈ કુળ નાશ પામ્યું છે. આ શબ્દોથી રૂદ્રદેવે એકદમ આ-
 વેશમાં આવી જઈ પાસે પડેલી લાકડીને એક સખ્ત ફટકો માર્યો. કર્મયોગે
 અગ્નિશિખા ઉડીને ભાગવા જતી હતી, ત્યાં માથામાં લાકડી સખ્ત વાગવાથી
 ત્યાં જ તેનાં સો વરસ પુરાં થઈ ગયાં. રૌદ્રધ્યાનમાં મરણ પામવાથી તે
 પોતાના જ ઘરમાં ઝેરથી બળેલી કાળી નાગણુ રૂપે અવતરી. આમ તેમ ઘરમાં
 ભગતાં સોનામ્હોરો જોઈ ખુશ થઈ. એટલામાં જ પોતાનું ઘર બનાવી તે
 નાગણુ રહેવા લાગી. એકદા નિકૃતિના મનમાં ચોર પેકો. દેરાણીને કાળે તે
 નિધાન પોતાની માલેકીનું કરી લેવું એવો લોભ નિકૃતિને જાગ્યો તેથી જેવી
 તે નિધાન લેવા ગઈ, તેવી જ નાગણીએ તેને ડંશી. ઝેર સહડવાથી મર-
 ણ પામી. તે આર્તધ્યાનને યોગે ત્યાં ને ત્યાં જ નકુલણી થઈ. માયાના લો-
 ભથી નાગણી અને નકુલણીનો પરસ્પર કલહ થવા લાગ્યો. બેકાણીના ગર-

જુધી સંમયા અંદરજાને ખુલ્લુ થઈ, એમ થતીને કે હવે જમી સોનામ્હેરો
 મને એકીને જ મળશે. માયાના સોમશ્વર તગ્મની તે જોડી સોનામ્હેરો
 લેવા મળે, તેવી જ જોડાણીની માફક નાગજનો ભોગ થઈ પડી. તે પગ
 અગુમ અધ્યવસાયમાં મરણ પામી, તે જ સેરીમાં કુતરી થઈ. પાંડવથી સા-
 મરે દ્રુપદને લોભે ભાષેને વિષ દધ મારી નાંખ્યો, તે પણ મરતી અંદર
 દાગરૂપ અયંકર સર્પ થયો અને સામર જ્યારે નિધાન લેવા આવ્યો ત્યારે
 તેને પૂર્વના ધેરમાવથી દંડ માર્યો તેથી તે પણ મરણ પામી નોગાઓ થયે.
 નિધાનના સોમથી તે બંને પણ પરસ્પર લડવા લાગ્યા. એકલા રૂદ્રદેવ દુકા-
 નથી ઘેર આવતો હતો, તે વખતે અભિમાની કુંગર પગ કપર પગ ચડા-
 વી મૂકો મરડતો બેઠો હતો. રૂદ્રદેવે તેને કંઈક કામ બતાવ્યું, પણ તેણે ક-
 હતાઈકિરક ચોખ્ખા ના પાડી તેથી કુપિત થએલા રૂદ્રદેવે તેને કમકો આવ્યો
 કે હજી તો બાપની કમાણી કપર લાગકીન્ના કરે છે, અને આટલું બતાવ્યું
 કામ પણ કરતો નથી? દુષ્ટ! અંકગ! તારા જેવા નાકાયક છોકરા કરતાં
 વાંઝીયાપણું વધારે સાફ છે. કોર વચનથી અડકારી કુંગરનો મિત્ર પણ
 હતી બહાર ગયો. બંને સામસામાં લડવા લાગ્યા. તે દરમ્યાન નાગજી
 અને નકુલણી, સર્પ અને નોગાઓ પણ બિલગાંથી બહાર નીકળી લડવા
 લાગ્યાં. કુંગરની સી શિક્ષા નિધાન લેવા મળે, તેલકામાં કુતરીએ તેને કર-
 ડી તેથી તેણી ખુટે હાલે જમીનપર ટળી પડી. કાપના બિજા બિન્ન પા-
 ત્રોનો આ અવનવો દેખાવ રસ્તે ચાલતા માણસોને આકર્ષવા લાગ્યો. તમા-
 સાની માફક આ નાકક જેવા લણાં માણસો ભેગાં થઈ ગયાં. તે દરમ્યાન
 એક ટાની તપસ્વી મુનિ ગાયરી માટે કરતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. જ્ઞાનજળથી
 બધી દરીદ્રતા જાણી, તે મુનિ પણ કાપવું પરિણામ જાહેર કરવાને ત્યાં ઉભા
 રહ્યા. મરતક ધુળાવવાં મનમાં ને મનમાં તે હોવા લાગ્યા કે, અંકા! મોઢ
 અને કાપને લીધે માણસોની કેવી વિટંબના થાય છે? રૂદ્રદેવ દલદ બંધ
 કરી મુનિને મરતક ધુળાવવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યો ત્યારે મુનિએ સર્વ
 દરીદ્રતા સવિસ્તર કહી સંભળાવી કે, મેં જોઈ! આ બધી લીલા તમારી સોના-
 મ્હેરોના સોમની અને કાપ પ્રકૃતિની છે. નોગાઓ અને સર્પ તે બંને ત્વારા

પુત્રો છે. નાગણી તે જ્ઞાત્રી પત્ની અને નાદુષણી તે મુનવદ છે. આ કુતરી
પાપ મુનવદ ન છે. ક્યાપથી આપણ કુટુંબની કેવી પાપભાવી રહ્યું છે અને
કેટલી વિદ્યજના જોભવથી પત્ની છે તેનો ગિનાર આ તમારી નજર આગળ
લેવામાં આપે છે. જાણશો! આ પરિણામ જોઈ ક્યાપને દુર કરો. મુનિના
વચનથી પત્ની વિવેચિતે અતિરમરનું કિલ્લન મળું. તેમણે બધાએ મુનિની
સમજા અનસન કર્યું. રહેલ અને કુઝર પણ વેરામ પામી ગંસારનો ત્યાગ
કરી તે મુનિની પાસે દાક્ષિત મળ્યા. આ જાણ્યાં અને પરભવમાં ક્યાપ કેવી
રીતે દુઃખ ઉપજાવે છે, તે જિના કુટુંબના કુટુંબની કથા ઉપરથી સારી
રીતે સમજાય છે. ક્યાપનું દુઃખ પરિણામ જોઈ ક્યાપોને પાતળા પાડી ક્ષીણ
કરવા. મનમાં ચિંતાવું કે જે દિવસે સર્વથા અકલાથી બનીશ તે દિવસ
જ ખરા સુખનો અને શાંતિનો મશે. પ્રયત્ન અને પ્રયાસથી જોવી રિયતિ
પ્રાપ્ત થાય તે સમય જ છંદગીની સફળતાનો છે. (૬૪)

અશુભમનુત્તેસ્ત્યાગઃ ।

મનોવચોવિગ્રહવૃત્તયોઽશુભા ।

નાના વિકારા પુનરૈન્દ્રિયાઃ સદા ॥

નિહન્તિ ધર્માભિમુખં બલં તતો ।

નિરુધ્ય તાંસ્ત્વં શુભધર્મમાચર ॥૬૫॥

સંવરનો પાંચમો ભેદ અશુભ યોગનો ત્યાગ.

અર્થ—મનથી કોઈનું ખરાય ચિંતવવું, દુઃખ ધન્યાઓ કરવી, કોઈના
ઉપર ધન્યા કે વેર ઝેર રાખવાં, તે માનસિક અશુભ યોગ. કોઈની નિન્દા
કરવી, જાણો દેવી, આળ ચડાવવાં કે અસત્ય ભાષણ કરવું તે વાચિક અ-
શુભ યોગ. કોઈને દુઃખ આપવું, કોઈના હક્ક હુણાવવા, ચોરી કરવી, વ્યભિ-
ચાર કર્મ સેવવું, તે કાયિક અશુભ યોગ; વિવચાસક્રિયામાં ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ
કરવો તે ઐન્દ્રિય વિકારો. આ બંધી અશુભ પ્રવૃત્તિઓ ધાર્મિક અને આત્મિક
બળનો વિનાશ કરે છે, માટે હે બંધો! તે અશુભ પ્રવૃત્તિઓને અટકાવી

આત્મિક વીર્ય ફેરવી શુભ ધર્મનો આશ્રય કર, કે જેથી સંવરની નિષ્પત્તિ થવાની સાથે મુક્તિમુદ્રીના સ્વયંવરમાં દાખલ થવાનો અધિકાર મળી શકે. (૬૫)

વિવેચન—કર્મક્રમમાં કશું છે કે બળ, વીર્ય, ઉત્સાહ, શક્તિ, મેદા, કર્ણ એ સર્વ યોગના એકાદ્યેક-પર્યાયવાચક શબ્દો છે. વીર્યોત્તરાયના ક્ષયો-પશ્યમયી ઉત્પન્ન થતું વીર્ય કે જેથી જીવ ઔદારિક પુતલ મરણ્ય દરી આસો-આસ્તાદિકપણે પરિણામની અવલંબી કામ થયે આસોઆસ રૂપે મૂકી શકે તે વીર્યવિશેષત્વ નામ યોગ છે. હસન, ચક્ષન, ખાન, પાન, પાચન, આસોઆસ, બાપ્ત, ચિંતવન વગેરે શારીરિક વાચિક અને માનસિક ક્રિયાઓ જે વીર્ય-વિશેષથી થઈ શકે છે તે વીર્ય મુખ્ય નયે યોગ કહેવાય છે. ઉપચારથી વીર્ય-વિશેષજન્ય શારીરિક માનસિક અને વાચિક વ્યાપાર-ગ્રેહાં પણ યોગ કહેવાય છે. આંખ, કાન, નાક, જીભ, સ્પર્શ એ પાંચ ઇન્દ્રિયોની જેવા સાંભળવા વગેરેની ક્રિયા પણ યોગમાં સમાય છે. કયાપ અને પ્રમાદની પેઠે યોગમાં સ્વતઃ દુષ્ટતા નથી પણ દુષ્ટતા સંયોગે તેમાં દુષ્ટતા આવે છે. જેમ પાણી સ્વતઃ ખરાબ નથી પણ ગટરમાં પડે છે ત્યારે કદ-દવના યોગથી ખરાબ થઈ જાય છે, તેમ વીર્યવિશેષ દુર્ધ મન, દુષ્ટ વચન અને દુષ્ટ કાયામાં રેકાય છે ત્યારે તે અશુભ યોગ ગણાય છે. યોગની સર્વ-થા નિવૃત્તિ તો શ્રાદ્ધે મુજુરથાને જ થાય છે. તેરમા મુજુરથાનકમુધી તો યોગ રહે છે. કેવળાને મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કયાપ એ ચાર બંધના દેતુઓ નથી, પણ બંધનો દેતુ માત્ર એક યોગ છે, તે પણ અશુભ નહિ પણ શુભ છે. તે નિમિત્તે ઇરિયાવહી બંધ થાય છે, કે જેની સ્થિતિ માત્ર એ સમયની જ છે. એક સમયે બંધાય બીજે સમયે તે વેદાઇ જાય અને ત્રીજે સમયે તે નિર્જરી નાંખે. કુંભારે આકાશને લાકડી વતી જે વેગ આપ્યો હોય તે વેગની નિવૃત્તિ થવા સિવાય જેમ આકાશે ફરતો અટકતો નથી તેમ જ્યાંમુધી આમુખ્ય આદિ કર્મને લીધે યોગનો વેગ મળેલો છે ત્યાંમુધી યોગની નિવૃત્તિ થતી નથી. સર્વ કર્મોની પુર્ણાવૃત્તિ થયે જ યોગનો નિરોધ રદ થકે છે. તેથી હાલના મનુષ્યોને કરવાનું એટલું જ છે કે જેમ અને તેમ દુષ્ટ-અશુભ યોગની નિવૃત્તિ કરવી. ચિંતની વૃત્તિઓનું દ્વિધાન પણ આથી જ થાય છે. એટલા માટે જ યોગશાસ્ત્રમાં ચિત્તની વૃત્તિઓના

નિરોધને સમાધિ કહી છે. આવી એકાંત સમાધિ સિદ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી અશુભ મન, અશુભ વચન અને અશુભ કાયાના વ્યાપારને રોકવા પ્રયત્ન કરવો; ધર્મ્યા કરવી, ખીજાનું ખુદ ચિંતવતું, તૃષ્ણા રાખવી, ક્રોધ, લોભ સહજ પ્રસંગમાં દીનતા સેવવી વગેરે મનના દોષો છે. તે સધળા મનોયોગને દુષ્ટ બનાવે છે. અસત્ય, અપ્રિય, સાવધ, નિન્દાચુક્ત, તિરસ્કારભર્યા, પરને પીડા-કારક મર્મવેધક શબ્દો બોલવા, ચાડી ચુગલો કરવી, એ ભાષાના દોષો છે. તે વચનયોગને દુષ્ટ બનાવે છે. હિંસા, ચોરી, વ્યભિચાર-મૈથુન વગેરે કાયાના દોષો છે, તે કાયયોગને દુષ્ટ બનાવે છે. જેથી મન, વચન અને કાયાના યોગ દુષ્ટ બને છે તે સધળા દોષો ત્યાગ્ય છે, તેને દૂર કરવા. સ્વતઃ દૂર ન થાય તો શુભ યોગના આશ્રયથી દૂર કરવા. અહિંસા, અદત્તાદાનનિવૃત્તિ, બ્રહ્મચર્ય વગેરેથી કાયાના દોષો દૂર કરવા. સત્ય, પ્રિય, હિત, મિત અને પથ્ય ભાષણથી ભાષાના દોષોને પરિહરવા અને ક્ષમા, નિર્દોષતા, સરળતા, સમતા, સંતોષ, વૈરાગ્ય, વિવેક, જ્ઞાન, ધ્યાન, સંયમ, શાંતિથી મનના દોષોને દૂર કરવા. કાયાના દોષો સ્થૂળ છે, ત્યારે મનના દોષો સૂક્ષ્મ છે. કાયાના દોષો ત્યજવા સહેલ છે, ત્યારે મનના દોષો ત્યજવા જરી મુશ્કેલ છે. કાયાના દોષો સ્વરૂપકાલીન છે, ત્યારે મનના દોષો ચિરંકાળથી વર્ણગેલા છે. દોષોને દમવાની કે ત્યજવાની બે રીતો છે. એક તો સ્થૂળનો પ્રથમ પરિકાર કરી સૂક્ષ્મ દોષોને પછી પરિકાર કરવો, કેમકે સહેલાઈથી સધાય તે થોડે પરિશ્રમે પામી સાધી શકાય છે. બીજી રીતે સૂક્ષ્મ મનના દોષોને જ પહેલેથી પકડવા. માનસિક દોષો દૂર થશે તો સ્થૂળ દોષોને છૂતવા કંઈ પણ મહેનત નહિ પડે, તે તો સહેલાઈથી પોતાની મેળે દૂર થઈ જશે. અધિકારી પરત્વે બંને રીતિઓને જુદો જુદો ઉપયોગ થઈ શકે છે. અધિકારી-વીર્ય-સામર્થ્યવાળા અને જ્ઞાનના મજબૂતાઓને માટે બીજી રીતિ જ શ્રેયસ્કર છે, ત્યારે મન્દ જ્ઞાનવાળા અને કિરબા અધિકારીઓને માટે પહેલી રીતિ સુખકર છે. જેનો જેવો અધિકાર હોય અને જેને જેટલી શક્તિ હોય, તેના પ્રમાણમા દરેકે અશુભ મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ દૂર કરવી; એટલું જ ખસ નથી પડતું સુધે શુભ પ્રવૃત્તિનું બળ મેળવવા જતું. (૬૫)

(૧) નિર્જરા ભાવના.

इन्द्रवंशावृत्तम् ।

નવમી નિર્જરા ભાવના ।

केन प्रकारेण पुरात्मदर्शिनः ।

कृत्वाऽखिलां कर्मगणस्य निर्जराम् ॥

ज्ञानं निराबाधमलं प्रपेदिरे ।

त्वं चिन्तयैतच्छुभभावनान्वशः ॥६६॥

નવમી નિર્જરા ભાવના.

અર્થ—જૂતકાગમાં જે જે આત્મદર્શી પુરોહો થયા તેમને નિરાબાધ એટલે જેનું કોઈ પણ પ્રભાવથી બાધ થઈ શકે નહિ એવું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. જ્ઞાનાવસ્થા આદિ દર્શનાં આવરણો હોય ત્યાંસુધી તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી; ત્યારે તે પુરોહોએ આવરણો તોડવાને અને જ્ઞાનાવસ્થા આદિની સર્વથા નિર્જરા કરવાને, કયા કયા ઉપાયો લીધા, કયે માર્ગે ચાલ્યા અને કેવા પુરુષાર્થથી સર્વથા નિર્જરા કરી નિરાબાધ જ્ઞાન મેળવ્યું ? હે બ્રહ્મ ! તે જ્ઞાનનો નવમી નિર્જરા ભાવનાના બળથી વિચાર કર. (૬૬)

વિવેચન—આગલી ભાવનામાં આવતાં કોઈના નિરોધ કેમ થાય તે દર્શાવ્યું, પણ બચાવમાં બાધેલાં કોઈના છુટકારો ન થાય ત્યાંસુધી સાધ્યસિદ્ધિ થતી નથી. જ્યાંસુધી પૂર્ણ જ્ઞાન ન થાય, ત્યાંસુધી કાર્ય સિદ્ધ થતું ન ગણાય. જ્ઞાનની પૂર્ણતા ધનપાતિ કર્મો દૂર થાય ત્યારે જ થાય. તે બે રીતે જ થઈ શકે. એક તો વર્તમાન કાળમાં તેની આવક તદ્દન ખંચી લેવા અને બીજું જૂતકાગમાં સંચય કરેલાં અવસાન આવે. પહેલી રીતનું નામ મંચર છે, ત્યારે બીજી રીતનું નામ નિર્જરા છે. મંચરની વિચારણા

આંગલી ભાવનામાં કરી, હવે આ ભાવનામાં નિર્જરાનો વિચાર કરવાનો છે, તેથી આ ભાવનાનું નામ નિર્જરા ભાવના છે. નિર્જરાના પ્રકાર, નિર્જરાનું સ્વરૂપ, નિર્જરાનાં કારણો, નિર્જરાનું કાર્ય-ફળ અને નિર્જરાની પ્રશસ્યતા-અપ્રશસ્યતાનો નિર્ણય, એ સંધાનાની ચિંત્યનાનો સમાવેશ આ ભાવનામાં થઈ શકે છે. આ કાવ્યમાં ભૂતકાળનાં કોઈ ઉદાહરણથી નિર્જરા અને નિરાખાધ જ્ઞાનના કાર્યકારણભાવની વિચારણા કરવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. જોકે આત્મદર્શી પુરૂષો નિરાખાધ જ્ઞાન મેળવવા જે નિર્જરા કરે તે નિર્જરા ઉંચી હિંચીની છે, સાધારણ જનોને તે દુર્લભ છે, તેથી તેની વિચારણા સર્વજનોને ઉપયોગી નહિ થઈ શકે તોપણ 'જાતે પશ્ચાદ્વિતિ ન્યાયાત્' અથાત્ સોની સંખ્યામાં પચાસની સંખ્યા પણ સમાઈ જાય છે, તેમ ઉંચી હિંચીની નિર્જરામાં નીચેની હિંચીવાળી નિર્જરાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. આત્મદર્શી પુરૂષો પણ ક્રમે ક્રમે જ તે તે સ્થિતિએ પહોંચી શકે છે. એટલા માટે જ કહ્યું કે 'કેન પ્રકારેણ' કેવી રીતે અને કયે ક્રમે પૂર્વના મહાત્માઓએ કર્મની નિર્જરા કરી, તેનું આલોચન કરવાથી કાર્યકારણ-ભાવનો નિર્ણય થઈ શકે. મહાવીર સ્વામીનો દાખલો લઈએ. મહાવીર સ્વામીને ખીજી તીર્થંકરોના કરતાં ઘણાં વધારે કર્મ અપાવવાનાં હતાં. એક તરફ ૨૩ તીર્થંકરોનાં કર્મો અને ખીજી તરફ મહાવીર સ્વામીનાં કર્મો, એ બેનો સુકાળલો કરતાં મહાવીર સ્વામીનાં કર્મ વધી જાય. એટલાં બહોળાં કર્મ હોવા છતાં આયુષ્ય ખીજી તીર્થંકરો કરતાં ઓછું હતું, તેથી શ્રીમન્મહાવીર દીક્ષા લઈ ઈંદ્રિયસુખ અને શરીરસુખને તિલાંજલિ આપી, જંગલમાં કે વસ્તિમાં સમભાવપણે રહી તપ કરવા લાગ્યા. આ તપસ્યા સાર્વભૌમપદ કે ઈંદ્રપદ મેળવવા માટે નહોતી પણ માત્ર કર્મરૂપ આંતરિક દુઃખનોત્તે દમવા માટે જ હતી. સિંહની પેઠે નિર્ભય રહી, મેઝની પેઠે અચલ બની, શ્રીમન્મહાવીરે સાઠાઠાર વર્ષ અને પંદર દિવસ સુધી સમાધિભાવ સાથે ઉગ્ર તપ કર્યું, તેથી કર્મના મ્હોટા જટલાને ઉડાડી દીધો અને નિરાખાધ જ્ઞાન-કેવળ જ્ઞાન, કેવળ દર્શન પામ્યા. ગજચક્રમાલ ક્ષમા, શાંતિ અને સમાધિરૂપ આંતર તપથી થોડી વારમાં જ કર્મોની નિર્જરા કરી કેવળ જ્ઞાન પામી મોક્ષમાં

ગયા. ભરત મહારાજી અરિસાનુવનમાં ભાવનાના જગથી કર્મની નિર્જરા કરી, કેવળતાન પામ્યા. મારેલી ખાત્રાએ અગાડથી જ તપોજગથી કર્મની નિર્જરા કરી. દત્તી, મોક્ષ કર્મો બાધી રવાં દવાં તે બોગથી તેમ જ માધ્યમ્ય ભાવનાના જગથી નિર્જરા દાયોના હોદા ઉપર બેઠા બેઠા કેવળતાન પામી મોક્ષે ગયાં. આ સુખમાં હૃદયદરજીમાં નિર્જરાવાના સાધનો જુદાં જુદાં દોષા છતાં ઉપદત્તી નિર્જરા એક પ્રકારની જ દત્તી કે ચાર ધનધાતી કર્મની નિર્જરાપ અંતિમ નિર્જરા થતાં જ ચારેને એકસરખું નિરામાય માન ઉત્પન્ન થયું. આ ઉપરથી એ નિયમ થાય છે કે નિરામાય-સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા મારે નિર્જરાની જરૂરીઆત છે. તે નિર્જરા કરી રીતે કરી, તેના નિયમ આત્મદર્શી પુરુષોનાં જીવનજીતાંતો વાંગી કે સાંભળી કરવો જોઈએ. (૬૬)

નિર્જરાલક્ષણં તદ્વેદાયકમ્ ।

देशेन यः सञ्चितकर्मणां क्षयः ।

सा निर्जरा प्राज्ञजनैर्निवेदिता ॥

स्यात्सर्वथेयं यदि सर्वकर्मणां ।

मुक्तिस्तदा तस्य जनस्य सम्भवेत् ॥૬૭॥

નિર્જરાનું લક્ષણ અને તેના બેદા.

અર્થ—કર્મના જરૂરપ કાર્યથી શરીર થતી, ઉદયમાં આવેલા અથવા ઉદરમાં કર્મોનું વેદાય-બોગવાધને ખરી જરૂર-વા કરી જરૂર, તે નિર્જરા કર્મ-વાય છે. તે નિર્જરાના બે બેદ, દેશથી નિર્જરા અને સર્વથી નિર્જરા છે. ચાનાવરણી આદિ કર્મોના અમુક અમુક અંશનું ખરું, તે આશિક-દૈશિક નિર્જરા અને તે કર્મોનું જરૂરજગથી સર્વથા ઉછેદન થતું, તે સર્વથી નિર્જરા. દેશથી નિર્જરા તો દેવે સખે થાય છે અને સર્વથી નિર્જરા તો મોક્ષમ-મનકાએ જ થાય છે. (૬૭)

વિવેચન—આ કાવ્યમાં નિર્જરા અને મોક્ષ એ બે વચ્ચેના બેદ કાવ્યથી બતાવ્યો છે. નવ દરજેના નિર્જરા અને મોક્ષ એ જાને ઉપાદેય

પ્રશસ્તાપ્રશસ્ત નિર્જરા ।

મુક્તે વિપાકેઽર્જિતકર્મણાં સ્વતો ।

યદ્દંશનં સ્યાત્તદકામનિર્જરા ॥

યન્મોચનં સ્યાત્તપસૈવ કર્મણા-

મુક્તા સકામા શુભલક્ષણા ચ સા ॥૬૮॥

પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત નિર્જરા.

અર્થ—નિર્જરા બે પ્રકારની છે, એક અકામ નિર્જરા અને બીજી સકામ નિર્જરા. અકામ નિર્જરા અપ્રશસ્ત અને સકામ નિર્જરા પ્રશસ્ત ગણાય છે. ઉદયમાં આવેલાં કે ઉદેરેલાં સંચિત કર્મેના પરવશપણે અજ્ઞાન કષ્ટથી ભોગવટો થતાં જે નિર્જરા થાય તે અકામ નિર્જરા, અને જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, સંયમ અને પારસહ આદિ ખમવાથી વિના વિપાકે પણ જે નિર્જરા થાય, તે સકામ નિર્જરા. (૬૮)

વિવેચન—નિર્જરાનું સામાન્ય લક્ષણ તેમ જ મોક્ષ સાથે ભેદ દર્શાવીને આ કાવ્યમાં નિર્જરાના ભેદ દર્શાવ્યા છે. નિર્જરાના મુખ્યતાએ બે પ્રકાર છે. એક અકામ નિર્જરા અને બીજી સકામ નિર્જરા. આદિ કામના એટલે ફળની કામના લેવાની નથી, કેમકે ફળની કામના વિના જે નિર્જરા કરવામાં આવે તે અકામ નિર્જરા અને કામનાથી કરવામાં આવે તે સકામ નિર્જરા, એવો અર્થ દરીએ તો સકામ નિર્જરા કરતાં અકામ નિર્જરા વધારે પ્રશસ્ય ગણાય, પણ શાસ્ત્રમાં તેથી ઉલટું છે. અકામ નિર્જરા કરતાં સકામ નિર્જરા વધારે પ્રશસ્ત શાસ્ત્રધારે કહેલી છે, તેથી સકામ અને અકામ શબ્દ અંતર્ગત કામના શબ્દ નિર્જરાની કરણીને લાગુ પડે છે. એટલે જે કરણી—અનુકાન કામના—ધૃષ્ટાથી કરવામાં આવે તેવા અનુકાનથી થતી નિર્જરા તે સકામ નિર્જરા અને ધૃષ્ટા વિના પરતંત્રપણે કષ્ટ ભોગવતાં કે ભુખ તરસ ખમતાં જે નિર્જરા થાય તે અકામ નિર્જરા. દાખલા તરીકે એક માણસને પૂર્વના પુ-

ક્યથેએ ઇન્દ્રિયભોગની સર્વ, સામગ્રી મળી છે, મનુભાવતાં ભોજનો તૈયાર થયાં છે, છતાં વૈરાગ્યશાળી સ્વતંત્ર ઇચ્છાપૂર્વક ખાનપાનના પદાર્થોના ત્યાગ કરી, ઉપવાસ, એટલાંઈ કે આયનિષ્ઠ વગેરે તપ દેરે તો તેથી ધણાં કર્મની નિર્જરા થાય. આ નિર્જરા કામનાસહિત અતુલનગમ્ય હોવાથી સકામ નિર્જરા કહી શકાય. તેથી ઉલ્લેખે બીજા કોઈ આચુસને કે જતાવરને ખાવાની ઉલ્લેખ છતાં છતાં પરતંત્રપણાથી કે અંતરાયના ચેગથી, એક બે દિવસ ખાત્ર પીવાનું ન મળે, લાંબણ કરવી પડે, તેથી કષ્ટ ભોગવતાં જે કર્મ ભોગવાયાં તેની થોડી નિર્જરા તો થાય, પણ તે ઇચ્છા વિના યજ્ઞેલ હોવાથી અકામ નિર્જરા કહેવાય. ઇચ્છાપૂર્વક થોડી પશુગાનસહિત કસળી કરવાથી ધણી નિર્જરા થાય ત્યારે ઇચ્છાવિના ભેરાવરીથી કે જખરદરતીથી પરતંત્રપણે ધણું કષ્ટ ભોગવવા છતાં થોડી નિર્જરા થાય. અકામ અને સકામ વચ્ચેનો આ તથાવત છે. કામ્યમનાં 'સ્વતઃ' શબ્દ 'ધ્યુયને વિષાયકે' એ વાક્યની સાથે સંબંધ ધરાવનાર છે. તેથી સંચિત કર્મોના સ્વતઃ-વિના પ્રપત્ને સદગ વિપાકોદય થતાં ભોગવશે થયા પછી કામ્યખાથી તુટતા પાકેલા ફળની ખાફાં તે કર્મોનું ખરી પડતું તે પ્રાપ્તિ અકામ નિર્જરા. તપ, જપ, તપ, ગાન, ધ્યાન વગેરે કારણથી સંચિત કર્મોને કઠોરદ્વારથી પશુ ઉદયમાં લાવી વિખેરી નાંખવા તે સકામ નિર્જરા. અકામ નિર્જરા સર્વ કાર્યોને તે પશુ પ્રતિશ્લેષે હોય છે, ત્યારે સકામ નિર્જરા ધર્મો કાર્યોને તે પશુ કેટલાંએકને પ્રતિશ્લેષે અને કેટલાંએકને કદાચિત્ત જ હોય છે. સકામ નિર્જરા સાધસાધથી કે સાદુકારીથી કરજ સુધવવાખરામર છે, ત્યારે અકામનીની અકામ નિર્જરા કોઈના ક્યાલથી કે જખરદરતીથી ખાલખલા જપ્ત કરી કરજ વસુધ કરવા ખરામર છે. સાધસાધથી બે આને, ચાર આને પણ શુદ્ધિપુણીથી કરજ પતી જાય છે, ત્યારે જખરદરતીથી નારાજપણે સર્વ અધ્યમતાની દરરાજ થતાં પશુ વખતે કરજ રડી જાય તો કેદખાનું બોજવું પડે છે. ઉદ્યોગને કાજમાં રાખવાથી અને ભોગોનો શુદ્ધિપુણીએ ત્યાગ કરવાથી, કર્મનાં કંગળી પડાવટ સદેલાઈથી થઈ શકે છે. પતાવટનો બીજી રીતિને અકામ નિર્જરા કહીએ તો તે કોઈ રીતે અપરિવ નહો. અકામ નિર્જરા કરતા સકામ નિર્જરાનો સમાવેશ કરવો એ આ કામ્યનો ઉદ્દેશ છે. (૧૮)

અકામનિર્જરા ।

इच्छां विना यत्किल शीलपालन-

मज्ञानकष्टं नरके च ताडनम् ॥

तिर्यक्षु तृड्क्षुद्रधवन्धवेदन-

मेतैरकामा भवतीह निर्जरा ॥६९॥

અકામ નિર્જરા.

અર્થ—ઇચ્છા વિના કેવળ-લોકલાજથી, કે લોકોના દયાણુથી, બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવે, જ્ઞાન અને સમક્રિત વગર મિથ્યાત્વ ભાવમાં માંસ-ખમણુ આદિ તપ કરવામાં આવે, નર્કની ગતિમાં ક્ષેત્રજ્ઞાનત પીડા કે પરમાધામોઝોના હાથથી તાડન-છેદન-ભેદનાદિ ખમવામાં આવે અને તિર્યચના ભવમાં ભૂખ, તરસ, વધ, બંધન, તાડન વગેરે સહન કરવામાં આવે, એ તમામ કષ્ટ સહન કરવાની ઇચ્છા નથી, પણ પરવશપણે સહન કરવું પડે, તેથી જે કર્મ ભોગવાય અને નિર્જરા થાય તેનું નામ અકામ નિર્જરા. (૬૯)

વિવેચન—આ કાવ્યમાં અકામ નિર્જરાના પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. વિધવા સ્ત્રી કે જે માત્ર સાસુ સસરાના દયાણુથી, કે લોકલાજથી શીયલ-બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, ભૂમિશયન ઉપવાસાદિ કરે છે, તેવી સ્ત્રીઓ; કેદીઓ કે જેને સ્ત્રીઆદિકનો યોગ મળતો નથી, તેથી બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડે છે, ક્રુધા, તરસ વેઠવાં પડે છે; આવા પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય અને તપ કે જેમાં પાળનારની સ્વતંત્ર ઇચ્છા પાળવાની નથી પણ દયાણુથી પાળવું પડે છે, તેમાં પણ અમુક અંશે મનનો નિગ્રહ કરવો પડે છે તેથી નિર્જરા થાય છે. આ અકામ નિર્જરાનો પ્રથમ પ્રકાર છે. પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી, જ્ઞાનપૂર્વક મનોનિગ્રહ થતો હોય તો તેનું મહાક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ઇચ્છા વગર અકામ નિર્જરાથી પણ કેટલાએક અશુભ કર્મોના ઘટાડો થતાં કંઈક શુભ ગતિ મળે છે.

તદુક્તં “ જે હમે જીવા ગામાગર નગર નિગમ રાયહાણી
સ્વેદે કન્વડ મંડવ દોળમુહપટ્ટુણા સમસંવાહ સંનિવેસેસુ અકામ

તળાપ અકામ છુદાપ અકામ ધંમનેરવાસેળં અકામ અન્હાળક
સોયાયય દંસ મસગ સેમ જાહ મહ પંક પરિતાયેળં અપ્પતરો વા
મુજ્જતરો યા કાલં અપ્પાળં પરિકિલેસંતિ પરિકિલેસિતા કાલ-
માસે કાલં કિયા અન્નતરેસુ યાળમંતરેસુ દેવલોપસુ દેવતાપ
ઉચ્ચત્તારો ભવંતિ,.....દસવાસ .સદસાઈ ટિર્દ પદ્ધતા
.....સૂત્ર ઉપ૦.

અર્થ—ગામ, નગર, પુર, પાટણ વગેરે સ્થળે વસતા જે માણસો
પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ જીવ તરસ વેઠે છે, બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, ઠંડી ગરમી
સહન કરે છે, કાંસ મગ્ગરનો પરિતાપ. ખમે છે, મેલ પરસેવો યાચ તે
પણ સહે છે; થોડો અથવા ધણો કાગ ઉપર ઠંડા મુજબ દેશેય વેડી, કા-
ળને અવસરે કાગધર્મ પામી કાંઈએક વાચુવ્યંતર જાતિનાં દેવતામાં ઉ-
ત્પન્ન થાય છે, ત્યાં દસ હજાર વરસની જીંદગી પામે છે. ઇચ્છા વિના માત્ર
પરતંત્રપણે કશેય ભોગવવા જોડલો મન ઉપર કાજૂ મેગવવાથી માણસ દે-
વગતિ પામે છે. અકામ નિર્જીરાનું પણ આટલું કાજ મળે છે તો પછી જે
ઇચ્છા સહિત મન ઉપર કાજૂ મેગવી સકામ નિર્જીરા કરવામાં આવે, તો
તેના જીવની શું ખામી રહે? ખીચ પ્રકારની અકામ નિર્જીરા અચાન કદથી
થાય છે, એટલે કે સમગ્ર દૃષ્ટિ વિના તાપસ ખાખી બાવાઓ પંચામિ
તાપ તપી અમુક વાસનાથી કે દેખાટેખી જે કદ સહન કરે છે, કાંડની કાગે
ઉધે માથે લટકે છે, એક પગે ઉભા રહે છે, કેવળ દૂધ કે કંદ ઉપર રહે
છે, અનેક પ્રકારે કદ ભોગવે છે, આ કદ જોકે ઇચ્છાપૂર્વક ભોગવવામાં
આવે છે તોપણ તે સમગ્રજીવ વગરનું અચાન સહિત છે તેથી તેની ગણના
અકામ નિર્જીરામાં જ થાય છે. આવા કદથી કંઈક શુભ કર્મનો સંચય થતાં
દેવગતિ પ્રાપ્ત થાય ખરી, પણ ભવબ્રમણ ન આટકે, સંસાર ન છૂટે. ભવ-
ભ્રમણ નિર્જીવ તો માત્ર સકામ નિર્જીરાથી જ થાય છે. કેટલાએક બેગદો
ઉપર અપરિમિત બોળે ભરવામાં આવે છે. ખાવા પીવાનું પુરૂં મળતું નથી.
દુકાગના વખતમાં ઘાસચારાની તંગીને લીધે જીવે તરસે રહેતું પડે છે.
ખાવાની ઇચ્છા જતાં મુજે મોટે જીવ તરસ વેઠી પડે છે. તે પણ અકામ

નિર્જરા જ છે. તેનો સમાવેશ અકામ નિર્જરાના પ્રથમ પ્રકારમાં જ થાય છે. જ્યાંસુ જનોતું કર્તવ્ય એ છે કે અકામ નિર્જરાના પ્રસંગને સકામ નિર્જરાના રૂપમાં ફેરવી નાંખી સકામ નિર્જરા કરવી. (૬૯)

નિર્જરાકારણતપઃપ્રકારાઃ ।

વાહ્યાદિભેદેન તપોસ્યનેકધા ।

નિષ્કામમેવાત્ર શુભં સદાશયમ્ ॥

કીર્ત્યાદિભેદેન તુ યદ્વિધીયતે ।

પ્રોક્તં સકામં કિલ મધ્યમં તપઃ ॥૭૦॥

નિર્જરાના કારણરૂપ તપના પ્રકાર.

અર્થ—સકામ નિર્જરાનું કારણ જે તપ તે બાહ્ય અને આભ્યન્તરના ભેદથી બે પ્રકારે છે. એકેકના વર્ણી છ છ ભેદ છે. અનશન ૧, ઉણાદરી ૨, વૃત્તિસંક્લેષ ૩, રસપરિત્યાગ ૪, કાપકલેશ ૫ અને પડિસંલેહણ્યા ૬. એ છ ભેદ બાહ્ય તપના છે, અને પ્રાયશ્ચિત્ત ૧, વિનય ૨, વેચાવચ્ચ ૩, સત્યાય ૪, ધ્યાન ૫, અને કાયોત્સર્ગ ૬ એ છ ભેદ આભ્યન્તર તપના છે. એ બાર પ્રકારનાં તપમાં પણ જે શુદ્ધ આશયથી કોઇ પણ જાતની આ લોકની આશાંસા રાખ્યા વગર નિર્જરાના હેતુથી કરવામાં આવે તે નિષ્કામ તપ જ ઉત્તમ કહેવાય છે. જે તપ, જશ-કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, સન્માન, દ્રવ્ય કે સ્વર્ગીય સુખની લાલસાથી કરવામાં આવે તે સકામ તપ ઉત્તરતા પ્રકારનું છે. (૭૦)

વિવેચન—સકામ નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ તપ છે. અગ્નિ જેમ ક્યારાને કે હંધણને બાળી ભસ્મ કરી નાંખે છે, તેમ તપસ્યા કર્મરૂપ ક્યારાને બાળી આત્માને વિશુદ્ધ બનાવે છે. સોનાનો મેલ દૂર કરવાને જેમ તેને બઢીમાં નાંખવું પડે છે, તેમ કર્મભગ ગાળવાને તપસ્યારૂપી બઢીમાં આત્માને સુધાવવો જોઈએ. ખરું જા કહ્યું છે કે—

વાગ્દાત્ત ન ચર્ચનસો જ્ઞાતિવિનું દર્શન દયાપ્રિ વિતા ।
દાયાપ્રિ ન ચર્ચનસઃ જ્ઞાતિવિનું દર્શન વિતાપ્તોપરમ્ ॥
મિલ્લાતે પવનં વિતા નિરમિતું નામ્વો વગ્દાત્તોપરમ્ ।
વર્માપં નવગ્વા વિતા નિમગ્નર દર્શનં જ્ઞાતિ તથા ॥ ૧ ॥

અર્થ—ગ્રીષ્મ યાત્રીવાળા જમણને સાથ કરતું દેવ તો તે જ્ઞાતાનગ સિવાય બીજા કોઈ દયીવારથી થઈ શકે નહિ; વિસ્તાર પામેલા જ્ઞાતાનગને મુજાવવાની જરૂર પડે ત્યારે વરસાદ સિવાય બીજું કોઈ જનુ સાધન તેને સર્વથા સમાધી શકે નહિ, કદાચ વરસાદ જનુ માથે પડે તે એટલો મુશ્કેલ ધારી પડે કે ગામનાં ગામ તમાવા ખડે ત્યારે વરસાદને વિખેરવાની જરૂર પડે, પણ તેને વિખેરવાને પવન વિના બીજું કોઈ સાધન નથી. જેમ વનને બાળવા અગ્નિ, અગ્નિને સમાવવા વરસાદ અને વરસાદને વિખેરવા પવનની જરૂર છે, તેમ જમણા સમયને અસ્તબ્ધસ્થ કરવા કે વિખેરવા તપસ્યા વિના બીજું કયું ઉત્તમ સાધન છે? સાધારણ માણસો તપ શબ્દનો અર્થ વનમાં જઈ ઉપવાસ કરવા કે આગ્રાપના ભેટી, એમ સમજે છે. પણ તપ શબ્દનો એટલો જ મંકુચિત્ત અર્થ નથી, કિન્તુ વિશાળ છે. તપ માત્ર કાષિક જ નથી, પણ વાચિક અને માનસિક પણ છે. વૈનશાસ્ત્રમાં તેના મુખ્ય બે ભેદ છે. બાહ્ય અને આત્મવંતર. જેમાં બોલાદિક ખાનપાનનો મંકેય થતાં મુખ્યતાએ શારીરિક નિમદ્ધ થાય તે બાહ્ય તપ અને જેમાં મુખ્યતાએ માનસિક નિમદ્ધ થાય તે આત્મવંતર તપ. એકેકનાં ૭ ૭ પ્રકાર છે. તેથી એકંદરે બાર પ્રકાર તપના થાય છે.

તપના ૧૨ ભેદ.

બાહ્ય તપ.

- ૧ અનશન—એક બે દિવસને માટે કે હપ્તેસને માટે ખાનપાનનો ત્યાગ કરવો, તે અનશન તપ—ઉપવાસ અથવા ચંચારો.
- ૨ ઉજ્જાદરી—પોતાના આહુ બોરાકમાંથી થોડું જોણું ખાણું, તે ઉજ્જાદરી તપ બે પ્રકારે થાય છે. દ્રવ્યથી અને ભાવથી. ખાનપાનમાં તેમ જ પહેરવા એકવાના દ્રવ્યમાં ન્યૂનતા કરવી તે દ્રવ્ય ઉજ્જાદરી

અને દોષ, માન, માયા, લોભ વગેરે કષાયોને કમી કરવા તે ભાવ ઉજોદરી.

૩ વૃત્તિસંક્ષેપ—ઈન્દ્રિય અને મનની વૃત્તિઓને સંક્ષેપથી અથવા અભિ-
વ્યક્તિ દ્વારા ધારણ કરવાં તે વૃત્તિસંક્ષેપ તપ.

૪ રસપરિત્યાગ—ધી, દૂધ, દહિ, સાકર, ખાંડ, ગોળ વગેરે રસોમાંથી
અમુક રસનો ત્યાગ કરવો, અરસ નીરસ આહાર કરવો, આયર્ષ્યજલ
વગેરે તપ કરવું, તે રસપરિત્યાગ તપ.

૫ કાયકલેશ—દંડાસન, લકુટાસન, ઉત્કુટકાસન, વીરાસન વગેરે આસને
અમુક વખત સ્થિર થવું, તે કાયકલેશ તપ.

૬ પડિસંલેહણયા—ઈન્દ્રિયો અને મનનો નિગ્રહ કરવો, કષાયોને રોકવા
કે નિષ્ક્રમ કરવા, અશુભ મન વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિને અ-
ટકાવવી, અને એકાંત શાંત સ્થાનમાં નિવાસ કરવો તે પડિસંલે-
હણયા તપ.

આલયન્તર તપ.

૧ પ્રાયશ્ચિત્ત—પોતાના ચારિત્રની ખામીઓ-દૂપણો શોધી ગુરૂની આગળ
પ્રકાશી તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો અથવા ગુરૂ જે દંડ તરીકે તપ
ખતાવે તે કરવું, તે પ્રાયશ્ચિત્ત તપ.

૨ વિનય—દેવ, ગુરૂ અને ધર્મની ભક્તિ બહુમાન કરવું, તન-મનથી
અને ખરી લાગણીથી તેની સેવના કરવી, તે વિનય તપ.

૩ વેયાવચ્ચ—આચાર્ય ઉપાધ્યાય શિષ્ય ગિલાન તપસ્વી સ્થિત્વર સાધર્મી
કુળગણ અને સંઘની પોતાની જાતે સેવા બજાવવી, તે વેયાવચ્ચ તપ.

૪ સજાય-ધર્મશાસ્ત્રનું વાંચન કરવું, તેમાંથી પ્રશ્નાદિક પૂછવા, ધર્મચર્યા
કરવી, મનન કરવું અને બીજાઓને તેનો ઉપદેશ કરવો તે સ્વાધ્યાય તપ.

૫ ધ્યાન—આર્ત અને રોદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરી ધર્મ અને શુકલ ધ્યાન
ધરવું, તે ધ્યાન તપ.

૬ વ્યુત્સર્ગ—કાઉસગ્ગ—મન-વચન અને કાયાની ચપળતા કે પ્રવૃત્તિને
રોકી ત્રણેની પૂરેપૂરી નિવૃત્તિ સાધવી, તે વ્યુત્સર્ગ અથવા કાઉસગ્ગ તપ.

શુદ્ધિ કરતાં કરતાં ભાવનારૂપ પર્વત ઉપર ચઢી તેના ઉચ્ચ શિખરને
આગ્રય કર. (૭૧)

વિવેચન—તપથી જેમ નિર્જરા થાય છે, તેમ દાન અને ભાવનાથી
પણ ધણાં કર્મની નિર્જરા થાય છે. આ કાવ્યમાં નિર્જરાનાં ત્રણ કારણો
દર્શાવ્યાં છે; અભયદાન, સુપાત્રદાન અને શુભ ભાવના.

દાણાણ સેટ્ટું અભયપયાણં, સ્થ. અ. ૬ હું.

અર્થાત—જ્યાં દાનોમાં અભયદાન શ્રેષ્ઠ છે. અભય એટલે કોઈને પણ
ભયથી મુક્ત કરવો. સાત પ્રકારના ભયમાં મરણભય સૌથી વધારે ખરાબ
છે. મરણના ભયમાં આવી પડેલા પ્રાણીને જીવનદાન આપી તેને ભયથી મુક્ત
કરવો, તેથી તેને જે ખુશાલી થાય છે તેવી ખુશાલી બીજી કોઈ પણ બી-
જાથી થઈ શકે નહિ. સૂયગડાંગ સૂત્રની ટીકામાં અભયદાનની શ્રેષ્ઠતા ઉપર
એક ચોરનું દર્શાવેલું છે.

દર્શાવેલું—વધરયાને લાઇ જવામાં આવતા એક ચોરને જોઇ રાણીઓએ
રાજાને મારવાનું કારણ પૂછ્યું. એક રાજપુરુષે તેના ખુલાસો કર્યો, ત્યારે
ચાર રાણીઓમાંની એક રાણીએ ચોરને એક દિવસ બચાવવા રાજાને અ-
રજ કરી. રાજાએ એક દિવસની છૂટ આપી. રાણીએ તે ચોરને સ્નાન ક-
રાવી, સારાં વસ્ત્રો પહેરાવી, ભોજન કરાવી, એક હજાર સોનામ્હોરોની બ-
ક્ષીસ આપી. તેની સ્પર્શથી બીજી રાણીએ બીજે દિવસે ચોરને બચાવવા
રાજાને અરજ કરી, તે પણ રાજાએ માન્ય રાખી. તે રાણીએ પ્રથમ રા-
ણીની માફક સત્કાર કરવા ઉપરાંત લાખ સોનામ્હોરોની બક્ષીસ કરી. તેવી
જ રીતે ત્રીજી રાણીએ એક દિવસ માગી લીધો અને કરોડ સોનામ્હોરોની
બક્ષીસ કરી. ચોથી રાણીએ વિચાર કર્યો કે એક દિવસની શું માગણી
કરવી? રાજાએ એકદા આપેલું વચન મારી પાસે છે, તેના બદલા તરત
જ ચોરને હમેશ માટે વધથી મુક્ત કરે, એમ ધારી ચોરને બચાવવાની
રાજાની પાસે માગણી કરી. વધારામાં કંઈ કે મને આપેલું વચન માન્ય
હોય તો ચોરની સગ્ન પાછી બચાવે. રાજાએ કમુક્ત કર્યું ત્યારે તેને
જમણી કંઈ પણ બક્ષીસ આપ્યા વિના રાણી વિદાય કરતી હતી, તેટલામાં

બીજી રાણીઓએ તેને હાથ ક્યું કે આપણે આટલી આટલી બક્ષીસ આપી અને એણે તો કંઈ પણ આપ્યું નહિ. ત્યારે ચોથી રાણીએ કહ્યું કે મેં સૌ કરતાં વધારે આપ્યું છે. તેનો ઇન્સાફ કરાવવો હોય તો આ ચોરને જ પૂઠી જુએ. બ્યારે ચોરને પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે તમારી હાલત લાખ કે કરોડ સોનામ્હોરની બક્ષીસ કરતાં આજની અવિત-દાનની બક્ષીસ ઉમી છે, કેમકે—

દીયતે ત્રિયમાણસ્ય । કોટિ જીયિતમેય વા ॥

ધનકોટિ ન ગૃહ્ણીયાત્ । સર્વો જીયિતુમિચ્છતિ ॥ ૧ ॥

અર્થ—મરતા માણસને એક માણસ કરોડ સોનામ્હોરો આપે, અને બીજા હાથ ઉપર અવિતદાન આપે, તો તે માણસ કરોડ સોનામ્હોરો નહિ લે, પણ અવિતદાન સ્વીકારશે કેમકે સર્વ કોઈ જીવવાને ઇચ્છે છે.

મેઘકુમારના જીવે હાથીના ભવમાં એક સસલાને અવિતદાન આપ્યું તેથી તિર્યચ યોનિમાંથી મનુષ્ય થયો અને તે પણ રાજકુમાર. મેઘરથ રાત્રીએ એક પારેવાને અભયદાન આપ્યું તેથી તીર્થંકર નામગોત્ર ઉપાન્ન્યું અને સો-જમા સાંતિનાથ તીર્થંકર થયા. અભયદાનની માફક સુપાત્રદાનના યોગથી પણ ધણા જીવોએ અમુખ કર્મની નિર્જરા કરી તીર્થંકર નામગોત્ર ઉપાન્ન્યું છે. ભગવતીના પંદરમા શતકમાં રેવતી ગાથાપતિણીએ સિદ્ધા અણ્ણગારને ઉત્કૃષ્ટ ભાવથી બીજોરાપાક વહોરાવ્યો તેથી સંસાર પરિત થયો અને તીર્થંકર નામ-ગોત્ર ઉપાન્ન્યું. વિપાકમાં સુમુખ ગાથાપતિએ ચક્રતા ભાવથી તથા રૂપના સાધુને દાન આપ્યું તેથી સંસાર પરિત થયો. આવા અનેક દૃષ્ટાંતો આગમોમાં અને મંથોમાં છે. સ્વાર્થયુદ્ધિથી અભયદાન આપવામાં આવે, કે ચક્રતા ભાવ વિના સુપાત્રદાન કરવામાં આવે તેમાં તેટલું શય મળતું નથી અને વધારે નિર્જરા થતી નથી. એટલા માટે કાવ્યમાં “નિઃસ્વાર્થયુદ્ધવા ” “સુમાયતઃ” એ બે હેતુવાચક પદો મૂક્યા છે. પરમાર્થયુદ્ધિથી અને ચક્રતા ભાવથી—મરી લાગણીથી જો આપવામાં આવે તેમાં જ કર્મનો ફવલ થાય છે. મર-જુના ભયની પેઠે આજીવિકા પૂરી ન થતી હોય તે પણ એક ભય છે. આ-જીવિકાના ભયથી સીદાતા યોગ્ય પ્રશ્નોને સાદાબ આપી તે ભયથી બચા-

વવા તે પણ એક અભયદાનનું પગથીયું છે. સાધુઓ જેમ સુપાત્ર ગણાય છે, તેમ સારી સારી જ્ઞાનની સંસ્થાઓને પણ પાત્ર તરીકે ગણી શકાય કેમકે પાપાત્ત્રાયત્વ इति પાત્ર—અર્થાત્ પાપથી બચાવે તે પાત્ર, એ અર્થ પ્રમાણે સંસ્થાઓ સમાજને પાપથી બચાવી શકે તેને પણ પાત્ર કહી શકાય. તેમાં તન, મન અને ધનથી સાહાય્ય કરવી તે પણ સુપાત્રદાનનું એક ઉત્તમ પગથીયું છે.

व्याजे स्याद्द्विगुणं चित्तं । व्यवसाये चतुर्गुणम् ॥

क्षेत्रे शतगुणं प्रोक्तं । पात्रेऽनन्तगुणं भवेत् ॥ ૧ ॥

અર્થ—વ્યાજે મૂકવાથી વધારેમાં વધારે બમણો લાભ થાય, વ્યાપારમાં બહુ તો ચોગુણો લાભ થાય, ક્ષેત્ર—જમીનમાં વાવવાથી બહુ તો સોગુણો લાભ થાય પણ પાત્રમાં આપેલ વસ્તુનો અનંતગુણો લાભ મળે છે.

નિર્જરાનું ત્રીજું કારણ અંતઃકરણની શુદ્ધિપૂર્વક શુભ ભાવના ભાવી અધ્યવસાયના ઉચ્ચ શિખર ઉપર ચઢકવું બતાવ્યું. ભાવના અને શુભ અધ્યવસાયનું પણ એટલું બધું બળ છે કે થોડા વખતમાં ઘણાં કર્મો તેથી ગળી બળી જાય છે. મહેદેવી માતા અને ભરત ચક્રવર્તીનાં દૃષ્ટાંતો સુવિદિત છે. મહેદેવી માતા હાથીના હોદ્દા ઉપર ભાવનાના બળથી કેવળ પામી મોક્ષમાં બિરાજ્યાં. ભરત મહારાજને અરિસાબુવનમાં પોતાની છખી જોતાં જોતાં એક આંગળી વીંટી વગરની ખાલી જણાઇ તેથી શોભાહીન જણાવા લાગી. આ ઉપરથી બીજી આંગળીમાંથી આભૂષણ ઉતાર્યું, એક પછી એક સર્વ આભૂષણો ઉતાર્યા અને તેના ઉપરથી મમત્વ ઉતરતું ગયું. આખરે સર્વ પૌદ્ગલિક રચનાની અસ્થિરતા અનિત્યતાનું પર્યાલોચન કરતાં શુભ ભાવનાની શ્રેણીએ ચઢકતાં ચઢકતાં કેવળજ્ઞાન પામ્યા. માત્ર શુભ ભાવનાના બળથી સિદ્ધિ મેળવી. આ ભાવના માત્ર વચનની કે રસ વગરની લુપ્તજી હોય તો તેથી કામ થઇ શકતું નથી માટે તેમાં અંતઃકરણની વિશુદ્ધિની આવશ્યકતા દર્શાવી છે. અંતઃકરણ જેમ સરળ, નિષ્કપટ, વિશુદ્ધ તેમ તેમ તેમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓ ઉદ્ભવ પામે છે. મલિન અંતઃકરણમાં કદી પણ સારી ભાવના ઉદી શકતી નથી, માટે અંતઃકરણને નિર્મળ બનાવી ભાવનાના રસને ઉ-

દુઃખવાનેા અવશ્ય આપવેા ઉપરનાં ત્રણ કારણો એકે તપના વેચાન્ય અને ધ્યાન એ બેદમાં સમાઈ જાય છે તોપણ તેની વધારે આવશ્યકતા અતાવવાને ખાસ શુદ્ધ પાડી તેનું વર્ધન કરવામાં આવ્યું છે. (૭૧)

જ્ઞાનમેય નિર્જરાયા મુખ્યસાધનમ્ ।

અજ્ઞાનકષ્ટાશ્રિતતાપસાદયો ।

યત્કર્મ નિમ્નન્તિ હિ વર્ષકોટિભિઃ ॥

જ્ઞાની ક્ષણેનૈવ નિહન્તિ તત્તુતં ।

જ્ઞાનં તતો નિર્જરણાર્યમર્જય ॥૭૨॥

જ્ઞાન એ જ નિર્જરાનું મુખ્ય સાધન છે.

અર્થ—અજ્ઞાનકષ્ટ કરનારા બગતપરવીઓ દરોડો વર્ષ સુધી માત્ર-ખમણ કરે, સુધની આતાપના સે, કુદના અમ જાગ ઉપર રહી શકે તેટલા જ અનાજનું પારણું કરીને ઉપર માસખમણ કરે, આતી દરોડો વરસની તપસ્યાથી તે તેટલા કમો ખપાવે, તેટલાં કમો જાતી પુરુષ જાનખમણી એક ક્ષણમાત્રમાં ખપારી શકે છે એમ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે કહેલું છે, માટે હે બ્રહ્મ ! હોને પોષ્ટિ સાધ કરનાર ઉત્તમ પાણી જે જ્ઞાન—આદ્યજ્ઞાન તેને શોષ અને તેના જ મંથન કરે, કે જેથી સર્વથા કમોની નિર્જરા થતાં શેષપટ્ટી પ્રાપ્તિ થાય. (૭૨)

વિવેચન—આ શાસ્ત્રમાં અજ્ઞાનપૂર્વક તપ કરનાં જ્ઞાનની વિશેષતા દર્શાવી છે.

જં અગ્રાણી વામં । મયંદ યદુવાદિ વાગકોટીદિ ॥

તં નાણી નિહિગુત્તો । મયંદ ઇમામયેતેલે ॥ ૨ ॥

અર્થ—અગ્રાણી જે કર્મ દરોડો વરસે પણ ન ખપારી શકે, તેટલાં કમો જાતી ત્રણ શુભિ (મનશુભિ, વચનશુભિ અને કામશુભિ) ના બગથી એક શાસ્ત્રાસર તેટલા વખતમા ખપારી શકે છે.

માસે માસે ટ જો વાલો । કુસંગેણં તુ મુંજઈ ॥

ન સો મુયક્ષાય ધમ્મસ્સ । કલં અઘ્ઘઈ સોલસિ ॥ ૧ ॥

ઉત. અ. ૯ ગા. ૪૪.

અર્થ—આજ-અત્રાની માસ માસખમણું તપ કરી દામકાની અણી ઉપર અનાજ રહે તેટલાથી માત્ર પારણું કરી ઉપર માસખમણું કરે, તો પણ તે માણસ શાસ્ત્રસંમત સમ્યગ્ જ્ઞાનયુક્ત ધર્મની સોજમી કળા-અંશની બરાબરી કરી શકે નહિ. ઉપદેશમાળામાં ધર્મદાસ ગણીએ કહ્યું છે કે,

સિદ્ધંતિ ચરણરહિયા દંસણરહિયા ન સિદ્ધંતિ ।

અર્થ—ચારિત્ર્યથી પતિત થએલા સિદ્ધિ પામે, પણ દર્શન-સમ્યક્ત્વથી બ્રહ્મ થએલા સિદ્ધિ ન પામે. દર્શન અને જ્ઞાન સદચારી હોવાથી દર્શનથી બ્રહ્મ થએલ જ્ઞાનથી પણ બ્રહ્મ થાય છે. ઉપરનાં સર્વ પદોમાં જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવી છે. અજ્ઞાન એ ક્રિયાતું એક કલંક અથવા ઝેર છે. તામસિ તાપ-સત્ત્વ બ્યાન બગવતી સૂત્રમાં સુવિદિત છે. તેણે ૬૦ હજાર વરસ સુધી ઉચ્ચ તપ કર્યું, છઠ્ઠી હજારનાં પારણાં કર્યાં, સૂર્યની આતાપના લીધી, પણ તે સર્વ અજ્ઞાન દશામાં કર્યું, તેથી તેનું કળ માત્ર દેવગતિમાં ઇશાનેંદ્રની પદવી મળી. એટલી દરણી જે જ્ઞાનભાવમાં કરી હોત તો તેટલા તપથી સાત જીવો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકત, એમ ઉપદેશમાળામાં કહ્યું છે. બીજા હાથપર થના અણુગારે જ્ઞાન સહિત દરણી કરી તો નવ માસમાં સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાન મેળવ્યું અને અર્જુનમાળીએ છ માસમાં કર્મ ખપાવી સિદ્ધિ મેળવી. જે કંઈ કરવું તે સમજીને કરવું. આંધળી દોડ્યા બાગે જ બ્રહ્મસિદ્ધિ થાય. સાધારણ રીતે આગમાં પડવું કે અવગે માર્ગે બ્રહ્મકુંડ એ જ આંધળી દોડવું પરિણામ છે. કેટલીક વાર અંધશ્રદ્ધા પણ અજ્ઞાનનું જ પરિણામ લાવે છે. વધાર્થ જ્ઞાનને જ સમ્યગ્ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. વધાર્થ જ્ઞાન મેળવવાને દરેક માણસે કોશીશ કરવી જોઈએ. સદ્ગુણો યોગ મેળવવો જોઈએ. સદ્-ગુણ અને સત્યાગ્રહ સિવાય સમ્યગ્ જ્ઞાન ધરે જાતે મળી શકતું નથી. સ્વતંત્રજ્ઞાન પ્રાપ્તિ એવું તો દહાસ જ બને. એ આશ્ચર્ય યોગ અપવાદરૂપ છે, તેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પ્રવલ્તની જરૂર છે. માટે જ કહ્યું કે—“જ્ઞાને

તતો તિર્જ્જરનાર્થમર્જય ॥ અર્થાત્-તેટલા માટે નિર્જનને અર્થે જાનનું ઉપાર્જન કર, એટલે કે ધન ઉપાર્જનને માટે જેટલો કાગળ રખાય છે તેના કરતાં ખજ વધારે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે કાગળ રાખવી. (૭૨)

જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ ।

રેડનન્તજન્માર્જિતકર્મવર્ગણા-

સ્ત્વં ચેન્નિરાકર્તુમપેક્ષસેતમામ્ ॥

જ્ઞાનેન સાર્ધજ તપસ્તદાચર ।

વહ્નિર્વિનાપો નહિ વસ્યશુદ્ધિકૃત્ ॥૭૩॥

જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેની જરૂરીઆત.

અર્થ—અનંત બનેથી સંચિત થએલા કર્મોની વર્મખૂને એકદમ દૂર કરવાને જો ત્હારી હિદય કમળ હોય તો જ્ઞાનની સાથે તપ-ક્રિયા આચર. જ્ઞાન વગરનું તપ જેમ કામ કરી શકતું નથી, તેમ તપ-ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન ખજ સર્વથા કાર્યસાધક થઈ શકતું નથી. ધોણી એક વસ્ત્રને ધોવે છે, ત્વારે તેને આગ અને પાણી બંનેની જરૂર પડે છે. એકસો અમિ લુગડાને બાળી નાંખે છે અને એકલું પાંચી સૂકમ મેલને બાળી શકતું નથી, તેથી પાંચીમાં વસ્ત્રને રાખી નીચે બળતું કરી જેમ વસ્ત્રને શુદ્ધ કરે છે, તેમ જ્ઞાન એ પાંચી સમાન અને તપ તે અમિ સમાન છે. તે બંનેની જરૂરી-આત આત્મરૂપ વસ્ત્રને સાફ કરવામાં પડે છે માટે જ કહ્યું કે “ જ્ઞાન ક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ ” (૭૩)

વિવેચન—ઉપરના શબ્દમા જ્ઞાન સહિત ક્રિયાનું સમર્થન કર્યું છે. હિદયસ્થાથી હિદયમાં લાગીને કે સ્વતઃ હિદયમા આવેલા કર્મની નિર્જન કરવાને અને ફરીને નિર્જનરોને પ્રસંગ જ ન આવે તેટલા માટે નવાં કર્મો ન સંપ્રદવાને માટે બે ચીજની જરૂર છે, જ્ઞાન અને ક્રિયા. જેઓ જ્ઞાનની બિન-જરૂરીઆત માની કેવળ ક્રિયાને જ સાધન તરીકે માને છે, અજ્ઞાન બાવે

માનવપણા હો છે, જેમાંથી લાભ લેવે છે તે જાણી આવડાપના લે છે તેમની કિંમત જાણવાની સક્ષમતા નથી. તે દર્શાવવાને પ્રથમના કાન્ડમાં માનવી મનના વર્ણન છે. “વદન્તં પ્રાજ્ઞં તત્ત્વો દુષ્ટા” (દર્શ, અ. ૪ સુ.) અર્થમાં માનવ અને જાણી જવાનું કિંમત, માન માર્ગ દર્શાવે ત્યારે કિંમત જેમ કાંઈ છે. માન વધારી કિંમત પાંખીના જગદની કિંમત બેટી છે. જાણવી અને જાણે પડે જાણીને આવે કિંમત પાંખી તેને મનાવે છે, પણ પંથ જાણી જાણી જાણી નથી. માન વધાર પાંખી હો છે, ત્યારે એ ને એ જાણી અને એ ને એ અર્થ તે જાણી જાણી છે. તેમ કિંમત વગરનું માન પણ બેટીને તેવું કાંઈ સાધી શકતું નથી.

જહા મારો ચંદન મારવાહી । મારમ્મ જાગી નહુ ચંદનસ્મ ॥
મધં સુ નાળી ચરણેજ દીળો । નાળસ્મ માગી નહુ સુમ્મદ્દ ॥ ૧ ॥

અર્થ—જેમ અંધેરો પીડપર લાટેલ ચંદનનાં લાકડાં ઉપાડી જાય છે, પણ તેને ચંદનની સુગંધનું જ્ઞાન નથી, તેને મને જેવાં આવજનાં લાકડાં તેવાં જ ચંદનનાં લાકડાં, અર્થાત્ ચંદનનાં લાકડાં તેને માત્ર મારમ્મ જ છે, તેમ આદિના ગુણથી વહિત જ્ઞાની—શાસ્ત્રવેતા કેનાશાસ્ત્રી પ્યેટની માનવ શાસ્ત્રના અર્થો માત્ર પોતાના અગત્યમાં બારે છે, પણ તેના દર્શા ઉપ-યોગ કરતો નથી.

“સાકર સાકર” જેમ જોડ્યા કરવાથી સાકરની મીઠાશ મોઢામાં આવતી નથી, પણ સાકર ખાવાથી જ તેની મીઠાશ આવે છે. દવાના ગુણ જાણવાથી દર્દ મટતું નથી પણ દવાનું સેવન કરવાથી દર્દ મટી શકે, તેમ જ્ઞાનને પણ વર્તનરૂપ દેસોટીમાં મૂકવાથી લાભ થાય છે, જ્ઞાનનો ખરો ઉપયોગ કરણી-સદાચારથી જ થાય છે અર્થાત્ જ્ઞાન વગરની કિંમત આંધળી છે અને કિંમત વગરનું જ્ઞાન લુલુ છે. આંધળાને જેમ લુલાની મદદ જોઈએ તેમ લુલાને આંધળાની જરૂર પડે છે.

સંજોગસિદ્ધી સફલં વ્યંતિ । નહુ પગચક્રેણ રહો પયાઈ ॥
અંધો ય પંગૂ ય વળે સમિચ્છા । તે સંપડતા નગરે પચિટ્ઠા ॥ ૧ ॥

અર્થ—એક પેલાથી રથ ચાલી શકતો નથી, પણ જેના મયોગથી જ રથ ચાલે છે અને દાર્દનો સ્થળના કામ છે. આંધરો અને પાંચનો ભેગા થઇ વનમાં ચાલ્યા તો નગરમેળા થયા.

દર્શન—કોઇ એક વનમાં એક કાંઈની નીચે એક ઘુસો માનુસ ગેરો હતો, તેટલામાં દેમાં ખાતો ખાતો એક આંધળો માનુસ રસ્તો ન મળતાથી આમ તેમ ભટકતો હતો. દરમ્યાન તે વનમાં દાર્દનગ-અગ્નિ સગમી ઉડ્યો. હુલાએ આંધળાને જોલાવી ચેતવણી આપી કે બાપ ! દાર્દનગ ઉંક નજીક આવી પુચ્છે છે, માટે આંદિયો હવે તરત પલાયન કરું જોઇએ. આંધળાએ જવાબ દીધો, મારામાં ચાલવાની શક્તિ તો છે પણ સાચાર. હું કે મને માર્ગ મુજતો નથી. હુલાએ કહ્યું, દોસ્ત ! તારાં પગમાં શક્તિ છે તેમ મારી આંખમાં જોવાની શક્તિ છે, પણ પગમાં ચેતન નથી. માર્ગ તો મુઝે છે પણ ચાલવાની શક્તિ નથી. જો હું મને મદદ કરે તો હું તને મદદ કરું. એક ખીન્નની સહાયથી આપણે સલામત જગ્યાએ પહોંચી શકીશું. આંધળાએ કહ્યું કબજા છે હું તને મારા ખમા ઉપર બેસાડું અને તું મને રસ્તો બતાવ તારી મદદથી હું માર્ગ શોધી શકું અને મારી મદદથી પંથ કાપી શકશે. આમ બંને જાણુ મંપ મંપી એક ખીન્નને મદદ કરવાથી અટ્ટરી ઉદ્ધાંધીને ગામ ભેગા થઇ ગયા. એવી જ રીતે ખીન્નું એક આંધળા ને પાંચગાતું જોડકું વનમાં ભેગું થઇ ગયું, પણ તે બંને તકરારમાં પડી ગયા. એક ખીન્નને મદદ ન કરી. એટલામાં અગ્નિ ચારે તરફ ફરી વંચ્યો, તેમાં બંને જાણુ બળી મુખા. તેને માટે વિશેષાવસ્થામાં કહ્યું છે કે—

હયં નાર્ણ કિયાહીજં । હયા અછાવજાં કિયા ॥

પાસંતો પંચુલો દહ્યો । ધાવમાણો ચ અંધજો ॥ ૧ ॥

અર્થ—જેમ પાંચજો દેખતો હતો અને આંધળો દોડતો હતો, પણ એક ખીન્નને મદદ કરી નહિ, બંને છુટા છુટા પડી ગયા તો બળી મુખા, તેમ કિયા અને જ્ઞાન પણ ભેગાં ન થાય અર્થાત્ કિયા હોય, પણ જ્ઞાન ન હોય, અથવા જ્ઞાન હોય, પણ કિયા ન હોય તો તે બંને હતાપ્રાય છે. જો કે મોંઘે મુખુદાણે કિયા વગરનું જ્ઞાન છે અને તે અમુક અંશે કાયદાકર્તા

છે પણ આંહિ તેની અપેક્ષા લીધી નથી. જ્ઞાન ક્રિયા અને જોડલો શાયદો કરે તેટલો શાયદો એકલું જ્ઞાન કરતું નથી એમ ખતાવવાનો આંહિ આશય છે. પ્રથમના કાવ્યમાં જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા ખતાવી છે અને આ કાવ્યમાં જ્ઞાન ક્રિયાની સમતોલતા ખતાવી છે. તે સાપેક્ષ છે. તેથી પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે એવી આશંકા કરવાની નથી. પ્રથમના કાવ્યમાં અજ્ઞાન સહિત ક્રિયા કરતાં એકલા જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા જણાવી છે. આમાં જ્ઞાનસહિત ક્રિયાની જ શ્રેષ્ઠતા ખતાવી છે. તે પરસ્પર અવિરૂદ્ધ છે. જેઓ એકલા જ્ઞાનને જ મોક્ષતું સાધન માને છે અથવા જેઓ એકલી ક્રિયાને જ મોક્ષતું સાધન માને છે, તેનો પણ ખુલાસો આ કાવ્યમાં છે કે એકથી નહિ, પણ બેના સહચારિ-પણાથી જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મોની નિર્જરા કરી આત્મશુદ્ધિ મેળવવા મંચનારે પ્રથમ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવવું. જ્ઞાન મેળવીને હિતાહિત કર્તવ્ય-કર્તવ્ય સત્યાસત્ય લાભાલાભ વગેરે દ્વન્દ્વતું યથાર્થ પૃથક્કરણ કરી, અહિત અકર્તવ્ય અસત્ય અને લાભવગરની વસ્તુનો પરિત્યાગ કરી, હિત કર્તવ્ય અને લાભવાળી સત્ય વસ્તુનો સમાદર કરવો, સન્માર્ગે ચાલવું, સદ્વત્તાન કરવું, પરાપદાર પરાયણ થવું, કે જેથી કર્મની નિર્જરા થવાની સાથે આત્મશુદ્ધિ થાય. જ્ઞાન એ જળ છે અને તપ અથવા ચારિત્ર તે અગ્નિ છે. એ બેનો યોગ જેમ વસ્ત્રના ચીકણામાં ચીકણા મેલને પણ બાળી નાંખી વસ્ત્રને શુદ્ધ બનાવે છે, તેમ જ્ઞાન અને ક્રિયાનો યોગ આત્માના કર્મરૂપ મેલને બાળી ભસ્મ કરે છે, માટે નિર્જરા ભાવનામાં આત્મશુદ્ધિ માટે “જ્ઞાન-ક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ” એ અપવાદ વગરના સિદ્ધાંતને ભૂલી જવો નહિ. (૭૪)

(૧૦) લોક ભાવના.

[નિર્લેસ વગેરે દરેક જનારો લોકમાં જને છે, સર્વનું અધિષ્ઠાન લોક છે, માટે નિર્લેસ ભાવના પણ લોક ભાવનાનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે.]

શાલિનીવૃત્તમ્ ।

દશમી લોકભાવના ।

ધર્મધર્મો પુદ્ગલઃ સ્વાત્મકાલા ।

एतद्द्रव्याभिन्नरूपो हि लोकः ॥

तत्राकाशं सर्वतः स्थाप्यनन्त-

मेतन्मध्ये विद्यते लोक एषः ॥૭૪॥

દશમી લોક ભાવના.

અર્થ—ધર્મસ્થિતિભાવ, અધર્મસ્થિતિભાવ, આકાશસ્થિતિભાવ, પુદ્ગલસ્થિ-
તિભાવ, શુદ્ધસ્થિતિભાવ અને કાળ એ છે દ્રવ્યો-પદાર્થોના જે સમુદાય તે જ
લોક કહેવાય છે. લોકનો એવો કોઈ ભાગ નથી કે જ્યાં ઉપરુંજી છે પદાર્થો
માનો કોઈ પદાર્થ ન હોય. નિશ્કળ છે પદાર્થો જે ભાગમાં વ્યાપ્ત છે તે
ભાગની ‘લોક’ એવી સજ્ઞા છે. નિશ્કળ છે પદાર્થો પેરી આકાશસ્થિતિભાવ
સર્વત્ર વ્યાપક છે, ત્યારે બીજા પાંચ તેના વ્યાપક છે. એટલે આકાશ પાંચ
દ્રવ્યની સાથે પણ ■ અને પાંચથી બહાર પણ છે. તે અનન્ત છે, એટલે
તેનો છેડો કોઈ કદ નહિ, તે આકાશસ્થિતિભાવની વચ્ચે જ દ્રવ્યના
સમૂહરૂપ લોકતત્ત્વ વિદ્યમાન છે. (૭૪)

વિવેચન—જેમ વન સ્ખંદ જુદી જુદી જાતનાં ઝાડના સમૂહ વા-
ચક છે, અર્થાત્ ઝાડોનો સમૂહ તે જ વન, ઝાડના સમૂહ સિવાય વન જેની
બીજી કોઈ વસ્તુ નથી, તેમ લોક સ્ખંદ પણ ધર્મસ્થિતિભાવો દ્રવ્યોનો સમૂહ-

છુટા છુટા વિભક્ત પરમાણુઓ પુનઃસના પરમાણુઓ તરીકે ઓળખાય છે. પુનઃસ સિવાય કોઈ પણ વસ્તુના પરમાણુઓ નથી. છઠું દ્રવ્ય જીવ-આત્મા છે. આત્માનું લક્ષણ ચેતના-ચેતન્ય અથવા જ્ઞાન દર્શન છે. જાણવું, દેખવું, સમજવું, એ કાર્ય આત્મા સિવાય બીજા કોઈથી થઈ શકતું નથી. આત્માને રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ નથી. તે સ્વઅંવેશ એટલે પોતાના જ્ઞાનથી જ પોતે પ્રકાશિત છે અને પોતે જ પોતાને જાણી શકે છે. અંધારામાં બીજી વસ્તુઓને જાણવાને દીવાની જરૂર પડે છે, પણ દીવાને જોવા બીજા દીવાની જરૂર નથી, કે સૂર્યને ઓળખવા બીજા સૂર્યની જરૂર નથી, તેમ આત્માને ઓળખવાને આત્માની જરૂર નથી, પણ પોતાના પ્રકાશથી જ-અનુભવથી જ ગમ્ય છે. તેને અનાદિથી કર્મનો સંગ હોવાથી તે કર્મને યોગે બીજાં કર્મો કરે છે અને તેનાં જ્ઞાન સુખ દુઃખરૂપે ભોગવે છે. તે પોતે કર્તા ભોક્તા છે. સુખ કે દુઃખની લાગણી આત્માને જ છે. તે બે પ્રકારનાં છે, કર્મસંહિત અને કર્મરહિત. પ્રથમ પ્રકારના સંસારી અને બીજા પ્રકારના સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત કહેવાય છે. મુક્ત આત્માને શરીર કે કોઈ પણ પૌદ્ગલિક લીલા સાથે સંબંધ નથી. તે માત્ર સ્વસ્વરૂપમાં લીન છે. સંસારી જીવને દરેકને પુનઃસનું જોડાણ છે. તે દરેકને કર્મનું આવરણ છે. તેને લીધે સુખ, દુઃખ, લાભ, અલાભ, હાનિ, વૃદ્ધિ વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રત્યેક શરીરના અધિક્રાતા આત્મા જૂદા જૂદા છે. આવા અનંત આત્માઓ છે. લોકનો કોઈ પણ ભાગ આત્મા-જીવ વગરનો ખાલી નથી. ઉપર્યુક્ત છ દ્રવ્યો એક બીજાની સાથે ઓતપ્રોત થઈ લોહાકાશમાં રહેલાં છે. તે ઓતપ્રોત છતાં પોત-પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિત છે. સોનું અને માટી એક રૂપે મળી જવા છતાં કે દૂધ અને પાણી ઓતપ્રોત થવા છતાં પોતાના સ્વભાવને કાયમ રાખે છે, તેમ જ એ દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવને કદી છોડતાં નથી. ઉક્ત છ દ્રવ્યની સ્વસ્વભાવમાં સ્થિતિ એ જ લોકની સ્થિતિ છે. કાચમાં છ દ્રવ્યનો ક્રમ છંદની યોજના માટે બદલવામાં આવ્યો છે, પણ ખરો ક્રમ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, પુનઃસ અને જીવ, કે જે ઉપર દર્શાવ્યો છે તે જ છે. (૭૪)

લોચસ્ય કઃ કર્તા ? ।

નાયં લોકો નિર્મિતઃ કેનચિન્નો ।

કોપ્યસ્યાસ્તિ ત્રાયકો નાશકો વા ॥

નિત્યોઽનાદિઃ સમ્ભતોઽજીવજીવૈ-

ર્વૃદ્ધિહ્રાસૌ પર્યયાનાશ્રયેતે ॥૭૫॥

લોકનો કર્તા કોણ ?

અર્થ—શું આ લોકનો કોણ બનાવનાર છે ? આનો ઉત્તર નકારમાં જ છે. અર્થાત્ આ લોક કોણએ બનાવેલ નથી, તેમ આ લોકનો પાલક (પાલન કરનાર) કે નાશક-બેધારકર્તા પણ કોણ નથી, ત્યારે શું તે પોતાની ભેળે ઉત્પન્ન થયો ? ઉત્તર-નહિ. તે હદી ઉત્પન્ન જ થયો નથી. તે અનાદિ કાળથી છે, છે અને છે. તેમ કોણ વખતે સર્વથા નાશ પણ પ્રાપ્તવતો નથી, કિન્તુ તે નિત્ય-શાશ્વત છે. જડ અને ચૈતન્ય, જીવ અને અજીવથી ભરેલા છે. સંકા-ભ્યારે લોક નિત્ય-શાશ્વત છે ત્યારે તો ચપ ઉપચપ-વધપટ-હાનિવૃદ્ધિ પણ લોકમાં થવી ન જોઈએ ? ઉત્તર-જ દ્રવ્યોની દ્રવ્યરૂપે વધપટ કે હાનિ-વૃદ્ધિ થતી નથી, છતાં હાનિવૃદ્ધિ દેખાય છે તે પર્યાવ આત્મા છે. પર્યાવ અનિત્ય છે એટલે તેમાં હાનિવૃદ્ધિનો કંઈ બાધ નથી. (૭૫)

વિવેચન—કાલઝાળં છોપ ન કયાઈ ન આસી, ન કયાઈ ન ભયદ, ન કયાઈ ન ભવિસ્સદ । ભવિસુ ચ ભવદ ચ ભવિસ્સદ ચ । ધ્રુવે, ગિહપ, માસપ, અક્ષપ, અવ્યપ, અચટિપ, ગિચ્ચે । ગમ્થિ પુણ સે ઝંતે ॥ ભગ. ચ. ૨ ઉ. ૧ લો.

અર્થ—આ લોકના કાળ પરત્વે વિચાર કરતાં જણાય છે કે તે કોણ જૂનકાળમાં નહોતો એમ નથી, વર્તમાનકાળમાં નથી એમ પણ ન કહેવાય, ભવિષ્યમાં કોણ વખતે આ લોક નહિ હોય, એમ પણ ન કહી શકાય, ત્યારે હવે, છે અને હશે, એમ કહી શકાય. તે ધ્રુવ છે, નિયત છે, શાશ્વત છે, અક્ષીય છે, અવ્યય છે, અચિયત્વ છે અને નિત્ય છે, તેથી હદી પણ તેનો

અંત નથી. ભગવતીના ઉપલા પાદમાં શ્રીમન્ મહાવીરે ખંધક મંન્યાસીના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં લોકત્વ જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે ઉપરથી લોકની સ્થિતિનો અ્યાલ થઈ શકે છે, તોપણ તેના ઉપર કંઈક વધારે ઉદાપોહ કરવો જરૂરનો છે. જ્યારે ભૂતકાળમાં કોઈ પણ વખતે આ લોકનો અભાવ નહોતો, તેમજ ભવિષ્યકાળમાં કોઈ પણ વખતે તેનો અભાવ થશે નહિ, ત્યારે વર્તમાનકાળમાં તો તેનું અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ જ છે. અર્થાત્ આ લોક અનાદિથી છે અને અનંત કાળે પણ તેનો છેડો નહિ આવે. અનાદિ અને અનંત વસ્તુ કૃત્રિમ હોઈ શકે જ નહિ. જ્યારે લોક-જગત બન્યું જ નથી ત્યારે તેના કંઈકાંનો સવાલ રહેતો જ નથી, તોપણ કેટલાએક લોકોની એવી માન્યતા છે કે આ જગત કૃત્રિમ-બનેલું છે. ગોડ, અક્ષા કે દેવશ્વરે તે બનાવ્યું છે. આનો ખુલાસો આપવાને પ્રકૃત કાવ્યનું નિર્માણ થયેલું છે. આ જગત ધર્માસ્તિકાય આદિ છ દ્રવ્યના સમૂહરૂપ છે. જે આ છ દ્રવ્યમાત્રું કોઈ પણ દ્રવ્ય ન હોય તો જગત કોઈ કાળે નહોતું એમ કહી શકાય, પણ જે તેમ હોય તો જગતના બનાવનાર ધશ્વર કે ખુદાની જ હયાતી ક્યાં રહી ? સૃષ્ટિકર્તા માનનારાઓએ ધશ્વરની હયાતી તો જગત પહેલાં માનવી જ પડશે. જે તેમ માન્યું તો પછી ધશ્વરની કોઈ પણ ભાગમાં સ્થિતિ હોવી જોઈએ. આકાશ સિવાય સ્થિતિ સંભવિત નથી માટે ધશ્વરની પહેલાં આકાશ તત્ત્વ પણ હોવું જ જોઈએ. ધશ્વર પોતે ચૈત્યન્યરૂપ હોવાથી આત્મતત્ત્વ પણ છે. જે કાળમાં જગત નથી અને ધશ્વર છે, તે કાળ પણ એક તત્ત્વ જગત પહેલાં સિદ્ધ છે. શૂન્યમાંથી જગત બનવું અસંભવિત હોવાથી જેમાંથી જગત બને તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય પણ જગત પહેલાં સિદ્ધ છે. પુદ્ગલ પરમાણુઓના આકર્ષણ વિકર્ષણ સિવાય કોઈ પણ કૃતિ થી શકે નહિ અને આકર્ષણ વિકર્ષણ ગતિ આપનાર ધર્માસ્તિકાય અને સ્થિતિ આપનાર અધર્માસ્તિકાય વિના બની શકે નહિ, તેથી ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય પણ જગત પહેલાં હોવાનું પુરવાર થાય છે. આમ ધશ્વરની હયાતી માનતાં તેના પહેલાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાળ, પુદ્ગલ અને જીવ એ છ એ દ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે, કે જે છ દ્રવ્યને જૈન શાસ્ત્ર 'લોક' એવી સંજ્ઞા આપે

છે. જગતને જનાવનાર ઇશ્વર પહેલાં પશુ છ દ્રવ્યમાં જન્મતુ જપારે સિદ્ધ જ છે ત્યારે ઇશ્વરે શું જનાવ્યું ? આ છ તત્ત્વ સિવાય સાતમું તો તત્ત્વ નથી કે જેને ઇશ્વરે જનાવ્યું હોય. તેમ એમ પશુ ન કહી શકાય કે ઇશ્વર જેટલા ભાગમાં રહે છે તેટલું આકાશ, તેટલા ભાગનો ધર્માસ્તિશાય, અધર્માસ્તિશાય, તેટલો કાળ, તેટલા પુદ્ગલ અને તે એક જ આત્મા હતો, બાકીનું આકાશ ધર્માસ્તિશાય આદિ ઇશ્વરે જનાવ્યાં. એમ તો ત્યારે કહી શકાય કે ધર્માસ્તિશાય, અધર્માસ્તિશાય, આકાશાસ્તિશાયના જુદા જુદા કક્ષા હોય, પણ તેમ નો નહિ, એ દ્રવ્યો તો અવિચ્છિન્ન અખંડ એકરૂપ જ છે, તેનો એક ભાગ પહેલાં હોય અને બીજો ભાગ પછી અને એ કેમ સંભવે ? ક્ષાય ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ અને જીવ એ પાંચ દ્રવ્ય પહેલેથી જ હોય અને એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય ઇશ્વરે જનાવ્યું એમ કહીએ તોપણ ઘટિત નથી. ક્ષાય ઇશ્વરને પોતાને અસરીરી માનીએ તો ઇશ્વરની પાસે પુદ્ગલ નહોતું એમ કહી શકાય પણ વિના પુદ્ગલે પુદ્ગલરૂપ આ જગત જન્મ્યું શેમાંથી ? “ માસતો વિચતે માયોનાભાયો વિચતે સત્ : ” આ બીતાના સિદ્ધાંતમાં ક્ષણ મુજબ અસત્તમાંથી સત્ થતું નથી, અને સત્તમાંથી અસત્ થતું નથી. તો પછી શન્યમાંથી એકઠો થાય શી રીતે ? એટલું જ નહિ પણ અસરીરી નિરસંગ કર્મરહિત પરમદયાળુ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરને સ્પષ્ટિદર્તા તરીકે કલ્પનામાં તેની સર્વગતતામાં, દયાળુપણામાં, ન્યાયીપણામાં અને સર્વ સામર્થ્યમાં પણ ખામી આવી પડે છે. આ જગત જે દયાળુ ઇશ્વરનું બનેલું હોત તો તેમાં માર, મરડી, મુક, રોગ, દુઃખ વગેરે કશું હોત જ નહિ, કેમકે ઇશ્વરનું પરમ સામર્થ્ય હોવાથી તે દયાળુપણાને લીધે કમલમાં ઉમટું પરમસુખી જગત જનાવત, પણ આતું જનાવત નહિ. વળી તેમાં પાપી અધર્મી એક પણ જીવ જનાવત નહિ, કે જેને શિક્ષા આપવા માટે પોતાને અવતાર ધારણ કરવો પડે. પણ ખરૂં તો એ છે કે તેમના ઇશ્વરનો કોણ પણ રીતે હાથ નથી. જીવ, કર્મ અને વસ્તુઓના તે તે ગુણને લીધે આ સધળા અવનવા ફેરફારો થવા કરે છે. મુખ્ય છ દ્રવ્ય તો હંમેશ કાયમ છે. લોકતત્ત્વ તો અવિચ્છિન્ન સાચત નિત્ય છે. પૃથ્વી,

પર્વત, નદી, સરોવર, ગામ, જંગલ, વસતિ, ઉજ્જૈન વગેરે દેશકારે કાળ,
પવન, વરસાદ, ધરતીકંપ, વગેરે કુદરતી બનાવો અને માણુઓની હીલચાલથી થાય છે. આ દેશકારે, રૂપાંતરે અને અવસ્થાંતરે તે લોકના પર્યાયો છે. પર્યાયમાં હાનિ-વૃદ્ધિ ચય-ઉપચય થાય છે પણ લોક દ્રવ્ય શાશ્વત-નિત્ય છે, જીવ અજીવથી બરેલો છે, જગ તેનો કોઇ ઉત્પાદક નથી તેમ તેનો પાલક કે સંહાર કરનાર પણ કોઇ નથી. (૭૫)

લોકમાનમ્ ।

ઉચ્ચૈર્નીચૈર્વેદાદિગ્રજ્જુમાન-

સ્તન્મધ્યાંશે મેરુમૂલં તતોડ્યમ્ ॥

મત્તો લોકો મધ્યમુખ્યૈસ્ત્રિભાગૈ-

મધ્યે તિર્યઙ્ધ્વ ઊર્ધ્વેડ્સ્ત્યધોધઃ ॥૭૬॥

લોકવસતિઃ ।

તિર્યગ્લોકે સન્તિ તિર્યઙ્મનુષ્યાઃ ।

પ્રાયો દેવા ઊર્ધ્વલોકે વસન્તિ ॥

નીચૈર્લોકે નારકાદ્યાઃ પ્રભૂતાઃ ।

સર્વસ્યાગ્રે મુક્તજીવાઃ સુખાલ્યાઃ ॥૭૭॥

લોકાકૃતિર્લોકવિભાગમાનઞ્ચ ।

આયામોડ્યો રજ્જવઃ સપ્ત મૂલે ।

મધ્યે ચૈકા બ્રહ્મલોકે ચ પञ્ચ ॥

પ્રાન્તે ત્વેકા સપ્તરજ્જુર્ધનોડ્સ્ય ।

ન્યસ્તશ્રોણીહસ્તમર્ત્યાકૃતિશ્ચ ॥૭૮॥

લોકોનું માન.

અર્થ—લોકના નવેના લોકોના જીવનના ઉદ્દેશ્યો એક સ્થિતિ દોરી-
પડે માનવામાં આવે તો તે દોરી એક માનવી સંસ્કૃતિ, (સામાજિક) પ્રમાણ
દાખલરમાં (નિયમો) અર્થાત્ તે નીચે આ લોક એક માન પ્રમાણ છે.
લોકના મધ્ય ભાગમાં એક મેદાનમાં જઈને છે, તેમાં લોકના મધ્ય ભાગ
પડ્યા છે. મેદાનો સમગ્ર ભાગ તે મધ્ય ભાગ, જેમના ભાગ તે મધ્ય ભાગ,
અને મેદાની દોનો ભાગ તે અધીક ભાગ કરવાય છે, એકે કે મેદાની સમગ્ર
એક ભાગના 'મધ્ય ભાગ, અધીક ભાગ અને તિર્થ ભાગ' એવા ત્રણ ભાગ
પડ્યા છે. (૭૬)

લોકોની વસતિ.

મધ્ય ભાગ અથવા તિર્થ ભાગમાં તિર્થ અને મધ્ય ભાગ મુખ્યત્વે
વસે છે, (એક વાક્યમાં જોઈએ તો વિશેષ દેવતા પણ તિર્થ ભાગની
દરમાં વસે છે પણ તેમની ગણના છે). તિર્થ ભાગમાં મોટે ભાગે દો-ત્રી-
માનિક દેવતાઓ વસે છે અને અધીક ભાગમાં નારકો મરણપતિ વસે
અમુક વસે છે. ત્રણ ભાગને અધીક ભાગે એક ભાગે સિખર નિર્માણિક
પરમ મુખ્ય ભાગ એવા મુક્ત-સિદ્ધ આત્માઓ અવસ્થિત થયેલા છે. (૭૭)

લોકોની આકૃતિ અને લોકવિશાળતાનું માન.

અધીક ભાગના વિસ્તાર સાત રાજનો છે, એટલે અધીક ભાગની ઉં-
ચાઈ માત્ર રાજની છે, અને અધીક ભાગની નીચાઈ ભાગ સાતની નહીં.
પ્રદેશ સાત રાજનો પડેલો છે. મધ્ય ભાગ-તિર્થ ભાગ એક રાજનો ભાગ
પડેલો અને તેની ઉંચાઈ ૧૮૦૦ જોઈતી છે. તિર્થ ભાગની ઉંચાઈ માટે
સાત રાજની છે. સળાઈ પડેલા પાંચમા દેવલોક પાંચ રાજની છે અને
પછી સંક્રાંતિ સંક્રાંતિ સર્વાર્થસિદ્ધને છેડે એક રાજની સળાઈ પડેલા
છે. સળાઈ પડેલા અને ઉંચાઈ સરખી કરવાને લોકોનું ધન કરવામાં આવે
તો પત્નીકૃત ભાગ સાત રાજનો ભાગ પડેલો અને ઉંચો થાય છે. ભાગનો
આધાર જેમ કાંઈ પુરુષ ભાગ પડેરી, બે પગ પડેલા કરી, કેક ઉપર હાથ
મૂકી, કુદી કરે તે જેવો આધાર થાય તેવો છે. (૭૮)

વિવેચન—લોકની ઉંચાઇ ચૈદ રાજની છે. આંહિ રાજ રાજ રાજ
 રાજનો અપભ્રંશ છે. રાજુ એટલે દોરી. આ પૃથ્વી ઉપર અસંખ્યાત દ્વીપ
 અને અસંખ્યાત સમુદ્ર છે. તેમાં સૌમાં મધ્યદ્વીપ આ જંબુદ્વીપ છે. તેને
 ફરતો સમુદ્ર અને સમુદ્રને ફરતો દ્વીપ, એવી રીતે એક દ્વીપ અને એક
 સમુદ્ર છે. ઉત્તરોત્તર એકેકની લંબાઇ પહોળાઇ આગલા કરતાં જેવડી છે,
 જેમકે જંબુદ્વીપની લંબાઇ પહોળાઇ એક લાખ જોજનની તો તેને ફરતા
 લાખ સમુદ્રની લંબાઇ પહોળાઇ બે લાખ જોજનની એમ જેવડા વધ-
 તાં હેત્તે સ્વયંભૂરમણ નામનો સમુદ્ર આવે છે. એક તરફ બધા દ્વીપ
 સમુદ્રો અને એક તરફ એકલો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર, અર્થાત્ અર્ધામાં બધા
 દ્વીપ સમુદ્રો અને અર્ધામાં સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે. સ્વયંભૂરમણ અર્ધ રાજુ
 પ્રમાણમાં છે અને બાકીના બધા દ્વીપ સમુદ્રો અર્ધ રાજુ પ્રમાણમાં છે.
 સ્વયંભૂરમણના પૂર્વના છેડાથી પશ્ચિમના છેડાસુધી એક દોરી બાંધવામાં
 આવે તો તે દોરી એક રાજુ (રાજ) પ્રમાણની થાય. ઢુંકામાં પૃથ્વી ઉપ-
 ના સર્વ દ્વીપો અને સર્વ સમુદ્રોની જોડણી લંબાઇ અથવા પહોળાઇ છે
 તેટલું પ્રમાણ એક રાજુ છે. આ રાજુથી (રાજથી) બે લોકને માપ-
 વામાં આવે એટલે કે લોકના નીચેના છેડાથી લોકનો ઉપરનો છેડો રાજુથી
 માપીએ તો ચૈદ રાજુ થાય. લોકનું મધ્યમિદુ મેરૂ પરિવત્તા મૂળમાં છે.
 તોજા લોકની કે જંબુદ્વીપની વચ્ચેવચ્ચ મેરૂ નામનો પરિવ છે. તેનો પાયો
 એક દગર જોજનનો જગામાં ઉડો છે અને ૯૫૦૦૦ જોજન જગાત
 ઉપર ઉડે છે. જગાતની સપાટી ઉપર દગ દગર જોજનની તેના લંબાઇ
 પહોળાઇ છે. તેના તળાવર મધ્ય જાગમાં મોસ્તનાકારે ચાર ઉપર ને ચાર
 નીચે એમ આઠ કચક પ્રવેશ છે. તે દગ દિવાઓના કંઠગ્યાતરપણે, અવર
 તાપે તવરે દિવાઓ ત્રણ થાય છે. તેનાથી તળે જોજન તાપે અર્ધ
 તેના ઉપર થાય છે, ત તાપે એક તાગના નકેન. તાગે ત્રણ. અર્ધ
 ત્રણ છે. અર્ધ લોકના ઉપર ૧૮૦૦ જોજનસુધા, એટલે કચક પ્રવેશના
 તળે જોજન તાપે ૯૦૦ જોજન ઉપર, એમ ૧૮૦૦ જોજનના
 ત્રણ લોકની હદ છે અને ત્રણેકના તેના ઉપર એક તેનાસુધા ૧૫૫

[illegible]

અહીંલોક અને મસ્તકને સ્થાને મોક્ષ છે. પહેલી નર્કના ધનોદધિ ધનવા અને તનવાની નીચે જે અસંખ્યાત જોજન પ્રમાણ આકાશ છે તેમાં અસંખ્યાત જોજન નીચે જઈએ ત્યાં લોકનો મધ્યભાગ છે. ચોથી નર્કની નીચે ધનોદધિ ધનવા અને તનવા પછી આકાશમાં અર્ધ ઝાંઝેર જઈએ ત્યાં અધોલોકનો મધ્યભાગ છે. પાંચમા દેવલોકના રિદ્ધનામને પાથડે જિર્ણ લોકનો મધ્યભાગ છે. આ લોકને જે ધનાદારે દૃષ્ટીએ-એટલે કે લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઉંચાઈ એકસરખી કરીએ, તો સાત રાજની ઉંચાઈ, સાત રાજની લંબાઈ અને સાત રાજની પહોળાઈ આ લોકની થઈ શકે, કેમકે આ લોકના એકેક રાજના કકડા દૃષ્ટીએ તો ૩૪૩ થાય, તેમાં અધોલોકના ૧૯૬ અને જિર્ણ લોકના ૧૪૭ ધનરાજ છે. ત્રણસે તે તાળીસ રાજનું ધનમૂળ ૭ થાય માટે ધનીકૃત લોકનું પ્રમાણ સાત રાજ છે, તે આ પ્રમાણે. લોકના મધ્યમાં એક રાજની લંબાઈ પહોળાઈ અને ચૌદ રાજની ઉંચાઈ પ્રમાણે ત્રસનાડી છે. તેના સાત રાજના બે કકડા કરી ભેગા કરીએ એટલે બે રાજની પહોળાઈ અને સાત રાજની ઉંચાઈનો એક કકડો થયો, પછી અધોલોકનો ત્રસનાડીની દક્ષિણના અર્ધ ઉપર ઉત્તરનું અર્ધ ઉંધું કરી મૂકીએ, તો તે ત્રણ રાજની પહોળાઈ અને સાત રાજની ઉંચાઈનો એક કકડો થયો. તે પહેલામાં ઉમેરીએ તો પાંચ રાજની પહોળાઈ અને સાત રાજની ઉંચાઈનો કકડો થયો. પછી જિર્ણ લોકમાં પાંચમા દેવલોકમાં જ્યાં પાંચ રાજની પહોળાઈ છે તેની ઉપર અને નીચેના બંને બાજુના કકડા એક બીજા ઉપર ઉંધા મૂકીએ તો બે રાજની પહોળાઈ અને સાત રાજની ઉંચાઈનો એક કકડો થયો. તે પાંચ રાજના કકડામાં ઉમેરીએ ત્યારે સાત રાજની ઉંચાઈ અને સાત રાજની લંબાઈ પહોળાઈનો ધનીકૃત લોક થયો. સાત રાજ લાંબો, સાત રાજ પહોળો અને સાત રાજ ઉંચો હોય, તેના ધનરાજ ૩૪૩ થાય છે. અધો લોકમાં રત્નપ્રભા, શકરપ્રભા, વાલુપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમપ્રભા અને તમતમાપ્રભા નામની સાત પૃથ્વીઓ-સાત નર્કો છે. એકેક નર્કમાં મેડીના માળની પેઠે પાથડા અને આંતરા છે. પાથડામાં નાર્કીને ઉત્પન્ન થવાના અને રહેવાના નર્કવાસા છે. સાતે નર્કમાં એકંદર ૮૪૦૦૦૦૦ નર્કો

[illegible]

યત્રાકાશં દ્રવ્યમેકં વિહાય ।

નાન્યત્કિંચિદ્વિદ્યતેઽનન્તકેઽસ્મિન્ ॥૭૯॥

લોકની સ્થિતિ.

અર્થ—જેના ઉપર સર્વ પ્રાણીઓ રહે છે તે પૃથ્વી ધનોદધિ—જળને આધારે છે. તે ધનોદધિ, વાયુ—ધનવાને આધારે અને ધનવા તનવાને આધારે રહે છે. તે તનુવાયુ પણ આકાશને આધારે છે. આ આકાશનો અમુક ભાગ મુક્યા પછી અલોકની દૃદ આંધે છે. તે અલોકમાં એક આકાશસ્થિતિ સિવાય બીજી એકે દ્રવ્ય નથી. માત્ર એક આકાશ તે પણ સીમા વગરનું અનંત છે તેથી અલોક પણ અનંત છે. (૭૫)

વિવેચન—કદ્વિદાણં મંતે લોગટિહ પત્તતા ? ગોપમા ! અદ્વિદા લોગટિહ પત્તતા તંજદા આગાસપદિષ યાપ, યાયપદિષ ઉદદો, ઉદદિપદિષયા પુદયો, પુદયોપદિષયા તસા યાયરા પાણા, અજીવા ઝીવપદિષયા જીવા કમ્મપદિષયા, અજીવા ઝીવસંગ્ગદિયા જીવા કમ્મમંગ્ગદિયા. ભગ. સ. ૧ લ. ૬ લે.

અર્થ—લોકસ્થિતિ કેટલા પ્રકારની છે ? હે ગોતમ ! આઠ પ્રકારે લોકની સ્થિતિ કહી છે, ને આ પ્રભાણે—પ્રથમ આકાશને આધારે વાયુ, (તનવા) વાયુને આધારે ઉદધિ—ધનોદધિ, ધનોદધિને આધારે પૃથ્વી, પૃથ્વીને આધારે જલ અને રથાવર છવો, છવને આધારે અછર—ઉદારિદાદિ ચરીર, કર્મને આધારે છવ રહે છે. અછર છવથી સંપ્રદિત છે અને છવ કર્મથી સંપ્રદાએ છે. આ રીતે આઠ પ્રકારે લોકની સ્થિતિ છે.

ભગવતીના ઉપદેશ સિદ્ધાંતમાં લોકની સ્થિતિ દર્શાવી છે. રથાવર, જલ, છવ, અછવ વગેરે પદાર્થો પૃથ્વી ઉપર રહે છે, એ તો સુવિદિત છે, પણ આ પૃથ્વી સાને આધારે રહી છે, એ એક મંબીર સવાલ છે. આના મંત્રદશ્ન અન્ય સાંપ્રદાયોની જુદી જુદી કથના છે. કેાઇ તો રહે છે કે આ પૃથ્વી સેવનામની ફેલુ ઉપર નેને આધારે રહી છે. આ પદના મંત્રવિત લાગતી નથી, કેમકે આવી મંત્રેણા પાષાવાગો અને અનુષ્ઠ વગરનાની પૃથ્વી સેવનામની ફેલુ

ઉપર રહે, એ ન માની સકાય તેવી વાત છે. જૈન સાસ્ત્ર આ સંબંધે બહુ
 ખુલાસો કરે છે, કે આ પૃથ્વીનો પાયો ધનોદધિ ઉપર છે. પૃથ્વી અપરિ-
 મિત-અસંખ્યાત જોગનની છે, તેમ ધનોદધિ પણ અસંખ્યાત જોગ-
 નના વિસ્તારમાં છે. નીચેના ભાગમાં સાત પૃથ્વીઓ છે, તે પ્રત્યેકની નીચે
 દરેકો ધનોદધિ છે. જેમ ઝાડો દરેકી ઝાડ હોય છે, તેમ પૃથ્વીની ચારે
 બાજુએ દરેકો ધનોદધિ નામનો પદાર્થ છે. તે જાત પાણીની છે, પણ
 તે થોડું થી સરખો છે. નીચેના મધ્ય ભાગમાં ૨૦ દુગ્ધર જોગનની
 તેની જાડાઈ છે પણ ત્યાંથી એકે પ્રદેશની પાતળાઈ થતાં છેક ઉપરને છે
 માત્ર ૭ જોગનનો જાડાઈ રહે છે. બીજી પૃથ્વીના ધનોદધિની પણ એવી
 રીતિ છે, પણ છેડાની જાડાઈમાં જોગનના એક તૃતીયાંશનો વધારો
 છે. એમ દરેક પૃથ્વીના ધનોદધિની જાડાઈમાં એક એક તૃતીયાંશનો વધ-
 થતાં સાતમી નર્દના ધનોદધિની જાડાઈ ૨૦ દુગ્ધર જોગનની છે. ૬
 ગમાં સાતેના ધનોદધિની જાડાઈ ૨૦ દુગ્ધર જોગનની છે. ધનોદધિની નીચે ધન-
 પદોગાળ અને પગિધિ અસંખ્યાત જોગનની છે. ધનોદધિની ચારે બાજુએ ૬
 વેદન છે. તે વિધર્મા થી સરખો છે. તે ધનોદધિની ચારે બાજુએ ૬
 લંબાઈ, પદોગાળ અને પગિધિ અસંખ્યાત જોગનની છે, તેમ મધ્યમાં
 પણ અસંખ્યાત જોગનની છે, પણ પાતળા પડતાં પડતાં છે માત્ર
 જોગનની જ પાતળાઈ રહે છે. આ પ્રમાણે પદોગાળ નર્દના ધનવાયુનું
 નર્દના ધનવાયુની જાડાઈમાં એક ગાંઠનો ફરિંગ થાય છે, એટલે
 જાણ જોગન, ત્રીજીએ ૫ જોગન, ચોથીએ ૫ જોગન, પચમી
 જોગન, છઠીએ ૫ જોગન અને સાતમીના ધનવાયુની જાડાઈ ૬
 છે. ધનવાયુની નીચે તેની ચારે બાજુએ દરેકો જાડાઈ છે તે
 સરખો છે. તેની લંબાઈ પદોગાળ પગિધિ અને મધ્યમાં જાડાઈ
 જોગનની છે. જાડાઈ થટા થટા છે માત્ર દેવ જોગનનો
 છે. નીચેની પૃથ્વીએનાં પદાર્થો દરેકે પદાર્થો નામનો વધારો
 નર્દના ધનવાયુની જાડાઈ છે જોગનનો છે. ધનવાયુની નીચે અ-
 સંખ્યાત જાડાઈ છે. જોગન નર્દના આકાશના અસંખ્યાત

પછી ધર્માસ્તિકાવાદિ બીજા પાંચ દ્રવ્ય પૂરા થાય છે, એટલે ત્યાં લોકની દદ પચુ પૂરી થાય છે. પછી અસોક આવે છે. તેમાં આકાશ સિવાય બીજું કોઈ પચુ દ્રવ્ય નથી. સાકડાના ત્રણ પાત્રાનો ઝુડો હોય, તેમાં જેમ ત્રણ પાત્રા એક બીજાની અંદર રાખ્યા હોય, તેવી રીતે તનવા, ધનવા અને ધનોદધિ એ ત્રણે વસ્તુ એક બીજાની અંદર ગોઠવાએલા છે. ત્રીજા ન્દાના પાત્રામાં જેમ કોઈ વસ્તુ રાખવામાં આવે તેમ ધનોદધિના વસ્તુની અંદર પ્રત્યેક પૃથ્વી છે. એટલા પાત્રાની બદાર જેમ આકાશ હોય તેમ તનવાને ફરતું આકાશ છે. પાત્રાના સાત ઝુડા આકાશમાં ઘોડે ઘોડે આંતરે ઉપર ઉપર છટકાવેલા હોય, તેમ સાત પૃથ્વીઓ પાત્રપોતાના ધનોદધિમાં ઉપર ઉપર રિયત છે. પૃથ્વી અને અસોક વચ્ચે ઉપલા ભાગમાં માત્ર બાર જોગનનું અંતર છે. તે ૬ જોગનનો ધનોદધિ, ૪૧ જોગનનો ધનવા અને ૧૧ જોગનનો તનવા, એમ બાર જોગન. પછી અસોક આવે અને સાતમી નર્કના ત્રણ વસ્તુના ૧૬ જોગન થતા હોવાથી ૧૬ જોગનનું અંતર છે. આ સાત પૃથ્વી ઉપસંત દેવશેકો પચુ ધનોદધિને આધારે રલા છે. તે આવી રીતે:-પહેલા એ દેવશેકા ધનોદધિને આધારે છે; ત્રીજો, ચોથો અને પાંચમો દેવશેકા ધનવાને આધારે છે; છઠો, સાતમો અને આઠમો ધનોદધિ અને ધનવા એ બેને આધારે છે; નવમાથી સર્વાર્થસિદ્ધિમુખી એક આકાશને આધારે પ્રતિષ્ઠિત છે. (૭૯)

સુગદુઃખદાનિવૃદ્ધી ।

ઉચ્ચૈરુચૈર્વર્તતે સૌખ્યભૂમિ-

નીચૈર્નીચૈર્દુઃખવૃદ્ધિઃ પ્રકામમ્ ॥

લોકસ્યાગ્રેસ્ત્યુત્કટં સૌખ્યજાતં ।

નીચૈઃ પ્રાન્તે દુઃખમત્યન્તમુગ્રમ્ ॥૮૦॥

દશમભાવનાયા ઉપસંહારઃ ।

ઉચ્ચૈઃસ્થાનં ત્વાત્મનશ્ચિત્સ્વભાવા-

ખિરાજે છે. નીચાણના ભાગમાં સાતમી નાંના નાઈને જેટલું દુઃખ છે, તેટલું ઉંચાણના ભાગમાં વસતા સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવતાને સુખ છે. આપુખ ખંનેનું ૩૩ સાગરાપખનું છે. પદેલાને તેટલા વખત સુધી જ્યારે દુઃખ ભોગવવાનું છે, ત્યારે ખીજને તેટલા વખત સુધી સુખ ભોગવવાનું છે. એથી પણ ઉપર સિદ્ધ ભગવાનને દૈવ વગરનું અનદદ સુખ-શાંતિ હોય છે. ઉંચી અને નીચી સ્થિતિ વચ્ચે સુખ દુઃખનો કેટલો તફાવત છે, તે થોડા સાહસીય દાખલાથી સમજી શકાશે. સુવર્ણકાંચ સૂતના પાંચમા અધ્યયનમાં નાઈની સ્થિતિ પરત્વે આ પ્રભાણે વર્ણન છે:-

તે ધોરક્રમે સમિસંધ્યારે તિષ્ઠ્યામિતાયે નરણ પઠંતિ. ગા. ૩.

અર્થ—તેઓ નાઈમાં પડે છે, કે જે નાઈના દેખાવ અત્યંત ધોર-ખર્ચકર છે, જેમાં પ્રકાશનું તો નામ નથી, પ્રકાશને બદલે ગાદ અંધકાર બધો છે અને તાપ-સ્વાભાવિક ક્ષેત્રની ગરમી એટલી તો પ્રચંડ છે કે તેની આગળ અમિનો તાપ કશા હિસાબમાં જ નથી.

ત્યાં તાપ અને ટાક કેટલી છે, તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઉત્તરાધ્યયનના ૧૯ મા અધ્યયનમાં મૃગાપુત્ર આ પ્રભાણે કહે છે:-

જદા રૂદ અગણિ ઉગ્ધો । રત્તોનંતગુણો સહિ ॥

નરણતુ ધેયણા ઉગ્ધા । અસાયા ધેદયા મય ॥ ઉ. અ. ૧૯.

અર્થ—આ ભોકમાં અગ્નિ જેવો ઉષ્ણ છે, તેના કરતાં અનંતગુણુ વધારે નાઈમાં ઉષ્ણ વેદના છે. (મૃગાપુત્ર કહે છે કે) તેવી વેદના મેં ભોગવી છે, નાઈમાં કેવા બયભીત શબ્દો બોલાય છે ?

હજ છિદ મિદ ણં વહેતિ । સહે સુણિતા પરહમ્મિયાણં ।

તે નારગામી મયમિન્નસદ્ધા । કંવંતિ કન્નામ દિસં થયામો ॥

સુવ. અ. ૫ ગા. ૬.

અર્થ—આને સુદ્રથી ગારો, આને તરવારથી છેદો, આને બાલાથી બેદી નાખો, આને અગ્નિમાં બાળો, આના પરમાધામીઓના શબ્દો સાંભળી બયભીત થતા નાઈઓ નાસી છૂટી જવાનો રસ્તો શોધે છે, પણ ક્યાંય જવાની બારી નથી.

.....
અન્ને તુ સૂલાહિં તિસૂલિયાહિં । દીદાહિં વિષ્ણુણ અદ્દે કરંતિ ॥

સુખ. અ. પ. ગા. ૯.

અર્થ—જ્યારે કોઈ નાર્કી ભાગવાનું કરે છે, ત્યારે તેને લાંબા ભાલા કે ત્રિશૂળથી વીંધીને પરમાધામીઓ ઉઠે પાડે છે. નર્કના દુઃખનું એટલું બધું વર્ણન છે, કે જે સાંભળતાં હૃદય કંપી ઉઠે. આવી વેદના નાર્કીના જીવો દિનરાત ભોગબ્યાં કરે છે. સાત નર્કમાં પહેલી કરતાં બીજામાં, અને બીજા કરતાં ત્રીજામાં યાવત્ સર્વથી નીચે સાતમી નર્કમાં અતુલ વેદના-દુઃખ છે. અધોલોકની ઉપર ત્રિછા લોકમાં સુખ્યત્વે તિર્યચ અને મનુષ્યો વસે છે, ત્યાં જોકે દુઃખ છે, યદુક્તમ્—

સારીરમાણસાદં દુક્ખાદં તિરિક્ષ જોણીય ।

માણુસ્સં ચ અણિચં વાહિજરામરણવેયણા પડરં ॥

ઉવવાહ.

અર્થ—તિર્યચ યોનિમાં શારીરિક અને માનસિક દુઃખો છે, ત્યારે મનુષ્યભવમાં આયુષ્યની અસ્થિરતા, વ્યાધિ, રોગ, જરા, મરણ વગેરેની પ્રચુર વેદના છે; પણ આ દુઃખ નર્કથી ઓછું છે. નર્ક જેટલી ઉષ્ણ વેદના, શીત વેદના, ભૂખ, તરસ, ત્રિછા લોકના પ્રાણીઓને નથી. ત્યાંથી ઉપર જતાં વૈમાનિક દેવતાઓ કે જિજ્ઞૈર્ધ્વલોકમાં રહે છે, ત્યાં ત્રિછા લોક જેટલું દુઃખ નથી, પણ ત્યાં આયુષ્ય લાંબું, વૈક્રિયશક્તિ, મનવાંછિત ભોગ, દિવ્યદિ, દિવ્ય સુખ, દિવ્ય અનુભવ વગેરે સુખ છે. જેમ જેમ ઉપર જઈએ તેમ તેમ લાંબી જીંદગી, નિર્વિપયતા, કષાયની મંદતા, અધિક ઝડક, અધિક ઉન્નવ-લતા અને અધિક સુખ છે. સૌથી ઉપરના સર્વાર્થસિદ્ધના દેવતાઓનું અવ-ર્ણનીય સુખ છે. તેનીસ સાગરનું તેમનું આયુષ્ય છે. તેમના એક વખતના આહારની તૃપ્તિ ડહાંડળ વરસ સુધી ચાલે છે. તેનીશ પખવાડીએ શ્વા-સોશ્વાસ લે છે. પોતાની શય્યા ઉપર ચંદ્રવાને ઠેકાણે મોતીના ઝુમખામાંથી રાગ-રાગિણીઓની ધ્વનિ અને બત્રીશવિધ નાટકની રચના થાય છે. તે જોતાં જોતાં ખટપટ વગરના ચિરકાલીન સુખમાં સમય નિર્ગમન કરે છે. તેના ઉપર લોકના અગ્રભાગે સિદ્ધ ભગવાન બિરાજે છે; યદુક્તમ્—

જદિ જદિજ્યા મિટા ! જદિ મિટા જદિજ્યા ! ૧
જદિ જોદિ જદિજ્યા ને ! જદિ જોદિ મિટાઈ ૧ ૨ ૩
અવોને જદિજ્યા મિટા ! જોવોને જદિજ્યા ૧
જદિ જોદિ જદિજ્યા ને ! જદિ જોદિ મિટાઈ ૧ ૨ ૩

૧૧૧૧.

અર્થ—પ્રજા-સિદ્ધિ મળવાને છે તેવાં આપણાં ૧૧૧૧ મિટા
વવા ? આં કરીને છે. ૧૧૧૧ અને ૧૧૧૧ સિદ્ધિ મળે છે ૧૧૧૧—અર્થ. ૩
આપણાં સિદ્ધિ મળવાને છે. આપણાં-૧૧૧૧ સિદ્ધિ મળે વવા. અર્થ-૧૧૧૧
અર્થ. ૧૧૧૧ કરીને છે. ૧૧૧૧ આપણાં-૧૧૧૧ સિદ્ધિ મળે વવા. અર્થ-૧૧૧૧
આપણાં ૧૧૧૧ કરીને છે. ૧૧૧૧ આપણાં-૧૧૧૧ સિદ્ધિ મળે વવા. અર્થ-૧૧૧૧
આપણાં ૧૧૧૧ કરીને છે. ૧૧૧૧ આપણાં-૧૧૧૧ સિદ્ધિ મળે વવા. અર્થ-૧૧૧૧

જદિ જદિજ્યા મિટાઈ ! ને જોવોને જદિજ્યા સવિધેવાઈ ૧
જે સિદ્ધિ મળે ! અવોને જદિજ્યા ૧ ૨ ૩
જે જદિજ્યા મળે ! જદિજ્યા મિટાઈ અવોને ૧
જદિ જદિજ્યા મળે ! જદિજ્યા મિટાઈ અવોને ૧ ૨ ૩
મિટાઈ જદિજ્યા મળે ! જદિજ્યા મિટાઈ અવોને ૧ ૨ ૩
જદિ જદિજ્યા મળે ! જદિજ્યા મિટાઈ અવોને ૧ ૨ ૩
જદિ જદિજ્યા મળે ! જદિજ્યા મિટાઈ અવોને ૧ ૨ ૩
જદિ જદિજ્યા મળે ! જદિજ્યા મિટાઈ અવોને ૧ ૨ ૩

૧૧૧૧.

અર્થ—દેવતાનાં નામ-પીઠાથી રહેલો જોવા સિદ્ધિ મળવાને
જે સુખ મળે છે, તે સુખ મળવાને છે. ૧. દેવતાનાં
સર્વ કાર્યનું સુખ એક કરી તેનું એક પિંડ બનાવી તેને અનંતસુખ કરીને,
એટલું નહિ, પણ તેના અનંત વાર વર્ષોનાં વર્ષ કરીને તોપણ સિદ્ધિના
સુખની બરાબર તે સુખ થઈ શકે નહિ. ૨. સિદ્ધિના સર્વ સુખનું એક પિંડ
બનાવી તેના અનંત ભાગ કરીને, તેના એક ભાગ અક્ષયમાં વિખેરીને
તો સોક અને અસોક બંનેનું આકાશ બરાબર ભય, તોપણ તે ખુદ નહિ. ૩.

દૃષ્ટાંત—કોઈ એક રાજ વનમાં કીડા કરવા ગયો હતો. તેને ઘોડો તેને અટવિના વિષમ માર્ગમાં લઇ ગયો. જુખ, તરસ અને શ્રમથી ખિન્ન થએલો રાજ પાણીની શોધ કરવા લાગ્યો, તેટલામાં એક જંગલી માણસ તેને મળ્યો. તેણે પાણી પાતું અને ખાવાનું પણ આપ્યું. રાજને તેથી ઘણી શાંતિ થઇ, તેથી સંતુષ્ટ થએલો રાજ તે બિલ્લને પોતાની સાથે લઇ આવ્યો. એક બધ્ય મંદિરમાં તેને ઉતારો આપ્યો. ઉમદામાં ઉમદા ખાનપાનની ચીજો તેને આપવામાં આવી. પહેરવાને કિમતી વસ્ત્રો અને આભૂષણો આપ્યાં. ખિન્નમતમાં એક જે નોકરો રાખવામાં આવ્યા. થોડા દિવસ તે ત્યાં રહ્યો, પણ પછીથી તેને પોતાનું કુટુંબ સાંભરી આવ્યું. આ મનને સંદેશો પહોંચાડવા ત્યાં જવાનું તેને મન થયું. આંહિથી છૂટવાને જીવ તલપાપડ થવા લાગ્યો. આખરે એકાંતની તક જોઇ પોતાનાં જીનાં વસ્ત્રો પહેરી ભાગી ગયો. કુટુંબીઓની પાસે ગયો અને ઘણા સ્નેહથી તેમને ભેટ્યો. તેઓ પૂછવા લાગ્યા કે આટલા દિવસ સુધી ત્યાં જતો રહ્યો હતો ? અમે તો તને શોધી શોધીને ચાકી ગયા. તેણે કહ્યું કે હું તો એક ઘોડાવાળાની સાથે ગયો હતો, ત્યાં ભારે મજ હતી. સંબંધીઓએ પૂછ્યું, શેની મજ હતી ? તેણે કહ્યું: વાહ ! વાહ ! બહુ જ મજ ! તેઓએ પોતાનાં સારામાં સારાં લુગડાં, વાસણ, ખોરાક, ઝુંપડી બતાવી કહ્યું કે આવી વસ્તુઓ તને મળી હતી ? તેણે કહ્યું, આથી પણ વધારે સારાં. તે બિલ્લે જે જે જોયું, આપ્યું, સુધ્યું, સ્પર્શ્યું અને અનુભવ્યું તે બધું મનમાં જાણે છે પણ શબ્દથી બોલવાને સમર્થ થયો નહિ, કારણકે તે સુખ બતાવવાને તેની પાસે શબ્દો જ હતા નહિ, તેથી બધા કહેવા લાગ્યા કે તું જીઠો છે. આથી વધારે બીજું કોઇ સુખ જ નથી. “ મુગેકો સ્વમા ભયા, સમજ સમજ પિછતાય ” એની માફક બિલ્લ મનમાં ને મનમાં સંજાઇ બેસી રહ્યો.

આમાંથી સમજવાનું એ છે કે બિલ્લે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોનો જે અનુભવ કર્યો હતો, તેનું પણ તેનાથી વર્ણન થઇ શક્યું નહિ, તેમ આત્માના સુખોનું કે સિદ્ધના વાસ્તવિક આનંદનું વર્ણન કોઇથી પણ થઇ શકે

તેમ નથી, કારણકે, તેને કોઈ ઉપમા લાગી ચકતી નથી. ખરેખર તે અનુ-
પમ સુખ છે. આવી રીતે હંચામાં હંચે સ્થાને સંપૂર્ણ નિરપાધિક દુઃખ-
રહિત એકાંત સુખ છે, ત્યાંથી નીચે નીચે સુખની ન્યૂનતા થતાં, ત્રિજા લોકમાં
મધ્યમ સ્થિતિ અને અધોલોકમાં દુઃખ દુઃખ ને દુઃખ છે. અધોલોકમાંથી
ઊર્ધ્વ ઊર્ધ્વ જવાનો અને આખરે લોકને અગ્રસ્થાને પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવો,
વા ભાવના ભાવવી, તે લોકભાવનાનું સ્વરૂપ છે. આ દાખામાં બતાવ્યું છે
કે ઉપર જવું તે આત્માનો સ્વભાવ છે, ત્યારે નીચે ઉતરવું તે કર્મની શુર-
તાનો સ્વભાવ છે. જેમ એક તુંબડાની ઉપર માટીનો લેપ કરવામાં આવ્યો
હોય, તેા તે તુંબડું ભારે યજ્ઞને પાણીમાં ડુબે છે. લેપ દૂર થતાં તે પોતાના
સ્વભાવથી પાણીની સપાટી ઉપર તરવા માંડે છે; તેમ આત્માને પણ
જેમ જેમ કર્મનો વધારે લેપ લાગે છે તેમ તેમ તે ભારે યજ્ઞને નીચે અ-
ધોગતિમાં ચાલ્યો જાય છે. તેમાં મહા આરંભ, મહા પરિશ્રમ, મંત્રાદિક
અને પંચેન્દ્રિયોની ખાત કરવી એ ચાર પ્રકારના કર્મથી નર્કનું આયુષ્ય બં-
ધાય છે અને અધોલોકમાં ગમન થાય છે. માયા, કપટ, વિદ્યાસપાત અને
કાવનાં, જીહ્વા ભાષણ અને ખોટાં તોણ માંપ રાખવાં, એ ચાર કારણથી
તિર્વચની ગતિમાં જન્મ પારણ્ય કરવો પડે છે. બદ્ધ પ્રકૃતિ, સરજ સ્વભાવ,
અનુકંપા અને અમત્સરભાવ, એ ચાર કારણથી મનુષ્યનો જન્મ મળે છે.
સરાગ સંયમ, દેશવિરતિ, આવશ્યકાર્થ, બાળભાવ સહિતનું તપ અને અશ્રમ
નિર્જરા, એ ચાર કારણથી દેવગતિ મળે છે. ત્યારે રાગદ્વેષને સર્વથા કાપી
વીતરાગ દશા પ્રાપ્ત કરવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, લોકને અશ્રમાગે
સિદ્ધ-મુક્તપણે નિવાસ થાય છે કે જે નિવાસ કાલમનો છે, જ્યાં ગયા પછી
હી પણ પાછા ફરવાનું નથી. તેથી યાચ્યત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તો જન્મ, જરા,
મરણ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ સર્વ ટળી જાય, માટે હૃદય સ્થાન મેગવ-
વાને દર્મોના કારણને દૂર કરી આત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવો. પરમાવમાંથી સ્વ-
ભાવમાં સ્થિત થઈ લોકભાવનાનું સ્વરૂપ ચિંતવવું. (૮૦-૮૧)

— સ્વદરબંધ મેરોનાલ લેટિસા

જેમ પ્રવચન

દોષને (દાખલ)

(૧૧) વૌધિદુર્લભ ભાવના.

[વૌધિની મહેતા-વિરામતા કર્મોનીને તે વૌધિમાં કેવી રીતે ભવબ્રમણ મહે
કે અને દમણાં રહ અર્થે પરત્ર મળે છે, તે દેવની ભાવનામાં બતાવવામાં
આવે છે.]

રથોદ્ધતાદૃત્તમ્ ।

પ્રકેન્દ્રિયેષુ ભયન્નમણમ્ ।

સૂક્ષ્મવાદરનિગોદગોલકે—

ઽનન્તકાલમધયોગતઃ સ્થિતઃ ॥

સૂક્ષ્મવાદરધરાદિકે તતો—

ઽસહ્યચકાલમથ દુઃસ્વસહુલે ॥૮૨॥

વિકલેન્દ્રિયેષુ ભ્રમણમ્ ।

દ્વ્યક્ષમુખ્યવિકલેન્દ્રિયે ક્રમા—

તસહ્યચકાલમટિતો વ્યથાન્વિતઃ ॥

નારકે પશુગણે પુનઃ પુન—

ર્યાપિતોઽતિસમયઃ સુખોઽજ્ઞિતઃ ॥૮૩॥

એકેન્દ્રિયમાં ભ્રમણ.

અર્થ—સૂતકાળમાં પાપને યોગે અશુભ કર્મોના દબાણથી આ જીવ
નિગોદના ગોળા કે જ્યાં ચૈતન્યશક્તિ એકદમ દબાયેલી હોય છે અને એક
સ્પર્શેન્દ્રિય પણ જ્યાં બહુ જ ઓછી શક્તિવાળી હોય છે, ત્યાં ઉત્પન્ન થયો.

અનંત જીવ વચ્ચે એક સરીર પામ્યો, એટલું જ નહિ પણ મુક્ત અને બાહ્ય નિમોદની અંદર નિરંતર અનંત કાળ-અનંતા પ્રદક્ષપરાવર્તન સુધી નિવાસ કર્યો. બીજો ક્યાંય પણ ગયા વિના તેમાં ને તેમાં જ ભવમખજુ કર્યું. નિમોદમાં અનંત કાળ વ્યતીત કર્યા પછી, મુક્ત અને બાહ્ય પૃથ્વી, ધાતુ, અગ્નિ, વાયુ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિ એ દરેક રચના, કે જ્યાં પણ કેવળ દુઃખ જ છે, ત્યાં અધૃષ્ટ્ય કાળ-અધૃષ્ટ્યવાત ઉત્સર્જિણી અવસર્જિણી પર્યંત સમોક્ષમ ભવમખજુ કર્યું. (૮૨)

વિકલેન્દ્રિયપણે જમણું.

જ્યારે એકેન્દ્રિયમાં જમણું કરતાં, દુઃખ વેડતાં, કંઈક અશુભ કર્યો જોઈ શકાય, ત્યારે કંઈક ઉચો પડી ઉપર આવ્યો, એટલે એકેન્દ્રિયમાંથી આ જીવ બે, બિન્દ્રિયવાળો થયો. ત્યાં પણ સંખ્યાત કાળ સુધી પર્યટન કરીને અનુક્રમે ત્રીન્દ્રિય અને ચક્રિન્દ્રિયમાં ઉપજ્યો. ત્યાં પણ દુઃખ ભોગવતો ભોગવતો સંખ્યાત કાળ પર્યંત જાગ્યો. ત્યારપછી પંચેન્દ્રિયમાં પ્રવેશ કર્યો, તેમાં પણ નાહી તિર્યચ કે જ્યાં પણ દુઃખ ને દુઃખ જ છે ત્યાં સુખ વગરનો ધણો કાળ વ્યતીત કર્યો અને વારંવાર તે બે યોનિમાં જ ભવ-જમણું કર્યું. (૮૩)

વિવેચન—જીવને ઉપજવાનું ક્ષેત્ર સોઝાઝાચ અપરિમિત છે, ઉપજવાની યોનિઓ પણ અનેક છે અને કાળ પણ અપરિમિત છે. આ ત્રણની અપરિમિતતાને લીધે કર્મને વશે આ જીવને ધણું પરિભ્રમણ કરવું પડ્યું છે. આ સંસારસમુદ્રમાં તરવાનાં સાધનો કરતાં ખુડવાનાં સાધનો પડ્યાં જ વધારે છે. શાસ્ત્રમાં પણ પ્રુણના નવ પ્રકાર દર્શાવેલા છે, તો પાપના આઠ પ્રકાર દર્શાવેલા છે. પ્રુણ-ધર્મ કરવાનો સ્વરૂપ કાળ છે, ત્યારે પાપને માટે અનંત કાળ છે; જોકે સમયે સમયે પ્રુણ અને પાપ બંનેનો ઓંચ થાય છે એમ દર્શાવેલું છે, પણ તે નિમગ્નપાશ્રિત વચન છે. આંદિ વ્યવહારમાં તેની અનુષ્ઠેયિતા દોવાળી તેની અપેક્ષા લીધી નથી. સાધારણ રીતે જ્યાં ત્યાં આ જીવને પાપનો યોગ મળવાથી અશુભ કર્મનો.

લેખ થવાથી નીચે થોડાં ધણાં વખત પસાર કરવો પડ્યો છે. એકેક ઠેકાણે કેટલો કેટલો વખત પસાર કર્યો તે ઉપરના એ કાવ્યમાં જણાવ્યું છે. આ લોકમાં નિષ્કૃષ્ટમાં નિષ્કૃષ્ટ સ્થાન નિગોદનું છે, કારણકે ત્યાં એક શરીર અનંત જીવોની ભાગીદારી વચ્ચેનું હોય છે. એક તો ભાગીદાર ધણા અને બીજું તે શરીર કીડી કે કંથવા જેવડું હોત તો હજીએ ઠીક, પણ તે તો અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે, એટલે કે સોના અથવા ભાગ ઉપર કંદનો નેટલો ભાગ રહી શકે તેટલામાં અસંખ્યાત શ્રેણી અને પ્રતર છે. એકેક શ્રેણી ઉપર અસંખ્યાત ગોળા છે અને એકેક ગોળામાં અસંખ્યાત શરીર છે. ત્યારે વિચાર કરો કે એક શરીરના ભાગમાં કેટલી બધી થોડી જગા આવી ?! આવા નિષ્કૃષ્ટ સુદ્ધ શરીરમાં ઇન્દ્રિય માત્ર એક સ્પર્શન્દ્રિય જ છે. પર્યાપ્તિ ચાર છે પણ તે અનંત જીવો વચ્ચે છે. એટલે અનંતા જીવોને એક જ શ્વાસોશ્વાસ-પર્યાપ્તિથી શ્વાસોશ્વાસ લેવાનો છે. તે જીવોની ભવસ્થિતિ ઘણી જ થોડી છે. તનુદુરસ્ત માણસના એક શ્વાસોશ્વાસ નેટલા વખતમાં તો તેના ઝાઝેરા સાડાસત્તર ભવ થઈ જાય છે. આ રીતે એક અંતર્મુહૂર્તમાં ૬૫૫૩૬ ભવ કરે છે, એટલે ૬૫૫૩૬ વાર જન્મે છે અને તેટલી વાર મરે છે. આશ્ચર્યભૂત એ છે કે મરી મરીને પુનઃ તે જ કાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ અનંત કાળ સુધી-અનંતા પુલ્કણપરાવર્તન સુધી સૂક્ષ્મ બાહર નિગોદમાં ને નિગોદમાં જ ભવ કર્યા કરે છે. આને કાયસ્થિતિ કહેવામાં આવે છે. એક ભવની સ્થિતિ તે ભવસ્થિતિ અને બીજી કાયમાં ગયા વિના એક જ કાયમાં સ્થિતિ તે કાયસ્થિતિ. દરેક જાતના પ્રાણીની કેટલી કેટલી કાયસ્થિતિ છે તેનું વિસ્તૃત ખ્યાન જીવાભિગમ સૂત્રમાં કર્યું છે. જિજ્ઞાસુએ ત્યાંથી જોઈ લેવું. સંક્ષેપથી તેનું નિરૂપણ ઉત્તરાધ્યયનની ગાથામાં જે પ્રમાણે કર્યું છે તે આ સ્થાને અતાવવું ઉચિત છે.

પુલ્કણીકાયમદ્ગતો । ઉક્લોસં જીવો ય સંવસે ॥

કાલં સંસ્થાદ્યં । સમયં ગોચમ મા પમાય ॥ ૧ ॥

આઠકાયમદ્ ॥ ૨ ॥ તેઠકાય ॥ ૩ ॥ ઘાઠકાય ॥ ૪ ॥

ઘણસ્સદ્કાય ॥ ઉક્લોસં । કાલમણંત દુરંતં સમયં ॥ ૫ ॥

ચેદિદિયકાય૦ ઉક્તોસં૦ | કાલે સંલિજ્જ સણિયં સમયં ॥ ૬ ॥

તેદિદિયકાય૦ ॥ ૭ ॥ ચરિદિયં ॥ ૮ ॥ પંચિદિયકાયમદ્ગતો

ઉક્તોસં૦ સત્તદુમયગ્ગદ્ગે સમયં ॥ ૯ ॥

ઉ. અ. ૧૦ ગા. ૫ થી ૧૩.

અર્થ—આ છવ પૃથ્વીકાય-સૂક્ષ્મ અને બાહર પૃથ્વીમાં ગયો થકો

વધારેમાં વધારે વખત ત્યાં નિવાસ કરે તો સંખ્યાતીત-અસંખ્યાત કાળ સુધી રહે. એટલે અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી પસાર થઈ જાય ત્યાંસુધી માત્ર પૃથ્વીમાં ને પૃથ્વીમાં જ પ્રમથુ કરે. બીજી યોનિમાં ગયા સિવાય પૃથ્વીમાં જ જન્મ મરણ કરે. અપુકાય (પાણી), તેડકાય (અગ્નિ) અને વાઉકાયમાં પણ પ્રત્યેક સ્વર્ગે વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત અવસર્પિણી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી પર્યંત રહે. વનસ્પતિકાયમાં અનંત અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી પર્યંત ભવમથુ કરે એટલે સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી બાહર નિગોદમાં અને બાહર નિગોદમાંથી પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં પ્રમથુ કરે. પણ વનસ્પતિકાય છોડી અનંતકાળ સુધી બીજો કયાંય ન જાય. આવી રીતે પાંચ સ્થાવરમાં ઉત્કૃષ્ટ આદ્યો બધો વખત દરેક છવને નિવાસ કરવો પડ્યો છે. સ્થાવર નામ કર્મનો વ્યય થતાં જ્યારે ત્રસ નામ કર્મનો ઉદય થયો, ત્યારે બેઠદ્રિય, તેઠદ્રિય ચડિરિદ્રિય અને પંચેદ્રિયમાં ક્રમે ક્રમે ગયો, પણ ત્યાં જન્મ દરેક સ્વર્ગે રાકાય તો ખરી. બેઠદ્રિય, તેઠદ્રિય, અને ચડિરિદ્રિય એ ત્રણેમાંના પ્રત્યેકની સંખ્યાત દબાર વરસની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ છે. કર્મનું જો વધારે દબાજુ હોય તો એ દરેકમાં ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિએ વખત પસાર કરવો બ્યારે છવ પંચેદ્રિયમાં આવે ત્યારે નાહી અને દેવતામાં તો એકેકે બવ જ સાય છે, કેમકે ત્યાં ભવસ્થિતિ એ જ કાયસ્થિતિ છે. તિર્યચ અને મનુષ્યમાં નિરંતર સાત આઠ ભવનો નિવાસ થઈ શકે પણ તેમાં મનુષ્યભવ તો પૂરા પુરુષને યોગે જ મળે, બાકીને માટે તો તિર્યચનો ભવ છે. તથા ઉત્કૃષ્ટ સાત આઠ ભવ કરે. આ કાયસ્થિતિ પ્રમાણે એકેક સ્થાવરમાં લગભગ અસંખ્યાત અને વનસ્પતિમાં તો અનંતા ભવ થયાં, કેમકે પૃથ્વીની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ બારીસ દબાર વરસની, પાણીની સાત દબાર વરસની, અગ્નિની ત્રણ અદોગાત્રની,

વાયરાની ત્રણ હજાર વરસની અને વનસ્પતિમાં પ્રત્યેકની દશ હજાર વરસની અને સાધારણની અંતર્મુહૂર્તની, જેઠદ્રિયની બાર વરસની, તેઠદ્રિયની ૪૯ દિવસની, ચઠ્ઠિદ્રિયની છ માસની, નાર્કી દેવતાની તેત્રીસ સાગરોપમની અને મનુષ્ય તિર્યચની ત્રણ પથ્થોપમની છે. જ્યન્ય ભવસ્થિતિ નાર્કી અને દેવતાની દશ હજાર વરસની; બાકી બધાની અંતર્મુહૂર્તની છે, પણ અંતર્મુહૂર્તના અનેક લેદ હોવાથી અંતર્મુહૂર્તમાં એક ભવ પણ થાય અને અનેક પણ થાય છે. તે એટલેસુધી કે સાધારણ વનસ્પતિમાં ન્હાનામાં ન્હાનાં ભવો એક અંતર્મુહૂર્તમાં ૬૫૫૩૬ થાય છે, પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં ૩૨૦૦૦, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુમાં ૧૨૮૨૪, જેઠદ્રિયમાં ૮૦, તેઠદ્રિયમાં ૬૦, ચઠ્ઠિદ્રિયમાં ૪૦, અસંજી પંચેદ્રિયમાં ૨૪ અને સંજી પંચેદ્રિયમાં એક અંતર્મુહૂર્તમાં એક ભવ થાય છે. આવી રીતે ન્હાના અને મ્હોટા ભવો એકેક કાર્યમાં સંખ્યાતા અસંખ્યાતા અને અનંતા પણ કર્યાં. મનુષ્ય અને દેવતા સિવાય દરેક યોનિમાં-કાયમાં પારવિનાતું દુઃખ ભોગવ્યું અને અવ્યક્તપણામાં અનંત કાળ પસાર કર્યો. (૮૨-૮૩.)

મનુષ્યભવલબ્ધિઃ ।

તત્ર તત્ર દુરિતાતિભોગતઃ ।

કર્મણામપનયો યદાઽભવત્ ॥

પ્રાપ રત્નમિવ દુર્લભં મૃશં ।

માનવત્વમતિપુણ્યયોગતઃ ॥૮૪॥

મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ.

અર્થ—ઉપર દેહા પ્રમાણે તે તે સંકીર્ણ યોનિમાં ભવબ્રમણ કરતાં અને દુઃખ ભોગવતાં જ્યારે વધારે અશુભ કર્મો ભોગવાઈને અરી ગયાં ત્યારે શુભ કર્મોના થર નિદ્રાળો, અથવા ત્યાં કંઈ સુકૃતનો યોગ મળતાં પુણ્યનો સંચય થયો, ત્યારે અતિ પુણ્યના યોગથી ચિંતામણિ રત્ન કરતાં

પણ વધારે કિંમતવાળો અને ધણી મુશ્કેલીથી મળી શકે તેવો મનુષ્યનો અવતાર અથવા માનવપણું આ જીવને પ્રાપ્ત થયું. (૮૪)

વિવેચન—

કર્મસંગેહિ સંમૂદા, દુઃખિસ્રયા વદ્યુચયણા ॥

અમાણુસાસુ જોખીસુ, યિનિહર્મ્યતિ પાણિગો ॥ ૧ ॥

કર્મ્માણં તુ પદાણાપ, આણુપૂર્ણી કયાદ ડ ॥

જીવા સોદિમણુપતા, આયર્યતિ મણુસ્સય ॥ ૨ ॥

ઉત્ત. અ. ૩ નું મા. ૬-૭.

અર્થ—કર્મના સંગથી દુઃખી થતા અને વેદના ભોગવતા મુદ પ્રાણીઓ મનુષ્ય સિવાયની એકેદિવાદિક યોનિમાં રખાડે છે. ॥ ૧ ॥ અનુક્રમે બદલતાં બદલતાં કદાચ કર્મની હાનિ થાય, અર્થાત્ અશુભ કર્મોનું દેખાણુ કરી થાય અને કંઈક અંશે આત્મશુદ્ધિ થાય, ત્યારે જીવો મનુષ્યનો અવતાર મેળવે છે. ॥ ૨ ॥

ઉત્તરાધ્યયનની ઉપલી ગાથાઓમાં અન્ય અવતારો સાથે મનુષ્ય અવતારની સરખામણી ગર્ભિત રીતે કરી છે. પ્રાચે બીજા અવતારો કર્મના દેખાણુથી અશુભ કર્મના જોરથી પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મનુષ્ય અવતાર કર્મની શુદ્ધિ થવાથી કર્મની અશુભતા ઘટવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આગળ કલા પ્રમાણુ પૃથ્વી આદિમાં ધણી કાળ પર્યંત દુઃખ ભોગવતા, અંશુભ કર્મોને ખપાવતાં, જ્યારે શુભ કર્મની સત્તા વધે છે, ત્યારે મનુષ્યભવ મળે છે. એક રીતે દેવતાના ભવ કરતાં પણ મનુષ્યભવ શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવ્યો છે, તે એટલા માટે કે દરેક ધર્માચરણ અને તેનાથી થતી મોક્ષસંપત્તિ માત્ર મનુષ્યભવમાં જ મેળવી શકાય છે. મોક્ષના દરવાજા માત્ર એક જ જીવન માટે ખુલા છે અને તે મનુષ્યજીવન માટે જ. સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાન સુધી ઉચ્ચે ગએલા જીવો પણ મનુષ્યમાં આવે છે, ત્યારે જ મોક્ષે જઈ શકે, પરભાર્યા જઈ શકતા નથી. એટલા માટે જ સમગ્ર દેવતાઓ પણ મનુષ્યના ભવની ઇચ્છા રાખે છે. મનુષ્યના ઉદારિત શરીર કરતા દેવતાનું વૈકિય શરીર ઉચ્ચ પ્રકારનું છે. મનુષ્યને જ્વતઃ વૈકિય શક્તિ નથી. દેવતાને તે છે. મનુષ્યની બાલ નસદિ કરતાં

દેવતાની ઋદ્ધિ વધારે છે, એ બધું ખરું, પણ તેમ છતાં જે કાર્ય સિદ્ધિ દેવતાથી થઈ શકતી નથી તે સિદ્ધિ મનુષ્યપણામાંથી મેળવી શકાય છે. એટલા સારૂ જ મનુષ્યભવને રત્નની હુપમા આપી છે. બધી દ્રવ્યની જાતિમાં જેમ રત્ન વધારે કિંમતી ગણાય છે, તેમ બધા અવતારોમાં મનુષ્યનો અવતાર શ્રેષ્ઠ છે. રત્નો જ્યાં ત્યાં અને જેને તેને મળી શકતાં નથી, તેમ મનુષ્યનો ભવ પણ જ્યાં ત્યાં જેને તેને મળતો નથી. અત્યંત પુણ્યને યોગે જ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરીક્ષક ઝવેરીઓ રત્નની પુરતી સંભાળ રાખે છે, પણ અમુક જંગલી માણસો તેને જ્યાં ત્યાં ફેંકી દે છે; તેમ મુઠ્ઠા પુરૂષો વિષયભોગમાં મનુષ્યભવરૂપ રત્નનો ક્ષય કરતા નથી, પણ ધર્મ કરણી કરી તેનું જતન કરે છે. મનુષ્યભવના સહૃદય અને હૃદયના સંબંધમાં સોમપ્રભસરિએ 'સિંદૂર-પ્રકર' નામે ગ્રંથમાં સારો ચિતાર આપ્યો છે. આ સ્થળે તેનું નિર્દર્શન અનુચિત ન ગણાય.

इन्द्रवज्रावृत्तं ।

यः प्राप्य दुष्प्राप्यमिदं नरत्वं ।

धर्मं न यत्नेन करोति मूढः ॥

क्लेशप्रबन्धेन स लब्धमवधौ ।

चिन्तामणिं पातयति प्रमादात् ॥ ૧ ॥

અર્થ—જે માણસ હુલ્લભમાં હુલ્લભ મનુષ્યપણું પામી યત્નપૂર્વક ધર્મ કરતો નથી, તે મૂઠ પુરૂષ મુશ્કેલીથી મળેલા ચિંતામણિ રત્નને પ્રમાદ-ગફલતથી સમુદ્રમાં નાંખી દે છે. વળી કહે છે કે:—

मन्दाक्रान्ता ।

स्वर्णस्थाले क्षिपति स रजः पादशौचं विधत्ते ।

पोयूपेण प्रवरकरिणं वाहयन्त्यैन्धभारम् ॥

चिन्तारत्नं विकिरति कराह्वायસોહ્વાયનાથં ।

यो दुष्प्रापं गमयति मुधा मर्त्यजन्म प्रमत्तः ॥ ૨ ॥

અર્થ—જે માણસ દુષ્પ્રાપ્ય મનુષ્યજન્મ પ્રમાદી થઈ વ્યર્થ શુભાવી નાંખે છે, તે માણસ સોનાની થાળીમાં ધૂળ-રજ નાંખે છે, અમૃતથી પાદ-

વાળા જ માત્ર પૂરી છાંદગી ભોગવી શકે છે. બાકીના ધણાખરા તો સોપ-કમ આયુષ્યવાળા જ હોય છે, તેથી અધુરે આયુષ્યે પણ મરી જાય. સંધ્યા-રંગ, કામની આણી ઉપર જાગેલું જળમિંદુ અને વિદ્યુતના ચમકારાના જેવું આયુષ્ય અસ્થિર છે. તેથી મનની ધારણા મનમાં જ રહી જાય છે. નીરાગી શરીર, પરિપૂર્ણ ઇન્દ્રિયો અને લાંબું આયુષ્ય, એ બધા બોલ પૂરા પુણ્યને થોગે જ મળી શકે છે. (૮૫)

સદ્ગુણસમાગમઃ ।

पूर्वपुण्यवशतोऽखिलं हि त-

लभ्यते यदि सुकर्मपाकतः ॥

दुर्लभस्तदपि कल्पवृक्षव-

द्योग्यसंयमिगुरोः समागमः ॥૮૬॥

શ્રવણબોધયોર્દુર્લભતા ।

दुर्लभादपि सुदुर्लभं मतं ।

वीरवाक्श्रवणमात्मशान्तिदम् ॥

हा ततोऽपि खलु बोधिवैभवो ।

यो न कर्मलघुतां विनाप्यते ॥૮૭॥

સહશુરનો સમાગમ.

અર્થ—પૂર્વ ભવના પુણ્યને થોગે શુભ કર્મના વિપાકથી કદાચ તે બધી સામગ્રી મળી, તોપણ શુદ્ધ સંયમધારક લાગી સહશુરનો સમાગમ ન થાય ત્યાં સુધી તે સામગ્રી પણ શા કામની? તેવા તારક સહશુરનો સમાગમ પણ શું સુલભ છે? ના ના. કલ્પવૃક્ષની પેઠે તારક સહશુરનો મેળાપ પણ દુર્લભ છે. પૂરા પુણ્ય સિવાય સહશુરનો થોગ પણ મળી શકતો નથી. (૮૬)

યદુક્તમ્—માણુસ્સં વિગ્ગહં લહું, સુદં ધમ્મસ્સ દુલ્લહા ।

ઉ. અ. ૩ ગા. ૮ મી.

અર્થ—મનુષ્યનો જન્મ મળ્યા પછી પણ ધર્મશાસ્ત્રઅવશ્ય કોષ્ટકને જ મળી શકે છે, દારણકે દુર્લભ હોવાથી ભાગ્યેઈવવાગાને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

અદ્દીજપંચિદિયત્તંપિ સે લહે, ઉત્તમ ધમ્મસુદં હુ દુલ્લહા ॥

ઉ. અ. ૧૦ ગા. ૧૮ મી.

અર્થ—પાંચ ઇન્દ્રિયોની પરિપૂર્ણતા કદાચ મળે પણ ઉત્તમ ધર્મશાસ્ત્રનું અવશ્ય મળવું દુર્લભ છે. સંભળાવનાર, સાંભળવાનાં સામ્રો અને સાંભળવાની શક્તિ એ બધું મળ્યા છતાં, પણ અવશ્યના પ્રતિર્ગધકો દૂર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી અવશ્યનો લાભ મળી શકતો નથી. અવશ્યના ૧૩ પ્રતિર્ગધકો છે.

આલક્કમ મોહડયન્ના, ધંભા કોદા પમાય કિલ્લિજ્જા ।

ભય સોગા અદ્દાણા, વિલ્લેય કુઝ્ઝલ્લા રમણા ॥ ૧ ॥

પપ્પહિં વારણેહિં લહૂણ સુદુલ્લહંપિ માણુસ્સં ।

ન મ્હદ્દ સુદં, દિઅકર્કિ સંમારક્કારિણિં જીવો ॥ ૨ ॥

અર્થ—આલસ્ય, મોહ, અવગ્તા, અહંકાર, કોપ, પ્રમાદ, કૃપામતા, ભય, શોક, અસાન, વિશેષ-બ્યાકુલતા, કુરુદગ અને રમ્ભત-ગમ્ભતની પ્રીતિ એ તેર દારણોથી છવ માનુસનો જન્મ પામીને પણ સંસારસમુદ્રમાંથી તારે એવું હિતકર અવશ્ય કરી શકતો નથી. અવગ્તા અને આગ્નિ-પુશ્પાદિ વચ્ચે એક વસ્તુની ખાસ જરૂર છે, તે વસ્તુ સદંબુ-શ્રદ્ધા છે.

આદથ સવજે લહું, મદ્દા પરમદુલ્લહા ॥

ઉ. અ. ૩, ગા. ૧૧ મી.

અર્થ—કદાચ પુણ્યોને શાસ્ત્રઅરબુનો યોગ મળે, પણ તેમજ શ્રદ્ધાથી અતિદુર્લભ છે.

લહૂણ ચિ ઉત્તમં સુદં, મદ્દહણા પુણરાચિ દુલ્લહા ।

ઉ. અ. ૧૦ ગા. ૧૮ મી.

અર્થ—ઉત્તમ શ્રુતિ-શ્રવણ થયા પછી પણ તેના ઉપર સંદેહ—શ્રદ્ધા
 થવી અત્યંત મુશ્કેલ છે. શ્રદ્ધા એટલે તત્ત્વનો પૂરો નિશ્ચય, દેવ ગુરુ અને
 ધર્મની ખરી પિછાન, સત્ય માર્ગમાં પૂરેપૂરી અભિરૂચિ-પ્રેમ એ જ શ્રદ્ધા. આ
 શ્રદ્ધાને જ બોધિ કહેવામાં આવે છે. તે કર્મની લઘુતા વિના પ્રાપ્ત થઈ શકે
 નહિ. જ્ઞાનાવરણીય આદિ કોઈ પણ કર્મની સ્થિતિ એક કોડાકોડી સાગ-
 રોપમ કરતાં વધારે ન હોય, હિન્તુ કંઈક જોઈ થાય, ત્યારે રાગદ્વેષની
 નિવડાઈનું ભેદન-ગ્રંથિભેદ થાય છે. ગ્રંથિભેદ કર્મની લઘુતાનું જ ચિન્હ છે.
 ગ્રંથિભેદ થવાથી બોધિસમ્યક્ત્વ રત્નની પ્રાપ્તિ થાય છે. બોધિનો એટલો
 બધો પ્રભાવ છે કે તે એક વાર જોને પ્રાપ્ત થાય, તેનું ભવબ્રમણ ધણું ભાગે
 અટકી જાય, અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયા પછી તે જો કાયમ રહે, તો પંદર ભવની
 અંદર મુક્તિ મળે છે. જો કદાચ તે આવીને ચાલી જાય, તોપણ અર્ધ
 મુક્તિ પરાવર્તનમાં તેને અવશ્ય મોક્ષ મળે છે. ચારિત્ર્યનું મૂળ પણ આ
 બોધિ જ છે. એના વિના સધળા ક્રિયા તુચ્છ ક્ષણ આપનારી છે—એકડો
 વિનાના મિંડા જેવી છે, અર્થાત્ બોધિ એકડાને સ્થાને છે, ત્યારે ચારિત્ર્યની
 ક્રિયા શૂન્યને સ્થાને છે. આગળ એકડો હોય તો મિંડાએની કિમ્મત છે,
 પણ એકડો ન હોય તો સધળાં મિંડાં કિમ્મત વગરનાં છે. તેમ બોધિ-
 સમ્યક્ત્વથી જ ચારિત્રની સજ્જતા છે. મનુષ્યભવ, આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમ કુળ,
 નીરોગી શરીર, અહીન ઈંદ્રિયો, લાંબી જીંદગી, શાસ્ત્રશ્રવણ અને શ્રદ્ધા
 એ સધળી વસ્તુઓની દુર્લભતા બતાવવાનો હેતુ એ છે કે તે બહુ કિમ્મતી
 છે, કેમકે જે વસ્તુઓ વધારે કિમ્મતી હોય છે, તે જ દુર્લભ થાય છે. જે
 વધારે કિમ્મતી હોય તે મેળવવાને આપણું મન લલચાય છે. જો તે વસ્તુ
 મળી હોય તો તે દુર્લભ અને કિમ્મતી સમજી તેનું બરાબર રક્ષણ કરાય છે
 કેમકે એ વસ્તુ મળવાની તક જો હાથમાંથી ગઈ તો પુનઃ પુનઃ તે તક
 પાછી મળવાની નથી. ફરી અનંત કાળ પસાર થતાં પણ ભાગ્યે જ મળી
 શકશે. માટે મહેલ ન હોય તો મેળવવામાં અને મહેલ હોય તો તેને
 વધારે શુદ્ધ બનાવવામાં કે તેનું રક્ષણ કરવામાં કાળજી રાખવી—પુનઃ પુનઃ
 પ્રયત્ન કરવા. (૮૬-૮૭).

અવજ્ઞ અને બોધિની દુર્લભતા.

સદ્ગુરુનો સમાગમ થયો જોઈએ દુર્લભ છે, તેના કરતાં પણ વીતરામની વાણીનું સાંભળવું વધારે દુર્લભ છે, કે જે અવજ્ઞ પાછી અવસ્થાએ આત્મામાં શાન્તિની લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય. અવજ્ઞ કરીને પણ તેમથી બોધ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સમકિતદૃષ્ટિની મંપત્તિ મેળવવી તે વધારે મુશ્કેલ છે. ખરેખર, તે મંપત્તિ કોઈની લક્ષણ વાળી જાય શકતી નથી, અર્થાત્ એક કોડકોડી સામરોપમ કરતાં વધારે રિવાજનાં કોઈ જ્યાંમુખી લાગેલાં હોય ત્યાંમુખી સમકિતદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થતી નથી. (૮૭).

વિવેચન—અતિ દુર્લભ મનુષ્યનો ભવ પણ કદાચ પુણ્ય યોગે પ્રાપ્ત થાય, એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે શારીરિક મંપત્તિ અને લાંબું જીવન પણ કદાચ મળે, તોપણ એટલાથી આત્મસિદ્ધિ થઈ જતી નથી. તેને માટે સદ્ગુરુના સમાગમની જરૂર છે. વિષમ પ્રદેશમાં મુસાફરી કરતાં અભણ્યા માણસને બોમ્બેવાની જોઈતી જરૂર છે, તેટલી જ જરૂર ભવાઈવિમાં ભટકતા માણસને સદ્ગુરુના સમાગમની છે. કામ્યમાં યોગ્ય અને સંયમવાન ગુરુની આવશ્યકતા એટલા માટે દર્શાવી છે કે જેનામાં ખરો ત્યાગ નથી, તેમ સંયમ નથી અને કહેવાય છે ગુરુ, તેવા કહેવાતા ગુરુ પોતે આત્મસાધન કરતા નથી અને ખીજાનું પણ કષ્ટપાણ કરી શકતા નથી, એક બોમ્બેવા તરીકેની ખરી ફરજ બજાવી શકતા નથી. પરંપરાની નાવા કે સિંધા પોતે તરતી નથી અને બેસનારને તારતી નથી, કિન્તુ બન્ને જોડે છે. એક વિદ્વાને ખરું જ કહ્યું છે કે—

ગુરુ સાક્ષી સિંધુ લાવ્યું, દોડું જેલે લાય,
દોડું છુટે બાપડા, બેઠ પરંપરાની નાય.

મહિરતનમાળામાં ગુરુનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ગુરુસ્તુ કો યઃ ક્ષિતોપદેશ .

અર્થ—સિંધુ પૂછે છે, કે ગુરુ કોણ ? ઉત્તર—જે સિંધુના કિતરો ઉપદેશ આપે તે ગુરુ. આ લક્ષણ ઠીક છે પણ બોધએ તે કરતાં ટુંકું છે.

ખરી રીતે પોતાનું અને પરનું હિત કરે, પોતે તરે અને ખીજને તારે, તે ગુરૂ. ખરી શુદ્ધિ અને ખરા સંયમ વિના પોતે તરી શકે નહિ, અને પોતે ન તરે, તે ખીજને પ્રાપ્તે તારી શકે નહિ. આજકાલ ખરા ગુરૂઓ કરતાં કહેવાતા ગુરૂઓનો વધારો જણાય છે.

बहवो गुरवो लोके, शिष्यवित्तापहारकाः ।

दुर्लभस्तु गुरुलोकै, शिष्यवित्तापहारकः ॥ १ ॥

અર્થ—શિષ્યના પૈસાને હરે તેવા ગુરૂઓ લોકમાં ઘણા છે, પણ શિષ્યના વિત્ત-પૈસાને બદલે શિષ્યના ચિત્તના દોષોને હરે તેવા ગુરૂ દુર્લભ છે.

લાખો કરોડો વરસની મહેનતથી જે કાર્ય સિદ્ધ ન થાય, તે કાર્ય સદ્ગુરૂની કૃપાથી એક પળમાં સુધરી જાય છે. આવા ગુરૂ ખરેખર હાલતા ચાલતા દૃષ્ટવૃક્ષ જ છે, ખરું કહીએ તો દૃષ્ટવૃક્ષ પારસમણિ કરતાં પણ મહડી જાય છે. તુલસીદાસે કહ્યું છે કે—

‘પારસમે’ ઐર સંતમે’, બડા અંતરા જન ।

‘વો લોહા કંચન કરે, વો કરે આપ સમાન ॥ ૧ ॥

લોહા પારસસ્પર્શસે’, કંચન લઈ તરવાર ।

તુલસી તિનો ના મીટ, ધાર માર આશર ॥ ૨ ॥

જ્ઞાન હથોળા હાય લઈ, સદ્ગુરૂ મળે સોનાર ।

તુલસી તેનો મીટ ગયે, ધાર માર આશર ॥ ૩ ॥

આવા સદ્ગુરૂનો સમાગમ પુણ્યના બળ સિવાય મળવો મુશ્કેલ છે. મુંદરદાસ કહે છે કે—

માત મિલે પુનિ તાત મિલે, સુત પ્રાત મિલે સુવતી સુખદાઈ ।

રાજ મિલે સબ સાજ મિલે, ગજ બાજ મિલે મનવંછિત પાઈ ।

લોક મિલે સુરલોક મિલે, બિધિલોક મિલે વૈકુંઠમે’ બાઈ ।

મુંદર ઐર મિલે સખલી-સુખ, દુર્લભ સંતસમાગમ બાઈ ॥ ૧ ॥

સત્સમાગમનું પ્રાથમિક દળ શાસ્ત્રીય તત્ત્વત્રયણ છે તે પણ સત્સમાગમ જેટલું, અરકે તેથી પણ વધારે દુર્લભ છે.

હીન જ્ઞાપને જ કમનુસાર એ સેવકે કે જેમ કાવચીને મેળું અને તાપને
પરું એ આત્મિક કેવલ છે, અત્રી દીને કવચના કાચી નાશવત્ત પડી
દમું નથી, પણ કાચ જતાં સુખીનના કાચી તાપજ્ઞને વચનું દમું જ
એવામાં કાચો જાડવ મેલે, તેને એ દેવાનું કમું કે "કાચો મેલો
ને જાડ પાડ" મેલો જ દીને એક છાને ધન્યઃ અનિર્વા પશ્ચિમનુ
કલ્પ આપ્યું હશે. પછારો કલ છે તારે મનુષ્યને જ, જુદું યોગ્યે,
નરોગી કીર અને સાંયુ જીવ વનો વચ્ચે નામ મને છે અને તેમાં
ગોધીલની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે કાચાણુ રીને કવચ-સુખ મળી યાવ,
પણ અત્રી દીને ને સુખના કાચાણુ જ્ઞાપ જેવી છે. તેની પ્રાપ્તિ સદન
સુખતાથી નથી પણ અનેક બવના દુષ્ટનો અનુભવ અને પ્રવાસ થવા
પડી જ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે, અનેક મુશ્કેલીઓ ખળા પડી મળેલા આ
રત્નને વિષયમેયોની લાલસાથી ને લાલમાય તુચ્છ વસ્તુ મેળવવામાં ખરડી
નમે, તો ખરખર એમ જ દેવાય કે તેને વિનામળિ રત્નને જાગવડને
ખરડે સમુદના અધામ પાણીમાં ફેંકી દીધું અને આવા રત્નને માટે તેને
મુખના દિરોમળિનું જ સર્કિરિરેક કે ઉપનામ આપી યાવ.

દર્શન—એક દરિદ્ર આદમી કોઈ એક જંદરકડે વહાળુમાં મુસા-
દરી કરતા મુસાદરી પાસેથી દક્ષિણા લેવાની આસાએ જતો હતો. મહીનામાં
આર ૭ વખત તેણે પ્રમંથ જગનો તેના ઉપર તે આદમીને જેમ તેમ નિ-
ર્વાદ આપતો. એકદા તેની સ્ત્રીને પ્રસૂતિનો પ્રમંથ આપ્યો. હમેશ કરતાં
પેસાની વધારે જરૂરીયાત પડી તેથી આદમીને વધારે પ્રયત્ન કરવો પ-
ડ્યો. મુસાદરીની પાસે પેસા મેળવવામાં વધારે આગ્રહ કરતી પડી તેમાં
વખત વધારે લાગી જવાથી વહાળુ દંકારી ગયું. થોડેક આત્મા પછી આ-
દમીને ખબર પડી. વહાળુ ઉલું રાખવાને ધણું કયું, પણ તેની દાદ કોયુ
સમજે ? આખરે રાતો કકગતો બીજા મુસાદરીની સાથે તે પડ્યો. રહ્યો.
રસતામાં જ્યારે તેની નિરાધાર સ્ત્રી યાદ આવતી ત્યારે ધણું દુઃખ લાગી
આવતું પણ પાછા વળવાનો કોઈ ઉપાય તેના હાથમાં રહ્યો નહોતો. કેટલેક
વખતે દૂર દેસાવરમાં તે નીકળી ગયો. ત્યાં પછા કણથી કોઈ દેવતાનું આરા-

ધન કરતાં પુણ્યયોગે તેને ચિંતામણિ રત્ન મળી ગયું. ખુશી થતો તે
પાછો પોતાના દેશ તરફ વળ્યો. ચિંતામણિ રત્નને ખીસામાં પેકેટમાં કે
લુગડાને છેડે ન બાંધતાં હાથમાં ને હાથમાં રહેવા દીધું, એવા ભયથી કે
વખતે કોઈ ખીરસું કાતરી જાય કે ગાંઠ છોડી જાય. માણસોએ ઘણું સમ-
જાવ્યા છતાં તેણે ખીજે ક્યાંય ન રાખતાં હાથમાં જ રત્ન રાખ્યું. હાથ
પણ બહાણથી બહાર રાખ્યો, એટલા માટે કે અંદરનો કોઈ માણસ છિ-
નવી લે નહિ. એક વખત તેને બેઠા બેઠા ઝોલું આવ્યું તેમાં મુઠી ઢીલી
થઈ ગઈ અને રત્ન દરિયાને તળીયે પડ્યું. પડતાં તેના આંખ ઉઘડી, પણ
અકસોસ ! નિરાશા અને વિલાપ સિવાય તેની પાસે કંઈ રહ્યું નહિ. પેલું
રત્ન કોઈ પણ રીતે તેના હાથમાં આવે એવું નહોતું, તેથી પોક નાંખી
રેવા લાગ્યો. માણસો તેને ધીરજ આપવા લાગ્યા, પણ તેણે રેતાં રેતાં
કહ્યું કે હાય ! આટલી બધી તંગી-દરિદ્રતા ભોગવ્યા પછી મહામુસીયતે
ધમ્મિત વસ્તુ-ચિંતામણિ રત્ન મળ્યું પણ તેનો કંઈ ઉપભોગ મળી શક્યો
નહિ. હવે જીંદગીપર્યંત આવી ને આવી દરિદ્ર અવસ્થા મારે ભોગવવી પ-
ડશે. શું ગએલું રત્ન ફરી હવે મને મળવાતું છે ? નહિ જ. એમ કહેતો
માથું કુટવા લાગ્યો. બેઠ કરતો જેવો નિકળ્યો હતો તેવો જ પાછો ઘેર
પહોંચ્યો પણ જીંદગીસુધી તેને પશ્ચાત્તાપનો પાર રહ્યો નહિ. એવી જ રીતે
મનુષ્ય ભવ અને બોધિરત્નની તક જો હાથમાંથી ગઈ તો મૂર્ખ બ્રાહ્મણની
પેઠે પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે, હાનિ અને હાંસિ બંને થશે, માટે બોધિરત્ન
પ્રાપ્ત કરી તેનું બહુ યત્નથી રક્ષણ કરવું. (૮૮-૮૯).

જ્યેષ્ઠાદિય યોગિદામકર કરાવેતા :

સંસદાયગદમાપ્યતે શ્રમા-
દ્રાજ્યસમ્પદપિ શત્રુનિપ્રદાન્ ॥
દન્દ્રયેભવચલં તપોવ્રતે-
યોધિસ્તનમસિલ્લંબુ દુર્લભમ્ ॥૮૮॥

વકાદસાધાનમાયા તપનેદાર :

ધ્રામ્યતા ભવવનેષ્વર્ષણા-
ત્યાકતાલ્યદિદં સુસાધનમ્ ॥
પ્રાપ્ય મૃત્યુ કિમુ ભોગલિપ્સયા ।
સ્તનમેતદવપાત્યતેષ્મ્યુધો ॥૮૯॥

બધા કરતાં યોધિસ્તનની દુર્લભતા.

અર્થ—એકી સમા કે કેમસ જેવી એકી સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકેનું
પદ મળવું તેટલુ મુશ્કેલ નથી, પુષ્પના યોગથી સંભવની સત્તા કે એકા
અગિઃરીની પદવી પણ મુખેથી મળી શકે છે અને દેવતાની ઋદ્ધિ કે
ઈદનું પદ પણ અનેકવાઃ પ્રાપ્ત થયું અને શક્ય થકે છે; પણ એ બધા કરતાં
યોધિશ્વર રત્ન મળવું મહા મુશ્કેલ છે. જો કદાચ એક વાર પણ તે યોધિ-
સ્તનની પ્રાપ્તિ થાય તો સંસારનું પરિબંધન દૂર જાય. (૮૮).

અગીયારમી જ્ઞાનનાનો ઉપસંહાર.

સંસારશ્વ અટકિમાં જવજમલ કરતાં અને દુઃખ ભોગવતાં જ્યારે
પાપકર્મ—અશુભ કર્મોનું પરિણામ થયું, ત્યારે હાલતાવીય ન્યાયે મનુષ્યભવ,
સુકુળજન્મ, નીરાગી સરીર, પરિપૂર્ણ ઇન્દ્રિયો, લાજુ આયુષ્ય અને સદ્-
ગુણો સમાગમ, આ બધી સામગ્રી લહે મળી. છતાં હજુ પણ હે મૂર્ખ !

મોહમાયામાં લપટાઈ રહી વિષયભોગમાં આસક્તિ રાખી બોધિરત્ન પ્રાપ્ત કરવાને સદુદ્યમ કરતો નથી, તે ખરેખર હાથમાં આવેલા ચિંતામણિ રત્નને સમુદ્રમાં ફેંકી દેવાનો પ્રયત્ન કરવા બરાબર છે. માટે હે બદ્! આ ઉત્તમ સમયને વ્યર્થ શુભાવી ન નાંખતાં શુદ્ધ પુરુષાર્થ કર, કે જોથી ભવબ્રમણ દગી જાય. (૮૯)

વિવેચન—સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય સભા કમીટી અને કોન્ફરન્સ કે કોંગ્રેસના પ્રેસીડેન્ટ-પ્રમુખ બનવા ઇચ્છનારે, સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય કાર્યોમાં કુશળતા મેળવવી જોઈએ. જાતિભોગ-આત્મભોગ આપવો જોઈએ. જોકે તેમાં શ્રમ પડે છે, મુશ્કેલીઓ વેડવી પડે છે, પણ તે છતાં શ્રમથી તે સાધ્ય થઈ શકે છે. એક સાધારણ કુટુંબમાં જન્મેલા માણસને રાજ્ય મેળવવાની ઇચ્છા થાય અને પરાક્રમથી સતત પ્રયાસ કરે, તો સૈન્ય એકઠું કરી કોઈ શત્રુની સાથે લડી, ક્ષણ રાજ્ય પણ મેળવી શકે. શિવાઈએ સાધારણ સ્થિતિમાંથી પ્રયાસ કરી, મરાઠા સૈન્યને ભેળું કરી, પરાક્રમથી લડાઈ કરી, રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો. ઈંદ્રની પદવી પણ તપના બળથી પ્રાપ્ત થાય છે. પૂરણ તાપસે ચમરેંદ્રની, તામલી તાપસે ઇરાનેંદ્રની અને કાર્તિક શેડે શકેંદ્રની પદવી તપોબળથી મેળવ્યાના દાખલા ભગવતી સૂત્રમાં મથદુર છે. સભાપતિનું પદ, રાજ્યપદ અને ઈંદ્રપદ એ ત્રણ પદવીઓ જોકે સદૃશ મળી શકે તેમ નથી, પ્રયાસસાધ્ય છે, તોપણ તે બોધિરત્ન-સમ્યક્ દૃષ્ટિ જોટલી દુષ્પ્રાપ્ય નથી. ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ એ ત્રણ પદવીઓ બપકાદાર અને મ્હોટી લાગે છે, પણ ખરી રીતે જોતાં બોધિરત્ન જોટલી તેની મહત્તા નથી. તે પદવીઓ થોડા દિવસ, થોડા માસ, થોડાં વર્ષ કે થોડા સામગ્રીપ્રમુદ્ધ પોતાનો ચળકાટ બતાવે છે. એકેક જવની જ મહત્તા મેળવી આવે છે. ત્યારે બોધિરત્નનો પ્રકાર તેની મહત્તા બેબોમવ પર્યંત પડેલો છે, એટલું જ નહિ, પણ અનંત, અમુલ્ય, અન્યથામાય મોક્ષનો શાશ્વત આનંદ આપનાર. પણ તે જ છે. ઈંદ્રપદ કરતાં પણ જોની કિંમત વધારે છે, એટું બોધિરત્ન કે જે મોક્ષનું પ્રથમ કાલ્પ છે, સાધારણ મનુષ્યને પ્રાપ્તિનો સંભવ કારણ.

આવ કેટલે અંશે થાય છે તે જોવું. આ ચાર આગતો જેમાં બરાબર હોય તે જ ધર્મ માનનીય થઈ શકે. એક બે પેસાની હાંડણી લેવી હોય તોખણ ચારે તરફ ફેરવી ટંકારા મારી તેની તપાસ કરવામાં આવે છે તો ધર્મની પિછાન માટે કેમ પૂરી તપાસ ન કરવી ? ધર્મનું અન્તઃસુખાર્ય જોટલી નુક-સાની કરે છે, તેથી વધારે નુકસાની અંધ શ્રદ્ધા કરે છે. પરીક્ષા કર્યા વિના અને હડા હિતમાં વિના ધર્મને નામે ચાલતો ખોટી રૂઢીઓની અને ખોટી માન્યતાની પકડ કરવી તે અંધશ્રદ્ધા કહેવાય છે. આવી અંધશ્રદ્ધા પોતાને અને બીજાઓને અજ્ઞાનના ખાડામાં ઉતારી વિપરીત પરિણામ નિપજાવે છે. એટલા માટે અંધશ્રદ્ધા અજ્ઞાનને દૂર કરી તાત્ત્વિક બુદ્ધિથી ધર્મની પિછાન કરવી. (૯૦-૯૧)

કેનોક્તો ધર્મઃ સત્યમ્ ?

यस्य न रागद्वेषौ । नापि स्वार्थो ममत्वलेशो वा ॥
तेनोक्तो यो धर्मः । सत्यं पथ्यं हितं हि तं मन्ये ॥ ९२ ॥
કેવા પુરૂષનો બતાવેલો ધર્મ યુક્ત ગણાય ?

અર્થ—જેનામાં રાગ અને દ્વેષનો સર્વથા વિલય થયો હોય, જેને દ્રવ્ય કાર્તિ ગૌરવ કે પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની સ્વાર્થવૃત્તિ નથી, જેને ખોટું કે સાચું પણ માઈ કહેલું કે માનેલું સત્ય છે એવો આગ્રહ કે મમત્વનો લેશ માત્ર પણ નથી, તેવા પરમાર્થી પુરૂષે કેવળ લોકોના ઉપકાર અર્થે બતાવેલો જે ધર્મ, તે જ ધર્મ સત્ય પથ્ય અને હિતકારક હોઈ શકે અને બુદ્ધિની કસોટી ઉપર પણ તે જ ચડી શકે. માટે તેવા પરમાર્થી પુરૂષે આચરેલો અને તે જ પ્રમાણે દર્શાવેલો ધર્મ શ્રેષ્ઠ માની શકાય છે. (૯૨)

વિવેચન—આગલા કાવ્યમાં જણાવ્યું કે ધર્મની પ્રથમ પરીક્ષાનો આધાર તે ધર્મના પ્રકાશક અથવા ઉપદેશક પુરૂષ ઉપર છે. રસાયણિક દવા સારી કે ખરાબ નિપજાવતો આધાર તેની બનાવટ કરનાર વૈદ ઉપર રહે છે. સારો ઉત્તાદ બેઘતા પ્રમાણમાં વસ્તુઓ મેળવી, બેઘતા પ્રમાણમાં

(૧૨) ધર્મ ભાવના.

[જોધિશનની પ્રાપ્તિ થતાં ધર્મની હદમાં પ્રવેશ યાવ છે, માટે જોધિદુર્મ્મ ભાવના પછી ધર્મ ભાવનાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.]

ગીતિવૃત્તમ્ ।

દ્વાદશી ધર્મભાવના ।

येन सममा सिद्धि-दिव्यर्द्धिश्चापि जायते शुद्धिः ॥
धर्मः स किं स्वरूपो । जानीहि त्वं तत्त्वधिया तच्च ॥ ९० ॥

ધર્મપરીક્ષા ।

मम सत्यं मम सत्यं । वदन्ति सर्वे दुराग्रहाविष्टाः ॥
नैतद्वचसा मुह्ये-त्किन्तु परीक्षा बुद्धिमता कार्या ॥ ९१ ॥

બારમી ધર્મ ભાવના.

અર્થ—જે વસ્તુ સકળસિદ્ધિ, દિવ્યસિદ્ધિ અને આત્મશુદ્ધિને આપનાર છે, તે ધર્મનું શું સ્વરૂપ છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. હે બદ્ધ ! તે વિચાર કોઈ પણ જાતનો પક્ષપાત ગણીને કે ઉપસક ઉપસક બુદ્ધિથી કરવાનો નથી, પણ નિષ્પક્ષપાતપણે તાત્ત્વિક બુદ્ધિવડે તું ધર્મનો વિચાર કર. (૯૦).

ધર્મની પરીક્ષા.

મનવાદીઓ બહુધા દુરાગ્રહના આવેશવાળા હોય છે. જેથી તેઓ ખરું તત્ત્વ શોધી શકતા નથી અને જતાવી પણ શકતા નથી, કિન્તુ અમે કહીએ છીએ તે જ સત્ય છે, અમે માનીએ છીએ તે જ તત્ત્વ છે, બીજાની પાસે સત્ય નથી એમ મ્હોટેથી બોલ્યા કરે છે. પણ તે વચનો દુરાગ્રહવાળાં દોષાથી વિચાર રાખવાવાચક કે મંડળ કરવાવાચક મૂઠી સકાય નહિ,

માટે તેના ઉપર મોહી જવું નહિ; દિનુ પોતાની વિચારશક્તિ અને પરી-ક્ષાશુદ્ધિની કસોટી ઉપર તે વ્યતનને તપાસી ગ્રહણ કરવાલાયક હોય તે ગ્રહણ કરવાં. (૯૧).

વિવેચન—જગતમાં ઇચ્છવાલાયક સામાન્ય રીતે ત્રણ ચીજો ગણાય છે, ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ અને શુદ્ધિ. ઋદ્ધિમાં માનુષિક અને દિવ્ય તમામ વૈભવોનો સમાવેશ થાય છે. સિદ્ધિમાં અણિમા આદિ વિભૂતિઓ, જંધાચારણ વિદ્યાચારણ વગેરે લબ્ધિઓ અને ચમત્કારિક શક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. શુદ્ધિ શબ્દથી કર્મનાં આવરણો દૂર થતાં જે આત્માની વિશુદ્ધિ થાય તે વિશુદ્ધિ આદિ અભિપ્રેત છે. ઋદ્ધિ એ સંસારી જીવોની ઇચ્છાનો વિષય છે, સિદ્ધિ યોગીઓની ઇચ્છાનો વિષય છે અને શુદ્ધિ જિજ્ઞાસુ અને મુમુક્ષુ જીવોને સ્પૃહણીય છે. સાધારણ રીતે દુનિયાની દરેક પ્રવૃત્તિનું લક્ષ્ય આ ત્રણમાંનું કોઈ પણ એક હોય છે. જેને માટે દુનિયાના લોકો મથન કરે છે, દેશ વિદેશ ભટકે છે, જીંદગીને પણ જોખમમાં નાંખે છે, શારીરિક કષ્ટ વેડે છે, તે ત્રણે ચીજો મેળવવાનું મુખ્ય સાધન એક ધર્મ છે. માત્ર ધર્મ જ એક એવું ક્ષેત્ર છે કે જેમાં ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ અને શુદ્ધિ એ ત્રણેનો પાક આપ્યાદ ઉતરે છે. જે ધર્મનું આટલું બધું વિશાળ અને મધુર ફળ છે તે ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવાની અગત્ય કંઈ થોડી નથી, અર્થાત્ ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવાની દરેકને પુરેપુરી અગત્ય છે, માટે કહ્યું છે કે “જાનોહિ ત્વં તત્ત્વાધિયા.” ત્વં શબ્દ જિજ્ઞાસુને ઉદ્દેશી વપરાયેલ છે. અર્થાત્ હે જિજ્ઞાસો ! ઉપર જતાવેલ ફળની ત્હારે ઇચ્છા હોય તો ધર્મના સ્વરૂપની પિછાન કર. તે પણ ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી નહિ, પણ તત્ત્વ બુદ્ધિથી; કોઈના કહેવા ઉપરથી નહિ, પણ હેતુન્યાયપૂર્વક પર્યાયોચન કરવાથી. ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી જોતાં ધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણી શકાતું નથી. તેમ આજકાલ તેવા નિષ્પક્ષપાતી માણસો પણ થોડા જ ઉપલબ્ધ થાય છે કે જેઓ પોતાના માની લીધેલા એકદેશી વિચારોને જોગવ્યા સિવાય ધર્મનું (pure) શુદ્ધ સ્વરૂપ જતાવે. બહુખરા ધર્મના ઉપદેશકો તો દુઃખનારાની પેઠે “ માફ તે જ સાફ, બીજા કોઈની પાસે સાફ નથી; એકલા અમે જ ધર્મના ખરા પ્રકાશક છીએ, અમારી પાસેથી જ મોક્ષનું

ધર્મના આપિર્ભારનો ક્રમ.

અનંતાનુષંગી કોષ, માન, મુખ, લેખ, સમસ્તિ મોદનીય, મિસ્વાલ મોદનીય અને મિત્રમોદનીય એ સાત પ્રકૃતિના ક્રમમાં સરોપયમ કે સુવર્ણી એવે મુજુરથાને પ્રથમ શ્રુત ધર્મનો આપિર્ભાર થાય છે. આ મુજુરથાને ત્રીજે વિરતિરૂપ ચારિત્ર્ય ધર્મ નથી પણ દ્વિતીય શુદ્ધ સ્વાધી મુતધર્મની સંપત્તિ થાય છે. બીજા ચારિત્ર્ય ધર્મના બે ભેદ છે; દેશથી ચારિત્ર્ય અને સર્વથી ચારિત્ર્ય; તેમાં દેશવિગ્નિ-ચારિત્ર્ય અવળાખ્યાની કોષ માન માયા અને લેખને દૂર કરવાથી પાંચમે મુજુરથાને આપિર્ભાર થાય છે અને સર્વવિરતિ-સર્વથી ચારિત્ર્ય પ્રત્યાખ્યાનીની ચોરડીને પણ દૂર કરવાથી છઠે મુજુરથાને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ મોદનીયનો અમુક અમુક પ્રકૃતિઓના કાલ સરોપયમ ક્રમ શ્રુત અને ચારિત્ર્ય ધર્મના આપિર્ભારનો આધાર છે એટલે એવે મુજુરથાને એટલો મુત ધર્મ, પાંચમે મુત ધર્મ અને દેશથી ચારિત્ર્ય ધર્મ અને છઠે મુજુરથાને મુત અને સર્વથી ચારિત્ર્ય ધર્મનો ક્રમ થાય છે. (૫૪)

વિવેચન—દેવશુની યોગ્યતાથી ધર્મની યોગ્યતા જણાતી પ્રકૃત એ કાળમાં ધર્મનું સ્વરૂપ દર્શાવતા ધર્મનો સ્વતઃસિદ્ધ યોગ્યતા ખતાવવામાં આવે છે. ધર્મની બીજી પરીક્ષાઓ અત, યીસ અને સમાધિ છે. જે ધર્મનાં સાચા અવિરહ, નિર્માધ અને પ્રમાણસિદ્ધ સત્ય તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે અને અસદ્દ ઉપદેશ ન કરે, તે શુત-સાચા ધર્મની બીજી પરીક્ષા છે. જે ધર્મ સદાચારરૂપ હોય અને સમાધિ કલ્પવતો હોય તે ધર્મની ત્રીજી અને ચોથી પરીક્ષા છે. દાખલા તરીકે જૈન ધર્મના પ્રધાન ધર્મશાસ્ત્રીઓમાં શ્રીમહાવીરસ્વામી સુધી ૨૪ તીર્થંકરો થયા. ચોવીસેના ચરિત્રો વાચનાં જણાય છે કે તેઓ કામ ક્રોધ મોહ મદ આદિ દોષોથી રહિત હતા. રાજ્યાર્થ મળ્યા છતાં તેના ત્યાગ કરી ત્યાગી બન્યા હતા. મહાપુરુષને જાણે તેની પવિત્રતા પવિત્ર જીવંતી ગાળનારા હતા. શત્રુ કે મિત્ર, તુલ્ય કે અતુલ, પદ્મર કે ધન, એ સર્વને એક સરખી રીતે ગણતા સમાન ભાવ ધરનારા હતા. રાગ અને દ્વેષને દૂર કરી વીતરાગ દયા ગાળનારા હતા. સંવેદન અને સર્વદર્શી હતા. તેથી જૈન ધર્મના પ્રધાન દેવ પુરુષોની યોગ્યતા

ધરાવનારા છે. ઉપદેશક ધર્મગુરુઓ પણ કંચન કામિનીના ત્યાગી, માયા મ-
મતાના ત્યાગી, પંચમહાવ્રતધારી, અખંડ બ્રહ્મચારી, સત્યવાદી, સ્વાશ્રયી,
નિઃસ્વાર્થી અને પરમાર્થ જીવગી ગાગનારા છે. દેવ અને ગુરુની ઉત્તમતાથી
જૈન ધર્મની ઉત્તમતા સર્વત્ર વિખ્યાત છે. જૈન ધર્મનાં શાસ્ત્રો જીવ અજીવ આદિ
પ્રમાણસિદ્ધ નવ તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરનાર છે કે જે નવ તત્ત્વો જાણવાથી
જીવને દુઃખ-બંધન કેમ થાય અને છુટકારો કેમ મળે, પુણ્ય શું અને પાપ
શું, ધર્મ શું અને અધર્મ શું, કર્મની વૃદ્ધિ અને કર્મની હાનિ-નિર્જરા કેવી
રીતે થાય તેનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય. આ શાસ્ત્રો તીર્થંકરે કહેલ અને ગણધ-
રોએ રચેલ હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે, અખાધિત તત્ત્વને દર્શાવનારાં છે, તેથી
તે પણ ધર્મની ઉત્તમતા સાબીત કરે છે. જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ શ્રુતધર્મ અને
ચારિત્રધર્મ એમ બે ભાગમાં વહેંચાએલું છે. શ્રુતધર્મ સમ્યગ્જ્ઞાન અને
સમ્યગ્દર્શન એમ બે ભાગમાં વહેંચાએલો છે, એટલે સમ્યગ્જ્ઞાન સમ્યગ્દ-
ર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્ર, એમ ત્રણ સર્કલમાં ધર્મનો સમાવેશ થાય છે.
સમ્યગ્જ્ઞાન અને એટલે પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન-તત્ત્વજ્ઞાન. સમ્યગ્દર્શન એટલે
યથાર્થ નિશ્ચય-બ્રહ્માન. સમ્યક્ચારિત્ર એટલે શુદ્ધ વર્તન, જેમકે કાષ્ઠને દુઃખ
દેવું નહિ, અસત્ય બાપણુ કરવું નહિ, અદત્ત વસ્તુ લેવી નહિ, બ્રહ્મચર્ય પા-
ળવું, નિષ્પરિગ્રહી-સંતોષી થવું, ચાલવામાં, બોલવામાં, જીવનનિર્વાહ કરવામાં,
વસ્તુ લેવા મૂકવામાં અને શરીરની હાજતો સાચવવામાં બેદરકાર ન થતાં
યતનાવંત થવું. ટુંકામાં ઉંચા પ્રકારનો સદાચાર તે ચારિત્ર. આ ત્રણ વ-
સ્તુને જ જૈનધર્મ મોક્ષમાર્ગ તરીકે ઓળખાવે છે. ખરી રીતે મોક્ષમાર્ગ એ જ
ધર્મ ગણાય છે. હિંસા, અસત્ય, ક્રોધ, વિશ્વાસઘાત, ચોરી, દારી, તૃષ્ણા,
માંસ, મદિરા, જીવહાર, વેશ્યાગમન, શિકાર, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ચાડી-ચુગલી,
નિંદા વગેરે દોષો જૈનધર્મ વખોડી કાઢી પોતાના સર્કલમાંથી બહાર ફેંકી દે છે,
એટલે સદાચારની કસોટીમાં જૈન ધર્મની ઉત્તમતા પુરતી રીતે સાબીત થાય છે.
સમાધિ-સુલેહ શાંતિની આગતમાં પણ જૈન ધર્મ સ્ફુટતો દરજ્જે ભોગવવાને
શક્તિમાન છે. જૈન ધર્મ બાહ્યાચાર કરતાં આત્મ આચાર-ભાવશુદ્ધિને વ-
ધારે મહત્તા આપે છે. બાહ્યાચારમાં ગમે તેટલો સ્ફુટીયાતો હોય પણ

પુટ આપી, પડવી, અસરકારક ઉત્તમ દવા બનાવે છે. સારાને બદલે અજાણ્ય હકીમ-ઉસ્તાદને હાથે તે ને તે વસ્તુઓની ખાત્રામાં, પુટમાં, પકવવામાં ફેરફાર પડવાથી એવી ખરાબ દવા બને છે કે જે હર્ષને હકાવવાને બદલે વધારી નાંખે. એક કહેવત છે કે “નીમ મુશ્કા ખતરે ધમાન, નીમ હકીમ ખતરે જાન” અર્થાત્ અધુરો ગુરુ ધર્મને જોખમમાં નાંખે છે અને અધુરો હકીમ વૈદ્ય હર્ષની જાનને જોખમમાં નાંખે છે. દવા બનાવનાર અને આપનાર હકીમ જેમ કામેણ જોઇએ તેમ ધર્મના સ્થાપનાર અને તેના ઉપદેશ કરનાર પણ પૂરું યોગ્યતાવાળા જોઇએ. તેની યોગ્યતા કેવા પ્રકારની જોઇએ તે આ કાબજમાં બતાવ્યું છે. પ્રથમ તો રાગદ્વેષ વિનાનો અને મધ્યસ્થ-તટસ્થ જોઇએ. પ્રકાશક-સ્થાપક અને ઉપદેશકમાં રાગદ્વેષ બર્ષો હોય તો તે રાગદ્વેષ તેના બતાવેલા ધર્મમાં દાખલ થયા સિવાય રહે નહિ. જ્યાં ધર્મમાં રાગદ્વેષની પરિણતિ દાખલ થઈ ત્યાં ધર્મનો ટકાવ જ થઈ શકતો નથી, કેમકે ધર્મનું હક્ક સમાન ભાવ અથવા માધ્યસ્થ છે. રાગદ્વેષની પરિણતિ ધર્મને તેના હક્કસ્થાનમાંથી સુઢારી દે છે એટલે ધર્મનું પતન થાય છે, માટે ધર્મના સ્થાપક-પ્રકાશક વીતરાગ-રાગદ્વેષરહિત હોવા જોઇએ. પ્રકાશકે રાગદ્વેષ વિનાનો શુદ્ધ ધર્મ બતાવ્યો હોય પણ પાછળના ઉપદેશકો તેમાં રાગદ્વેષપૂર્ણ ઝેર ભેગવી દે તો ફરી ધર્મની તે જ અવસ્થા થાય, એટલા માટે ઉપદેશકો પણ સર્વથા મા રાગદ્વેષને ચોક્કસ ઓરી છૂતનાર હોવા જોઇએ. ધર્મના પ્રકાશક દેવ કહેવાય છે અને ધર્મના ઉપદેશક ગુરુ કહેવાય છે. દેવ અને ગુરુ એ બે તરત શુદ્ધ હોય તો તેઓથી કયરી આવનું ગોળું ધર્મ તરત પણ શુદ્ધ રહી શકે. દેવ અને ગુરુમાં સ્વાયંરૂપિ પણ ન હોય જોઇએ. સ્વાર્થી માણસથી ધર્મનો સત્ય ઉપદેશ આપી શકાય નહિ. જોને પેસાનો સ્વાર્થ હોય તે પેસારાવા માણસની રહેતા દગાઈ જાય છે. માન કે કીર્તિનો સ્વાર્થ-લોભ હોય તે સમાજના ધણખરા માણસોના દગાખુઆ રહે છે તેથી નિરપદ્ધતે તટસ્થતાથી સત્ય ઉપદેશ આપવા અચકાવુ પડે છે. નિઃસ્વાર્થી અને નિઃપ્રદી પુરૂષ સત્યોપદેશ દાન શકે છે. વક્તા અને ઉપદેશનો ગોળ શુદ્ધ નિષ્ઠા મત્ત છે. મમતા એટલે ખોટી વાતનો પ્રકટ અથવા ખોટી વસ્તુઓના માંગપૂર્ણતા માંગના જ્યાં મમતા

રહે ત્યાં નિષ્પક્ષપાતપણું રહી શકતું નથી. નિષ્પક્ષપાત વિના મધ્યસ્થતા રહી શકતી નથી અને મધ્યસ્થતા વિના સમાન ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. ધર્મના ઉપદેશમાં સમાન ભાવની પુરતી આવશ્યકતા છે, તેથી તેમાં અમતાનો અભાવ થયો જોઈએ. ઉપર દેશા પ્રમાણે વીતરાગ દશા, નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિ અને નિર્મમત્વ એ ત્રણ ગુણો જોનામાં ઝગદતા હોય તેનો પરિપેક્ષો-પ્રદાશેક્ષો ધર્મ ખરી દેશોદીએ રહી શકે છે. જોકે વીતરાગ દશા હોય ત્યાં નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ અને નિર્મમત્વ નિયમે હોય છે તો એ વિશેષણ કહેવાની આદિ જરૂર રહેતી નથી, તોપણ પ્રથમ ગુણ દેવને માટે અને બીજા બે ગુણ ગુરૂને માટે અતાખ્યા છે. વીતરાગ દેવ અને નિઃસ્વાર્થ તથા નિર્મમત્વ ગુરૂનો અતવેક્ષો ધર્મ જ સત્ય હોય શકે. (૯૨)

ધર્મમેદા: ।

શ્રુતચરણાભ્યાં દ્વિવિધ: । સજ્જ્ઞાનદર્શનચરિતમેદાદ્વા ॥
ધર્મસ્ત્રેષ્ઠા ગદિત: । સોયં શ્રેય:પથ: સમાખ્યાત: ॥૯૩॥

ધર્માવિર્ભાવક્રમ: ।

સસપ્રકૃત્યુપશમાઽઽદિત ઉદયતિ ગુણપદે ચતુર્થેઽલમ્ ॥
ધર્મ: કેવલમાદ્યોઽન્યલવોપિ ચ પદ્મમે દ્રયં ષષ્ઠે ॥૯૪॥

ધર્મના બેદા.

અર્થ—આદ્યમાને પદમાવના વચ્ચે ન દેતાં પોતાના સ્વભાવમાં ધર્મી રૂપે તે ધર્મ. તે ધર્મ બે પ્રકારનો છે: શ્રુત ધર્મ અને ચરિત્ર ધર્મ. તેમાં નવ ધર્મના વચ્ચે બે પ્રકાર છે: જ્ઞાન ધર્મ અને દેહન ધર્મ; જોડે જ્ઞાન દેહન અને ચરિત્ર એ ત્રણ મેદાને સ્વતંત્રી રહેવામાં આવે છે અને તે સ્વતંત્ર મેદામાં—મેદાના ઉપાવ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. સન્યગ્જ્ઞાન સમ્યગ્-દર્શન સમ્યગ્ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ: ” હવે અચત્તાન—મેદાનો જે માર્ગ તે માર્ગ પહેલું સત્યવિદ્ય સ્વરૂપ સત્યજ્ઞ. (૯૩)

મોહનીયની પ્રકૃતિએનો ઉપયોગ કરેલકર્ય કે કૃત્ય હો નહિ તે પ્રજ્ઞાવાનની
 યેણી ઉપર યદ્દા કો નહિ અને તે ધર્મનો રંગમ દરજ્જો મેળવી શકે
 નહિ. એનો ખાસ અનુભવનું દર્શન પણ છે. અમરજીવન માતાઓર ખાલી
 સમયનો પાત્ર પણ આંદરુ શક્તિને અમારે પ્રથમ સુખરસને ધારી આગળ
 નથી શકે નહિ. ધર્મનો અવિર્ભાવ-૧૧૪ મોક્ષ પ્રજ્ઞાવાનની એ કામ છે.
 યોધું શુદ્ધરસાન શાસ્ત્રમત્તથી કે મોખંદત્તથી, અભિમારના કામનાથી કે
 નમસમત્તથી યોગથી દશાનું નથી. પણ મોહનીયની પ્રકૃતિએને છતાંપણ-૧૫-
 કમ રાષોપદમ કે કૃત્ય કરવાથી મેળવાય છે. આ પ્રજ્ઞાવાન સમ્યક્ જ્ઞાન
 અને સમ્યક્ દર્શનાયં સુખધર્મના એ સર્વવશં સમાધાન છે. આરિયના
 સર્વસંક્રાંતિ કૃષી મોક્ષ પ્રજ્ઞાવાનની યોગ્યતા નથી. આ શુદ્ધરસાને
 આપ ધર્મનો પાત્ર પડે છે. ધર્મના એક અંતરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વનિ-
 મયનો અવિર્ભાવ કામ છે. આરિય ધર્મ કે જે ધર્મનું બીજું અંગ છે,
 તેનો ઉપયોગ પાત્રને પ્રજ્ઞાવાને અંતરૂપ અને હો પ્રજ્ઞાવાને સર્વથી કામ છે,
 કેમકે પાત્રનું શુદ્ધરસાન રેણુવિશિષ્ટનું છે-શુદ્ધરસ-આવક ધર્મનું છે, ત્યારે હવું
 શુદ્ધરસાન સંવિરતિ-પાત્રનું છે કે ન્યાં આરિયની સર્વથા નિષ્પત્તિ કામ
 છે. ત્યારપછી જેમ જેમ મોહનીયની પ્રકૃતિએનો વધારે ઉપયોગ કામ થતો
 આવે છે તેમ તેમ આરિયની વિશુદ્ધિ કામ છે અને જેમ જેમ આરિયની
 વિશુદ્ધિ કામ તેમ તેમ શુદ્ધરસાનની યેણી ઉપર યદ્દાવ છે. તે મોહનીયની
 સર્વ પ્રકૃતિએનો ઉપયોગ કામ ત્યારે અગ્રીવારમું કામ કામ અને બારમું
 શુદ્ધરસાન પ્રાપ્ત કામ છે અને તેના પરિણામ તરીકે કેવળ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ
 થઈ તેમજ શુદ્ધરસાન મળે છે. આ શુદ્ધરસાન પછી અવસ્થ આપુષ્યને અંતે
 મોક્ષને શુદ્ધરસાને જઈ મોક્ષ મેળવાય છે. આથી રીતે કામપોત્તી ક્ષીણતાથી
 આરિય ધર્મની શક્તિ ખતાવતા એમ જન્માપ્ત્યું કે સાતિ અને સમાધિમાં જ
 ધર્મની ઉત્કર્ષિત કામ છે. ચારે ક્ષેત્રીયા જેમ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા પ્રતીત કામ
 છે. તે શ્રેષ્ઠતા જુલ અને આરિય ધર્મની ખીલવણીમાં અને શુદ્ધરસાન
 ઉપર યદ્દાવામાં છે-માન વાતો કરવામાં નથી એ રક્તરસ ભૂડી જવાનું
 નથી. (૯૩-૯૪)

ધર્મફલમ્ ।

તત્ફલમવાપ્યતે નો । કામગવીતઃ સુરદ્રુમેભ્યો વા ॥
સુરચિન્તામણિતો વા । ધર્મોઽપૂર્વં હિ યત્ફલં દત્તે ॥૧૫॥

ધર્મમાહાત્મ્યં ।

તદ્વસ્તુ ન ત્રિલોકે । જિનધર્માત્તુ ભવેન્ન યત્સાધ્યમ્ ॥
તદ્દુઃખં નો કિંચિદ્યસ્ય વિનાશો ન જાયતે ધર્માત્ ॥૧૬॥

ધર્મનું ફળ.

અર્થ—જે ફળની સિદ્ધિ ધર્મના સેવનથી થાય છે, તે ફળ કામધેનુ ગાય, ક્ષપવૃક્ષ, દેવતા કે ચિંતામણિ રત્નના સેવનથી મળી શકતું નથી. કામ-ધેનુ વગેરેથી જે ફળ મળવાનો સંભવ છે, તે ફળ થોડા વખતને માટે પણ પૂર્ણ સિદ્ધિને આપનાર નથી ત્યારે ધર્મના સેવનથી મળતું મોક્ષરૂપ ફળ ચિરકાળસ્થાયી અને સંપૂર્ણ સુખને આપનાર છે. (૯૫)

ધર્મનું માહાત્મ્ય.

સ્વર્ગ મર્ત્ય અને પાતાળ લોકની અંદર ઉત્તમમાં ઉત્તમ એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જે વસ્તુની સિદ્ધિ પરમાર્થો પુરૂષે બતાવેલ ધર્મથી ન થઈ શકે ? અથવા દુનીયામાં મ્હોટામાં મ્હોટું પણ એવું દુઃખ ક્યું છે કે જે દુઃખનો વિનાશ ધર્મથી ન થઈ શકે ? અર્થાત્ સંપૂર્ણ દુઃખનો વિનાશ કરી સંપૂર્ણ સિદ્ધિને આપનાર ધર્મ છે. ધર્મ કરતાં બીજી કોઈ ઉત્તમ વસ્તુ નથી અને ધર્મ કરતાં વધારે કોઈ સામર્થ્ય નથી. ધર્મનું માહાત્મ્ય અદ્યતનીય છે. (૯૬)

વિવેચન—સાધારણ રીતે માણસને એવી સંકા થાય કે ધર્મ શા-માટે કરવો લેખ્યે ? ધર્મનું એવું શું ફળ છે કે જેની આશાએ અદિક સુખનો ભોગ આપી ચારિત્ર આદિ શ્રમ ઉઠાવે ? આનો ઉત્તર ઉપરનાં બે

કામ્યોમાં આપવામાં આવ્યો છે. દરેક પ્રવૃત્તિનું ફળ દુઃખનો અસ્ત અને સુ-
ખનો હૃદય માનવામાં આવે છે. માણસ ખોરાક એટલા માટે લે છે કે
ખૂખરપ દુઃખની નિવૃત્તિ થાય અને તૃપ્તિ સુખની પ્રાપ્તિ થાય. દવા
એટલા માટે પીએ છે કે રોગના દુઃખની નિવૃત્તિ થતાં આરોગ્ય સુખનો હૃદય
થાય. પૈસા મેળવવાનો પ્રયાસ એટલા માટે કરે છે કે દરિદ્રતા-તંગીનું દુઃખ
દૂર થતાં ભોંઠતી વસ્તુ મેળવી સુખી થઈ સંકામ. ફળ બે પ્રકારનાં છે,
તાત્કાલિક અને કાલાન્તરભાવિ. ખોરાકનું ફળ પહેલાં પ્રકારનું છે, કારણ-
કે ખોરાક લીધા પછી તત્કાળ ખૂખની નિવૃત્તિ અને તૃપ્તિ થાય છે. દવા
અને પૈસા મેળવવાની પ્રવૃત્તિનું ફળ તેટલું તાત્કાલિક નથી, કેમકે આરોગ્ય
અને પૈસાની પ્રાપ્તિ તત્કાળ ભાગ્યે જ થાય, બાકી તો કાળાંતરે થાય છે.
ખેડૂત જમીનમાં ખી વાવે છે, તેનું ફળ બે ચાર મહીના પછી મળે છે,
માળી ઝાડ રોપે છે તેનું ફળ વરસો પછી મળે છે અને રાયણ જેવાં કેટલાં-
એક ઝાડોનાં ફળો તેના વાવનારને નથી મળતાં કિન્તુ તેની સં-
તતિને જ મળે છે. એવી જ રીતે શોધના મંથનમાં છે. ધણા શોધકો
શોધનો પામે નાખી ખ્યાલિ મેળવ્યા સિવાય એમ ને એમ ફનીયા છોડી
ચાલ્યા મયા; તેની શોધનું પરિણામ ખીજા જ માણસેએ મેળવ્યું છે.
દક્ષિણ દ્રુવની શોધમાં ધણાઓ પ્રયાસ કરી ફળ ખીજાને માટે ખૂબી ચાલ્યા
મયા છે. તેમ છતાં પ્રવૃત્તિ હજી બંધ પડી નથી. આ જ તેઓની મદ-
તાનું એક લક્ષણ છે. મદાન પુરો પામે બાકે તત્કાલિક ફળ કરતાં વિશ્વે
થતા ફળની દિશ્મત વધારે આંકે છે. મનુરો દિવસના ફળો જ વિચાર
કરે છે; ત્યારે વહેપારીઓ આખા વરસના ફળ ઉપર નજર રેકે છે. શોધકો
એક શોધ પછાડે આખી જીંદગી પસાર કરે છે તોપણ ફળ માટે આવર
થતા નથી; ત્યારે ધાર્મિકો બલિધની જીંદગી સુધી પણ આવર થતા નથી.
તેઓની આશાનો થકા વિશ્વાસ ઉપર પાયો નખેસો હોવાથી કાલાન્તર-
ભાવિ પણ સંગીન ફળવાળી પ્રવૃત્તિમાં તેઓ સતત મગ્યા રહે છે. "સમય
ગાયમ મા પમાયપ" "કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે, મા ફલેષુ કદાચન. અર્થાત્
" કર્તવ્ય ભળવવામાં એક સમયનો પણ વિશ્વ ન કરવો; કામ કરવામાં જ

જે અંત વચરનો શાપલ છે. તેની સાથે દુઃખનું નિયજ રહેતું નથી. અને જાતના દુઃખમાંનું કોઈ પણ દુઃખ રહેવા પામતું નથી. ધર્મથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતાં જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક, આધિ, બ્યાધિ, ઉપાધિ, પરનાતતા, બધ વગેરે સર્વનો વિલય થઈ જાય છે. આ દગ માત્ર એક ધર્મથી જ મેળવી શકાય છે. સ્વર્ગીય અને મોક્ષરૂપ દગ ધર્મ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુથી મેળવી શકાતું નથી. એટલા માટે ધર્મના દગ સાથે કોઈ પણ દગની સરખામણી થઈ શકે નહિ. ધર્મનું સંગીન અને સંપૂર્ણ દગ બંને આ ને આ જીવંતમાં મળે નહિ, બંને બચાંતરમાં તેની પ્રાપ્તિ થાય તોજુ આનું ઉત્તમ અને સંગીન દગ આખતાર ધર્મને માટે ધન, માલ, ભાગ, બગીચા, મહેલ, મોલાત, ચિંતામણિ રત્ન અને કપટક, એ સર્વનો ભોગ આપવો પડતો હોય તો બહેતર કે સર્વને ભોગે પણ ધર્મનો સ્વીકાર કરવો, ધર્મનું ખરી લાગણીથી પાલન કરવું, નસેનસમાં તેના પ્રવાહને બંધવા દેવે, હાથની મિજામાં પણ ધર્મનો રંગ લાગી જાય એટલે સુધી ધર્મની છાપ શરીર, મન અને આત્મા ઉપર પડવા દેવી. (૯૫-૯૬.)

ધર્મમાયનાયા ઉપસંહાર :

દુર્ગતિકૂપે પતતા-માલમ્બનમસ્તિ કિં વિના ધર્મમ્ ॥
તસ્માત્કુરુ પ્રયત્નં । સમયેઽતીતે પ્રયાસવૈફલ્યમ્ ॥૧૭॥

બારમી ભાવનાનો ઉપસંહાર.

અર્થ—હે ભટ્ટ ! દુર્ગતિરૂપ કુવામાં પડેલા અથવા પડતા પ્રાણીઓને દુઃખમાંથી બચવા કે ઉપર આવવાને જે કંઈ પણ આલંબન હોય તો તે ધર્મ વિના બીજું કંઈ નથી. પૈસા, સત્તા, રાજ્ય, કુટુંબ કે બીજી કોઈ વસ્તુ સદ્ગતિમાં લઈ જતાર નથી. દુર્ગતિમાંથી કહાડી સદ્ગતિમાં કે મુક્તિમાં લઈ જતાર માત્ર ધર્મ જ છે, માટે હે બબ્બ ! જ્યાંસુધી સમય અનુકૂળ છે ત્યાંસુધી ધર્મને માટે ગમે તે પ્રયત્ન કર. સમય હાથમાંથી ગયો તો પછી પ્રયાસ નિષ્ફળ થશે અને પચાત્તાપ કરતાં પણ હરી સમય નહિ મળે, માટે લાંબો

વિચાર કર અને વગર વિલાંબે શુભ પુરૂષાર્થ કર. ફરી પરતાવો કરવો ન પડે. તેવી દરેક જાતની ગોઠવણ કર. (૯૭).

વિવેચન—ધર્મ શબ્દ ‘ધૃ’ ધાતુ ઉપરથી બનેલો છે. તેના અર્થ ધારણ કરવું—ટોકો આપવો થાય છે. “દુર્ગતિ પ્રપતત્પ્રાણિ-ધારણાદ્ધર્મ ઉચ્યતે” અર્થાત્ દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીઓને ધરી રાખે છે માટે ધર્મ કહેવાય છે. “વત્સુસહાવો ધમ્મો” વસ્તુનો સ્વભાવ એ જ વસ્તુનો ધર્મ. શાસ્ત્રકારે દર્શાવ્યો છે. સ્વભાવ વસ્તુને પોતાના સ્વરૂપમાં ધરી રાખે છે. દરેક વસ્તુ પોતાના સ્વભાવથી જ પતિત થાય તો ત્યાં અસ્ત વ્યસ્ત-અવ્યવસ્થા થાય છે. પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, નદી, સમુદ્ર વગેરે પદાર્થો પોતપોતાના સ્વભાવમાં રહે છે, તો જ હનીયાનો વ્યવહાર સુવ્યવસ્થિતપણે ચાલે છે; પણ જો તે વસ્તુઓ પોતપોતાના ધર્મને-સ્વભાવને મૂકી દે તો એક ધડી તો થું પણ એક ક્ષણભર પણ જગત ટકે નહિ. પૃથ્વી સ્થિરતાનો સ્વભાવ હોડી કંપવા માટે, સમુદ્ર ભરતી ઓટના સ્વભાવને મૂકી પોણી ફેલાવા દે તો પ્રાણીઓની કેવી દશા થઈ પડે? એવી જ રીતે આત્માનો સ્વભાવ-ધર્મ સ્થિરતા શાંતિ સમાધિ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ છે. આ સ્વભાવમાં આત્મા ઉચ્ચગામી થાય છે એટલું જ નહિ પણ જન્મ-મરણ રહિત ચંદ્ર મોક્ષમાં બિરાજે છે. તેથી વિપરીત પુન્રલના સ્વભાવમાં પડી જાય છે અને પોતાના સ્વભાવથી પતિત થાય છે ત્યારે ઉચ્ચગામી થવાને બદલે નીચગામી બને છે. સ્વર્ગ મોક્ષને બદલે નરક તિય અરૂપ દુર્ગતિમાં પડે છે. આ વખતે દુર્ગતિમાં પડતા આત્માને બચાવનાર ધર્મ સિવાય બીજો કોણ સમર્થ છે? આ હનીયામાં સહગતિ અને સદ્વસ્તુઓ માત્ર ધર્મની શુભ છાયાના આશ્રયથી જ મળી શકે છે. તદુક્તમ—

શાર્દૂલવિક્રોઢિતમ્ ।

ધર્માજ્ઞન્મ કુલે શરીરપદ્મતા સૌભાગ્યમાયુર્વલં ।

ધર્મેણૈવ ભવન્તિ નિર્મલયશો વિદ્યાર્યસંપત્તયઃ ॥

કાન્તારાચ્છ મહાભયાચ્છ સતતં ધર્મઃ પરિત્રાયતે ।

ધર્મઃ સમ્યગુપાસિતો ભવતિ હિ સ્વર્ગાપવર્ગપ્રદઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ધર્મથી જ સારા કુળમમાં જન્મ, નીરોગી શરીર, સીમાડા, લાંબી જીવંતી, બળ-સામર્થ્ય, નિર્ભય પ્રીતિ, વિદ્યા, ધન અને સંપત્તિ મળે છે. અહિં-જન્મના વિષય પ્રદેશમાં મોટી મુશ્કેલીઓમાં ધર્મ જ માણ-સને દમેશ બચાવે છે. ધર્મની સારી રીતે આચરના કરવામાં આવે તો સ્વર્ગ અને મોક્ષને આપનાર પશુ તે જ છે.

ધર્મ જોડો કહે છે કે નીતિથી વર્તીએ તો બચ્છ છે. ધર્મની થી જરૂર છે? આ કથન એકેથી છે. નીતિનો પાયો ધર્મ ઉપર જ છે. પાપા પિના ક્યારેત કહે નદિ તેમ ધર્મ વિના નીતિ દષ્ટી થકે જ નદિ. નીતિ એ સુ-બ્યવસ્થા છે, પણ ઉપર જન્માત્મું તેમ ધર્મ વિના બ્યવસ્થા થઇ શકતી જ નથી; પ્રાણીઓ પોતાના આત્માને સુસ્વભાવમાં રાખી શકતા નથી, ત્યારે જ લક્ષ્મી, માર્કાટ, હુલ્લક વગેરે અમાનુષિક કાચો થાય છે અને નીતિનો ભંગ થાય છે. સુસ્વભાવમાં તેઓ રક્ષિત થયેલ હોય અને ધર્મની હાયાના આશ્રય નીચે રહેલ હોય તો કદી પણ તેમાં કાચો થાય નહિ. નીતિ માંત્ર એકદિઃ સમાજસ્થિતિનું સાચુ કાર છે ત્યારે ધર્મ એકદિઃ અને પારપૌષ્ટિક ઉભય સ્થિતિ સુધારે છે. ધર્મ સમાજને સ્વચ્છંદી અન્યાય અને અધર્મનાં કૃત્યોથી બચાવે છે અને અગ્રમ ધર્મના હુમલામાંથી આત્માનું રક્ષણ કરે છે. નીતિશાસ્ત્ર પણ ધર્મના કાવચને પડોંગી થકતું નથી ત્યારે શાંતિ અને સમાજના કાવચોની તો શો વાત કરવી? ધર્મને કાષ્ઠ પણ પડોંગી થકતું નથી. ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ જે કંઈ હોય તો તે માત્ર ધર્મ છે. આવા ઉત્તમ ધર્મને મેગવવાનો અને વધારવાનો જ્યારે સમય મળ્યો છે, દરેક અનુકૂળ સામગ્રી મળી છે, ત્યારે જે આલસ્ય, પ્રમાદ, વિકલ્પ, નિન્દા, હિંસા, મુખા, ચોરી, દારી, તુષ્ટા, કોપ, માન, માયા, લોભ, ક્રોધ, અસલા, કલેશ વગેરે પાપો-દોષો સેવવામા વખત પસાર થાય તો તે એક મોટામા મોટી બુલ થઇ ગણાય. આની બૂલમાં ન પડવા માટે ઉપગ્રહાર તરીકે કહેવામા આવે છે કે “તસ્માન્ન કુરુ પ્રયત્નમ્” હે બદ્! તેટલા માટે તું પ્રયત્ન કર. યાકયા કે કંટાળ્યા વિના મોક્ષના માર્ગમાં ધર્મની સડક ઉપર સતત ચાલ્યા જ કર. સોડો શું કહે છે તેની પણ દરકાર ક્યાં વિના એક દિશાભિમુખ પંથ કાપતો જ.

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ ।
 લક્ષ્મીઃ સમાવિશન્તુ ગચ્છન્તુ વા યથેષ્ટમ ॥
 અદૈવ યા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા ।

.....

આ વાક્યોના ગર્ભને હૃદયમાં ઉતારી, નિહર થઈ, ધર્મના મેદાનમાં પડવાને કટિબદ્ધ થા. ધર્મ કોઈ જાતિ કે કોઈને માટે રિઝર્વ (reserved) નથી. મારે તેની તક્ષવાર અને પાળે તેનો ધર્મ, એ કહેવત પ્રમાણે ધર્મના મેદાનમાં પડવાનો હક્ક દરેક જાતિ કે કોઈને માટે એકસરખો છે. શરત માત્ર એટલી જ કે ઉપર બતાવેલ પાપો કે દોષોથી દૂર રહેવું જોઈએ. ખાસ ભાર દધને આદેશ કરવાનો હેતુ એ છે કે સમય વેગથી વ્યાધ્યો જાય છે, તે જરા પણ કોઈને માટે થોભે તેમ નથી. તેમ જ ગયો સમય કોઈ પણ શરતે પાછો વળે તેમ નથી. સમય પસાર થયા પછી તક વગરની મહેનત ફળદાયક નહિ નિવડે. મોસમનો થોડો વરસાદ પણ ઘણાં ફળને આપે છે ત્યારે કમોસમનો ઘણો વરસાદ પણ ઉલટું નુકસાન કરે છે. દરેક મનમાં ચિંતવવું-ભાવવું જોઈએ કે એક પણ ક્ષણ વ્યર્થ ન ગુમાવતાં મળેલ સમયનો ધર્મમાં ઉપયોગ થાય તો જ જીવનની સફળતા છે. (૯૭).

ઉપસંહાર તથા ગ્રંથપ્રશસ્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીડિતદૃષ્ટમ્ ।

ગ્રન્થસ્ત્યોપસંહારઃ ।

एतद्वादशभावनाभिरसुमानेकान्ततो योऽसकृ-
त्स्वात्मानं परिभावयेत्त्रिकरणैः शुद्धैः सदा सादरम् ॥
शाम्यन्त्युग्रकपायदोषनिचया नश्यन्त्युपाध्याधयो-
दुःखं तस्य विलीयते स्फुरति च ज्ञानप्रदीपो ध्रुवम् ॥९८॥

ગ્રંથનો ઉપસંહાર.

અર્થ—જે બધા જિજ્ઞાસુ પ્રાણી જોગાન્તમાં હૃદ આસન લગાડી મન ચડ્યન અને કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક ઉઠકે રમિ અને પ્રેમ સહિત આંદરભાવ રાખી આ ગ્રંથમાં બાર ભાવનાવડે હમેશા અનુકૂળ સમયે આત્મતત્ત્વની વિચારણા કરશે, તેના મનમાં ક્ષાપના ઉગ્ર રોનો યાન્ત થઈ જશે, આધિ અને ઉપાધિઓ નષ્ટ થશે, દુઃખ દૂર જતું રહેશે, યાનરૂપી દીવો સ્ફુરાયમાન થશે અને અભિનવ આનંદ પ્રકટશે. (૯૮)

વિવેચન—જેન આગેમાં જિજ્ઞાસુઓ અને મુમુક્ષુઓના મેંમંધમાં “અપ્પાણં માયેમાણે પિદ્ધરૂઢ” આ વાક્ય વારંવાર જોવામાં છે. મુમુક્ષુ મુનિ-ઓનું સમગ્ર જીવન આત્મભાવના-વિચારણામાં જ બતીત થાય છે. તેમજ જિજ્ઞાસુ શુદ્ધરૂપીનું જીવન પણ ઉક્ત ભાવનાઓથી જ ગ્રેષ્ઠ બને છે. જીવનને કટુ અને ક્ષત્રિય બનાવનારા ક્રોધ, માન, માર્ગા અને લોભ એ ચાર ક્ષાપો છે. જીવનને દુઃખી કરનારા એ જ ચાર મલરોનો છે. તેને ઉપદ-માવવાનું ઉત્તમ એકાધ ભાવના છે. આધિ અને ઉપાધિને વિખેરી નાંખ-નાર પણ એ જ ભાવના છે. ખરી રીતે દુઃખનું મૂળ ઉપાધિ છે. ઉપાધિ

ધુટતાં દુઃખનો પણ ધ્વંસ થાય છે. તેથી દુઃખનો વિલય કરનાર પણ આ ભાવના છે. મણિને ઘસતાં ઘસતાં જેમ જોપ વ્હડે છે, તેમ ભાવના ભાવતાં ભાવતાં આત્માને જોપ વ્હડે છે, અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રસરી રહે છે. કાવ્યના ઉત્તરાર્ધમાં ભાવના ભાવવાનું શું ફળ છે તે બતાવ્યું છે. પૂર્વાર્ધમાં ભાવના કેવી રીતે ભાવવી તે દર્શાવ્યું. એમાં જે વસ્તુઓની જરૂરીઆત છે. એક તો આદર-પ્રેમ અને ખીલું ત્રિકરણ શુદ્ધિ. દેખાદેખી કે અગ્રપણે શબ્દ ઉચ્ચારણ કે શ્રવણ કરવાથી ખરો લાભ મળી શકતો નથી. ખરો લાભ મેળવવાને તો તે વસ્તુ ઉપર ઉડો પ્રેમ જોઈએ. ભાવનાબોધક સ્તોકોનો એક વાર કે અનેક વાર પ્રેમ વગર ખાલી ઉચ્ચાર કરી જવાથી દર્શાવેલ ફળ મળી શકે નહિ, પણ પ્રેમથી ખરા આદરથી જો પાક કે શ્રવણ કરવામાં આવે, અર્થાત્ ખરી લાગણીથી જો ભાવના ભાવવામાં આવે તો કથાયની શાંતિ વગેરે બતાવેલ ફળ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય. ક્ષેત્રમાં ખી વાવ્યા પહેલાં મન, વચન અને કાયારૂપ ક્ષેત્રની શુદ્ધિ કરવી પણ આવશ્યક છે. સારી ખેડ સારો પાક આપે છે તેમ મન વચન અને કાયાની વિશુદ્ધિ પણ ભાવનાને ઉત્તેજિત બનાવી ઉત્તમ ફળ આપે છે. અર્થાત્ જે માણસ મન વચન અને કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક ખરી લાગણીથી ભાવના ભાવે અગર આ ગ્રંથમાં બતાવેલ ભાવનાનું શ્રવણ, મનન, વિચારણ, પાક વગેરે કરે તો તે અવશ્ય કથાયો ઉપર વિજય મેળવી આધિ આધિ કે ઉપાધિઓને દબાવી જ્ઞાન પ્રકાશ ફેલાવી દુઃખનો વિલય કરી શકે અને તેમ કરતાં અંતે મોક્ષનું અક્ષય સુખ મેળવી શકે. ભાવનાનું સાક્ષાત્ ફળ શાંતિ તથા સમાધિ અને પરમપરાજ્ઞ મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. (૯૮)

ગ્રંથપ્રશસ્તિ: ।

ख्यातोभुव्यञ्जरामरो मुनिवरो लोकाख्यगच्छे मणि-
स्तत्पट्टे मुनिदेवराजसुकृती श्रीमौनसिंहस्ततः ॥
तस्माद्देवजिनामको बुधवरो धर्माग्रणीशेखर-

સ્તપદ્રે નયુજિન્મુનિઃશ્રુતધરઃસૌજન્યસૌભાગ્યભૂઃ॥૧૯॥
તન્નિષ્ણ્યો હિ ગુલાવચન્દ્રવિયુધઃ શ્રીવીરચન્દ્રાગ્રજ-
સ્તપાદામ્બુજસેવનેકરસિકઃ શ્રોસ્ત્નચન્દ્રો મુનિઃ ॥
ગ્રામે થાનગદાભિધે યુગરસાદ્ગ્લેલાન્દ (૧૯૬૨) દીપોત્સવે ।
તેનેદં શતકં હિતાય રચિતં વૃત્તૈર્વરેઃ શોભિતમ્ ॥૧૦૦॥

અંત્ય-પ્રશસ્તિ.

અર્થ—એ... ગમ્ધમાં મહિસમાન, લીંમડી સંપ્રદાયના નાયક, મુનિગ-
ધુમાં પ્રધાન અને પૃથ્વીમાં-પ્રસિદ્ધિ પામેલા પૂજ્ય શ્રી અન્નરામજી સ્વામી
યયા. તેમની પાટે તેમના સિષ્ય પંડિત શ્રી દેવરામજી સ્વામી યયા. તેમની
પાટે મુનિગુણે શોભિત મહાત્મા શ્રી મોનસિંહ સ્વામી. યયા. તેમની પાટે
ધર્મનેતાઓમાં શિરોમણિ વિદ્વદ્ગૈના આનનીય પ્રતાપી-પુરુષ દેવજી સ્વામી
યયા. તેમની પાટે તેમના સિષ્ય સૌજન્ય અને સૌભાગ્યયુક્ત શાસ્ત્રવેતા
પૂજ્ય શ્રી નયુજી સ્વામી યયા. તેમના સિષ્ય વિયુધવર પંડિત શ્રી ગુલામ-
ચંદ્રજી સ્વામી કે જેમણે પોતાના લઘુબ્રાતા-મહારાજ શ્રી વીરજી સ્વામીની
સાથે દીક્ષા ધારણ કરી છે, તેમના ચરણસેવક મુનિ શ્રી સ્તનચંદ્રજીએ સંવત
૧૯૬૨ ની દિવાળીને દિવસે શ્રી થાનગદ ગામ અંધે વિવિધ પ્રકારના હોદ્દાથી
સુશોભિત આ ભાવનાચતક નામનો અંત્ય રચીને પૃથ્વી કર્ણે (૯૯-૧૦૦)-

શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

इति मुनि श्री रचचन्द्रविरचितं
भावना-शतकं समाप्तम् ।

परिशिष्ट.

मैत्री भावना.

राग-आशावरी । ताल-त्रिताल ।

मैत्र्या भूमिस्तीव रम्या
 भव्यजनैरेव गम्या ॥ मैत्र्या ॥ ध्रुवपदम् ॥
 आतृभगिनीसुतजायाभिः ।
 स्वजनैः सम्बन्धिवर्गैः ॥
 समानधर्मेर्ज्ञातिजनैश्च
 क्रमशो मैत्री कार्या ॥ मैत्र्या ॥ १ ॥
 कालेऽतीते भवेत्प्रवृद्धः ।
 यथा च मैत्रीप्रवाहः ॥
 ग्रामजना ये जानपदा वा ।
 मैत्र्या तेऽन्तर्भाव्याः ॥ मैत्र्या ॥ २ ॥
 गवादयस्तिर्यञ्चः सर्वे ।
 विकलेन्द्रियास्त्रयोपि ॥
 भूताः सत्त्वा ये जगति स्युः ।
 सर्वे मैत्र्या ग्राह्याः ॥ मैत्र्या ॥ ३ ॥

यथा यथा स्यादात्मविशुद्धिः ।

तथा तथैतद्वृद्धिः ॥

पूर्णविशुद्धौ मैत्रीभावना ।

व्याप्ता स्यात्त्रिजगत्सु ॥ मैत्र्या ॥ ४ ॥

पितृसुतजायाबन्धुता ।

जाता न येन कदापि ॥

नास्ति तादृकोपि जनोऽत्र ।

कथमुचिता स्यादमैत्री ॥ मैत्र्या ॥ ५ ॥

निन्दन्त्यपकुर्वन्ति ये वा ।

घ्नन्ति देपाद्यष्टीः ॥

मत्वा तेषां कर्मप्रदोषम् ।

तैरपि मैत्री न छेद्या ॥ मैत्र्या ॥ ६ ॥

शत्रुभावोद्भावनक्लेश-

देपासूयाप्रकटनम् ॥

एते सर्वे गुणाः पशूनाम् ।

कथमुत्तमजनसेव्याः ॥ मैत्र्या ॥ ७ ॥

समयनिभृतशमरससरसित्वम् ।

વિહર યથેષ્ઠં સ્વાન્ત ! !

કુરુ કુરુ મૈત્રીં સર્વેઃ સાકમ્

કમપિ નામિત્રં ચિન્તય ॥ મૈત્ર્યા ॥ ૮ ॥

મૈત્રી ભાવના.

ભાવાર્થ—માણસનું હૃદય જો મૈત્રીભાવનાની ભૂમિકા અને તો તે હૃદયરૂપ ભૂમિ અત્યંત રમણીય દેખાય—માત્ર દેખાવમાં જ રમણીયતા નહિ પણ સારામાં સારો પાક આપનાર કારણ ભૂમિતી મારફત હિમ્ય ક્ષણપ્રદ પણ ગણાય. આવી રમણીય ભૂમિ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર માત્ર ભવ્ય-ભાગ્ય-શાળી જનોને જ મળે છે. જેને તેને તે ભવ્ય પ્રદેશમાં વિચારવાનો અધિકાર મળી શકતો નથી.

મૈત્રીનો ક્રમ.

મૈત્રીના પ્રાથમિક પાત્ર એક ઉદરમાંથી જન્મેલાં ભાઈ અને બહેન છે, કેમકે તેનો સહવાસ સહજ હોવાની સાથે એક લોહીનો સંબંધ છે તેથી તેની મૈત્રી સ્વભાવસિદ્ધ છે. ત્યારપછી મૈત્રીનાં પાત્રો પુત્ર અને પત્ની છે. જોકે પુત્ર પ્રથમ અવસ્થામાં પાલનીય છે તેથી મૈત્રીને યોગ્ય ગણાય નહિ, તોપણ “ પ્રાપ્તે તુ યોદ્યશે વર્ષે । પુત્રં મિત્રવદાચરેત્ ” આ નૈતિક પદમાં કહ્યા પ્રમાણે સોળ વર્ષ પછીની ઉમ્મરના પુત્રને મિત્ર ગણવો જોઈએ. પત્નીને પણ પોતાની શુભામડી ન માનતાં જીવનસહચારિણી—મિત્ર જ ગણવી જોઈએ. ત્યારપછી કુટુંબી અને સગાંઓની સાથે મૈત્રી રાપવી. એટલામાં મૈત્રીનાં મૂળ ઉડાં ગયા પછી સ્વધર્મી ભાઈ અને જ્ઞાતિભાઈનો વારો આવે છે, એટલે તેમની સાથે મૈત્રીભાવથી હૃદયની એકતા સાધવી. (૧). મૈત્રીના માર્ગમાં ચાલતાં જેમ જેમ વખત પસાર થશે તેમ તેમ મૈત્રીનો પ્રવાહ વધતો જશે. જેમ જેમ પ્રવાહ વધે તેમ તેમ જ્ઞાતિજનો, પછી પોતાના ગામમાં વસતી અન્ય જ્ઞાતિઓ અને અન્યધર્મીઓની સાથે મૈત્રી દૃઢ કરવી. એક પણ ગ્રામજન્યુ કે દેશજન્યુને મૈત્રીની હૃદયી બહાર રાખવો નહિ. (૨).

આણસ જાતની સાથે ત્રેત્રીનો દંઠ સંબંધ થયા 'પછી માય' બે'સ' આદિ તિર્યચો-પશુ અને પક્ષીઓનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. જોકે માણસની મા-ફ પશુઓની સાથે મિત્રતાનો દરેક જવદાર થઈ શકતો નથી, તોપણ આંદિ મિત્રતાનો અર્થ એટલો છે કે તેમને દુઃખ ન હેવું, સ્વાભાવિક દક્ષ છિનવી લેવા નહિ, તેમના ઉપર ક્રોધ કરવો નહિ, પરિતાપના ઉપજવવી નહિ, બૂબે મારવાં કે વધારે ભાર ભરવો નહિ અને દરેક વખતે તેમની સંભાળ લેવી. પશુ અને પ-ક્ષીઓ પછી વિક્ષેપ્રિય એટલે બે ઇદ્રિય ત્રણ ઇદ્રિય અને ચાર ઇદ્રિયવાળા જી-વોનો ત્રેત્રી ભાવનાના અધિકારમાં સમાવેશ થાય છે. વિક્ષેપ્રિય પછી શૂત્ર અને સત્વ એટલે વનસ્પતિ અને પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ એ પાંચ સ્વાધરની ઉપર ત્રેત્રી ભાવનાનું આરોપણ કરવું, અર્થાત્ તેમનું રક્ષણ કરવું. આંદિ સૂંઘી મદોંઘ્યા પછી ત્રેત્રીની પરિપૂર્ણતા થાય છે. ગૃહત્રેત્રીથી ત્રેત્રીની સર-આત અને જગ-ત્રેત્રીમાં ત્રેત્રીની સમાપ્તિ થાય છે. (૩)

ત્રેત્રીવૃદ્ધિનું કારણ.

આત્માની વિશુદ્ધિ એ ત્રેત્રીનું કારણ છે, અર્થાત્ જમ જમ આત્માની વિશુદ્ધિ થાય છે તેમ તેમ ત્રેત્રીની વૃદ્ધિ થતી આવે છે. ત્રેત્રીવૃદ્ધિ એ એક આત્માનો મદાન શુભ છે અને તે આત્માની વિશુદ્ધિ પ્રયોજ્ય છે. જ્યારે આત્માની પૂરેપૂરી ખીલવણી-સર્વથા વિશુદ્ધિ થાય છે, આપણે માત્રનો ક્ષય થાય છે, સારે તે માણસની ત્રેત્રી ભાવના ત્રણ જગતને વ્યાપીને રહે છે, અર્થાત્ જગતમાંનાં સર્વ પ્રાણીઓને પોતાની ત્રેત્રી ભાવનાની કેટિમાં સમાવે છે. (૪)

શામારે ત્રેત્રીનો ઉચ્છેદ ન કરવો ?

આ જગતમાં કોઈ પણ પ્રાણી પરાયો દોષ, આપણો પોતાનો ન દોષ તો તેની સાથે કદાચ ત્રેત્રી ન રખાય તોપણ જાણે, પણ આ જગતમાં જીવો કોઈ પ્રાણી નથી કે જેની સાથે પુત્ર-પિતા, સો-પતિ, બાઈમાબ્દી સંબંધ બાંધો ન હોય, અર્થાત્ એકદર સર્વ જીવોનો ભયે આજ વાર તેવો સંબંધ દરેક જીવે બાંધ્યો છે. એટલે દુનિયાના તર્વ પ્રાણીઓ આ ભાવના નહિ, તો પૂર્વ જન્મના સગા અને સગપણો છે. તે પૂર્વના સન-

ધીઓની સાથે મૈત્રી તોડી અમેત્રી કરવી એ શું કોઈ રીતે પણ ઉચિત છે ? નહિ જ. (૫)

અપકારની સામે મૈત્રી.

જેઓ આપણી નિન્દા કરે છે, વખતો વખત અપમાન કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ કોઈ વખત દ્વેષ રાખી લાકડીઓના પથ્થુ પ્રહાર મારે છે, તેઓ તરફ પણ આપણે મૈત્રીનો પ્રવાહ જતો અટકાવવો ન જોઈએ. તેઓની નિન્દક પ્રકૃતિ અને અપમાન કરનાર પ્રવૃત્તિ તેઓનાં પૂર્વકૃત કર્મને આભારી છે, અર્થાત્ એવાં અશુભ કર્મનો તેમનો ઉદય છે કે જેથી સજ્જનો તરફ પણ તેમને દુશ્મનાવટ ઉત્પન્ન થાય છે. આ તેઓનાં કર્મોનો દોષ જો આપણી મૈત્રી ભાવનાને ધક્કો લગાડે તો તેટલે અંશે આપણી પણ નબળાઈ જ ગણાય. મૈત્રીભાવનાની ખીલવણી કરનારને આવી નબળાઈ રાખવી પોસાય તેમ નથી, તેથી આપણે તો દુષ્ટોની સાથે પણ મૈત્રી રાખવાનું ચાલુ રહેવા દેવું કે જેની અસરથી દુષ્ટોને આપોઆપ ધોખો કરવાનો વખત આવતાં શત્રુતા મિત્રતામાં બદલાઈ જશે. (૬)

મૈત્રી એ માનુષિક ગુણ.

કોઈની સાથે શત્રુભાવ રાખવો, કલેશ કરવો, દ્વેષ રાખવો કે ઇર્ષ્યા કરવી એ બધા પશુઓના ગુણો છે. એક શેરીનાં કુતરાં ખીછ શેરીનાં કુતરાં સાથે શત્રુતા રાખે છે, કલહ કરે છે. જનાવરો માંદોમાંદો લાડે છે એટલે દ્વેષ, કલહ, વગેરે ગુણો પશુઓમાં ધણે ભાગે જોવામાં આવે છે. તેથી ઉક્ત ગુણો મનુષ્યના નહિ પણ પાશવ ગુણો છે. શું ઉત્તમ માણસ જાતને તેવા ગુણો ધારણ કરવા ઉચિત છે ? નહિ જ. પશુ કરતાં મનુષ્યજન્મ જ્યારે ઉત્તમ મનાય છે, ત્યારે મનુષ્યની ફરજ છે કે કેટલી-એક પાછલી વૃત્તિઓ અને પાશવ ગુણો પોતામાં જોવામાં આવતા હોય તો તરત તેને દૂર કરવા; સર્વની સાથે દળીમળીને ચાલવું; પ્રેમભાવ કે વ્રાત્તભાવ રાખવો, ખીજનું સાફ જોઈ ખુશી થવું, ખીજોને સકાય આપવી એ જ મનુષ્યના ગુણો છે. આ માનુષિક ગુણો જો માણસમાં ન હોય અને તેને બદલે પશુના ગુણો હોય તો તેને મનુષ્યાકૃતિ છતાં પણ જ સમજવો.

મનુષ્યની કોઈકમાં ગણુના કરાવવી હોય તો માનુષિક ગુણ ને મૈત્રી તેને
ધારણ કરે. (૭)

મનને મૈત્રી રાખવાનો બોધ.

હે મન ! તું બીજી દોડાદોડ કરવાનું અને ક્વેચ, દેવ કે એરનાં બી
દેવાવવાનું બંધ કરી, ચાત્રમાં બરેલા ઉપસામરસના સરોવરમાં મધેષ્ટ વિ-
હાર કર. એક વાર નદિ પણ વારંવાર તને એ જ બલામણુ કાં પુરું કે સર્વ
જનોની સાથે તું મિત્રતાનો છાંનાતો રાખ, કોઈની સાથે દેવ રાખ નદિ
અને કોઈ પણ માણસને તું તારો દુશ્મન ચિંતવ નેદિ. તું સર્વની સાથે
મિત્રતા રાખીશ તો સર્વ જનો તારી સાથે મિત્રતા રાખશે. એક વાર દુશ્મન
દશે તે પણ તારી છાયા નીચે આવતાં દુશ્મનાં છોડી મિત્રતાનું ચેતન
કરશે, એટલું જ નદિ પણ ભતિરેર જનુ વડન બૂટી જશે, મારે તું તારા
ખળનામાં મિત્રતા-મૈત્રીભાવનાનો જ સંમેલ કર. (૮)

છતિ મૈત્રી ભાવના.

પ્રમોદ ભાવના.

રાગ-ધૈરવી । તાલ-ત્રિતાલ ।

સદ્ગુણપાને સંસક્તં મે મનઃ ॥ ધ્રુવપદમ્ ॥

ધન્યા સુવિ ભગવન્નોર્દ્દનઃ ।

ક્ષીણસુકલકર્માણઃ ॥

વેવલજ્ઞાનવિમૃતિવરિષ્ઠાઃ ।

પ્રાપ્તાશ્વિલશર્માણઃ ॥ સદ્ગુણ ॥ ૧ ॥

ધન્યા ધર્મધુરન્ધરમુનયઃ ।

गृहीतमहाव्रतभाराः ॥

ध्यानसमाधिनिमग्नमानसाः ।

त्यक्तजगद्व्यवहाराः ॥ सद्गुण ॥ २ ॥

सेवाधर्मरता गतस्वार्थाः ।

अभ्युदयं कुर्वन्तः ॥

धन्यास्तेपि समाजनायकाः ।

न्याय्यपथे विहरन्तः ॥ सद्गुण ॥ ३ ॥

श्रद्धातो न चलन्ति कदापि ।

गृहीतव्रता गुणगेहाः ॥

धन्यास्ते गृहिणो धर्मिणः ।

त्यक्तान्यायधनेहाः ॥ सद्गुण ॥ ४ ॥

सत्यवादिनो ब्रह्मचारिणः ॥

प्रकृत्या भद्राः सरलाः ॥

धन्यास्ते गृहिणोपि गुणाढ्याः ॥

परोपकारे तरलाः ॥ सद्गुण ॥ ५ ॥

न्यायोपार्जितलक्ष्म्या पुण्यम् ।

गुप्तं ये कुर्वन्ति ॥

घ्नन्ति दुःखं दीनजनानाम् ।

ધન્યાસ્તે મુવિ સન્તિ ॥ સદ્ગુણ ॥ ૬ ॥

ભજન્તિ યે ભ્રાતૃભાવનામ્ ।

સ્તન્તિ સન્નીતિમ્ ॥

ધન્યાસ્તે માર્ગાનુસારિણઃ ।

પાલયન્તિ કુલરીતિમ્ ॥ સદ્ગુણ ॥ ૭ ॥

સુખિનો ગુણિનો ભવન્તુ સર્વે ।

સુહૃદો વા સ્યુરસુહૃદઃ ॥

નશ્યન્તુ જગતો દુઃખાનિ ।

સૈષ પ્રમોદો મે હૃદઃ ॥ સદ્ગુણ ॥ ૮ ॥

પ્રમોદ ભાવના.

ભાવાર્થ—કોઈ પણ વ્યક્તિમાં શુભ જોઈને પ્રસન્ન-પ્રસન્ન થવું તે પ્રમોદ ભાવના. પ્રમોદ ભાવનાનો ઉમેદવાર પોતાના ઉદ્દેશ્યો કલાકર્તા કહે છે કે મારું મન સદ્ગુણો પાત્ર કરવાને આતુર બન્યું છે, અર્થાત્ શુભી પુરોષોના શુભાન કરી તે શુભોનો આત્મા સેવાને મને ઉત્કંઠા થઈ છે.

સર્વગુણ-શિરોમણિ અરિહંત ભગવાન.

ધન્ય છે અરિહંત ભગવાનને કે જેમણે આરિષ્ટના મેદાનમાં નહીં કર્મના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરી જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય, એ બધામાંથી ચાર કર્મની સર્વ પ્રકૃતિઓનો ઉત્તેજ કર્યો અને કે. વળગાન (અપૂર્ણ જ્ઞાન) અને કેવલદર્શન (પરિપૂર્ણ દર્શન) ની વિભૂતિ પ્રાપ્ત કરી, બય, શોક, સુખ, દુઃખ, સંકલ્પ-વિકલ્પ વગેરે કન્દોને દૂર કરી, અખિલ આત્મિક આનંદનો કરો પુણ્યો મુદ્ધો સર્વશુભપ્રાપ્તિ નેરા મહાપુરુષ પીતરાગદેવને ધન્ય છે. (૧)

સંત પુરુષો.

ધન્ય છે તે સંત જનોને કે જેમણે ધર્મની ધોસરી પોતાના ખભા ઉપર મૂકી છે. આહંસા, સત્ય, અસ્તેય, અહ્યયર્થ અને અપરિગ્રહ એ પાંચ મહા-વ્રતોના જોળે જેણે ઉપાડ્યો છે, રાત્ર અને દિવસ પ્રભુત્વ કે આત્માત્વ ધ્યાન કરતાં મનને એકાગ્ર બનાવી સમાધિમાં જેઓ મરાણુલ રહે છે, જગતના પ્રપંચી વ્યવહારોને સર્વથા જેણે તિલાંજલિ આપી છે, પોતે સંસારસમુદ્ર તરે છે અને ખીળઓને તારે છે, પોતે શાંતિસુધાતું પાન કરે છે અને ખીળઓને કરાવે છે; તેવા સંત પુરુષો-મુનિજનોને ધન્ય છે. (૨)

દેશસેવકો.

જેઓ દેશ, સમાજ, ધર્મ કે આત્માની સેવા કરવામાં તત્પર થએલા છે, તે પણ કોઈ પ્રકારનો સ્વાર્થ રાખ્યા વિના અર્થાત્ પૈસો કીર્તિ કે મહત્તાના લોભ વિના નિઃસ્વાર્થશ્રુધ્ધિથી સેવા બજાવી રહ્યા છે, દેશ સમાજ ધર્મ કે આત્માનો અંબુદય કેવી રીતે થાય તેના સતત પ્રયાસ કરી રહ્યા છે, તેમ છતાં ન્યાયમાર્ગેતું કદી પણ ઉક્ષંધન કરતા નથી, કિન્તુ ન્યાય અને નીતિના પંથમાં અડગ રહી તન, મન અને ધનથી સેવા સેવા અને સેવા બજાવી સમાજના નાયક બન્યા છે, તેવા નિઃસ્વાર્થી પુરુષોને ધન્ય છે. (૩)

આવકો.

જેઓ ધર્મ પ્રત્યે અડગ શ્રદ્ધા રાખે છે, સર્વ વસ્તુઓમાં ધર્મને જ પ્રથમ પદ આપે છે અને નનમાં ધર્મને મારે એટલી દૃઢતા રાખે છે કે કોઈ પણ તેમને ધર્મથી અગાવી શકે નહિ, જેમણે આવકનાં ખાર વ્રતો અંગીકાર કર્યાં છે, કુટુંબતું પોતે કરવાને વ્યવસાય કરે છતાં અન્યાય અને અનીતિના એક પૈસાની પણ આકના ન રાખે, શુભતા ધરણ તેવા શુદ્ધ-સ્થિતિ-આવકોને ધન્ય છે. (૪)

પરોપકારી પુરુષો.

જેઓ કોઈ પણ પ્રકારે હુલામણી અસત્ય વચન બોલતા નથી, સત્યને સોને લાખેલી કમાણી ધતી હોય તેા તેને લાત મારે છે પણ સ-

તેનો ભોગ આપતા નથી, પરદારને માતા સમાન મળે છે, પ્રકૃતિના સરળ અને ભદ્રિક પત્નિભામી હોય છે, શુશ્રુષા કરવા અને રાત્રિનિ પરાપકારના કાર્યમાં કુશળ હોય છે તેવા પરાપકારી જનને પણ ધન્યવાદ આપવો ધરે છે. (૫)

દાતાર.

જેઓ ન્યાયથી મેળવેલી લક્ષ્મીને ભંડારમાં ગોંધી ન રાખતાં સન્માર્ગે તેનો વ્યય કરે છે, સેકેને જતાવવાની ખાતર નહિ પણ કોષ્ટ ન જાણે તેવી રીતે શુભ સંખ્યાવત કરી પુણ્યનો સંચય કરે છે, દુઃખી દીન અને અર્થશીલ માણસોને પુરતી સહાય આપી તેમના દુઃખનો ઉચ્છેદ કરે છે, તેવા દેશર દિશના દાતારો પણ આ જગતમાં ધન્યવાદને પાત્ર છે. (૬)

માર્ગાનુસારી.

જેઓ સોની સાથે બ્રાહ્મભાવ રાખે છે, સત્યદેશના નીતિ-માર્ગનું કદિ પણ ઉત્સંધન કરતા નથી, અર્થાત્ દરેક વ્યવસાયમાં પણ નીતિનું બરાબર રક્ષણ કરે છે, પોતાના કુળના રીતિરિવાજો સદાચાર અને ધર્મનું પુરતી રીતે પાલન કરે છે, ખમણે ખમણે અધર્મ અને અનીતિનો ભય જેના મનમાં ઉપરિથિત રહે છે, તેવા માર્ગાનુસારી પુરો ક જે પ્રયોગમાં કહેલા માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણે કરી યુક્ત છે તેઓને પણ ધન્ય છે. (૭)

ઉપસંહાર.

મારા મિત્રો હોય કે શત્રુ હોય, અને તે હોય પણ તે સર્વ જનો સુખી થાઓ, શુભી બનો, દિન દિન પ્રત્યે તેમનો અબુદ્ધ્ય-ચક્રતી થાઓ, સદૃશુદ્ધિની પ્રેરણાથી સન્માર્ગે પ્રવર્તો અને તેમ યતા-કર્મની દ્વાનિ થતાં જગત્-માથી દુઃખનો સર્વથા વિલય થાઓ, સર્વજન સુખ અને શુશ્રુષા પ્રચાર જોવામાં જ મારા હૃદયની પરમ ખુશાલી છે, એમ જ મારો અપ્રતિમ-અનુપમ આદેશ છે : આ એજીએ જ મારી પ્રમોદ ભાવનાની ખીલવશો થવાની છે, કિં. ચહુના જગત્માં સુખ અને શુભનું જ સામ્રાજ્ય સ્થપાઓ ! (૮)

હનિ પ્રમોદ ભાવના.

परिशिष्ट.

करुणा भावना.

राग-आशावरी । ताल-त्रिताल ।

करुणे ! एहि ददाम्यवकाशं ।
कुरु जनदुःखविनाशम् ॥ करुणे । ध्रुवपदम् ॥

पितृवियुक्ता बहवो बाला ।
लभन्ते न निवासम् ॥

आश्रयहीनेभ्यस्तेभ्यस्त्वं ।
देहि गृहं वाऽऽश्वासम् ॥

पुत्रवियुक्ता वृद्धाः पितरो ।
निरन्तरं विलपन्ति ॥

जीवननिर्वाहार्थमपि ते ।
साहाय्यं वाञ्छन्ति ॥

बाल्येपि वैधव्यं प्राप्ता ।
मुञ्चन्त्यश्रुधाराः ॥

स्थापय विधवाश्रमं तदर्थं ।
रक्ष सुशिक्षणद्वारा ॥

जन्मान्धा बधिरा मूका वा ।
सीदन्त्यशनविहीनाः ॥

करुणे ॥ १ ॥

करुणे ॥ २ ॥

करुणे ॥ ३ ॥

अन्धवधिरशालाः संस्थाप्या ।

रक्ष्या एते दीनाः ॥ करुणे ॥ ४ ॥

रक्तपित्तकुष्ठादिरोगै-

र्ग्रस्ताः केचिद्वराकाः ॥

तत्तद्विषगालयद्वा ता-

नवेहि कटुविपाकात् ॥ करुणे ॥ ५ ॥

धीमन्तोऽध्येतुमिच्छन्ति ।

कुलीना दीनसुता ये ॥

परन्त्वशक्ता विना सहायं ।

पोष्या विद्यार्थिनस्ते ॥ करुणे ॥ ६ ॥

पीड्यन्ते पापैः पशवो ये ।

पतत्रिणो वा धरायाम् ॥

मोचय रक्षकशासनतस्तान् ।

निधेहि पशुशालायाम् ॥ करुणे ॥ ७ ॥

पश्यसि यद्यत्करुणापात्रं ।

रक्ष रक्ष तत्सर्वं ॥

धनेन मनसा वचसा तन्वा ।

विहाय विफलं गर्वम् ॥ करुणे ॥ ८ ॥

પતિ વિના સાસુ સસરા અને બીજા બધા મોજુસેને તે અપ્રિય થઈ પડતી બજાય છે. નજીદોના માર્મિક સખ્તો તેમના હૃદયને વીધી નાંખે છે. બજુ-તર નં દોવાથી વાંચનના ઉદ્યમ વિના કેવળ દિલગીરીમાં તેમનાં રાત્રિ-દિવસ પસાર થાય છે. એકાંતમાં બેસી આંસુની ધારા બહેવડાવે છે. તેમને માટે વિધવા-આશ્રમ સ્થાપ કે જેમાં શિક્ષણ મળતાં વાંચનના ઉદ્યમમાં દુઃખ વિસારે પડે અને સતીઓનાં ચરિત્રો વાંચી તેમને પગસે આલ-વાનું અનુકરણ થાય, તો તેમના આ લોક અને પરલોક બંને સુ-ધરી જાય. (૩)

અર્પણો.

હે કરુણે ! કેટલાએક માણસો જન્મથી જ આંખ વિનાના-આંધળા હોય છે, તો કેટલાએક જન્મથી બ્લેન્ડ હોય છે. કેટલાએક મુંઝા તો કેટલા-એક કુલા પાંગળા હોય છે. એક તો બીયારા આંખ કાન જીભ દાંત કે પગની ન્યૂનતાને લીધે શારીરિક દુઃખ ભોગવે છે, તેમાં વળી ખોરાકની વંચી અને દરિદ્રતાનો તેમના પર હસ્થો થાય છે, એટલે જે પ્રમાણનાં દુઃખમાં તેઓ સપડાય છે. તેમના રક્ષણને માટે અંધશાળા, બહિરશાળા કે મુંગશાળા જેવી સંસ્થાઓ સ્થાપવી, અગર આલતી સંસ્થાઓમાં દાંત લંબાવવો, કાંઈ પણ રીતે તેમનું રક્ષણ કરવું. (૪)

રક્તપિત્તિયા.

હે કરુણે ! કાંઈ કાંઈ બાપમા જન્મથી મગતકોલીલા હોય છે એટલે કા-લનાં આક્રમણથી રક્તી નિહળ્યા જ કરતી હોય અથવા રક્તપિત્ત જેવાં એવી દોષથી પીડાતા હોય છે કે જેને લીધે કાંઈ પણ માનુષ તેનો સ્વર્ગ કરે નહિ, પાસે બેસવા દે નહિ, તેમ જ સરખી રીતે લાગ્યોત પણ કરે નહિ. આવી તિરસ્કારયુક્ત દુર્દિશામાં સપડાએલા તેઓ જૂને મરતુ આમ તેમ રખડે છે. તે તે રામના દવાખાનુ કે આજનો સ્થાપી તેમને હુ-ન્નિયનુ વિપાકથી બચાવ જે પ્રમાણથી તેમનું દુઃખ એવું કાંઈ દેશ સુધીને કાંઈ કરી તેમને આશ્રય આપે. (૫)

વિદ્યાર્થીઓ અને જ્ઞાનદાન.

હે કર્ણુ ! કેટલાએક જ્ઞાનદાન કુટુંબના છોકરા પશુ ગરીબાઇમાં આવી પડવાથી બુદ્ધિવાળા અને બાલુવાની ઉત્કટ ઇચ્છાવાળા હોવા છતાં બચત-રતાં ખર્ચાળ સાધનોની ગેરહાજરીમાં બાલુવાની મુશ્કેલી પાર પાડવાને અ-શક્ત અને છે. વિદ્યા અને નસીબનો અગત્યનો તારો ઉપર આવ્યા પહેલાં તેઓ અવવચ અસ્ત થઇ જાય છે, તેવા તારાઓને જીવતા રાખવા કે અગત્યની કરવાને પોષણ કે સહાય આપવાની શું થોડી જરૂર છે ? નહિ જ. તારી શક્તિના પ્રમાણમાં તેમને પણ ઉચિત મદદ કર. (૬)

પક્ષીઓ અને પશુઓ.

હે કર્ણુ ! મનુષ્યો તરફ પુરતી લાગણી દર્શાવી તેમને પુરતી સહાય આપ્યા પછી વધતી શક્તિનો સદુપયોગ પશુઓ અને પક્ષીઓને બચાવવામાં ત્હારે કરવો જોઇએ. અહા !! કેટલાએક કૂર પાપી જનો વિનાઅ-ખરાધે પશુઓને પીડે છે, શિકાર કરે છે, માંસ અથ્થે તેમનાં ગળાં કાપે છે, ગોળા કે પથ્થરા ફેંકી આકાશમાં ઉડતાં પક્ષીઓને પટ્ટી પાડે છે, તેમનું રક્ષણ થાય તેવા કાપદા ધડાવી, લડત ચલાવી કે તેવા પાપી જનો સમજે તેવાં પુસ્તકો ફેલાવી કે ઉપદેશ આપી પીડાતા પશુઓ અને પક્ષી-ઓને છોડાવ અને તેઓના રક્ષણ માટે પાંજરાપોળ-પશુશાળા જેવી સંસ્થા-ઓ તૈયાર કરી તેમાં અશક્ત પશુઓને સારી સારવાર નીચે રાખ. (૭)

ઉપસંહાર.

હે કર્ણુ ! આ જગતમાં કર્ણુ લાવવાલાયક અનેક પ્રાણીઓ છે. બધાનાં નામ લઇ દેશય નહિ. દુકામાં એટલું જ કહું છું કે જ્યાં જ્યાં જે જે દુઃખી મનુષ્ય કે પશુ કોઇ પણ પ્રાણીને જુએ ત્યાં તે સર્વનું રક્ષણ કર. પૈસો હોય તો પૈસાથી. મનોબળ હોય તો મનથી, વાચાળતા હોય તો વચન-સદુપદેશથી અને બીજું કંઈ ન હોય તો હેવટે શરીરથી પોતાની જાતથી નિઃશ્વર મરવને છોડી રક્ષણ કર. (૮)

હતિ કર્ણુ! લાવના.

माध्यस्थ्य भावना.

राग-भैरवीः । ताल-त्रिताल ।

माध्यस्थ्येऽहो कोप्यपूर्वो रसः ॥ ध्रुवपदम् ॥

रागद्वेषान्दोलनजनकाः ।

प्रचुरा भुवि पदार्थाः ॥

समयं सौख्ये समयं दुःखे ।

आमयन्ति जनसार्थान् ॥ माध्यस्थ्ये ॥ १ ॥

स्याद्यदि किञ्चित्स्थायि वस्तु ।

तत्र रुचिः स्यादुचिता ॥

नास्ति स्थिरं किञ्चिदपि दृश्यम् ।

तस्मात्स्यात् साऽनुचिता ॥ माध्यस्थ्ये ॥ २ ॥

पुद्गलमात्रं परिणतिशीलम् ।

देष्यं भवति शोच्यम् ॥

नातो द्वेषः कार्यः कदापि ।

नापि मनसा शोच्यम् ॥ माध्यस्थ्ये ॥ ३ ॥

पुरुषा अपि परिवर्तनशीलाः ।

नैकस्वभावाः सन्ति ॥

धर्मिणोपि भवन्त्यधर्मिणः ।

ते धर्मिणो भवन्ति ॥ माध्यस्थ्ये ॥ ४ ॥

ક્રૂરોપિ પ્રદેશી ભૂપતિઃ ।

જાતો ન કિં દૃઢધર્મા ॥

દૃઢધર્માપિ જમાલિરજાયત ।

મિથ્યાવાદી કુકર્મા ॥ માધ્યસ્થ્યે ॥ ૫ ॥

અનુકૂલં વા પ્રતિકૂલં વા ।

સ્યાદિષ્ટં વાઽનિષ્ટમ્ ॥

મધ્યસ્થેન ભાવ્યમુભયથા

માન્યં સર્વમભીષ્ટમ્ ॥ માધ્યસ્થ્યે ॥ ૬ ॥

યદ્યત્સમ્યગ્ યદ્યદસમ્યક્ ।

તત્તત્કર્માનુસારિ ॥

વ્યર્થો રાગો દ્વેષસ્તત્ર ।

કસ્માત્કર્માકારિ ? ॥ માધ્યસ્થ્યે ॥ ૭ ॥

શિક્ષા તાવદ્દેયાઽધમાનામ્ ।

યાવત્તેષામુપેક્ષા ॥

ક્રેશદ્દેષધિક્કારસંભવઃ ।

કાર્યા તત્ર હ્યુપેક્ષા ॥ માધ્યસ્થ્યે ॥ ૮ ॥

માધ્યસ્થ્ય ભાવના.

ભાવાર્થ—માધ્યસ્થ્ય (ઉપેક્ષા) ભાવનામાં ખરેખર કોઈ અલૌકિક

રસ-આનંદ સમાએલો છે. જે નાણુસને માધ્યસ્થ્ય ભાવનાનું અવલંબન ન હોય તો તેને ક્યાંય પણ સાતિનું સ્થાન મળી શકતું નથી, કેમકે આ જગતમાં જ્યાં જોઈએ છીએ ત્યાં મનને રાગ દ્વેષના આન્દોલનમાં ડોળાવે તેવા પ-

દાંથી ધણા છે. તે મોહક પદાર્થો માણસોને કાણુવાર સુખમાં તો કાણુવાર દુઃખમાં બ્રમાવે છે, કેમકે તે પદાર્થોના સંયોગ વિયોગ થવાનો ધર્મ છે. સંયોગમાં સુખની લાગણી કરાવે છે તો તેઓ વિયોગમાં દુઃખની લાગણી ઉપજાવે છે, એટલે સુખદુઃખના સંકલ્પ વિકલ્પમાં અસ્થિરતા થવાથી શાંતિ મળતી નથી, માટે મધ્યસ્થતામાં રહેવું કે જેથી અશાંતિ દૂર થાય. (૧)

શામાટે રાગ દ્વેષ કરવો ?

આ જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ સ્થાયી-સ્થિર હોય, કાયમ રહેવાવાળી હોય, તો તેના ઉપર રાગ કરવો કે પ્રેમ કરવો કદાચ વાજબી પણ મણાય; પણ તેમ છે જ નહિ. દસ્ય અને બોઝ્ય પદાર્થ માત્ર અસ્થિર-વિનશ્વર છે; એક વખતે અવશ્ય તેનો વિયોગ થવાનો છે; તો જેનો યોગ વખત પછો વિયોગ થાય તેવી વસ્તુઓ ઉપર આસક્તિ રાખવી એ જ દુઃખનું કારણ છે, માટે સુખાર્થી માણસોએ તેમ કરવું ઉચિત નથી. જેમ રાગ કરવા યોગ્ય પદાર્થ નથી તેમ દ્વેષ કરવા યોગ્ય પણ કોઈ પદાર્થ નથી. જેના ઉપર દ્વેષ કરવામાં આવે તે પદાર્થ પણ કાયમ તે રૂપે રહેવાનો નથી, કેમકે પુનઃ માત્ર પરિણતિ-સ્વભાવવાળાં છે. એક વખત અરોગ્ય-દ્વેષ્ય લાગે છે, તે જ પદાર્થ કાલાન્તરે રોગ્ય થઈ પડે છે. એક વખત અપ્રિય હોય તે બીજી વખત પ્રિય થાય છે. એટલા માટે કોઈના ઉપર દ્વેષ કરવો નહિ, તેમ જ પદાર્થોના લાભાલાભમાં રોગ્ય પણ કરવો નહિ. અતિ આસક્તિ-રાગ કરવો નહિ. તેમ દ્વેષ પણ કરવો નહિ; કિન્તુ જનને સ્થિતિમાં મધ્યસ્થપણે રહેવું. (૨-૪)

વસ્તુની થેઠે માણસો ઉપર પણ રાગદ્વેષ જ કરવો.

માણસો પણ હમેશા એક સ્વભાવના રહેતા નથી. તેઓ ખૂબ પરિવર્તન-ફેરફાર થવાના સ્વભાવવાળા છે. જેઓ અધર્મી હોય તે ધર્મી બની જાય છે અને ધર્મી અધર્મી બને છે નીતિમાન અનીતિ દગ્ગનારા બને છે અને અનીતિમાન નીતિથી વર્તનારા થાય છે. સારા હોય છે તે ખરાબ બની જાય છે અને ખરાબ હોય તે સુધરી સાગ બને છે. ખરાબ માનીને જેના ઉપર દ્વેષ કરવામાં આવે, તે જ માણસ કાલાન્તરમાં સારો થવાનો હોય તો શામાટે તેના ઉપર દ્વેષ-વિરસદ્ધર કરવો ? (૪)

દૃષ્ટાંતો.

ઉપલી વાંત માત્ર મોઢાની નથી પણ શાસ્ત્રો પણ તેની પુષ્ટિમાં દૃષ્ટાંતો પુરાં પાડે છે. જુઓ રાયપસેણી સત્રમાં પરદેશી રાજનો અધિકાર છે. પરદેશી રાજ પ્રથમ કેવો ખરાબ હતો ? હિંસક, ક્રૂર, ધાતકી, જુલ્મી, નાસ્તિક, ધર્મદ્રોહી, જેટલા અવશુણ કહીએ તેથી તે પૂરાં હતો પણ કેશી સ્વભાવનો સંગ થતાં તેને સુંધરતાં કંઈ વાર લાગી નહિ. ક્રૂરતા, નાસ્તિકતા વગેરે દોષો એક ક્ષણમાં જતા રહ્યા અને તેને સ્થાને સદ્ગુણોનો નિવાસ થયો. તેથી વિપરીત જમાલિ મુનિ કે જેણે ઘણા અડતા વૈરાગ્યથી દીક્ષા લીધી, અગીયાર અંગ (શાસ્ત્ર) નો અભ્યાસ કર્યો, મુનિઓના ટાળામાં જે એક ચળકતો સિતારો હતો, પણ પાછળથી તેની શ્રદ્ધા ખગડી, ઉપકારીનો ઉપકાર જાળવ્યો, વિપરીત પ્રરૂપણા કરી અને મિથ્યાત્વની ભૂમિકા ઉપર પુક્યો, ત્યારે સારા નરસાનો ક્યાં હિસાબ રહ્યો ? કોના ઉપર રાગ અને કોના ઉપર દ્રેષ કરવો ? જેમાંથી એકે ઉચિત નથી. એટલું જ ઉચિત છે કે ગુણો ગ્રહણ કરવા, દોષોને છોડી દેવા અને મધ્યસ્થપણમાં રહેવું. કાષ્ઠનો તિરસ્કાર ન કરવો તેમ દ્રેષ પણ ન કરવો. સૌ સૌના કર્માનુસારે પ્રકૃતિ સ્વભાવ મળેલા છે, તેમાં ખીજાએ માથું મારવાની એટલી જરૂર નથી. અને ત્યાં સુધી સાચી સલાહ આપવી, નહિતો તટસ્થ રહેવું. (૫)

સારા માઠા સંયોગોમાં મધ્યસ્થતા.

આજ સંયોગો પણ પરિવર્તનશીલ છે. ઘડીકમાં અનુકૂળ થાય છે તો ઘડીમાં પ્રતિકૂળ થાય છે. એક વખત પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે તો ખીજી વખત મૃત્યુ થતાં તેનો વિયોગ થાય છે. એક દાવમાં વ્યાપારમાં નફો મળે છે તો ખીજા દાવમાં નુકસાની આવી પડે છે. સંયોગો પવનથી ધ્વજની માફક હરતા ફરતા રહે છે, તેમ જે માણસો એક વખત ઇષ્ટ હોય તે જ ખીજી વખત અનિષ્ટ કષ્ટ જાય છે. આવી સ્થિતિમાં માણસે મધ્યસ્થપણની તુલના મૂઢી દેવી ન જોઈએ. એક જ સિદ્ધાંત રાખવો કે જે પ્રાપ્ત થાય તે અભીષ્ટ જ છે. સાફ નરમું એ એક મનની માન્યતા છે. માન્યતા સવર્ગી રાખવાથી સવળું જ થાય છે. (૬)

કર્માનુસારી-કૃષ્ણ.

જે જે સારા સંયોગો મળેલા છે કે જે જે ખરાબ-સંયોગો મળે છે તે બીજા કોઈના આપેલા નથી. તેમાં ધન્ય કે અઘરા કોઈનો હાથ નથી; પણ તે બધા પોતાના પૂર્વ કર્મને અનુસારે જ મળ્યા છે. શુભ કર્મના સારા સંયોગો અને અશુભના અશુભ સંયોગો મળ્યા છે. હવે તેમાં હાથ વેાય, કરી કે રાગ દ્વેષ કરી વિલોપાત કરવું તે બર્થ છે. કર્મનો સંયમ કરતી વખતે કેમ વિચાર કર્યો નહિ? જે અશુભ સંયોગો મળતા ન હોય તો પ્રથમથી અશુભ કર્મનો સંયમ કરવો નહોતો પણ બ્યારે સંયમ કર્યો, ત્યારે સમતા રાખી તે કર્મોત્તર પરિણામ 'મુ'ગે મોઢે ભોગવવું જોઈએ. તેમાં હર્ષ શોક કરવો એ મૂડતા છે. (૭)

પરોપદેશ.

અક્ષમત બીજા ખરાબ કે અધમ હોય તેને સુધારવાને સલાહ કે ઉપદેશ આપવો; પણ તે ત્યાંસુધી કે જ્યાંસુધી તેને સાંભળવાની કંઈક અપેક્ષા હોય. 'જે કદાચ સાંભા માણસને તેથી દ્વેષ થતો હોય તેમ પોતાને પણ તેથી સામા તરફ ધિક્કાર ઉત્પન્ન થતો હોય અને તેથી અને વચ્ચે ક્લેશ થવાનો સંભવ હોય ત્યાં ઉપદેશ આપવાનું બંધ કરી ઉપેક્ષા કરી જોન ધરવું' એ જ ઉચિત છે. (૮)

ઈતિ માધ્યસ્થ્ય ભાવના.

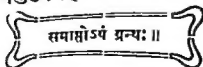
પસન્તતિલકાવૃત્તમ્ ॥

સદ્ભાવનાશતકશેષરૂપપદ્યૈ-

ર્ગયૈશ્ચતુર્ભિરુપવર્ણિતમાત્મશાન્ત્યૈ ॥

રત્નત્રયોન્મૂલ્યકરં શુભભાવનાના-

મહં ચતુષ્ટયમહો જયતાઞ્જગત્યામ્ ॥ ૧ ॥

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ. લીંટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨ ૨	વતમાન	વર્તમાન
૫ ૭	કપાળો	કપાળે
૧૭ ૧૩	શત્રુઓની	શત્રુઓની
૨૧ ૨	લોલણીઓ	લલનાઓ
,, ૮	જોષ	જોષ કે
૨૨ ૨૩	ચાદિકતા	ચાદિકની
૨૮ ૩-૫	ઉંધા પડીપડીને	વાંકા વળી વળીને
૩૩ ૧૩	કર્મના	કર્મના
૪૦ ૧૬	સર્વાર્થ	સર્વાર્થ
૫૮ ૨૩	પણ નણ	પણ
૫૯ ૧૩	શિષ્ટાચાર	શિષ્ટાચાર
૮૨ ૨૦	અસંખ્યાત	અસંખ્યાત
૮૪ ૧૪	કહેવાયેલા	કહોવાયેલા
૮૬ ૨૦	ઉઢૂપાઓ	ઉઢૂંપાઓ
૮૭ ૨	કરવયાઈદિ	કરકયાઈદિ
,, ૨૬	જેથી	જેવી
૯૦ ૯	ખત્તિયો	ખત્તિઓ
૧૦૪ ૧૮	રોગમય	રોગમયં
૧૧૦ ૧૨	રથશિલા	રથમૂશલ
,, ,,	મહાકંઠક	મહાશિલાકંઠક
૧૩૨ ૨૦	સહચારી	સહચારી
૧૪૮ ૨૨	શુદ્ધિથી	શુદ્ધિથી
૧૬૨ ૨૩	આરાધાન	આરાધન
૧૬૪ ૧૦	ઠરાવી	ઠલવી
૧૬૭ ૬	ઋપણ	ઋપણ
૧૮૦ ૧૬	ચાંભલાનો	ચાંભલો
૧૮૩ ૧૬	સડી	સડી

પૃષ્ઠ. લીંટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૯૨ ૨૪	ખેલોપધિ	ખેલોપધિ
૧૯૮ ૧૯	તેની	તેને
૧૯૯ ૧૮	કર્મખંધનું	કર્મખંધનું
,, ૨૦	અર્થ	અર્થ
૨૦૨ ૧૯	કાળધર્મ	કાળધર્મ
,, ૨૦	કિલ્લિવધી	કિલ્લિવધી
૨૦૮ ૧૨	ઉંધણસી	ઉંધણસી
,, ૨૨	પંદુરણ	પંદુરણ
૨૧૩ ૧૨	ચિત્તવૃત્તેન	ચિત્તવૃત્તેન
૨૨૪ ૧૭	હેય	હેય
૨૨૫ ૨	આશ્રય	આશ્રય
૨૩૫ ૧૮	દુર્બળતા	દુર્બળતા
૨૩૮ ૨૫	તુકસાન	તુકસાન
૨૨૪ ૨૧	ભણેલી	ભણેલી
૨૫૬ ૯	ક્ષેત્રજાનત	ક્ષેત્રજાનિત
૨૫૭ ૧૪	અકાળ	અકામ
૨૫૯ ૮	શર્માવી	શર્માવી
૨૬૧ ૬	નન્નચ્છ	નન્નતથ
૨૬૨ ૬	દાણાણ	દાણાણ
૨૬૫ ૨૦	। સ્વેદ	સ્વેદ ।
૨૭૫ ૪	સમ્મતો	સમ્મતો
૨૯૦ ૧૮	જોર્ધ્વલોકમાં	જોર્ધ્વલોકમાં
૩૦૨ ૧૬	મિલેલ્લુયા	મિલલ્લુયા
૩૦૩ ૧૨	સામી	સામી
૩૦૬ ૧૯	તેનો	તેનો
૩૨૧ ૧૯	ક્ષયયાય અને	અને ક્ષયયાય ત્યારે

